

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXXII.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai

Főszerkesztő:
BÁRÁNY ATTILA

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LXXII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XXVIII.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

SZERKESZTETTE:
BÁRÁNY ATTILA

Debreceni Egyetem, Debrecen

2020

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Barta János (Debreceni Egyetem)
Forisek Péter (Debreceni Egyetem)
Gheorghe Gorun (Partium Egyetem, Nagyvárad)
Kónya Péter (Prešovská Univerzita, Prešov)
Manfred Jatzlauk (Universität Rostock, Rostock)
Orosz István (Debreceni Egyetem)
Pál Judit (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
† Papp Imre (Debreceni Egyetem)
Papp Klára (Debreceni Egyetem)
Püski Levente (Debreceni Egyetem)
Rüsz-Fogarasi Enikő (Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár-Cluj)
Sipos Gábor (Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár-Cluj)

Lektorálták:

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet oktatói

Technikai szerkesztő:

LAPIS-LOVAS ANETT CSILLA

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISSN 1217-4602 Történelmi Tanulmányok

ISSN 0418-4556 Acta Univ. Debr. Ser. Hist.

Online: http://real-j.mtak.hu/view/journal/T=F6rt=E9neti_Tanulm=E1nyok.html

<https://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=3254>

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Nyomta a Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen

Felelős vezető: Bátfai Erika

Tartalom

BÁRÁNY ATTILA

Házasság és politika: Bizánc, Magyarország és a normannok
a 12. század elején. 7

SZAKÁCS JÁNOS

A Kemecei család eredete? Az Ibronyiak: egy Szabolcs megyei
közneemesi család vizsgálata a 14. század közepéig 47

NOVÁK ÁDÁM

The Seals of the Monarch Electing Lords from the beginning of 1440 67

KEREKES ENDRE LÁSZLÓ

„Lord Have Mercy Upon Us!” – Az 1665-ös londoni
pestisjárvány orvostörténeti források tükrében
(William Boghurst: *Loimographia*) 90

NAGY BETTINA

Egy ismeretlen jegyzőkönyv 1672-ből 105

PAPP RITA

Erőszakos bűncselekmények Debrecenben 1693 és 1715 között. 123

PAPP KLÁRA

Kapcsolatok fogságában. Csáky Mihályné Klobusiczky Éva
birtokai az emigrációból való hazatérés után (1723–1729) 166

TÜNDE VERES

The Estates of Leopold Wilhelm Draheim 186

RUPČIĆ HAJNALKA

A répacukoripar úttörői, és a nádcukor egyeduralmának megszűnése 197

DEZSŐ KINGA JULIANNA

Révész Imre „búcsúja” személyes forrásainak tükrében 213

BALÁZS FÜREDER

The Evolution of Hungarian Gastronomy in the Past Thousand Years 222

KERTÉSZ TÜNDE FRUZSINA

Kállay Miklós az amerikai emigrációt megelőző évei Olaszországban
1945-1953 között báró Bakách-Bessenyey Györggyel való levelezésének
tükrében. 239

JAN WALCZAK

Contacts of the Anti-Communist Opposition from Poland and
Czechoslovakia. Polish-Czechoslovak Solidarity. 252

MOUSA AIDA ZSÓFIA	
Két nemzetiség, egy állam: a héber humanisták binacionalista elképzeléseiről	270
LENGYEL ÁDÁM	
Biplánoktól forgószárnyasokig – A harci kutatás-mentés rövid története az első világháborútól napjainkig.	286
FORISEK PÉTER – NOVÁK ÁDÁM	
„Az értelmiségi felelősségnek súlya van” – Interjú Orosz Istvánval 85. születésnapja alkalmából	302
CSÁSZÁR ILDIKÓ – NOVÁK ÁDÁM	
A tudománynak vagy a népszerűsítésnek szolgálni? – Interjú Barta Jánossal 80. születésnapja alkalmából	316

Bárány Attila

Házasság és politika: Bizánc, Magyarország és a normannok a 12. század elején*

“Hogyan tudná valaki elbeszélni erényei többi fajtáját,
lelkületének szelídségét, nyugalmát, alázatosságát,
mindenkivel való együttérzését, jóságát,
kedvességét, nyájasságát, haragnélküliségét”
(Vita Irenae)

Sághy Marianne (1961–2018) emlékére

Az uralkodóházak közötti házasság mindig is a külpolitikai szövetség céljait szolgálta a középkorban, de sehol sem volt a diplomáciai kapcsolatteremtés annyira fontos, mint Bizáncban. Tanulmányom Komnénosz János és Piroska, Szent László király leánya egybekelésének politikai hátterét vizsgálja. Az esküvő a magyar-bizánci szövetség eredményeképp jött létre és mélyreható következményei voltak a szűkebb régióban, a Balkánon, az Adria és a keleti Mediterráneum térségében is. Ebben annak is nagy szerepe volt, hogy a 12. század első évtizedében a Magyar Királyság, Bizánc és a Velencei Köztársaság érdekközösségbe kovácsolódott a dél-itáliai normann támadásokkal szemben.

János és Piroska esküvőjét új megvilágításba szeretném helyezni, kitérve annak kronológiájára is. Azt kívánom bemutatni, hogy a frigy egy több hatalmat átfogó politikai egyezség része volt. A dinasztikus kapcsolat az Árpádok és a Komnénoszok között akkor keletkezett, amikor a Bizánci Császárságot több oldalról fenyegették és szinte a politikai elszigetelődés határára sodródott. A Magyar Királysághoz való közeledés kitörési pontot jelenthetett. A szövetkezés mögött a dél-itáliai normannok, Tarantói (vagy Antiochiai) Bohemond agresszív hatalmi törekvései döntő szerepet játszottak, aki 1104 és 1108 között egyszerűen be akarta kebelezni a Balkánt. Részt vett-e Magyarország 1107-1108-ben normannellenes hadi vállalkozásokban? Milyen visszhangja volt Bizáncban Könyves Kálmán magyar király egy Hauteville-hercegnővel 1097-ben kötött házasságának? Milyen reakciókat váltott ki a bizánci udvarban Dalmácia 1105-ös meghódítása Kálmán által? Mindez hogyan egyeztethető össze a Magyar

* A tanulmány elkészültét az NKFIH K 131711 sz. pályázata, illetve az Innovációs és Technológiai Minisztérium által meghirdetett Tématerületi Kiválósági Program (TKP2020-IKA-04) támogatta.

Királyság és a Bizánci Birodalom közötti érdekszövetséggel? A Bizánci Birodalomnak, Velencének és Magyarországnak ellentétes érdekei voltak Dalmáciában, de megmásíthatatlan tényként kellett elfogadniuk Kálmán hódítását. Velence nem érezte fenyegetésnek a szicíliai Hauteville-ház és az Árpádok dinasztikus kapcsolatát.

A 11. század végén és a 12. század első éveiben a Magyar Királyság széleskörű, európai hatalmi összeütközés középpontjában állt. Az első keresztes hadjárat gyökeresen átrendezte a politikai konstellációt, s a 12. század első éveiben a hatalmi viszonyok igen képlékenyek voltak. Dalmácia elfoglalása – s ezzel szinte egyidőben Piroska menyegzője – akár defenzív lépésként is tekinthető a normannok balkáni ambícióival szemben, tekintve, hogy mindezekre az Adriai-térségben egyre erősödő bizánci-normann ellentétek közepette került sor. Kálmán normann felesége, Felícia nem jelentett védelmet a magyarok számára az agresszív normann törekvésekkel szemben. Kálmánt szövetsége Roger szicíliai gróffal arra ösztönözte, hogy Tarantói Bohemond ellen lépjen fel.

Írásom arra keres választ, hogy Bohemond 1107-8-as balkáni hadjárata alatt létrejött-e herceg hátában egy magyar elterelő hadművelet. A magyar szakirodalom tényként fogadja el Kálmán 1107-8-as apuliai katonai akcióját miközben a normannok Dyrrachium-ot (Durazzo, ma Durrës, Albánia) ostromolták. A történetírói hagyomány nem vonja kétségbe az apuliai hadjárat hitelességét,¹ még a 11-12. századi magyar külpolitika szakértői sem.² Noha első hallásra valószínűtlennek tűnik, hogy Kálmán király egy expedíciós erőt „dobott volna át” a tengeren Apuliába, érdemes több szempontból is megvizsgálni annak realitását, hogy magyar katonai erők Velencét támogató tevékenységet végeztek az Adria és Dél-Itália térségében, hogy megakadályozzák a normannok balkáni partraszállását.

Milyen szerepet játszott Kálmán király az 1108-es deaboliszi békeszerződésben (Diabolisz, ma Devol, Albánia) Tarantói Bohemond és a Komnénoszok között? A deaboliszi béke aláírói között magyar tanúk is szerepeltek. Végezetül áttekintem Piroska nyugati őseinek jelentőségét Bizáncban. A bizánci források kiemelik Piroska császári származását és

1 *Magyarország történeti kronológiája*, I-IV. Főszerk. Benda Kálmán. I. szerk. Solymosi László. Budapest, Akadémiai, 1984., I. (a továbbiakban: Kronológia) 100.; *Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, Akadémiai, 1994. (a továbbiakban: KTM) 315.

2 Pauler Gyula: *A magyar nemzet történelme az Árpádházi királyok alatt*. I-II. Budapest, MTA, 1893. I. 271.; Makk Ferenc: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához*, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica* 67, 1980, 21–31. 29.; Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, Zrínyi, 1986. 72.; Kapitánffy István: *Hungarobyzantina*. Budapest, Typotex, 2003. 167.

hangsúlyozzák annak jelentőségét, hogy Piroska „császárok leszármazottja.” A Piroska révén létrejövő kapocs a Nyugattal nem csupán Alexiosz császár érdekeit erősítette az 1100-as évek elején, hanem meghatározta a Komnénosz dinasztia hosszabb távú politikai törekvéseit is.³

MIKOR KÖTÖTT HÁZASSÁGOT PIROSKA ÉS JÁNOS?

Anna Komnéné szándékosan hallgat a pár menyegzőjéről az *Alexiaszban*, de a mű kronológiájából kikövetkeztethető az időpont. I. Alexiosz császár 1105 szeptemberében útra kelt székvárosából Thesszalonikébe és „ott tartózkodott egy évig és két hónapig”, azaz 1106 novemberéig. Amikor „tájékoztatták arról, hogy a normann Hauteville-i Bohemond herceg még mindig Lombardiában tartózkodik, és mivel a tél már közeledett, ... elbocsátotta az összes katonáját, visszatért Thesszalonikébe”.⁴ „Útja során Thesszaloniké felé János hercegnek elsőszülött fia ... és ugyanakkor egy kislánya is született. A császár részt vett Szent Demeter nagyvértanú ünnepén Thesszalonikében.”⁵ János és Piroska-Eiréné ikrei Alexiosz utazása alatt születtek, valószínűleg Szent Demeter ünnepe előtt. Egyes kutatók tévesen 1107 január előttre datálják a gyermekek születését, Szent Demeter ünnepét január 25-re helyezve.⁶ Azonban ez Szkeuphüla-

3 Egy korábbi, angol nyelvű tanulmányomban bővebben körbejártam a kérdés nemzetközi diplomáciai vonatkozásait. Bárány Attila: *Diplomatic Relations between Hungary and Byzantium in the Eleventh-Twelfth Centuries*. In: *Piroska and the Pantokrator. Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*. szerk. Sággy Marianne – Robert G. Ousterhout. CEU Medievalia. New York – Budapest, CEU Press, 2019. 63–96.

4 Ἐκεῖνος δὲ ἐγκαρτερήσας ἐπὶ ἐνιαυτὸν ἓνα καὶ μῆνας δύο, ὡς τὸν Βαῖμοῦντον ἔτι <ἐν> τοῖς τῆς Λογγιβαρδίας μέρεσι διατρίβοντα ἐπεπληροφόρητο, τοῦ χειμῶνος ἐπικαταλαμβάνοντος ἤδη, τοὺς ζστρατιώτας πρὸς τὰς σφῶν οἰκίας ἐξέπεμψεν, αὐτὸς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην καταλαμβάνει. Anna Komnéné: *ΑΛΕΞΙΑΣ / Anna Comnenae Porphyrogennitae Alexias*. szerk. August Reifferscheid. I-II. (Leipzig: Teubner, 1884.; Anna Komnena: *Alexiad*, szerk. Diether R. Reinsch and Athanasios Kambylis. I-II. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 40 (a továbbiakban: CFHB) Berlin–New York, de Gruyter, 2001. (a továbbiakban: AK) XII 4, 4. p. 369.

5 Ἐν δὲ τῷ τὴν πρὸς Θεσσαλονίκην ἀνύειν ἐτέχθη ὁ πρωτότοκος τῶν υἱῶν τοῦ πορφυρογεννήτου καὶ βασιλέως Ἰωάννου κατὰ τὴν Βαλα βίσταν συνεπαγόμενος ἐν τῷ τίκτεσθαι καὶ ἕτερον θῆλυ. Ἐκεῖσε γοῦν τὴν μνήμην τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἐκτελέσας εἰσέρχεται εἰς τὴν μεγαλόπολιν. AK XII 4, 4. p. 370.

6 Anna Comnena: *The Alexiad*, ford. E.R.A. Sewter. London, Penguin, 2003. (a továbbiakban: Sewter) 380. 20. j.; 1107. január: Miroslav Marković: *Dva natpisa iz Zadra*. *Historijski zbornik* 36, 1953, 99–138. 107., 130.; Ferdinand Chalandon: *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, 1081–1118*. Paris, Picard, 1900. 239. Arról, Anna

szi Szent Demeter ünnepe,⁷ Anna Komnéné viszont kifejezetten Demeter nagyvértanúra utal, akinek az ünnepe október 26-án van. Az esküvő tehát *legkésőbb* kilenc hónappal ez előtt történt, azaz 1106 januárjában, vagy 1105 legvégén. Ez azonban nem *terminus ante quem*: a házasság néhány hónappal korábban is megkötethetett 1105 folyamán. A magyar történetírás általában 1104 és 1105 közé teszi a frigyet.⁸ A megbízható Ióánnész Zónarasz nem tesz említést az esküvőről, de megerősíti, hogy trónrajutása előtt Komnénosz János császár, „aki már férfikorba jutott . . . , feleségül vette a magyarok népe fejedelmének leányát, és gyermekek atyja volt”.⁹ Ióánnész Kinnamosz ugyancsak hírt ad arról, hogy János elvette Eirénét, aki „nagy szerénységgel tűnt ki, s a legnagyobb mértékben erényekkel ékes volt, ha egyáltalán élt valaha szűzies nő a Földön”.¹⁰ Theodórosz Szkutariótész az egyetlen krónikás, aki megemlíti a házasságkötést megelőző tárgyalásokat. Noha jóval 1282 után írt, elbeszélésének ezen része a

mi okból jegyezte fel Ióánnész ikreinek a születését Id.: Vlada Stanković: John II Komnenos before the year 1118. In: *John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son*, szerk. Alexandra Bucossi – Alex Rodriguez Suarez. Abingdon, Routledge, 2016. 11–21.

7 Σκευοφυλας

8 Nemrégiben Jean-François Mourtoux a házasság tíz évvel korábbi megkötésére állított fel érveket: *L'avènement de Jean II: querelles de succession et principes de légitimité (X^e-XIIe siècles)*, Dissz. Université Paris 4 Sorbonne, 2012. 466–476. Részletesen lásd alább.

9 Ἐς ἄνδρας ἦδη τελοῦντι καὶ γυναικὶ πρὸ πολλοῦ συναφθέντι τοῦ ἔθνους τῶν Οὐγγρων ἀρχηγοῦ θυγατρὶ καὶ παιδῶν γεγονότι πατρί: [Ióánnész Zónarasz] *Επιτομὴ ιστοριῶν / Ioannis Zonarae epitomae historiarum*, szerk. Ludwig Dindorf, I–VI. Leipzig: Teubner, 1868–1875. (a továbbiakban: Dindorf edn.) IV. Lib. XVIII. 24., 28., p. 246.; [Ióánnész Zónarasz] *Χρονικὸν / Ioannis Zonarae Annales*, I–II. szerk. Moritz Pinder; *Επιτομὴ ιστοριῶν / Epitomae historiarum*, III. szerk. Theodor Büttner-Wobst, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 47–49. Bonn, Weber, 1841–97. (a továbbiakban: Pinder edn.) III. Lib. XVIII. 24., 18., p. 748.; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budapest, Akadémiai, 1988), (a továbbiakban: ÁMTBF) 101.; *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2006. (a továbbiakban: Írott források) 294.

10 . . . ἐτύγγανε γὰρ βασιλεὺς Ἰοάννης Εἰρήνην τὴν Βλαδισθλαβου παῖδα γυναῖκα γαμετὴν ἦδη πεπονημένους, σωφρονεστάτην τε εἶπερ τινὰ καὶ ἀρετῆς ἐς τὰ μάλιστα μεταποιονμένην: Ióánnész Kinnamosz: *Ἐπιτομῆτων κατορθωμάτων / Ioannis Cinnami Rerum ab Ioannes et Alexio (sic) Comnenis Gestarum*. szerk. Augustus Meineke, CSHB, 13, Bonn, Weber, 1836, I. Lib. 4. p. 9–10; John Kinnamos: *The Deeds of John and Manuel Comnenus*, ford. C. M. Brand. New York, Columbia, 1976), 17.; ÁMTBF, 195.

kutatás szerint korábbi, Alexiosz uralkodása alatti forrásokon alapszik.¹¹ 1105-ben Alexiosz császár „követeket küld Paionia fejedelméhez (királynak szokta őt nevezni a köznyelv), és annak leányát elsőszülött fia, János császár számára menyasszonyul kéri”. Miután úgy találta, „hogya a király hajlandó erre”, valamivel később még egy követséget küldött az ügyben Kálmánhoz. Ez az Eumathiosz Philokalész szebasztosz vezette követség hozta azután az arát Konstantinápolyba: „...különös szépséget találtak, és e nagyabecsült kincset magukhoz véve, örömmel és gyönyörűséggel” kísérték a birodalomba.¹² Szkutariótész így utal a házasságkötés rejtett okára: „a nyugati népek, de nem kevésbé a keletiek is mindenfelől zavarognak”.¹³ A „keleti népek” fogalom kétségtelenül a szeldzsükkök növekvő nyomására, míg a „nyugati népek” kifejezés minden bizonnyal az ambiciózus Bohemond „zavarkeltésére” utal, ami a bizánci-magyar közeledést előidézte.¹⁴

DALMÁCIA ÉS A NORMANNOK

Piroska és János esküvőjét nem lehet a nélkül tárgyalni, hogy elvonatkoztatassunk attól, hogy Magyarország 1105-ben kiterjesztette fennhatóságát Dalmáciára. A történetírásban két megközelítés alakult ki: egyesek szerint a magyar külpolitika normann-barát, mások szerint Bizánc-párti volt. A normann-barát elmélet abból indul ki, hogy a házasság még Kálmán hódítása, 1105 első fele előtt, akár már 1104-ben kötött meg. Dalmácia elfoglalása a bizánci udvar egyetértése nélkül, de hallgatólagos engedélyével történt. Alexiosz császár kénytelen volt beleegyezését adni

11 Gyóni Mátyás: A legkorábbi magyar–bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez, *Századok* 8, 1947, 212–219. 214. Modern szakirodalom Szkutariótésztől: Konstantinos Zafeiris: The issue of the authorship of the Synopsis Chronike and Theodoros Skutariotes, *Revue des études byzantines* 69, 2011, 253–263.

12 Franz Dölger: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, I–III. Teil 2. München, Oldenbourg, 1924. no. 1220h; Theodoros Skutariotes: *Σύνοψις χρονική. Synopsi chronice*. In: *Mesaiōnikē vivliothēkē epistasia / Mesaionike Bibliothēke*, Bibliotheca Graeca Medii Aevi, szerk. *Kōnstantinos N. Sathas*, I–VII. Vol. VII. Paris – Venice, Jean Maissonneuve, 1894. 180–181.; ÁMTBF, 301–302.; A Codex Vaticanus Gr. 1889 verzió csak megemlíti a frigyet: *Theodori Scutariotae Chronica*, szerk. Raimondo Tocchi, CFHB 46, Berlin–Boston, de Gruyter, 2015. II. 338,5, p. 180.; II. 341,1, p. 182.

13 Ὁ δὲ βασιλεὺς ὁρῶν πανταγόδεν τὰ δυτικά ἔθνη οὐκ ἔλαττον δὲ καὶ (τὰ) πρὸς Ἀνατολήν ταρασσόμενα: Theodórosz Szkutariótész, *Σύνοψις χρονική*, 181; ÁMTBF, 301; Ld. még: Dölger, *Regesten*, no. 1220g.

14 1104-re datálja a modern irodalomban: Michael Jeffreys: Piroska-Eirene and the Komnenian Dynasty. In: *Piroska and the Pantokrator*, 97–120. 100.

hozzá Bohemond és normannjai fenyegetésének árnyékában. A császár azért is fogadhatta el Dalmácia magyar kézre kerülését, mert Kálmánnak erős normann kapcsolatai voltak, Kálmán felesége Rogernek, Szicília grófjának a leánya volt.¹⁵ A bizánci udvar nézőpontjából a normann-barát Magyarország – Bohemondnak a Birodalommal szemben tervezett vállalkozása küszöbén – a normannok potenciális szövetségeseként léphetett volna elő. Alexiosz ezért diplomáciai eszközökkel próbálta meg eltávolítani az Árpádokat a normannoktól. Hallgatólagosan elfogadva a magyar uralmat Dalmácia fölött, a baszileusz elvárta Kálmán semlegeségét, vagy akár támogatására is számíthatott a Birodalom ellen készülő normannokkal szemben. Az új magyar-bizánci szövetséget volt hivatott megpecsételni a házassági szerződés.¹⁶ Bizánc „átadta” Dalmáciát, viszontzásképpen Magyarország politikai támogatást nyújtott a normannok ellen, tekintet nélkül arra, hogy milyen kapcsolatokat ápolt velük *néhány évvel azelőtt*. Az új külpolitikai konstellációt jelezte, hogy a Kálmánnal kötött egyezséghez hűen Alexiosz 1106-ban már Velence Magyarország ellen tervezett hadjáratával szemben foglalt állást.¹⁷

A Bizánc-párti teória szerint Dalmácia magyar meghódítása 1105 elején, vagy még korábban *megelőzte* a házassági szövetséget, de azt az Angyaloktól Őrzött Városban agresszióknak tekintették. Bizánc ennek ellenére kénytelen volt átengedni Dalmáciát. A bizánci-magyar szövetséget, amelyet házassági szerződés pecsételt meg hónapokkal korábban, olyan szorosra fűzték a kölcsönös érdekek, hogy azt nem zavarta meg a névlegesen Bizánc fősege alatt álló területek elfoglalása.¹⁸

15 Gaufredus Malaterra: *De Rebus Gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratri seius*, szerk. Ernesto Pontieri, *Rerum Italicarum Scriptores*, újabb kiadás, V. 1. Bologna: Zanichelli, 1927–28.; az itt használt kiadás: Írott források, 199–201; Deér József: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. Kaposvár, Kaposvári Nyomda, 1928. 93; Paul Stephenson: *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900–1204*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000., 180; A normann hercegnő neve ismeretlen: a „Busilla” elnevezés téves, a „Felicia” pedig bizonytalan: ld. pl. Raimund Kerbl: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenköningreich*. Wien, Universität, 1979. 61. 9. j.; Írott források, 200. 926. j.

16 KTML, 315; Andrew B. Urbansky: *Byzantium and the Danube frontier. A study of the relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the period of the Comneni*. New York, Twayne, 1968. 30.

17 Deér, A magyar törzsszövetség, 96.; Makk Ferenc: *Ungarische Aussenpolitik (896–1196)*. Herne: Schäfer, 1999. 98.

18 Makk, Megjegyzések, 27.; Marković: *Dva natpisa*, 104–110.; Kapitánffy, *Hungarobyzantina*, 78.

Véleményem szerint Kálmán dalmáciai hadjáratát másfajta szempontok szerint kell megközelítenünk, s nem csupán egyszerűen „agreszióként” vagy „beleegyezésként” értelmezni. A bizánci diplomácia a legmesszebb menőig rugalmas és pragmatikus volt. A konstantinápolyi udvar képes volt elfogadni a *kész tényeket*, de mivel a bizánci diplomácia mindig is hosszú távon gondolkodott, saját politikai koordináta-rendszerükben Dalmácia elfoglalását egyszerűen ideiglenesnek tekintették. Alexiosz hozzájárulását adta, mert sokkal inkább aggasztotta Bohemond küszöbön álló támadása.¹⁹ 1105 elején Bohemond „végigházalta” Itáliát és Franciaországot újabb keresztes hadjáratot hirdetve. Csaknem nyíltan ki is mondta, hogy a bizánci keresztények ellen készül. Úgy gondolom, hogy ez lehetett a legfontosabb indok a János és Piroska házasságkötését megelőző diplomáciai tárgyalások mögött. A normannok már az 1105-ös év elején veszélyeztették Konstantinápolyt, s a bizánciaknak sürgősen új támasz után kellett nézniük. Így a házasságkötést az 1105-ös évben minél korábbi időpontra kell helyeznünk. A frigy datálása tekintetében úgy gondolom, mivel János és Piroska ikrei 1106. október 26-án születtek, házasságkötésük *legkésőbb* Kálmán dalmáciai hadjárata *után* történhetett, 1105 nyarán, esetleg az év második felében, hiszen a hercegnőt nem tették volna ki egy télvízi balkáni út fáradalmainak, és semmi esetre sem utaztatták volna végig a Balkánon 1105 októbere-novembere után.²⁰

Sem Kálmán 1097-es normann házassága, sem 1105-ös dalmáciai hadjárata nem Bizánc ellen irányult.²¹ A dél-itáliai normannok nem képviseltek egységes frontot, mivel az Hauteville-család mögött ekkor még nem állt egységes királyság. Hauteville-i Tankréd leszármazottjai szabadon foglaltak területeket Itáliában, még a dinasztia „erős emberét”, Guiscard Róbertet sem tekintették feljebbvalójuknak. Habár Kálmán király I. Roger, Szicília grófjának leányát vette feleségül 1097-ben, egy

19 Kapitánffy, Hungarobyzantina, 167. 34. j.

20 Makk, Aussenpolitik, 97.; Pauler Gyula: Horvát–Dalmátország elfoglalásáról, 1091–1111. Befejező közlemény. *Századok* 22, 1888, 197–215., 320–333. 323.; Kapitánffy szerint azonban a császári gyermekek születése 1106 novembere és 1107 januárja közé tehető: Hungarobyzantina, 77. Egy új érv lehet Lőrinc ersztergomi érsek – 1105-1107 közé keltezhető, II. Paschalis levele alapján feltehető – törekvése, hogy Dalmácia felett joghatóságot szerezzen. Thoroczkay Gábor: Megjegyzések a 11-12. század fordulójának magyar egyháztörténetéhez. In: *Urbs, civitas, universitas, Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*, főszerk. Papp Sándor, szerk. Kordé Zoltán – Tóth Sándor László. Fontes et libri, I. Szeged, SzTE, 2018. 295–300. 296.

21 Székely György: La Hongrie et Byzance aux Xe–XIIe siècles. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13, 1967, 291–311. 308.; Kapitánffy, Hungarobyzantina, 75., 166.

évtizeddel később, 1105-1106-ban nem állt szövetségben a normannokkal, és nem is támogatta Roger unokaöccsét, Bohemondot. Amikor Roger gróf 1101-ben meghalt, Bohemond és Roger „pártjai” már régóta nem voltak jó viszonyban, viszályuk az 1070-es évekre tekintett vissza. Roger gróf Bohemond fivéréét és riválisát, Roger Borsát támogatta abban az örökösödési konfliktusban, amely apjuk, Robert Guiscard halálát követte 1085-ben.²² Roger gróf nem vágyott arra, hogy keresztes hadjáratra menjen, és nem voltak Bizánc-ellenes ábrándjai. Guiscard Róbert herceg örököséből, Roger Borsából is hiányzott az ambíció, hogy új területeket hódítson meg a Balkánon.²³ Guiscard két fia, Borsa és Bohemond régóta torzsalkodott egymással. Roger Borsát szicíliai nagybátyja támogatta, aki át is adta neki calabriai birtokait.²⁴ Kálmán a szicíliai Hauteville-ház pápapárti ágába házasodott be, akik szemben álltak Bohemonddal,²⁵ és Antiochia hódoltatójának küszöbön álló Bizánc-ellenes háborúja inkább csak közelítette Kálmánt a Birodalomhoz. A formálisan Bizánchoz tartozó Dalmácia Kálmán általi bekebelezése nem fordította Magyarországot szembe Konstantinápolyval. Piroska és János házassága új orientációt jelölt ki Kálmán számára, Alexiosz pedig új partnerre talált a magyar uralkodóban, olyanra, aki képes védelmet nyújtani Dalmácia számára a normannok inváziójával szemben. Kálmánt normann házassága éppen a Bohemonddal szembenálló normann „ligához” kötötte, s így fel sem merülhet, hogy bármiféle érdekközöség lehetett volna Antiochia ura és a magyar király között az adriai térségben. A szicíliai házasság pusztán léte nem magyarázhatja, hogy Kálmán a normannokra támaszkodott volna dalmáciai vállalkozásában, bízva abban, hogy felesége rokonai partnerek lettek volna a bizánci területek elfoglalásában. Dalmáciát régóta fenye-

22 Luigi Russo: Boemondo e la „prima crociata”, spunti per un riesame. In: *„Unde boat mundus quanti fuerit Boamundus”, Boemondo I di Altavilla, un normanno tra Occidente e Oriente*. Atti del Convegno internazionale di studio per il IX centenario della morte Canosa di Puglia, 5-6-7 maggio 2011, szerk. Cosimo Damiano Fonseca – Pasquale Ieva. Bari, Società di Storia Patria per la Puglia, 2015. 122–134. 124., 133.; G. A. Loud: *The Age of Robert Guiscard. Southern Italy and the Norman Conquest*. Harlow, Longman/Pearson, 2000. 255–60.

23 Robertus Monachus: Robert the Monk’s *History of the First Crusade, Historia Iherosolimitana*, ford. Carol Sweetenham. Aldershot, Ashgate, 2005. 91. 10. j.; Hubert Houben: *Roger II of Sicily, A Ruler Between East and West*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 21, Donald Matthew: *The Norman Kingdom of Sicily*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 19.

24 Graham Loud: *Roger II and the creation of the Kingdom of Sicily*. Manchester, Manchester University Press, 2012. 8–9; Russo, Boemondo, 124., 132., 133.

25 Houben, Roger, 21.

gették a normannok,²⁶ és a dalmát városok szabadulni akartak terhes befolyásuk alól.²⁷ A tengerparti kereskedők már akkor sejtették, hogy a normannok mire készülnek, amikor 1105 januárjában Bohemond önkénteseket kezdett toborozni az újabb keresztes hadjárat számára, adriai kikötőiben, Bariban és Tarantóban pedig megkezdte egy rémisztő erejű hajóhad felállítását.²⁸ 1107-ben, amint a herceg kihajózott a Balkán felé, a dalmátok attól tartottak, a normannok megszállják kikötőiket.²⁹ Mivel a dalmát városok jól ismerték, mit jelent a normannok uralma, szívesebben húzódtak egy kevésbé agresszív hatalom védőernyője alá. Úgy tűnik, pillanatnyilag elégedettek lehettek a magyar fennhatósággal.

DALMÁCIA ÉS VELENCE

Az Adria térségében az 1090-es évek elején a magyar terjeszkedés Velence ellenállásával találkozott: habár névlegesen Bizánc fennhatósága alatt állott, Dalmácia *de facto* Velence érdekszférájába tartozott. Az 1080-as évektől, Guiscard Róbert területi ambícióival szemben a Bizánci Birodalom kénytelen volt a Velencei Köztársaság katonai segítségére támaszkodni. Bizánc is érezhette azonban, főként Guiscard halála és a normannok pillanatnyi kifulladására után, hogy Velence kezébe ütőkártya került, és a hatalmi vákuumban reális esély mutatkozott számára, hogy Dalmácia azon részeire is kiterjessze uralmát, amelyek Bizánc ellenőrzése alatt álltak. I. László horvátországi terjeszkedése mellett ez is magyarázhatja a Birodalom azon lépését, hogy 1091-ben normannokat fogadott a zsoldjába s hívott be a dalmát városok „védelmére”. A Melfi Gottfried vezette csapatokat maga a császár „engedte be” Dalmáciába, ezzel aka-

26 Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 180.

27 Már 1073–75-ben a normannok hadjáratokat vezettek Dalmáciába és jelentős területeket, köztük városokat foglaltak el.

28 *Chronicon ignoti civis Barensis* / Anonymus Barensis *Chronicon. Rerum Italicarum Scriptorum collecta degli storici Italiani dal cinquecento al millecinquecento*, ordinata da L. A. Muratori (a továbbiakban: RIS) Mediolanum, Societas Palatina, 1723–51. (a továbbiakban: Bari Névtelen) V. 145–158. 155.; Georgios Theotokis: Bohemond of Taranto's 1107–8 campaign in Byzantine Illyria – Can it be viewed as a Crusade? *Rosetta* 11, 2012, 72–81. 73.

29 „Normanni saepe per mare loca Dalmatiae inquietarent, et per terram aliquando se extendisset ad fines Pannoniae”: Laurentius de Monacis: *Chronicon de rebus venetis*, (RIS vol. 8, Appendix) Venezia, Remondiniana, 1758. 1–320. (a továbbiakban: Monacis) 93.

dályozandó meg a velencei térnyerést.³⁰ A normann jelenlét 1093-ig biztosította Bizánc számára a városok feletti ellenőrzést. Alexiosznak annál is inkább szüksége volt a katonai támaszra, mert Szmirna emírje, Csaka 1087-től a besenyőkkel szövetségben állandó fenyegetést jelentett. Görög földre is betört, és a tengeren is veszélyessé vált: elfoglalta Mytilénét és Khioszt. Az azonban, hogy a normannok bevették magukat jónéhány dalmát városba, veszélyes precedenst teremtett. A bizánci érdekeket védték ugyan, de a normannok tényleges katonai jelenléte kikövezte az utat a további terjeszkedéshez. A normannok könnyedén hídfőket szerezhetek akár Konstantinápoly elfoglalásához is.

A dalmátok szerencséje az volt, hogy az itáliai normannoknak nem volt ráhatásuk Melfi Gottfriedra, a régivágású „kalózvezér” a saját szakállára dolgozott. A normannoknak Guiscard Róbert után nem volt tekintélyes vezetőjük, akit elfogadtak volna akár névlegesen is uruknak, még magában Apulia hercegségében sem. Bohemondot még a saját familiája sem fogadta el, apja maga vonta meg tőle elsőszülötti jogait. Nem állt mögötte II. Orbán pápa sem, a Hauteville-ek támogatója, igaz, a Szentszék az 1090-es évek elején a császárpárti ellenpápa, III. Kelemen kezében volt. II. Orbán 1092-ig, IV. Henrik császár canossai vereségéig nem lélegezhetett fel, s a császárellel itáliai háború az 1090-es évek derekáig a normannokat is lekötötte. Melfi Gottfried nem a Hauteville-ek, hanem, ha névlegesen is, Bizánc uralmát képviselte — Dragus zárai prior 1091-es oklevelében Alexiosz császárt említi meg az első helyen, mint aki „a konstantinápolyiak fölött uralkodott”.³¹ Bizánc a besenyők feletti levounioni győzelem (1091) után megnyugodhatott egy időre, de nem volt abban a helyzetben, hogy 1093, a normann zsoldosok távozása után egyedül fenntartsa az ellenőrzést a dalmát városok fölött. Legerősebb riválisává éppen Velence vált. A városköztársaságnak épp elég gondot okozhatott a saját hatalmi szférájában, az Észak-Adria térségében bekövetkező magyar térnyerés. Itáliában azonban nem akadt olyan tényező, amely megfékezhetette volna Velence előretörését. A normannokat egyelő-

30 Körmendi Tamás: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok* 149, 2015, 443–77. 471.

31 *Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia* I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa – Franciscus L. Hervay – Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapest, Akadémiai, 1992., I. (a továbbiakban: DHA) 273. Györffy György: A lovagszent uralkodása (1077–1095), *Történelmi Szemle* 10, 1977, 533–64. 559.; Körmendi Tamás: Szent László király horvátországi hadjárata. In: *Európa és Magyarország Szent László korában*. szerk. Bárány Attila – Pósan László. Debrecen, MTA, 2017. 177–192. 184–185.

re lekötötte a belharc, a gyenge II. Orbán 1093-ig még Rómát sem tudta megközelíteni, ki sem jutott Dél-Itáliából.

Van olyan vélemény, hogy Velence agresszív terjeszkedésével szemben a magyar foglalás Horvátországban „a legkisebb fenyegetést” jelentette mind a dalmát tartomány, mind a Birodalom számára.³² Bizánc számára az volt a legfontosabb, hogy egy, a tengeren is veszélyes rivális ne vesse meg a lábát Dalmáciában — ez a magyar jelenléttel lehetetlenné vált, amit, Alexiosz az adott helyzetben képes volt elfogadni. László halálát követően a magyar uralom feltehetően meggyengült Horvátországban, s Kálmán 1097-es hadjárata sem szilárdította meg magyar kézben a dalmát tengerpartot, így Velence sorra vette uralma alá a városokat, amit Bizánc kénytelen volt végignézni és újfent megerősíteni a doge *dux* címét. Ahogy Magyarország számára, úgy Bizánc szemében is az a Velence lett a fő ellenfél az adriai térségben, amely a keresztes háborúk legnagyobb haszonélvezőjévé vált.

Az első keresztes hadjárat kezdetén Velence nem volt képes Dalmáciában erőt fitogtatni. A Köztársaság és a normannok között szinte tapintható volt a feszültség. Velence vonakodva ugyan, de támogatta a kereszteseket, nehogy elidegenítse magától – az akkor még a keresztesekben bízó – Bizáncot.³³ 1097-ben Alexiosz császár a velencei dogét Dalmácia „védelmével” bízta meg a kereszteshadjárat idején. A velencei flotta tartotta ellenőrzése alatt a dalmát városokat. Miközben a keresztesek végigvonultak Magyarországon, Kálmán is úgy döntött, nem kockáztathatja meg, hogy Dalmácia a velenceiek kezébe kerüljön. 1098-ban aláírtak egy békeegyezményt (*conventio amicitiae*). A „kiegyezés” nem mondható teljesnek, legfeljebb a *status quo* időleges elismerése történt. A király *de facto* elfogadta Velence területi nyereségeit, de a sokatmondó mondat — „kétségesnek tűnik, vajon nevezhetlek-e téged Horvátország és Dalmácia hercegének” — arra utal, *de iure* nem ismerte el azokat.³⁴ Kálmán leszögezte, nem háborítja a Velencének alávetett városokat, de ragaszkodott hozzá, hogy az azok fölötti jogokról „közös bizonyágtétel alapján” döntsenek, „derüljön ki, hogy miben van neked és miben van

32 Kapitánffy, Hungarobyzantina, 159.

33 Georgios Theotokis: *The Norman Campaigns in the Balkans, 1081–1108*. Woodbridge, Boydell, 2014. 203.; D. M. Nicol: *Byzantium and Venice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 74.

34 „quia mihi . . . dubium videtur, utrum ducem te Chroacie atque Dalmatiae nominaverim” – Vitale Michiel dogéhez. DHA I. 327. Írott források, 195–196. Makk F. ford.

nekem igazam elődeim örökségéből kifolyólag”.³⁵ Az egyezmény nyitva hagyta a béke kérdését, de tiszteletben tartotta a bizánci érdekeket, és kérlelhetetlenül szemben állt a kereszteshadjárat első éveiben újra emelkedő csillagú normannok balkáni terjeszkedésével.³⁶

Velencének és Bizáncnak újabb „csapást” jelentett amikor 1098-ban a normannok meghódították Antiochiát. A Birodalom háborúba is sodródott, s a Köztársaság is a normannok „haragjától” félve örködött megszerzett pozícióin. A Signoria sem volt képes immár Dalmácia védelmére: 1103-ban a bizánci uralom formálisan helyreállt. Konstantinápoly azonban a magát 1104-től aktivizáló Bohemonddal volt elfoglalva, képtelen volt hatalmat gyakorolni a térség fölött és Dalmácia magyar befolyás alá került. A doge nem tiltakozott, mert Velence is harcban állt a normannokkal az Adrián. 1105-re Alexiosz, Kálmán és a doge egy nagy normann-ellenes koalíciót kovácsoltak össze. Az együttműködés mementója az a konstantinápolyi mesterek alkotta retabló, amit a Szent Márk Bazilika *Pala d'Oro*-jában helyeztek el, Alexiosz portréjával díszítve.³⁷

ÁLMOSS HERCEG, A NÉMETEK ÉS A NORMANNOK

Kálmánnak Roger szicíliai grófnak, a pápaság egyik leghívebb szövetségesének a leányával kötött házassága a német császár, IV. Henrik ambíciói ellen irányult,³⁸ különösen amióta a gróf másik leánya, Maximilla a császár lázadó fiával, Konráddal házasodott össze. Az 1090-es évek derekán Konrád hűséget esküdött Orbán pápának, és itáliai királlyá koronázva szembefordult apjával is.³⁹ E helyütt érdemes kitérnünk Álmos herceg szereplésére, hiszen Kálmán öccsének lépéseit e konstellációban is kell szemlélnünk. Álmos bátyja trónra lépése után egyre inkább a császár felé közeledett – már 1096-tól, a IV. Henrik Álmosnak küldött levelétől ismerhetjük kettejük kapcsolatát.⁴⁰ 1105-06 fordulóján a herceg a szálikak segítségét kérte a trón megszerzéséhez.⁴¹ A császár azonban csupán

35 Írott források, 193–194.

36 Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 197.

37 Alexiosz portréját Falierével cserélték ki 1115-ben: Nicol, *Byzantium and Venice*, 65.

38 Makk Ferenc: *The Árpáds and the Comneni*. Budapest, Akadémiai, 1989. (a továbbiakban: Makk, Comneni) 13.

39 I. S. Robinson: *Henry IV of Germany 1056–1106*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999., 279, 286–88., 290–92., 295., 297., 300.

40 DHA I. 322.; Írott források, 167.

41 Makk, *Aussenpolitik*, 99; Makk, Comneni, 14.

névtelen támogatást adott, így Álmos Lengyelországhoz fordult segítségért, s támadást is intézett Magyarország ellen sógorával, III. Ferdeszájú Boleszlávval. Álmos és Boleszláv korábban, 1102 és 1104 között frigyre lépett II. Szyjatopolk kijevi nagyfejedelem egy-egy leányával. Kijev eleinte lengyelbarát, később németbarát politikát folytatott. Házassága nem segítette Álmost nagyravágyó terveiben, sőt, Kálmán képes volt nyélbeütni egy császárelles barátsági egyezséget Boleszlávval 1106-ban.⁴² Kálmán sikerrel állt ellen Boleszláv és öccse akciójának, s ebben, úgy véljük, a bizánci-magyar kapcsolatok szerepet játszottak. A bizánci szövetség erősítette Magyarország pozícióját IV. Henrikkel szemben is. Veresége után, 1107-ben Álmos zarándoklatra ment Jeruzsálembé.⁴³ Visszafelé megállt Konstantinápolyban, ahol feltehetően találkozott Piroskával és a bizánci udvar néhány tekintélyes személyiségével.⁴⁴ Jelzésértékű, hogy Álmos éppen akkor tartózkodott a császári székvárosban, amikor Bohemond megkezdte Dyrrachium elfoglalását, s talán az sem lehet véletlen, hogy azt megelőzően a magyar herceg éppen Antiochiában járt, ahol találkozhatott Bohemond unokafivérével, Tankréddel, Galilea fejedelmével. 1107 őszén Álmos éppen ugyanabban az időben utazott vissza Magyarországra a Balkánon keresztül, amikor Bohemond ostromolta Dyrrachiumot. 1107 végén, de valószínűbb, hogy 1108 elején, a dömösi prépostsági templom felszentelésén — Álmos már Magyarországon volt.⁴⁵ Ha abból indulunk ki, hogy nyughatatlan trónkövetelő milyen szívósan és állhatatosan keresett támogatókat célja eléréséhez, nehéz elképzelnünk, hogy azt a nyilvánvaló ütőkártyát ne használta volna ki, hogy megpróbálja kiaknázni a normann hadjáratot az immár a bátyjával szövetséges bizánciak ellen. Álmos Bohemond sikerében bízva talán arra számított, hogy Dyrrachium bevétele után a normannok elárasztják a Balkán nyugati tengerparti területeit. Elképzelhető, hogy Álmos azon az úton haladt Magyarország felé – a mai albán partszakaszon, Zétában, majd Dalmácia déli részén keresztül – ami akkoriban normann ellenőrzés alatt állt. Dioclea (Duklja) szláv urának, Mihály zétai királynak a fia, Alexiosz

42 Makk, *Megjegyzések*, 26.; *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. szerk. Szentpétery Imre. I-II. Budapest, Akadémiai, 1937–1938., [Új kiadás: 1999. szerk. Szovák Kornél, Veszprémy László] (a továbbiakban: SRH) I. 426–27.

43 Makk, *Comneni*, 14.

44 Szent Imre herceg legendája szól Álmos konstantinápolyi tartózkodásáról a herceg zarándokútja során. *Legenda S. Emerici ducis*. [Praefata est, textum recensuit ... Emma Bartoniek] SRH. II. 441–460. 456.; Makk, *Comneni*, 132. 61. j.

45 SRH I. 427.; Deér, *A magyar törzsszövetség*, 105–6; Györffy, *A lovagszent*, 534.

ellenfele, Konstantin-Bodin maga is Bizánc ellen, a normannok oldalán harcolt korábban is, s most is, Dyrrachiumnál. Álmos így könnyen megpróbálhatott kapcsolatba lépni Bohemonddal, hogy elérje, hogy támogassa őt. Ha időközben Bohemond hallott arról a velencei tengeri blokádról, amelyben Alexiosz szövetségese, Kálmán is részt vehetett, logikusnak tűnt a magyar király esküdt ellenségét támogatásáról biztosítania. Álmos rövid magyarországi tartózkodás után V. Henrik, az új német király udvarába távozott, s az 1108. év húsvétját már Passauban töltötte.⁴⁶ A néhány hónappal korábban még „jó útra tért”, zarándok, egyházalapító fivér újkeletű aktivizálódása – s talán a Dalmácián keresztül való útja – minden bizonynyal hozzájárult ahhoz, hogy Kálmánt még azon a tavaszon Dalmáciában találjuk, hiszen 1108. május 25-én oklevelet bocsátott ki Trau számára.⁴⁷ A királynak jó oka volt személyesen jelen lenni a térségben, mivel számára sem tűnt elképzelhetetlennek, hogy Álmos a normannokat is megkeresi. Mi több, attól is tarthatott, hogy öccsének sikerül rávennie az új német uralkodót, hogy támogassa a magyar trónért folytatott küzdelmét. Még annak a veszélye is felmerülhetett, hogy V. Henrik és Bohemond koordinálják katonai akciójukat Kálmán ellen, s egy nyugati német invázióval egyidőben a normannok Dalmácia felé nyomulnak előre a tengerparton. Bohemondnak időközben „szüksége lett” V. Henrik támogatására, mivel kegyvesztett lett II. Paszkál pápánál, amiért a keresztény Dyrrachium ostroma miatt eltért a kereszties vállalásától, s nem hagyott fel a szentszéki szövetséges bátyja, Roger Borsa elleni örökösödési háborúval sem.⁴⁸ Egy német támadás arra kényszerítette volna Kálmánt, hogy vonuljon vissza az Adriáról: pontosan ez történt. 1108 szeptemberében, Henrik csapatai, körükben Álmossal nagyszabású támadást indítottak Pozsony ellen, majd végigdúlták Magyarországot egészen a Vág völgyéig annak ürügyén, hogy Kálmán „jogtalanul hatolt be” császári fennhatóság alatt álló területekre Dalmáciában.⁴⁹ Ezzel párhuzamosan Bohemond erői még a siker

46 SRH I. 429.; Makk, Aussenpolitik, 100.

47 DHA I. 357; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica.* I–II/1–4. Szerk. Szentpétery Imre. ill. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával Borsa Iván. Budapest, Akadémiai, 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I. no. 41.; Györffy György: A 12. századi dalmáciai város privilégiumok kritikájához. *Történelmi Szemle* 10, 1967, 46–56. 49.

48 Giancarlo Andenna: Boemondo e il papato. In: „Unde boat mundus quanti fuerit Boamundus”, 85–104.

49 „Colomannus fines regni nostri, scilicet in locis maritimis invaserit”: Aurai Ekkehard (Uraugiensis): *Chronica.* Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban: MGH) Scriptores in Folio (a továbbiakban: SS) VI. (*Chronica et annales aevi Salici*) szerk. D. G. Waitz – P. Kilon. Hannover, Hahn, 1844. 1–267. (a továbbiakban: Ekkehard)

reményében ostromolták Dyrrachium falait. A császári csapatok a nyár végén indultak támadásba Magyarország ellen, s az előkészületek jóval korábban megkezdődtek, így Henrik nem láthatta előre, s feltehetőleg a hadjárat folyamán nem is értesülhetett arról, hogy a normannok vereséget szenvednek. Kálmán hívására októberben az immár a császár ellen fellépő III. Boleszláv serege is megérkezett és november elején a magyar hadsereg lendült támadásba, arra kényszerítve V. Henriket, hogy békét kérjen.⁵⁰ A Magyarország elleni német támadást abban a kontextusban is kell értelmeznünk, hogy a császári hadjárat nem véletlenül indult éppen akkor, amikor a magyar királlyal szövetséges Alexioszt a legyőzhetetlennek hitt normannok fenyegetik Illyricum és Epirusz partjainál. Abban, hogy Alexiosz és Kálmán is győztesen került ki a harcokból, közvetetten mindenképpen szerepe volt a felek érdekközösségének, amelyet körültekintően évekkorábban János és Piroska frigyével pecsételtek meg.

BIZÁNC ÉS A NORMANNOK

Bizánc és a dél-itáliai normannok viszonya évtizedek óta feszült volt, s ezen csak rontott az első keresztes hadjárat. Konstantinápoly szemében a normannok jogtalanul bitorolták Antiochiát és elfogadhatatlan volt, hogy a keresztesek a város ortodox pátriárkáját elüldözték, és egy latin klerikussal „helyettesítették”, amihez Róma is asszisztált.⁵¹ Alexiosz kénytelen volt hadba lépni Bohemond ellen, hogy visszafoglalja a normannok megszállta Kilikia kikötőit és Észak-Szíriát. Nem békélhetett meg azzal, hogy Antiochia a normannok kezén maradjon.⁵² A bizánci-normann háború kirobbanását elodázta, hogy 1100-ban Bohemondot elfogta és túsul ejtette a türkmén Dánismend uralkodó, Malik Ahmed Gazi, és a normann hódító három évet kénytelen volt a muszlim bej börtönében

242.; Annalista Saxo: *Reichskronik*. szerk. D. G. Waitz – P. Kilon. MGH SS VI. (Chronica et annales aevi Salici). Hannover, Hahn, 1844., 542–777. 539.; Kapitánffy, Hungarobyzantina, 168.

50 Makk, Aussenpolitik, 159.

51 Thomas S. Asbridge: *The Creation of the Principality of Antioch, 1098–1130*. Woodbridge, Boydell, 2000. 94., 195–99.; Rudolf Hiestand: Boemondo I e la prima Crociata. In: *Il mezzogiorno normanno-svevo e le crociate*. Atti delle quattordicesime giornate normanno-sveve Bari, 17–20 ottobre 2000 a cura di Giosuè Musca Bari, Centro di studi normanno-svevi Università degli Studi di Bari – Mario Gallina, 2002. 65–94. 85.; Jonathan Harris: *Byzantium and the Crusades*. London, Continuum, 2006. 75–76.

52 Asbridge, *Principality of Antioch*, 47–53.

tölteni.⁵³ Csak óriási váltságdíj ellenében 1103 májusában szabadult ki.⁵⁴ Bohemond azonnal bosszút esküdött és háborút indított két fronton is: a Dánismendek és a bizánciak ellen, akiket a fogságba kerüléséért okolt. Alexiosz nagy „vérdíjat” ajánlott Malik Gazinak Bohemond fejéért, „mivel a halálát kívánta, hogy többé ne árthasson” a birodalmának.⁵⁵ Időközben a görögök folytatták hadi akcióikat a szíriai normann területek ellen, sőt, a kilikiai örmények fel is lázadtak újdonsült, gyűlölt latin uraik ellen.⁵⁶ Bohemondot több oldalról szorongatták: a bizánci hadiflotta Ciprus és Kilikia kikötői között cirkált, sőt kapcsolatot keresett Tripoliszi Rajmunddal, Toulouse grófjával, aki szívesen támogatta volna Alexioszt a vele sem igazán szívélyes viszonyban álló normann herceggel szemben.⁵⁷ Mialatt az antiochiai normannok újabb hadjáratot indítottak a szeldzsükok ellen, a bizánciak egyre nagyobb terület felett szereztek el-

53 [Foucher de Chartres] Fulcher of Chartres: *A history of the expedition to Jerusalem, 1095–1127*. ford. Frances Rita Ryan, szerk. Harold S. Fink. Knoxville: University of Tennessee Press, 1969. (a továbbiakban: Fulcher) Lib. I. XXV. 1–2. pp. 134–35.; [Aacheni Albert] *Historia Ierosolimitana: history of the journey to Jerusalem*, szerk. és ford. Susan B. Edgington. Oxford, Clarendon Press, 2007. Lib. II. 27. p. 525 (a továbbiakban: Aacheni Albert); Ibn al-Athīr: *Chronicle for the crusading period from al-Kāmil fī'l-Ta'rikh*. ford. D.S. Richards. Aldershot, Ashgate, 2006–7. 32.; *Armenia and the Crusades: tenth to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa*, ford. A. E. Dostourian. London, University Press of America, 1993. (a továbbiakban: Edesszai Máté) Lib. II. 134. pp. 177–78.

54 Guibert de Nogent: *The deeds of God through the Franks*, ford. és szerk. Robert Levine. Woodbridge, Boydell, 1997. Lib. VII. p. 159; Fulcher, Lib. II. XXIII. p. 175.; Ibn al-Athīr, 60.; Matthew of Edessa, Lib. III. 14. p. 191.; Asbridge, Principality of Antioch, 31.

55 Aacheni Albert, Lib. IX. 34. p. 681; [Ordericus Vitalis] *The ecclesiastical history of Orderic Vitalis*. szerk. és ford. Marjorie Chibnall. Oxford: Clarendon Press, 1983. V. Lib. X. 354–56.; Giuseppe Morea: *Marco Boemondo d'Altavilla*. Canosa, Centro di servizio e programmazione cultura le regionale, 1986. 81.; Ralph-Johannes Lilie: *Byzantium and the Crusader States*, trans. J. C. Morris, J. E. Ridings. Oxford: Clarendon, 1994. 71.

56 [Caeni Radulph] Radulfo Cadomensis: *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana*. In: *Recueil des historiens des Croisades* (a továbbiakban: RHC), *Historiens occidentaux*, par les soins de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres, Paris, Imprimerie nationale, 1844–95. (a továbbiakban: RHC Occ.) III. 587–716. Lib. CLI. 712; Asbridge, Principality of Antioch, 32.

57 Theotokis, Bohemond, 72.; R. B. Yewdale: *Bohemond I, Prince of Antioch*. Princeton, Princeton University Press, 1924. 102–105.; Harold S. Fink: *The Foundation of the Latin States, 1099–1118*. In: *History of the Crusades. The first hundred years*, főszerk. Kenneth Meyer Setton, szerk. M. W. Baldwin. Madison, University of Wisconsin Press, 1969. 368–409. 390.

lenőrzést Kilikiában.⁵⁸ Alexiosz előretörését megkönnyítette, hogy 1104 májusában Bohemond végzetes vereséget szenvedett a szeldzsüköktől Harrannál (ma Sultantepe, Törökország). A normann herceg a tél elején egyszer s mindenkorra elhagyta a Közel-Keletet, s Tankrédra hagyva Antiochiát, Itáliába hajózott, újra Nyugaton keresve szerencsését.⁵⁹ Miután 1105 januárjában partra szállt Bariban, nyomban kiderült, miben töri a fejét. Egy újabb keresztes hadjáratot kívánt szervezni,⁶⁰ amihez rögtön meg is kezdte egy új flotta felállítását.⁶¹

Az újabb keresztes hadjárat felkarolásáért Bohemond II. Paszkál pápához fordult. A szentatyának írt levelében súlyos vádakkal illette Alexioszt az első keresztes hadjárat során tanúsított magatartásáért, mondván a császár elárulta Krisztus ügyét.⁶² Paszkál nem is késlekedett és kész volt támogatásáról biztosítani az „igazságos” háborút,⁶³ sőt átadta Bohemondnak „Szent Péter zászlaját”, arra is felhatalmazást adva, hogy ő maga hirdesse a keresztet és toborozzon újabb kereszteseket.⁶⁴ Úgy tűnt, a pápa hitt Bohemondnak, és a bizánci császárt tette felelőssé a keresztesek 1101-es kudarcáért.⁶⁵ Az Hauteville-ek felhívása hallatlan lelkesedést váltott ki Európában.⁶⁶ Franciaországban „megszámlálhatatlan frank és

58 Ibn al-Athīr, 79; Asbridge, *Principality of Antioch*, 56; Raoul Manselli: *Normanni d'Italia alla prima crociata*, Boemondo d'Altavilla. *Japigia* 11, 1940, 45–79.; 154–184. 177.

59 Fulcher, *Lib. II. XXVI. 1–2. p. 177*, *lib. II. XXVII. 1. p. 177*; Caeni Radulph, *Lib. CLIII. 713*; Edesszai Máté, *Lib. III. 18. pp. 192–93*; Asbridge, *Principality of Antioch*, 32.

60 Yewdale, *Bohemond*, 100–10.

61 Dieter Girgensohn: *Boemondo I.* In: *Dizionario Biografico degli Italiani*. XI. 1969. [http://www.treccani.it/enciclopedia/boemondo-i_%28Dizionario-Biografico%29/ – 2017. aug. 17.]

62 Harris, *Byzantium and the Crusades*, 88.; Jean Flori: *Bohémond, croisé modèle*. In: „*Come l'orco della fiaba*”, studi per Franco Cardini, a cura di Marina Montesano. Firenze, SISMEL – del Galluzzo, 2010. 123–32. 131.

63 Michael Angold: *The Byzantine Empire, 1025–1204*. London, Longman, 1997. 144.

64 „... signiferum Christi exercitus eum constitit, vexillumque sancti Petri ei tradens”: [Bartolf] Bertulphe de Nangis: *Gesta Francorum expugnantium Iherusalem*. In: *RHC Occ. III. 487–543.* (a továbbiakban: Bartolf) *Lib. LXV. 538.*

65 Theotokis, *Norman Campaigns*, 201.

66 *Narratio Floriacensis de captis Antiochia et Hierosolyma*. In: *RHC Occ. V. 356–63. 361.*; Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, 72–75; Asbridge, *Principality of Antioch*, 94.

német”, csaknem „az egész nyugat”, csatlakozott a zászlajához.⁶⁷ „Hatalmas erőket gyűjtött minden országból és városból”, „bejárta a falvakat is”, s „mindvégig becsmérlő szavakkal illette a császárt”.⁶⁸ Bohemond szövetségre lépett a Capet-házzal is, ő és Tankréd I. Fülöp francia király két leányát vették nőül.⁶⁹ A normann krónikáirók fáradhatatlanul „gyártották” a Bizáncot befeketítő eseteket az első keresztes hadjárat időszakából, és ezeket Bohemond európai körútja során széles körben sikeresen terjesztették is. A nyugati udvarok máskülönben objektív történetíróit is lépre csalták: Aurai Ekkehard tudtán kívül is „beszállt” a propagandába, s kész volt „elhinni”, hogy Alexiosz bántalmazta a zarándokokat.⁷⁰

Felmerül a kérdés, hogy vajon Bohemond már a kezdet kezdetén tudatosan Bizánc ellen készült, s a Kereszt ügye csupán ürügyül szolgált számára?⁷¹ Vajon II. Paszkál pápa és azok, akik felvették a keresztet Franciaországban tudatában voltak-e annak, hogy a hadjáratot el fogják téríteni? A normannok összejátszhattak-e a pápával? A történetírás vitatja, hogy Paszkál tudatában volt az ádáz normann hódító terveinek. Áldását adta volna akkor is egy keresztes hadjáratra, ha tudja, hogy az a Szentföld

67 AK XII 1, 2, p. 359.; Sewter, 369.; AK XII 9, 2, p. 381–82.; Sewter, 392.; Fulcher, Lib. II. XXIX. 1. p. 181.; „. . . innumerabilem tam equitum quam peditum multitudinem ab eis eduxit, et non solum de Galliis, verum et de Occidente”: Narratio Floriacensis, 361.; William of Malmesbury: *Gesta regum Anglorum*. szerk. és ford. R.A.B. Mynors. Oxford, Clarendon Press, 1998. I. Lib. IV. 387. p. 693; Bari Névtelen, 155.; Luigi Russo: Il viaggio di Boemondo d’Altavilla in Francia (1106), un riesame. *Archivio Storico Italiano* 163, 2005, 3–42.

68 AK XII 1, 2, p. 359.; Sewter, 369.

69 [Salerno] Romuald] *Romualdi II archiepsicopi Salernitani annales*. szerk. Wilhelm Arndt, MGH SS XIX. Annales aevi Suevici. Hannover–Stuttgart, Hahn, 1866. 387–461. 414.; Bernard von Kugler: *Bohemond und Tancred, Fürsten von Antiochien*. Tübingen: Fues, 1862. 28.; Harris, *Byzantium and the Crusades*, 88.; Hiestand, *Boemondo*, 68., 85; Jean Flori: *Bohémond d’Antioch: Chevalier d’aventure*. Paris, Payot, 2007. 7–10.

70 Ekkehard, 220–221.; Gerhard Rösch: Der «Kreuzzug» Bohemunds gegen Dyrrachion 1107/1108 in der lateinischen Tradition des 12. Jahrhunderts. *Römische Historische Mitteilungen* 26, 1984, 181–190. 184–89.; Brett Edward Whalen: God’s Will or Not? Bohemond’s Campaign Against the Byzantine Empire (1105–1108). In: *Crusades. Medieval worlds in conflict*. szerk. Thomas F. Madden – James L. Naus – Vincent Ryan. Farnham, Ashgate, 2010. 111–126. 115.; Luigi Russo: *Convergenze e scontri, per una riconsiderazione dei rapporti greco-normanni nei secoli XI–XII*. In: *Fedi a confronto, ebrei, cristiani e musulmani fra X e XIII secolo*, atti del convegno di studi, San Vivaldo, Montaione, 22–24 settembre 2004, a cura di Sergio Gensini. Firenze, Montaione, Polistampa, 2006. 263–278. 276.

71 J. G. Rowe: Paschal II, Bohemond of Antioch and the Byzantine Empire. *Bulletin of the John Rylands Library* 49, 1966–67, 165–202. 176–80.

előtt megáll Konstantinápolyban, hogy elmozdítsa a trónjáról Alexiosz császárt?⁷² Nehéz elhinni, hogy a pápa ne lett volna a birtokában olyan információknak, amiből legalábbis sejthette Bohemond terveit, vagy, hogy ne állt volna módjában, hogy megfékezze. A politikai hangulat azonban Rómában is megérett arra, hogy a Szentszék akár támogasson is egy Bizánc elleni támadást.⁷³ Az egyházfő és római tanácsadói, a bíborosok sem lehettek ennyire naivok. A kortárs krónikáírók számára kész tény volt, hogy Bohemond személyes sérelmeit megbosszulandó Alexiosz ellen készül, és Bizánc ellen keres szövetségeseket.⁷⁴ Meg sem fordult a fejében a Szentföld. A forrásokból is kétségtelenül kiderül, hogy a herceg egy Bizánc elleni háborúhoz toborzott csapatokat,⁷⁵ igaz, sehol sem volt hivatalosan kimondva, hogy el is foglalják Konstantinápolyt, csupán a Keresztet eláruló „álnok” császár ellen hirdettek harcot.⁷⁶ Bohemondnak érdekében állott, hogy minél negatívabb képet fessen Alexioszról, s így felléphessen a „zsarnok” ellen, és elmenjen egészen odáig, hogy „letaszítsa őt” a trónról.⁷⁷ Egy hadsereg felállításához azonban édeskevés volt, ha csak azt a célt tűzi ki, hogy a bizánci császárt tegyék le a trónjáról, így nem is leplezte valódi szándékát. A keresztet felvevőket azzal kecsegtette, hogy „gazdag városok és várak”⁷⁸ várnak mindenkit, aki fegyvert ragad. Toborzókörútja sikeres volt. A hadba lépők szeme előtt újabb kereszties királyságok létrejötte lebegett.⁷⁹ A kortárs források szerint a sereg tagjai is tudatában voltak, hogy „Konstantinápoly elfoglalandó szálltak vízre”,

72 Whalen, *God's Will*, 112., 117.; Flori, *Bohémond*, 275–77.; Yewdale, *Bohemond*, 112–14.

73 Yewdale, *Bohemond*, 115: szerint tényleges kereszties hadjárat volt, hivatalos pápai megerősítéssel. Ld. Whalen, *God's Will*, 113–17; W. B. McQueen: *Relations between the Normans and Byzantium, 1071–1112*. *Byzantion* 56, 1986, 427–69. 462.

74 „. . . maxime ab imperatore Constantinopolitano infestatus . . . sibi adjutoria quaereret”: Bartolf, *Lib. LXV*. 538.

75 *Historia Belli Sacri*, *RHC Occ. III*. 169–229. 228–29.; Bari Névtelen, 155.; Aachen Albert, *Lib. IX*. 47. p. 702.

76 Chalandon, *Essai*, 242.

77 „contra tyrannum”: Ekkehard, 230.; Theotokis, *Norman Campaigns*, 200.; Whalen, *God's Will*, 116.

78 „. . . omne armatos secum in imperatorem ascendere commonuit, ac approbatis optionibus urbes et oppida ditissima promisit”: Ordericus Vitalis, *VI. Lib. XI*. 69.; Whalen, *God's Will*, 118.

79 McQueen: *Relations*, 470.; Alexēs G. K. Savvidēs: *Byzantino–Normannica. The Norman Capture of Italy and the First Two Norman Invasions in Byzantium*. Leuven, Uitgeverij Peetersen Departement Oosterse Studies, 2007. 71.

s nem csupán arra vállalkoztak, hogy letaszítsanak a trónjáról egy görög uralkodót, akinek a személye a többség számára teljesen érdektelen volt.⁸⁰

Ha utóbb Paszkál pápa fel is ismerte, hogy helytelenül cselekedett, mivel „megtévesztették”, és megvonta a pápai áldást a normann hódítótól, akkor a későbbiekben vizsgált, felételezett normann-ellenes magyar fellépés is beleillik Kálmán politikájába, hiszen a magyar király feljogosítva érezte így magát, hogy lépéseket tegyen a pápa által jogtalannak ítélt akció ellenében.

Alexiosznak fel kellett készülnie a legrosszabbra.⁸¹ Bohemond felkarolta egy bizánci trónkövetelő ügyét és udvarába fogadta az elűzött IV. Rómanosz Diogenész császár (1068-71) feltételezett fiát.⁸² Már a normannok vállalkozásának a nagysága is rettegéssel töltötte el Bizáncot és arra készítette Alexioszt, hogy szövetségeseket keressen, beleértve Kálmánt, hiszen kétfrontos támadásra kellett felkészülnie: nyugatról, Itáliából, illetve keletről, Antiochia felől. Bohemond ugyanis még arra is hajlandó volt, hogy korábbi foglyul ejtőjével, a Dánismend uralkodóval szövetkezzen. Malik Gazi kész volt hadjáratot indítani egyszerre az Ikoniumi Szultánság és Bizánc ellen.⁸³ Bohemond nem titkolta, hogy itt is az vezet, hogy bizánci területekre tegyen szert: „ha már szövetséget kötöttünk, könnyen ... leigázzuk a Császárság földjét”.⁸⁴ Alexiosz kétségbeesetten nézett támogatók után és figyelmeztette Pisát, Genovát

80 „Boiamundus dux Apuliae contracto unde exercitu, accingitur ad invadendum Constantinopolitanum imperium”: [Gembloux-i Siegeburt] Siegeburti Gemblacensis *Chronica cum continuationibus*. szerk. D. L. Bethmann, MGH SS VI. (Chronica et annales aevi Salici). Hannover, Hahn, 1844. 268–474. 372.; George Beech: A Norman–Italian adventurer in the East, Richard of Salerno 1097–1112. In: *Anglo–Norman Studies 15*. Proceedings of the Battle Conference 1992 and of the XI Colloquio Medievale of the Officina Di Studi Medievali. szerk. Marjorie Chibnall. Woodbridge, Boydell, 1993. 25–40. 36.

81 Moravcsik Gyula: Les relations entre la Hongrie et Byzance à l’époque de croisades. *Revue des Études Hongroises* 8–11, 1933, 301–308. 315.; Ugyanő: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, MTA, 1953. [2003²] 70.; Székely György: Ungarns Stellung zwischen Kaiser, Papst und Byzanz zur Zeit der Kluniazenserreform. In: *Spiritualità cluniacense*. Centro di studi sulla spiritualità medievale, Convegno 2. 12–15 ottobre 1958. Todi, Accademia Tudertina, 1960. 312–325. 324.

82 Ordericus Vitalis, VI. Lib. XI. 70; Theotokis, *Norman Campaigns*, 201.; Fink, *Foundation*, 391.

83 Aachen Albert, IX. 35. p. 683.

84 „... foederati uero utrimque ... expugnabimus terram Romanie ... et subiugabimus ... imperatoris regnum et terras”: Aachen Albert, Lib. IX. 35. p. 685.; Anton Jenal: Der Kampf um Durazzo, 1107–1108, mit dem Gedicht des Tortarius. *Historisches Jahrbuch* (der Görres-Gesellschaft) 37, 1916, 285–352. 297.; Chalandon, *Essai*, 234–36.

és Velencét, ne „hagyják, hogy megtévesszék őket [Bohemond] csalfa szavai”.⁸⁵ A baszileusz különösen tartott attól, hogy Bohemond Pisát is rábírja az együttműködésre, mivel jól emlékezett arra, hogy 1099-ben a pisai hajóhad hogyan segédkezett a normannoknak a keresztény Korfu elpusztításában.⁸⁶ Egy effajta szövetség Magyarország dalmáciai érdekeit is sértette volna, és akár fel is jogosíthatta volna a magyar uralkodót egy adriai hadi akcióra. Az a tény, hogy pisaiak és genovaiak is álltak Bohemond zászlaja alá, kétségkívül magyarázatot ad arra, miért tett Velence hatékony ellenlépéseket.⁸⁷ 1105-re Alexiosz elszigetelődött. Végző kétségbeesésében Egyiptomba is követséget indított,⁸⁸ hogy a Fátimidák segítségével akadályozza meg a normannok átkelését. A császár szinte az összes, a nyugati tartományokban állomásozó seregrészét Szthlanitzánál vonta össze,⁸⁹ de jelentős erőket hívott vissza Kilikiából és Szíriából is.⁹⁰

DYRRACHIUM OSTROMA: MAGYAR HADJÁRAT APULIÁBAN (?)

Bohemond 1107 októberében átkelt az Adrián, Avlonánál (Aulon, ma Vlorë, Albánia) partra szállt, majd ostrom alá vette Dyrrachiumot.⁹¹ Az ostrom során kerülhetett sor az Apulia elleni magyar akcióra. Legkorábbi forrásunk, amely erről beszámol, Kézai Simon. (Mályusz Elemér nem Kézainak, hanem Ákos mesternek tulajdonítja a híradás egészét.⁹²) Kézai krónikája szerint Kálmán velencei gályákat, vitorlás hajókat, és teher szállító „dereglyéket” bérelt Velencétől egy sereg Itáliába való átszállítására. Elfoglalták a két kulcsfontosságú kikötőt, Monopolit és Brindisit, és mivel azok polgárai között voltak, akik Velencéhez húztak, a városok ellenőrzését átadták a Signoriának. A magyar hadsereg ezután három hónapig dúlta és fosztogatta Apuliát, majd visszahajózott Dalmáciába, és

85 AK XII 1, 2, p. 359; Sewter, 368.

86 Fink Foundation, 374.

87 Yewdale, Bohemond, 116.

88 Dölger, Regesten, no. 1220–1221; AK XII 1, 3, p. 360; Sewter, 369.; Ekkehard, 230.

89 Dölger, Regesten, no. 1224; AK XII 3, 1, p. 364.; Sewter, 374.; Luigi Russo: L'espansione normanna contro Bisanzio (secoli XI–XII). In: *Scritti offerti a Mario Trosio*, a cura di G. Mastrominico. Ariano Irpino, Centro Europeo di Studi Normanni, 2012. 206–30. 212.

90 Theotokis, Norman Campaigns, 203.

91 Pauler, Horvát-Dalmátország, 324.

92 Mályusz Elemér: *Az V. István-kori geszta*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 58. Budapest, Akadémiai, 1971. 39–41.

egy velencei helyőrséggel együtt „hátrahagyott egy magyar” várnagyot (*capitaneus*) és „a magyar király zászlaját”. Utóbbit (*banerium*) – azon túlmenően, hogy a magyar fennhatóságot akarta a szerző kiemelni – úgy is értelmezhetjük, mint egy *vexillum*-nyi haderőt.⁹³

Az apuliai magyar hadjáratról a 14. század derekának itáliai krónikásai is tudósítanak. Paolino da Venezia ismerte és használta Kézai Simon gestáját.⁹⁴ Paolino nem említi, hogy az átkeléshez használt hajók velenceiek lettek volna, vagy hogy Monopoli és *Brindisi* Velencéhez hű polgárok ellenőrzése alatt maradt. Feljegyezi, hogy magyar várnagyot állítottak, de a zászlóaljnyi helyősrégről nem tud. A 14. század közepének velencei krónikaírója, Andrea Dandolo is átveszi a történetet, valószínűleg Paolinón keresztül, kisebb módosításokkal. Dandolo szerint Magyarország megállapodást kötött a Köztársasággal, hogy a normann területek ellen indítsanak hadjáratot. Azt írja, hogy Kálmán nem csupán bérelte a hajókat, hanem maga indított egy Velence által a részére felállított flottát Apuliába.⁹⁵

A történet a 14. századi krónikakompozícióban is felbukkan: Kálmán „a velenceiek gályáit és hajóit zsoldjába fogadva és igen sok pénzért

93 „... galeas, naves et territas cum Venetis solidavit, mittens cum eis exercitum Hungarorum in Apuliam, ubi Monopolim et Brundusium civitates occuparunt civibus quibusdam fidem Venetis observantibus. Cumque easdem civitates ad tenendum Venetis reliquissent, concitatis cursibus planum Apuliae in quibusdam locis devastantes, tribus mensibus in ea permansere. Tandemque ad naves redeuntes per mare in Dalmatiam revertuntur capitaneo Hungaro et regis Hungariae banerio ibidem cum Venetis derelictis”: Simonis de Kéza: *Gesta Hungarorum* [Praefatus est, textum recensuit ... Alexander Domanovszky] SRH I. 129–194. (a továbbiakban: Simonis de Kéza) cap. 64. p. 182–183.

94 Paulus Venetus (Paolino da Venezia / Paolino Minorita): *Historia Satyrica* [(Speculum sive) Satyrica rerum gestarum mundi historia] In: *Antiquitates Italicae medii aevi*. szerk. L. A. Muratori. I–VI. Mediolanum, Societas Palatina, 1738–1742. IV. 4. 951–1034. 969.; Körmendi Tamás: *Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája*. PhD-disszertáció. Budapest, ELTE, 2008. 178.; Uő: *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája*. Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 168.; Veszprémy László: In: Simonis de Kéza: *Gesta Hungarorum. The Deeds of the Hungarians*. szerk. Frank Schaer – Veszprémy László Budapest, CEU Press, 1999. 141. 2. j.; Csákó Judit: Szent László uralkodása a nyugati elbeszélő hagyományban. In: *Európa és Magyarország Szent László korában*, 71–117. 100.

95 „Colomannus rex misit exercitum in Dalmatiam . . . cum Venetorum foedus iniit contra Normannos et pariter exercitum in Apuliam ad eorum dam[p]na mittere statuit. Parata autem classe per Venetos, regius apparatus in Apuliam navigans, Brundusium et Monopolim obtinet, et tribus mensibus Apuliam vastant et redeunt.” Andrea Dandolo: *Chronicon Venetum*. RIS. Mediolanum, Societas Palatina, 1728. XII. 1–525. 259.

bérbe véve, nagy létszámú sereget küldött Apuliába. Ezek, miután kifosztották, három hónapon át ott maradtak. Mikor Monopoli és Brindisi városát is elfoglalták, a velenceiekre hagyták, hogy tartsák meg a Kálmán királyt illető haszonbér ellenében. Ők maguk visszatértek Magyarországra”. A krónikakompozícióban nem esik szó semmilyen zászlóaljról, vagy magyar várnagyról, de a szerző rámutat, hogy a városokat csak haszonnévezet fejében adták Velence kezére, s nem kerültek a Köztársaság birtokába.⁹⁶ Brindisit és Monopolit azután visszavették, „elűzván onnan a velenceieket”.⁹⁷

Kézai Simonra megy vissza a késő 14. századi Lorenzo de Monaci(s) műve is (*Chronicon de rebus venetis*). Szerinte a magyarok a velenceiekkel szövetségben, a Köztársaság flottájával egy hadsereget indítottak a normannok ellen, de arról nem ír, hogy Kálmán bérelte volna a hajókat, vagy sem. Brindisi és Monopoli elfoglalását, háromhavi dúlását és a városok – egy magyar várnagy hátrahagyása melletti – velencei kézre adását említi.⁹⁸

A XV. századtól az apuliai hadjárat folyamatosan szerepel a magyar elbeszélő munkákban, Thuróczytól Bonfinin át Istvánffyig. Hitelességét a kutatás általában elfogadta. Lexikonokba, kézikönyvekbe és általános összefoglaló munkákba is bekerült.⁹⁹ A történet valóságát azok a kutatók sem kérdőjelezték meg, akik az Árpádok 11-12. századi politikájával foglalkoztak.¹⁰⁰ Az első, aki kételyeket fogalmazott meg, Szűcs Jenő volt.¹⁰¹ Szerinte az 1108-as hadjárat fikció, bár a történet magva hiteles lehet. Ha

96 „Galeas quoque Venetorum et naves solidans et allocans pecunia maxima exercitum copiosum in Apuliam destinavit. Qui Apulia spoliata per tres menses permanserunt in ea. Ubi etiam Monopolim et Brundusium civitates expugnantes. Venetis ad tenendum pro utilitate regis Colomanni reliquerunt. Ipsi autem in Hungariam abinde sunt reversi.” *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* [Praefatus est, textum recensuit ... Alexander Domanovszky] In: SRH I. 217-506. cap. 152. p. 433.

97 „Quae quidem civitates . . . expulsis venetis sunt rehabite”: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, cap. 152.; SRH I. 433.

98 „Calomanus Rex . . . Venetique contra Normannos confederantur ad invicem. Rex mittit cum Veneta classe exercitum contra eos in Apuliam, capiuntque Monopolim, et Brundusium, et dum captas civitates Veneti custodirent, Ungari decurrunt hostiliter totam Apuliam, et post damna illata Apulis per tres menses, redicto in dictis terris captis cum venetis Capitaneo Ungaro redeunt in Pannoniam.” Monacis, 93.

99 Kronológia, I. 100.; Makk, KMTL, 315.

100 Pauler, A magyar nemzet története, I. 271.; Makk, Megjegyzések Kálmán, 29.; Kristó, Az Árpád-kor háborúi, 72.; Kapitánffy, Hungarobyzantina, 167.

101 Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában, 2. *Századok* 107/4, 1973, 823–878. 838., 860.

nem is indult tengeri hadjárat, valamilyen katonai akcióban részt vehetett Magyarország Bizánc pártján, szövetségben a velenceiekkel. Szűcs egyetértett Mályusszal abban, hogy a történet az V. István-kori gestában jelenhetett meg először, s azt később Kézai alakította át és szélesítette ki.¹⁰² Érvelésének sarkpontja az, hogy Kézai tagja volt az István ifjabb király által az 1260-as évek végén a nápolyi Anjoukhoz indított küldöttségnek, ezért használt az apuliai hadjárat történetében például olyan hajótípust – az arab eredetű „territa” vagy „tarrida” – amelyet minden bizonnyal a dél-itáliai szóhasználatból vehetett át.¹⁰³ Szűcs szerint a szöveg magva autentikus lehet, de nagy része az 1270-es, 1280-as évekből származik, s éppen ezért nem lehet hiteles, hanem a szerző kitalációja.¹⁰⁴ Ennek bizonyítéka például a *planum Apuliae*, amit a magyarok „benyargalásztak”, ami egyszerűen az antik, késő-római *planum Lombardie*-ra mehet vissza. Szűcs nem tartotta elképzelhetetlennek, hogy történhetett olyan esemény 1108-ban, ami Kézai történetének valóság alapját képezhette. Gondolatmenetét követve én is úgy vélem, hogy ha nem is egy expedíciós hadtest szállt partra Itáliában, egy kisebb léptékű bizánci és velencei szövetségben végrehajtott magyar hadjárat nem elképzelhetetlen Dél-Itáliában.

A krónikakompozícióban Brindisit és Monopolit „azután a császár által küldött” csapatok „szerezték vissza, elűzvé onnan a velenceieket”.¹⁰⁵ A krónikaszcveg fordításai ezeket a csapatokat jórészt „párizsi zsoldosokként” (*soldatos Parisanorum*) aposztrofálják, de logikusabbnak tetszik a más szöveghagyományon alapuló, a Budai Krónika családjának tagjaiban szereplő „pisai gályások” (*galiotas Pisanorum*).¹⁰⁶ A messzi Pá-

102 Mályusz, Az V. István-kori, 34–36.

103 Szűcs, Társadalomelmélet, 838.; 857–60.

104 Szűcs, Társadalomelmélet, 856.

105 „Quae quidem civitates (...) missos per Cesarem expulsis venetis sunt rehabite”: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, cap. 152.; SRH I. 433. Fordítás: Déz Terézia – Galántai Erzsébet. In: Írott források, 421. A kiadás jegyzetét írta: Thoroczky Gábor. Bellus Ibolya fordításában is párizsi zsoldosok állnak. *Képes Krónika*. A kísérőtanulmányokat Dercsényi Dezső, Kristó Gyula és Csapodiné Gárdonyi Klára, a jegyzeteket Kristó Gyula írta. Budapest, Corvina, 1986.) 190. Szabó Károly a kettőt némileg összevonva párizsi zsoldosokként fordította a kérdéses szövegrész. *Marci chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum MCCCXXX producta. E codice omnium, qui exstant, antiquissimo bibliothecae Palatinae Vindob. picto (etc.)*. Pest, 1867. LXXXIV.

106 „per galiotas Pisanorum / soldatos Parisanorum”: A szerkesztő-fordító is jelzi, a V kézirat „Parisanorum” olvasata „Pisanorum”. Domanovszky Sándor, SRH I. 433. 4. j. Geréb László fordításában is pisai gályások szerepelnek: *Képes Krónika*. sajtó alá rend. Mezey László. A krónika magyar szövege ford. Geréb László. Budapest, Helikon,

rizsból érkező zsoldosoknak sok realitása sincs, talán utalhat arra, hogy később az észak-francia területekről származó normannok játszhattak szerepet a városok visszavívásában, de akkor a német-római császárnak nincs helye a történetben, hiszen V. Henrik nem lett egyszeriben a normannok szövetségese. Pisa viszont beleillik: az 1110-es években, amikor Bohemond halála után a normannok csillaga egy időre lehanyatlott, Velencével szemben pedig a német császár a később is mindig ghibellin érzelmű Pisát támogatta, a velencei megszállás alól Pisa vette át a két dél-itáliai támaszpont feletti ellenőrzést. Az évtizedekkel korábban író Kézainál nem szerepel, hogy a német császár foglalta volna vissza a városokat. Szó nincs ilyesmiről: szerinte a városokat „ifjabb Vilmos”, Szicília királya „nagy költséggel” foglalta vissza a pisaiak segítségével.¹⁰⁷

Szűcs Jenő szerint az, hogy Kézai Pisát is szerepeltette a szövegében, egyértelműen a történet kései kreációját igazolja, hiszen azt az 1270-es és 1280-as évek nápolyi-pisai konfliktusai ihlették.¹⁰⁸ Úgy gondolta, hogy a kikötővárosok nem állhattak ennyi ideig – a krónikában szereplő „Vilmos nápolyi király” koráig – velencei fennhatóság alatt a dél-itáliai normannok királyságának kellős közepén. I. Vilmos is csak évtizedekkel később, 1154-ben lépett a trónra. Ezzel szemben Domanovszky Sándor úgy érvelt, hogy Kézai szerint a városokat II. Jó Vilmos normann király foglalta vissza 1166-os trónra lépése előtt.¹⁰⁹ Veszprémy László azonban igazolta, hogy igaz, Brindisit korábban már I. (Gonosz) Vilmos (1154–66) visszafoglalta, még 1156-ban, de az akkor már nem pisai, hanem bizánci kézen volt. Monopoli esetében úgy ítélte meg, a várost visszavevő uralkodó az ifjú III. Vilmos lehet, aki 1194-ben uralkodott – s rá gondolhatott a krónika is. Így pedig egy német császár is beleillik a történetbe: VI. Henrik

1964.) 97.; *Képes Krónika – A magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról*. Budapest, Maecenas, 1993. [<http://mek.oszk.hu/10600/10642/10642.htm> – 2018. július 27.] Lásd még: Bollók János fordításában: pisai zsoldosok” *Képes Krónika*. Ford. Bollók János. Jegyz. Szovák Kornél – Veszprémy László. Utószó, függ., irodalomjegyz. Szovák Kornél. (Millenniumi magyar történelem – Források.). Budapest, 2004. cap. 152. p. 99. Nézetem szerint, ha pisaiak voltak, kétségtelenül gályákon érkezhettek, így a két variánst össze lehet kapcsolni.

107 „Quas quidem civitates Guillelmus iunior rex Siciliae per auxilium Pisanorum cum magnis sumptibus postmodum vix rehabuit.”: Simonis de Keza, *Gesta Hungarorum*, cap. 64. p. 183. SRH I. 433.

108 „per auxilium Pisanorum”: Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*, cap. 64. SRH I. 183.; Szűcs, *Társadalomelmélet*, 861.

109 SRH I. 433. 5. j.

1194-ben egy genovai és pisai flotta segítségével megtámadta Szicíliát, vélhetően ennek a nyomát találjuk a krónikában.¹¹⁰

Ezen a ponton nem osztom Szűcs véleményét. Kézai nápolyi missziót teljesített, s több forrása származhatott dél-itáliai kútfőkből, a pisai-nápolyi viszály tekintetében azonban úgy gondolom, hogy korábbi magva is lehet a történetnek, nem kell feltétlenül a 13. század végén keresnünk annak forrását. Velence a 12. század elején ugyanúgy összeütközött Pisával, ahogyan a rivális kereskedő-köztársaságot támogató normannokkal. Ha 1107-1108-ban Velence tengeri blokád alatt tartotta Dél-Itáliát, a pisaiak lehetnek azok, akikhez a normannok fordulhattak segítségért, amint azt az első kereszties hadjáratot követően is tették a keleti Mediterráneumban.

Veszprémy László szerint „sem zárható ki”, hogy magyar erők részt vehettek egy ilyen hadjáratban Apuliában.¹¹¹ A 12. századi magyar hadszervezetet ismerve egy ilyen nagyszabású, expedíciós hadjárat egészen hihetetlennek tűnik. Bámulatos vállalkozás lehetett egy többhónapos hadjárat, két tengeri átkeléssel, tekintélyes városok ostromával és bevételével, majd az apuliai „síkság” településeinek feldúlásával. Logisztikai szempontból kivételes szervezőerőt és anyagi háttérrel igényelt, akkor is, ha „csak” bérelte a király a velencei hajókat. Az első pillantásra úgy tűnik, a korabeli Magyarország katonai potenciálja nem lehetett képes egy ilyen hosszú és kimerítő akcióra. Ha a horvátországi hódítást, vagy Kálmán – tényszerűen még kevésbé ismert – dalmáciai akcióit nézzük, vagy a király 1099-es, a przemysli ütközetbe torkolló hadjáratát tekintjük viszonyítási alapnak, nem járunk helyes úton, mert ha valóban megvalósult a krónikások említette apuliai hadjárat, az akkora szabású hadi vállalkozás volt, amihez a fentiek egyike sem mérhető. Egy dolog rövid, pár hónapos hadjáratban kiterjeszteni a magyar fennhatóságot Horvátországra, de egészen más dolog expedíciót szervezni több száz mérföldre a tengeren keresztül, városokat ostromolni, hónapokra berendezkedni idegen földön, központi ellátás és utánpótlás hiányában, ahol, valljuk be, a gyors visszavonulásra sincs remény, továbbá a hazatéréshez is hosszas szervezés és pénz szükségeltetik.

Mi lehetett a valóság alapja e vállalkozásnak, ha megtörtént egyáltalán? 1107-8-ban a politikai-diplomáciai konstellációban nem elképzelhetetlen, hogy Magyarország részt vett egy Bizánc-párti velencei vezetésű katonai blokádban, ami meggátolta a normannok további csapatainak átkelését az Adrián.

110 Veszprémy, In: Deeds of the Hungarians, 141. 2. j.

111 uo.

Elképzelhető, hogy egy kisebb magyar kontingenssel Kálmán király is részt kívánt venni a harcokban, hogy a bizánci-magyar szövetség jegyében csatlakozzon Velence katonai akcióihoz. Oka is lehetett a részvételre, hiszen nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy a normannok Dyrrachium bevétele után, vagy akár azt megelőzően a szárazföldön nyomulnak előre, északra, Zéta vagy Dalmácia déli része felé, hogy további csapataik partraszállásához Avlonán kívül kikötőkre tegyenek szert. Kálmán már csak Dalmácia védelme okán is hadba léphetett, ha nem akarta feláldozni frissen szerzett pozícióit. A dalmát városokat már jól ismerték a normannok, és most is kitűnő bázisokra tehettek volna szert Zára vagy Spalato birtokában, amelyek a további felvonulást könnyítették volna meg a Balkánon. Megakadályozandó a normannok partraszállását a dalmát partszakaszon, Kálmán erői részt vehettek a városok szárazföldi, vagy tengeri védelmében. Ezeket az erőket nyilván a Bizánc-szövetséges Velence gályái szállíthatták, amelyeket a király bérelt. Kálmán alapos előkészületeket tett: már 1105-ben sem csak a szárazföldi Dalmáciát vette uralma alá, hanem a Quarnero-öböl szigeteit is.¹¹² A magyar haderő képes lehetett akár hadiflottát is felállítani, hiszen a király 1105-ben az észak-dalmát szigetek elfoglalásakor Ugra bán parancsnoksága alatt hajókat is harcba állított. A bán feladata az volt, hogy flottájával – amelyek hajói nyilván lehetek bérelt velencei, raguzai vagy bizánci gályák – kiterjessze a befolyását a Quarnero-öbölre, és ellenőrizze akár az azon túli tengeri útvonalakat is.¹¹³

Nem tudjuk, hogy a feltételezett akcióra pontosan mikor került sor. Kálmán 1108. május 25-én kiváltságlevelet adott Trau városának.¹¹⁴ Itineráriumáról semmit sem tudunk az év korábbi szakaszában – eltekintve attól, hogy jelen volt a dömösi prépostsági templom felszentelésén 1108 elején. (Az ugyancsak jelenlévő Álmos herceg az év húsvétján már Passauban tartózkodott, s mivel az adott év húsvét vasárnapja április 5-ére esett, s el is kellett utaznia Magyarországról a Német-Római Birodalomba, a felszentelést legkésőbb március derekára tehetjük). Kálmán május

112 Ludwig Steindorff: *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und Gesellschaftlichen Entwicklung*. Köln, Böhlau, 1984. 49–50.

113 Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 199. Arbe/Rab szigetének és városának megszállására 13 hajót készítettek elő: „Sint ergo ad praedicta perficienda aptae tredecim naves, quatenus transeuntes per mare in insulam intrare, et civitatem capere valeamus”: *Historia s. Christophori Martyris*. In: *Enchiridion Fontium Historiae Croatiae*. szerk. Ferdinand Šišić. Zagreb, Zemaljske Vlade, 1914. 623. Érdekes azonban, hogy az egyébként jól értesült Spalatói Tamás nem szól semmilyen tengeri összecsapásról.

114 DHA I. 357; RA I. no. 41.; Györffy, A 12. századi, 49.

végére könnyen odaérhetett Trauba, vagy akár azt megelőzően, április végétől is tartózkodhatott Dalmáciában. A király jelenlétét, sőt a dalmát városnak adott kiváltságlevelét is magyarázhatja, hogy a normannok akkoriban éppen azt tervezték, hogy a Dyrrachium elhúzódo ostroma miatt egyre szűkösebb utánpótlásukat a szárazföldről egészítik ki, és ezért kiterjesztik katonai tevékenységüket az albán partszakaszon túlra, a zétai és a déli dalmát területekre. A velencei flotta is fokozott figyelemmel viseltetett ezen partszakasz iránt. Így nem elképzelhetetlen, hogy néhány, a dalmát partszakaszon járőröző, vagy a blokádot fenntartó velencei gálya magyar csapatokat is a fedélzetére vett. 1108 tavaszán a király ezért is döntött úgy, hogy személyesen felügyeli Dalmácia védelmét.

Meg kell vizsgálnunk a másik oldalt is: van-e nyoma az apuliai partraszállásnak, két város évekig tartó megszállásának és a vidék három hónapon át tartó dúlásának az itáliai kútfőkben? Csupán néhány korabeli – s nem 14. századi, már Kézaira, vagy Paolino da Veneziára alapozó – forrásunk van, amely tud bármilyen katonai aktivitásról Dél-Itáliában Bohemond 1107–8-as dyrrachiumi hadjárata idején. A kifejezetten Durazzo ostromáról író Radulphus Tortarius semmit nem tud a dél- itáliai hadműveletről.¹¹⁵ A korszakban a dél-itáliai normannok tekintetében leginkább jólértesült Bari Névtelen sem említ hasonlót, sőt Dél-Itália egyik legfontosabb kora 12. századi krónikása, Salernói Romuald sem említi a hadjáratot,¹¹⁶ igaz, ő legalább a velencei blokádról ír, 1107–8 telére helyezve. Romuald adatait megerősíti, hogy Alexiosz 1107 őszén kért tengeri segítséget a velenceiektől,¹¹⁷ aminek eleget téve a Köztársaság flottája Ordelauffo Falier vezetésével Apulia és Illyricum kikötői között foglalt állást.¹¹⁸ Ezt támasztja alá az *Annales Venetici breves* beszámolója is, miszerint a doge 1107 decemberében szállt tengerre.¹¹⁹

A kritikus katonai helyzet miatt Alexiosz császár kénytelen volt a bizánci flotta szinte teljes állományát is Dyrrachiumhoz irányítani „Ázsia, sőt, Európa tengerparti városaiból” is.¹²⁰ A Köztársaság ugyanis egymaga

115 Radulphus Tortarius: *Poema de obsidione Dyrrachii*, Cod. Vat. Reg., 1357. In: *Rodulfi Tortarii carmina*, szerk. Marbury B. Ogle – Dorothy M. Schullian. Rome, American Academy, 1933.

116 Salernoi Romuald, 414.

117 Dölger, Regesten, no. 1238.

118 Uo.

119 *Annales Venetici Breves*. szerk. Henry Simonsfeld, MGH SS 14. [Supplementa tomorum I–XII, pars II. Supplementum tomi XIII] Hanover, Hahn, 1883. 69–72. 70.

120 Ἄμα δὲ καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων καὶ τῶν παρὰ θάλασσαν τῆς Ἀσίας πόλεων καὶ αὐτῆς τῆς Εὐρώπης στόλον παρεκελεύσατο ἀπαρτίσαι [Ugyanabban az időben

nem volt képes uralni az egész adriai térséget,¹²¹ és Bizánc összes haderejére szükség volt, hogy elvágják Bohemondot az utánpótlásától és megakadályozzák, hogy újabb erősítések érkezzenek. Anna Komnéné azon megjegyzése, hogy „Európa tengerparti városaiból” is begyűjtötték a harcra képes hajókat, arra is utalhat, hogy az Illyricumtól északra eső térségek haderejét is bevonták, s akár a magyar kézre került dalmát városoktól is kérhettek segítséget. Ez még inkább alátámaszthatja a magyar részvétel lehetőségét. Illyricum kikötői tehát 1108-ra görög és velencei védelem alatt állottak, az újonnan érkező normann hajóknak más kikötőket kellett találnia. Szárazföldi hadviselésre is készülve Dalmáciát tekinthették volna egy másodlagos, kikötésre és szárazföldi hadviselésre, valamint utánpótlás beszerzésére is alkalmas támaszpontnak. Bohemond arról ábrándozott, hogy az egész adriai partszakaszt megszerzi.¹²² Az *Alexiosz* megerősíti, hogy szándékában állt „visszafoglalni Illyricumot”.¹²³ Anna Komnéné szerint a normann sereg „az egész adriai partszakaszt” megszállta, s ugyan nem pontosítja, mit ért ez alatt, de úgy is gondolhatta, hogy a normannok Dalmácia déli részére is ki akarták terjeszteni befolyásukat.¹²⁴

Alexiosz császár Iszaakiosz Kontosztephanosz parancsnoksága alatt Dyrrachiumhoz rendelte a bizánci hajóhad színe-javát, hogy őrizze az átkelésre alkalmas útvonalakat, és „semmit se engedjen átszállítani” Itáliából.¹²⁵ A tengernagy túlteljesítette a parancsot, partra szállt Itáliában, és ostrom alá vette Otranto városát. Noha Kontosztephanosz kudarcot vallott, felsejlik az is, hogy a normann-ellenes itáliai szárazföldi akció nem volt eleve kivitelezhetetlen. Az Otranto elleni bizánci hadjárat például szolgálhatott egy későbbi magyar-velencei vállalkozás számára, igaz, tanulságul is szolgált arra nézve, hogyan *nem* szabad expedíciós háborút folytatni.¹²⁶ Kontosztephanosz flottája nem volt felkészülve szárazföldi hadviselésre és várostromra. Ha a bizánciak valóban terveztek volna egy

felszólította a Kükládok, Ázsia, sőt, az európai tartományok tengerparti városait, hogy állítsák fel flottájukat]: AK XII 4, 3, p. 369.; Sewter, 379.

121 Angold, *Byzantine Empire*, 251.

122 Harris, *Byzantium and the Crusades*, 78.

123 AK XII 1, 1, p. 359; Sewter, 369.

124 Τούτους γὰρ ἅπαντας συλλεξάμενος <ἐπὶ> πάσης τῆς ἐντὸς Ἀδρίου ὑφὴπλωσε γῆς καὶ τὰ ἐφεξῆς ἅπαντα λησάμενος τῇ Ἐπιδάμῳ προσέβαλεν [Ezek után a felállított hadsereget az egész országban szétterítette az Adria partjain, majd miután tudatosan feldúlta a vidéket, megtámadta Epidamnoszt]: AK XII 9, 2, p. 382; Sewter, 392.

125 AK XII 8, 2, p. 378.; Sewter, 388.

126 Russo, *L'espansione*, 212; Yewdale, *Bohemond*, 112–13.

ilyen diverzáns akciót, arra megfelelő csapatokat küldtek volna, például a területpusztításhoz kiválóan értő besenyőket, akikről tudjuk, hogy Dyrrachiumnál is szolgáltak a Komnénosz hadseregben.¹²⁷ A feladatra alkalmas lehetett volna egy tengeren szállított magyar könnyűlovas kontingens is. Kontosztéphanosz kudarcra új helyzetet teremtett: hadereje egy részét elveszítette, a flottája nem volt képes tartani a tengerzárát, így éppen az otrantói vereség magyarázhatja, miért kellett a császárnak a velenceiekhez fordulnia a tengeren, és esetlegesen egy jól megszervezett itáliai ellencsapást kérnie, akár a magyar királytól.

A tengeri ütközetek a normannok és a bizánciak között 1108 húsvétjáig tartottak.¹²⁸ A magyar-velencei hadjáratra késő tavasszal vagy nyáron kerülhetett sor. Savvidēs kutatásai szerint a velencei flotta rendszeresen portyázott az Adrián,¹²⁹ s egyes nézetek szerint a Köztársaság hajói, kiegészülve a Kontosztéphanosz veresége után újjászervezett görög flottával, vissza tudták szerezni az uralmat az Adria fölött, és egészen szeptemberig tartották fenn a tengerzárát.¹³⁰ Bohemond le is mondott a tengeren érkező utánpótlásról, sőt, az összes hajóját elégettette, hogy egy se maradjon a velenceiek zsákmánya. A Köztársaság hajói egy egész évig álltak hadban a térségben,¹³¹ míg az újraszervezett bizánci flotta nagyobb területet tartott ellenőrzése alatt mint valaha, ezzel Bohemond még inkább sebezhetővé vált egy, a tenger felől érkező támadással szemben.¹³² A velencei – és feltehetően vele együtt részben magyar ellenállás – az Adrián képes volt megálljt parancsolni a tenger északi urainak és megállította a normann előretörést.¹³³ Az új erőre kapott bizánci flotta arra is képes volt, hogy az ostromlott Dyrrachium segítségére siessen egy „óriási élelmiszerszállítmánnal”.¹³⁴ Mivel most már a bizánciak és a velenceiek uralták a tengert,

127 Yewdale, Bohemond, 113.

128 1108. április 5.: Narratio Floriacensis, 361. f. j.

129 Savvidēs, Byzantino-Normannica, 77.

130 Lilie, Byzantium and the Crusader States, 75.; Russo, L'espansione, 214.; Yewdale, Bohemond, 118.; Matthew Bennett: Norman Naval Activity in the Mediterranean c.1060–c.1108. In: *Anglo-Norman Studies* 15, 41–58. 56.

131 Yewdale, Bohemond, 118.; Morea, Marco Boemondo, 90; Michael Matzke: Boemondo e Daiberto di Pisa. In: *Boemondo, storia di un principe normanno*, atti del Convegno di Studio su Boemondo, szerk. Nunzio Lozito – Benedetto Vetere – Franco Cardini. Lecce, Gelatina, 2003. 95–106. 105; Russo, L'espansione, 217.

132 AK XIII 6, 4, p. 401.; Sewter, 412.; Dölger, Regesten, no. 1241.; Chalandon, Essai, 245.

133 Stephenson, Byzantium's Balkan Frontier, 182.

134 Aachen Albert, Lib. X. 45. p. 759.

s mivel Bohemond képtelen volt kihasználni a tengerparti támaszpontjait, a normann akció kudarcra elkerülhetetlen volt.¹³⁵

A bizánciak jelentős veszteségeket szenvedtek a szárazföldön, és egyre nagyobb igény mutatkozott, hogy friss erőket vessenek be és újabb hadigályákat csoportosítsanak át az Adriára.¹³⁶ A helyzet holtpontra jutott, hiszen a normannok híresek voltak arról, hogy sohasem adják fel, és most sem akaródzott felhagyniuk a város ostromával, még akkor sem, amikor ők is napról napra hatalmas veszteségeket szenvedtek. Élelmszer-utánpótlás hiányában, járványoktól, betegségektől sújtva a hadseregéből sokan dezertáltak.¹³⁷ A görögök némi sikerrel még megvesztegetni is megpróbálták egyes normann parancsnokokat.¹³⁸ A Bohemonnal nem különösképpen rokonszenvező Hauteville-família is megvonta tőle a támogatását, mivel fel voltak készülve arra, különösen Otranto ostromát követően, hogy egy idő után a saját itáliai birtokaikat kell védeniük a velenceiekől. Kontosztephanosz otrantói hadjáratának alapötlete nem volt rossz. Célpontja Apulia azon része volt, mely Bohemond uralma alatt állott. Ebből a szempontból egy, a normannok hátában indított diverzáns akciónak igen nagy jelentősége lett volna. Kontosztephanosz csupán a megvalósítás módjában követett el hibát. Bohemond számára fájó pont lehetett stratégiaileg fontos kikötőinek, Brindisinek és Monopolinak az elvesztése Dyrrachium ostroma közepette. A velencei-magyar akció – még akkor is, ha csak annyit feltételezünk, hogy a magyar haderő egy része, csatlakozva a velenceiek blokádjához, a szárazföldi kikötőhelyeket védte Dalmáciában – végső soron hozzájárulhatott a normannok kapitulációjához. Látva Bohemond kudarcát, II. Paszkál pápa is arra az elhatározásra jutott, hogy minden támogatást megvon a normann hercegtől. Bohemond kénytelen volt letenni a fegyvert és békéért folyamodni.¹³⁹

Volt még egy elvi lehetősége annak, hogy magyarok is bekapcsolódjanak egy dél-itáliai háborúba Bizánc oldalán. Olajos Teréz kutatásai arra mutatnak rá, hogy az 1050-es években magyar csapatok harcoltak bizánci kötelékben Calabriában. Forrásaink szerint egy jelentős haderő (*tagma*) állt magyar vezetők (*domesztikosz* és *szipatharokandidatosz*) irányítása

135 Ordericus Vitalis, VI. Lib. XI. 104. 2. j.; Whalen, God's Will, 120.

136 AK XIII 7, 1, p. 403.; Sewter, 413.

137 AK XIII 4, 3–8, p. 395–97.; Sewter, 406–7.; Yewdale, Bohemond, 120.; Harris, Byzantium and the Crusades, 78–79.

138 Acheni Albert, Lib. X. 445. p. 757; Narratio Floriacensis, 362.; William of Malmesbury, I. IV. 387. p. 693.; Ordericus Vitalis, VI. Lib. XI. 104.; Dölger, Regesten, no. 1239.; Jenal, Kampf um Durazzo, 307.

139 AK XIII 8, 6, p. 407.; Sewter, 416.

alatt. Elképzelhető, hogy a bizánciak könnyűlovas kontingenseket csoportosítottak át Apuliába velencei hajókon, hogy a normann kikötőket megtámadják, és ennek az akciónak a nyomát őrizték meg a krónikák. A távoli katonai átcsoportosítás nem volt szokatlan a bizánci hadszervezetben. A 11. század végén vannak adatok, hogy a bizánci szolgálatban Itáliában állomásozó magyarok ott is ragadtak: erre utalnak a magyar nevek a calabriai birtokösszeírásokban.¹⁴⁰ Az „Ungrosz” személynévként szerepel a bizánci forrásokban, valószínűleg a magyar katonák dél-itáliai jelenléte miatt.¹⁴¹ Az időközben normann uralom alá került leszerelt katonabirtokosokat is reaktiválhatták, s az érkező velencei flotta támogatásával ők is fegyvert foghattak a Bizáncot dúló normannok hátában.

A DEABOLISZI SZERZŐDÉS

Bohemond felhagyott Dyrrachium ostromával, és már 1108 szeptembere előtt békeajánlattal fordult Alexiosz császárhoz.¹⁴² Arra, hogy valamiképpen Kálmán is érintett volt a háborús konfliktusban, abból következtethetünk, hogy a Deaboliszban folyó tárgyalásokra követeket küldött. A békeszerződés 17 „jelen lévő” tanú „előtt kötött”, akik közül ketten Magyarországot képviselték.¹⁴³ Közvetlenül az udvarból jelen lévő, a Birodalmat képviselő tanúk után sorolták fel a magyarokat, kihangsúlyozva ezzel a királyság jelentékeny szerepét a béketárgyalásokban. Anna Komnéné jegyzékében szerepel Peres ispán („zupanus”) és Simon (ζουπάνος ὁ Περῆς καὶ Σίμων), „akik a dákoktól a király részéről érkeztek”.¹⁴⁴ A „dákoktól” (ἐκτῶν Δακῶν) érkező követek Magyarországra utalnak, és a „kralész” (κράλης) a királyt jelöli. A κράλης-t Anna a császár „apósaként”, „nászuraként” aposztrofálja.¹⁴⁵ Ő valójában

140 Olajos Teréz: Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. *Századok* 132/1, 1998, 215–222. 218–19.

141 Olajos Teréz: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez. *Antik Tanulmányok* 33/1, 1987–88, 24–27.

142 Dölger, Regesten, nos. 1242–43.; I. N. Lioubarskij – N. M. Freidenberg: Devol’skij dogovor 1108 g. meždu Alekseem Komninomi Boemundom. *Vizantijskij vremennik* 21, 1962, 260–274.

143 Οἱ μέντοι παρουσιάσαντες μάρτυρες καὶ ὑπογεγραφοτές, ὧν ἐναντίον ταῦτα τετέλεστο, εἰσὶν οὗτοι: AK XIII 12, 28, p. 423; Sewter, 434.

144 ...οἱ ἐκ τῶν Δακῶν ἦκοντες ἀποκρισιάριοι παρὰ τοῦ κράλη καὶ συμπενθέρου τῆς βασιλείας, ζουπάνος ὁ Περῆς καὶ Σίμων [a dákoktól a királynak, őfelsége nászurának részéről érkezett küldöttek, Peres ispán és Simon]: AK XIII 12, 28, p. 423; Sewter, 434.; ÁMTBF, 107.

145 συμπενθέρος

„baszileusz Ióannésznek”, a császár fiának az apósát jelenti, azaz egy „közös” rokont. Habár a történetírás némileg kételkedett abban, hogy ez Kálmánra utal, hiszen a királyság tulajdonképpen uralkodója, Könyves Kálmán nem volt Komnénosz János apósa, László azonban már nem volt az élők sorában.¹⁴⁶ Alexiosz úgy gondolkodhatott, hogy mivel Kálmántól kérte meg Piroskát fia számára, aki a király gyámsága alatt nevelkedett, Kálmán após-társa volt. Az *Alexiasz* latin fordításai a „közös” após (*consocer*) kifejezést használják.¹⁴⁷ Anna Komnéné úgy érthette, hogy Alexiosz nászának, rokonának titulálta a királyt.

A magyar tanúk jelenléte a bizánci-normann béketárgyalásokon megerősíti annak lehetőségét, hogy Kálmán részt vett a katonai konfliktusban. A tanúk listáján csupán néhány görög név van, mivel a bizánci udvarban, és a hadsereg vezetésében számos külföldi volt.¹⁴⁸ Alexiosz meghívta szövetségeseit a béketárgyalásokra, köztük itáliaiakat, lombardokat, mellettük pedig azokat az apuliaiakat, szicíliai normannokat és franciakat, akik szemben álltak Bohemonddal. A tanúk közül a frankok, franciák és a normannok Bizánc szövetségeseit, Roger Borsát és II. Rogert, Szicília grófját képviselték.¹⁴⁹ A tizenkét császári tanú közül hét nyugati származású volt, és még a listán szereplő bizánciak is Baziliosz, az Eunuch és Konsztantinosz nótárius, Bohemond riválisának, Senescallus (vagy Siniscard) Richárd¹⁵⁰ megbízottjai voltak. Richárd, „az udvarmester”, Guiscard Róbert másod-unokaöccse volt, s szemben állt már Guiscard-dal is, nem csak Bohemonddal, mi több, az ellenpárt fejével, Roger Borsával ápolt szoros barátságot. Ezért is nevezhették ki Apulia és Calabria sénéchal-jának, éppen a családi örökösödési harcban

146 ÁMTBF, 107. mm. j.; Írott források, 334.; Dölger, Regesten, no. 1243.; Moravcsik Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*. Konstantinápoly, Magyar Tudományos Intézet, 1923. 7.; Gyóni, A legkorábbi magyar-bizánci, 216.

147 „Inter ceteros legati regis Hungariae (...) qui ex Dacis venerunt apocrisarii a Crali et consocero regiae maiestatis.” Anne Comnène: *Alexiade*. In: RHC Historiens grecs, publ. par les soins de l’Académie des inscriptions et belles-lettres. Paris, Imprimerie nationale, 1875. I. 186.; Annae Comnenae *Alexiadis*. I-II. (CSHB 2–3) szerk. Ludwig Schopen. Bonn, Weber, 1839–1878. II. 246; Annae Comnenae *Alexias*. In: Patrologia Graeca. szerk. J–P. Migne. Paris, Imprimerie Catholique, 1864. (a továbbiakban: PG) vol. 131. coll. 1026.

148 Morea, Marco Boemondo, 92; Marquis de la Force: Les conseillers latins du basileus Alexis Comnène. *Byzantion* 11, 1936, 153–65.

149 Adelaide del Vasto, Roger felesége kormányzott régensként II. Roger kiskorúsága idején.

150 Richard Sénéchal, Guiscard Róbert apjának, Hauteville-i Tankrédnak volt az unokája.

vitatott területek közepére, ahol meg kellett küzdeni Bohemond birtokintézőivel.¹⁵¹ Salernói Richárd, Bohemond unokafivére, aki szintén a kézjegyével látta el a békét, ugyancsak nyíltan Bizánc mellett foglalt állást. Mindez rávilágít az Hauteville-klánt megosztó éles szakadékra.¹⁵² A normann nemesség jó része, akik a konfliktusban Bohemond ellen sorakoztak fel, szintén érintettek voltak a herceg Bizánccal való háborújában, részben azért is, mert a harcok áterjedhettek Itáliába is. A Bizánc-párti normannok minden bizonnyal támogathatták a velencei – és magyar – háborús erőfeszítéseket az Adria térségében. Nyilván nem véletlen, hogy a béketárgyalásokra Deaboliszba utaztak Itáliából, ahogy az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar királynak is voltak olyan megbízottjai, akik a császár udvarában foglaltak helyet a konfliktus során, hiszen nem valószínű, hogy az ostrom feladása után indultak útnak Magyarországról, s szeptemberre már a távoli Deaboliszba is értek. Mindez alátámasztja, hogy Kálmán érintett volt a háborúban, és állandó követekkel képviseltette magát a baszileusznál.

A bizánci történetírók közül a kortárs Ióannész Zónarasz nem tud a bizánci-magyar katonai szövetségről, és arról sem, hogy magyarok vettek volna részt a Bohemonddal kötött béke aláírásában, annak ellenére, hogy műve arra enged következtetni, hogy szoros kapcsolatban állott a Komnénoszok udvarával az 1100-as és 1110-es években. Zónarasz közli a magyar házasság körülményeit, és teljes részletességgel ír arról, hogyan vezette Bohemond seregét Dyrrachium ellen. Arra is kitér, hogyan húzódtott el az ostrom jelentékeny számú polgári áldozatot követelve, és végül hogyan kötöttek békét.¹⁵³ Az egyetlen szöveghely, ami a mi szempontunkból érdekes, az az, hogy Zónarasz megerősíti, hogy Bohemond célul tűzte ki „más vidékek” megszállását, és készen állott arra, hogy a szárazföldön, a Balkán belsejében is folytassa hadműveleteit. Ez magyarázatot adhat arra, hogy miért volt szüksége Alexiosznak annyi szövetségesre, s mi okból lehetett szüksége a magyar király katonai támogatására.

151 Alexander Kazhdan: Latins and Franks in Byzantium, Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century. In: *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. szerk. Angeliki E. Laiou – Roy P. Mottahedeh. Dumbarton Oaks, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001. 83–100. 93–94.

152 Beech, Richard of Salerno, 37.

153 πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, συμβάσεις ζητῶν . . . καὶ τὰς συνθήκας τῶν σπονδῶν ἐποιήσατο [békét kért a császártól . . . és megegyeztek a szerződés feltételeiben]: Zónarasz, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, III. Lib. XVIII. 25, 6, p. 750. (Pinder edn.); IV. Lib. XVIII. 22, p. 248. (Dindorf edn.).

A nyugati források általában nem szentelnek különösebb figyelmet a deaboliszi egyezségnek, noha tudnak róla. Chartres-i Foucher tud a Bohemond és Alexiosz közötti béke aláírásáról,¹⁵⁴ Ordericus Vitalis ugyan-csak említi,¹⁵⁵ a keresztes ügyekben különösen jártas Aacheni Albert viszont átsiklik fölötte.¹⁵⁶ A *Historia belli sacri* ugyan hírt ad a békéről, de nem ír arról, hogy bármiféle szerződést kötöttek volna, s így nem is igazán foglalkozik annak feltételeivel.¹⁵⁷ A normann ügyekben jólértesült Robertus Monachus rövid utalást tesz Bohemond esküjére, és valamivel nagyobb mélységben fejti ki a békeszerződés részleteit, de ő sem említi magyar részvételt,¹⁵⁸ a Bari Névtelen pedig pusztán a béke tényét jegyzi fel.¹⁵⁹ Türoszi Vilmos megjegyzése – a békét „közös barátok közbenjárására” kötötték¹⁶⁰ – figyelemre méltó: arra utalhat, hogy mindkét oldalon voltak olyan szövetségesek, akiknek részük volt a szerződés tető alá hozásában. Mindez újabb tényező annak az alátámasztására, hogy Magyarország érintett volt a konfliktusban. A normann-kori Dél-Itália másik fontos kútfője, a *Narratio Floriacensis* már ad némi információt az aláírókról, habár egyszerűen Alexiosz 12 főemberét említi (*xii primi*). Ez egybevág az Anna Komnéné által megadott számmal.¹⁶¹ A *Narratio* az egyetlen nyugati forrás, mely feltünteti Alexiosz örökösét, Jánost azok között, akik esküt tettek a deaboliszi khrüszobullonra.¹⁶² Anna Komnéné megerősíti, hogy Bohemond beleegyezett abba, hogy az ifjú Jánosnak is hűbéri esküt tegyen,¹⁶³ és a vazallusi viszony több alkalommal is szerepel és a szerződés szövegében.¹⁶⁴ A békeszerződés mindig többes számban szól a bizánci felekről: Bohemond mind a két „felségnek” hűséget esküdött, Alexiosznak és Jánosnak is: „... hű embere leszek Felségednek

154 Fulcher, Lib. II. XXXIX. 1. p. 93.

155 Ordericus Vitalis, VI. Lib. XI. 104–5.

156 Aacheni Albert, Lib. X. 45. pp. 757, 759.

157 *Historia Belli Sacri*, Lib. CXLII. 229

158 Robert the Monk, Lib. XVIII. 99.

159 Bari Névtelen, 155.

160 „... ubi communibus intervenientibus amicis . . .”: [Türoszi Vilmos] William of Tyre: *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, ford. és szerk. Emily Atwater Babcock – A. C. Krey. New York, Columbia University Press, 1943. Lib. X. VI. 504.

161 „... impositis manibus ipse et xii primi suae . . . sacris pignoribus . . .”: *Narratio Floriacensis*, 362.

162 „... Joanne, filio ejus, juravit omnia . . .”: *Narratio Floriacensis*, 362.

163 AK XIII 12, 1–24, p. 413–20; Sewter, 429.

164 Theotokis, *Norman Campaigns*, 213. 76. j.

és hón szeretett fiadnak, bíborbanszületett János caesar úrnak”.¹⁶⁵ Ez egyértelműen azt látszik alátámasztani, hogy az ifjú Jánosnak ekkoriban már lehetett befolyása a császári politikába.¹⁶⁶ Mindez, a magyar követek jelenlétével egyetemben a Komnénoszok tudatos dinasztikus politikájára is rávilágít.

Bohemond egy számára megalázó békeszerződést írt alá, és „letörten tért vissza Apuliába”.¹⁶⁷ Nem csupán szövetségre lépett a császárral, de az uralkodó „vazallusaként”, „szolgájaként és alattvalójaként”, „hű embereként”, „kötelezte magát, hogy katonai szolgálattal tartozik neki”. A görög uralkodó „jogara hűbéreseként” esküt tett arra, hogy visszaszerzi a Birodalomnak Kilikiát.¹⁶⁸ Megesküdött, hogy Antiochiát is bizánci hűbér alá veti.¹⁶⁹ E megszegyenítő feltételek elfogadására azért kényszerült, mert attól tartott, Bizánc és szövetségesei itáliai birtokait fenyegetik. Már apja, Guiscard Róbert is azért fordult vissza a Bizánc elleni hadjáratról, mert IV. Henrik erői sértették a dél-itáliai Hauteville-érdekeket. Egy Apulia elleni támadás nem maradhatott válasz nélkül.

PIROSKA-EIRÉNÉ „CSÁSZÁRI” ŐSEI

Ha a kortárs források meglehetősen szűkszavúak is a deaboliszi békében játszott magyar szerepet illetően, egy néhány évvel későbbi kútfőt érdemes megvizsgálnunk. Theodórosz Prodromosz 1122-ben írott versében találhatunk olyan utalásokat, amelyek alátámaszthatják, hogy Kálmán részt vett a béke előkészületeiben. Elképzelhető, hogy Piroska-Eiréné-t azért is ünnepli a szerző ezekkel a sorokkal – „Néked hoznak ajándékot (...) a lombardok, a calabriaiak” – mert Alexiosz esküdt ellenségének legyőzését éppen Piroska magyar rokonságának is köszönhették. A bazilisszának tesznek hódolatot a nemrég vereséget szenvedett calabriai normannok, és érdekes, hogy éppen miatta „hunyaszkodtak meg” a

165 Ford. Olajos Teréz. In: Írott források, 332. ÁMBTF, 106. János fontos szerepet játszott Alexiosz uralkodásának a végén, a császár teljes mértékben megbízott benne: Stanković, John II Komnenos, 14–18.

166 Asbridge, *Principality of Antioch*, 95.

167 „... . animo deiectus Apuliam rediit . . .”: William of Malmesbury, I. Lib. IV. 387. p. 693.

168 Vazallusa: ἄνθρωπος λίζιος, vagy: ἄνθρωπος πιστὸς: AK XIII 12, 1-2, p. 415.

169 Angold, *Byzantine Empire*, 156.; Harris, *Byzantium and the Crusades*, 79.; Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, 76–77.; Asbridge, *Principality of Antioch*, 94–95.

bizánci hatalom előtt.¹⁷⁰ Bizánc hálás volt a magyaroknak a normannok elleni háborúban nyújtott – még ha közvetett – segítségért is.

Az 1108-as normannok elleni diadalra emlékezve miért hivatkoztak még az 1120-as években a baszilisszára és magyar rokonságára? Az Árpádok fontos támaszt jelentettek a Komnénoszoknak. Az 1110-es évek elején Velence ki akarta terjeszteni befolyását Dalmáciára és Bizánc támogatását kérte.¹⁷¹ A császár nem adta áldását a Magyarország birtokában álló dalmát városok elleni offenzívára, pedig hivatalosan még mindig bizánci fennhatóság alatt álló területnek tekintette Dalmáciát. Bohemond halálával (1111) a normannok csillaga pillanatnyilag lehanyatlott, de sosem lehetett lebecsülni Észak hőseinek erejét. A velencei háború végül is nem indult meg.¹⁷² Alexiosz azért is kívánt jó kapcsolatokat ápolni az Árpádokkal, mert olyan terveket szőtt, hogy egyesíti a római és a görög egyházat úgy, hogy ő maga ül a római császári trónusra.¹⁷³ Ehhez támogatást remélt Kálmántól. Ambícióit az is táplálta, hogy V. Henrikkel szemben II. Paszkál pápa hajlandó lett volna megbékélni az ortodox egyházzal.¹⁷⁴ Azért, hogy alkalmas jelölt lehessen a császári cím betöltésére, Alexiosznak jól jött, hogy fia hitvese révén rokonságban áll nemcsak egy nyugati latin uralkodóval, hanem a német császárokkal is. A bizánci diplomácia élénken hangsúlyozta Piroska nemes őseit, a hercegnő császári származását.¹⁷⁵ Piroska-Eiréné ereiben csörgedezett német császári

170 Λαμβάρδοι καὶ Καλάβροι (...) // καὶ πῦρ αἰτναῖόν Σικελῶν, φρίσσει τὴν ἔσουξισίαν. // καὶ Τυρρηνίων κορυφαί [lombardok, calabriaiak (...) szicíliaiak aetnai tüze reszket hatalmadtól, és a tyrrhenek csúcsai]: Στίκοι εἰς τὴν στεφανοφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ: Theodoros Prodromos: *Historische Gedichte*. szerk. Wolfram Hörandner. Wiener byzantinistische Studien, 11. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1974. I. 177–181. 180.; *Theodori Prodromi versus in coronationem Alexii Comneni*. In: Theodorus Prodromus: *Scripta Miscellanea*, PG vol. 133, coll. 1340–42.; ÁMTBF, 171. Lásd Nikolaos Zagklas: Θεόδωρος Πρόδρομος: ἕνας λόγιος ποιητής του 12^{ου} αἰώνα. Theodoros Prodromos: poetadoctus 12. století. In: *Neograeca Bohemica*. Přednášky České společnosti novořeckých studií. Διαλέξεις της Τσεχικής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, 11. Brno, Akademie věd ČR, 2011. 31–56.

171 Makk, Comneni, 16.; *A velencei dózsék története. Historia ducum Veneticorum*. ford. Thoroczkay Gábor. In: *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Thoroczkay Gábor. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2018. 365–369. 366.

172 Kapitánffy, Hungarobyzantina, 79.; 88.; Makk, Megjegyzések, 29.

173 Makk, Comneni, 16.; 129. 99. j.; Whalen, God's Will, 117.

174 Angold, Byzantine Empire, 145.; Harris, Byzantium and the Crusades, 91; Chalandon, Essai, 260–63.

175 Barbara Hill: *Imperial women in Byzantium, 1025–1204. Power, patronage, and ideology*. London, Longman, 1999. 35., 94.

vér, amit Alexiosz ütőkártyaként remélt felhasználni 1111-12-ben.¹⁷⁶ A baszilissza anyján, Szent László feleségén, Adelhaidon keresztül német uralkodótól származott: nagyapja Rheinfeldeni Rudolf sváb herceg volt, akit ellenkirállyá emeltek a fejedelmek.¹⁷⁷ Piroska apai ágon is cézárrokona volt: Szent László nagyanyjának, Lotharingiai Boldog Richezának ősein keresztül kötődött a Liudolfingerek házához. Egyik őse II. Ottó császár volt. Nagyanyján, Sváb Rudolf feleségén, Savoyai Adelhaidon keresztül pedig szoros rokonságban állott a regnáló császárok dinasztiájával, a száliakkal. Adelhaid nagyanyja IV. Henrik császár sógornője volt, Piroska pedig V. Henrik unokatestvére.

A *Vita Irenae* úgy dicsőíti a baszilisszát, mint aki „boldog szülőktől, nyugati császároktól született”: a „boldog” utalhat mind Magyarország Szent Istvánjára, mind pedig másik ősére, Lotharingiai Boldog Richezára.¹⁷⁸ Prodroosz „minden nyugati népek úrnőjeként” magasztalja Eirénét, „akkikkel rokonságban állott”, mind anyai és apai ágon. „A Rajna királyának leszármazottjaként ... félik őt az alemannok”. Ez Rheinfeldeni Rudolfra, a sváb ellenkirályra utalhat. Eiréné előtt „meghunyászkodnak” a „lombardok és a németek”, amivel Prodroosz azt kívánta érzékeltetni, hogy Sváb Rudolf milyen tekintéllyel bírt annak idején az Alpoktól északra a fejedelmek körében IV. Henrik császárral szemben.¹⁷⁹ Prodroosz Eirénének írott sírfelirata egy császárnőről emlékezik meg,

176 Kerbl, *Byzantinische Prinzessinen*, XI. tábla.

177 Uzsoki András: Szent László király hitvese és leányuk Piroska. *Magyar egyháztörténeti évkönyv* 2, 1996, 85–93.; Font Márta: A kijevei Rusz és nyugati szomszédai. In: *Európa és Magyarország Szent László korában*, 159–176. 168.

178 Αὔτη ἡ ἐν βασιλίσσαις αἰοίδιμος γεννητόρων μὲν, προῆλθειν εὐτυχῶν δυσμικῶν βασιλείων [Ez a dicső császárné boldog szülőktől, nyugati császároktól származott]: *Vita beatae imperatricis Irenes / Vita Irenae*. In: ÁMTBF, 115.; Hippolyte Delehaye: *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae codice Sirmondiano nunc Berolinensi*. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Bruxelles, Société des Bollandistes, 1902. 887–890. 887.

179 κυρία πάρτον τῶν ἐθνῶν τῶν ἐπὶ τῆς ἐσπέρας // ἀπὸ πατρός, ἀπὸ μητρός ἐκ τῶν ἀγχιστενμάτων. Σὲ τρέμουσιν Ἀλαμανοὶ γένος ῥηγῶς ἐκ Ῥήνου // σοῦ τὰ Γερμανῶν πτήσσουσιν ἐθνη τὴν δυναστείαν (...) [minden nyugati népek úrnője, amelyek apád révén, anyád révén veled rokonok, téged félnék az alamannok, ki a rajnai király nemzetsége vagy, a te uralmad előtt hunyászkodnak meg a germán népek]: Στίκοι εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ: Theodoros Prodromos, *Historische Gedichte*, I. 179.; ÁMTBF, 169–171. 170. Latin: . . . regina . . . populis borealibus . . . omnium ad septentrionem gentium domina, patre ac matre legitimis prognata. Te Alamanni ad Rhenum metuunt, tuum imperium Germanorum natio extimescit.” *Theodori Prodromi versus in coronationem Alexii*. In: *Scripta miscellanea*, PG 133. coll. 1340–42.

aki „boldog ősoktól származik”, „az egész nyugati világ uraitól” és akit „Julius Caesarok neveltek”.¹⁸⁰

ÖSSZEGZÉS

Piroska és János házassága nem pusztán dinasztikus kapcsolat volt, hanem egy hosszú távú, kölcsönös érdekek talaján kötött magyar-bizánci szövetség alapjait fektette le. A szövetkezés megerősítette Magyarország pozícióját a Német-Római Birodalommal szemben. Bizáncnak, Velencének és Magyarországnak ellentétes érdekei voltak Dalmáciában, mégis egy rövid időre az együttműködés lehetőségessé vált. A frigy meghatározó jelentőségű volt az 1100-as évek első évtizedeinek magyar és bizánci politikájában, sőt, valószínűleg az egész Adriai-térség és a keleti Mediterráneum – az első kereszteshadjárat által igencsak felzaklatott – nagypolitikai konstellációjában. A kereszteshadjárat átrendezte a hatalmi viszonyokat. Semmi sem maradt olyan, mint annak előtte. Kálmán normann hitvese nem zavarta a szövetséget. A házasság most nem fenyegette Velencét, és nem is eredményezett általánosságban normann-barát politikát Magyarországon. Kálmánnak a szicíliai Roger-vel való köteléke egész más színezetet nyert 1105 után. A Bizánc ellen inváziót tervező és az egész politikai szisztéma felborításával fenyegető Bohemond ellenfelévé tette Magyarországot. Kálmán annak a Bizáncnak lett a hűséges híve, amelynek névleges uralma alatt álló dalmát területeket szállt meg 1105-ben. Piroska házassága létrehozta a kiegyezés azon kereteit, amelyben a részt vevő hatalmak, Velence és Bizánc is együtt tudtak működni. Ha nem is tudjuk igazolni a magyar részvételt a normann-ellenes bizánci-velencei háborúban, Piroska házassága hozzájárult ahhoz, hogy közös erővel verjék vissza a hódítókat. A konfliktusban katonailag is részt vett

180 Ἐγὼ προῆλθον εὐτυχῶν προπατόρων // ἀρχῆς ἀπάσης δυσμικῆς βασιλείων // Ἰούλιοι Καίσαρες ἐφρέσαντό με: [Boldog ősoktól származtam én, az egész nyugati világ királyaitól, Julius Caesarok neveltek engem]: Ἐπιτάφιοι τῆ μακαρίτιδι βασιλίσση Ῥωμαίων κυρῆ Εἰρήνηως ἀπὸ τῆς κειμένης: Theodoros Prodromos, *Historische Gedichte*, VII. 229–30. 229.; ÁMTBF, 172. Latin: Orta sum majoribus fortunatis, qui totum Occidentem gubernarunt, a Caesaribus educatam.” *Inscriptio sepulcralis ad memoriam imperatricis Romanorum, Irenae, defunctae*. In: *Scripta Miscellanea*, PG 133. coll. 1396.; Zagklas, Theodoros Prodromos, 38., 52. Legutóbb lásd itt: Nagymihályi Géza: Az idegen szent. Szent László leánya, Eiréné bizánci császárné megújult kultusza. In: *Szent László kora és kultusza: Tanulmánykötet Szent László tiszteletére*. szerk. Kerny Terézia – Mikó Árpád – Smohay András. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2019. A nemzetközi irodalomban: Maximilian Lau: Piroska-Eirene, First Western Empress of Byzantium: Power and Perception. In: *Piroska and the Pantokrator*, 143–152. 148.

BÁRÁNY ATTILA

Kálmán, talán csupán Dalmácia védelmében, vagy a normannok elleni blokádnak fenntartásában. Az 1105-ben kötött házasság ebben a kontextusban is jelentős. A bizánci győzelemben, ahogyan a deaboliszi béke is igazolja, Piroskának és az Árpádoknak is részük volt. Ezért is hálálkodhat és mondhat köszönetet Eiréné császárné nemes őseinek évtizedekkel később Theodórosz Prodromosz.

Szakács János

A Kemecei család eredete? Az Ibronyiak: egy Szabolcs megyei köznemesi család vizsgálata a 14. század közepéig¹

Jelen esettanulmány a Szabolcs megyei Ibronyi család történetét igyekszik feldolgozni a 14. század közepéig. Az Ibronyi familia Szabolcs megye régi köznemesi családja, amely az Anjou-korban folyamatosan szerepel a megyei közéletben, s egy ága a 14. század harmincas éveitől kezdve Kemeceiként tűnik fel. A kutatás mozgatórugóját a Kemecei családdal kapcsolatos kutatásaink adták. Kemece település és a Kemecei család korai történetét igyekeztünk feldolgozni, s így kerültünk szembe az Ibronyi családdal, amely a Kemecei család „őseként” fogható fel. Dolgozatunkban ugyanakkor nem csupán egy nemesi familia lineáris történetét kívánjuk megrajzolni, hanem a család és a szűkebb régió viszonyát, mindig szem előtt tartva a nemesi családnak az adott térségben betöltött szerepét, illetve a szomszédos famíliákhoz való viszonyát is vizsgálni. Inkább egy esettanulmányként fogható fel, amelyben megismerhetünk egy köznemesség soraiba tartozó családot, amely tipizálható példát adhat arra, hogy miként is működött egy-egy köznemesi familia a régióban, ahol túlnyomórészt kisnemesek éltek, s nem volt királyi uradalom sem a megyében², sőt oligarcha familia sem.

Ibrony (ma Nyíribrony) település a Tét, Sényő, Bogdány és Apagy közötti közúton *strata publica*) helyezkedett el a középkorban.³ Ibrony neve puszta személynévből keletkezett, klasszikus magyar névadással. Feltehetőleg az arab Ábrahám (*Ibrāhīm*) a személynév forrása.⁴ A település létrejöttéről a kutatás jelenlegi állása szerint adataink nincsenek. A településről nevet kapó familia a legvalószínűbb feltételezés szerint várjobbágyi eredetű. Az írott források tekintetében sajnos többet nem tudunk. Annyi bizonyos, hogy szabad birtokosként kezdték meg szerep-

1 A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítséget ezúton is köszönöm Németh Péternek.

2 Németh Péter: *Az Árpádoktól Mohácsig. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. (Történelem és kultúra)*. Szerk. Cserenyák László. Nyíregyháza, 1993. 174. Két birtokról viszont mégis van tudomásunk (Révbács és Kócs), azonban ezeket is eladományozta Zsigmond Király uralkodása elején. Vö. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 111.

3 Anjou-kori Oklevéltár. XXXI. 1347. Szerk. Sebők Ferenc. Budapest–Szeged, 2007. 384.; MNL OL DF 254 256.

4 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1988.

lésüket a jogilag egységesülő nemesség soraiban, s egy ősi nemzetséghez sem tartoztak. A legelőkelőbb réteghez tartozás hiánya azonban nem jelenti azt feltétlenül, hogy ne lettek volna Szabolcs megye tekintélyes lakosai. A középkori Magyarország nemesi társadalmának egyes család-jait nem csak vagyoni állapotuk jellemzi, hanem a lehetőségeikhez és társadalmi kapcsolathálózatukhoz köthető tipikusnak mondható szociális viselkedésformák is.⁵ Engel Pál ezt nevezi rétegspecifikus életformának.⁶ Az esettanulmány elkészítése során igyekeztem a lehető legtöbb forrást felhasználni, de jelen dolgozat a teljesség igénye nélkül született meg. A kutatás további fázisában szeretném kibővíteni a felhasznált forrásokat a leleszi anyagokkal. Az oklevelek döntő többsége a Kállay⁷ és a Zichy⁸ család levéltárának anyagában található. Ezekon kívül felhasználtam valamennyi Anjou-kori oklevéltárban⁹, és Anjou-kori okmánytárban¹⁰ fellelhető forrást. Amennyiben a regeszták nem nyújtottak elegendő információt, a Magyar Nemzeti Levéltár online is elérhető, A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisában¹¹ igyekeztem a keresett információkat megtalálni.

A család első ismert tagja Ibronyi Péter fia Demeter, aki 1305-ben tűnik fel, mint a négy Szabolcs megyei szolgabírók egyike.¹² A

5 Petrik Iván: A Pelejteiek. Egy középkori Zemplén megyei köznemesi család vizsgálata. In: *Fons* 6. 2000. 246–247.

6 Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest, 1998. 93.

7 A nagykálói Kállay-család levéltára I–II. Budapest, 1943. (továbbiakban: Kállay.)

8 Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Döry Ferenc, Lukcsics Pál. I–XII. Budapest, 1871–1931. (továbbiakban: Zichy.)

9 Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387. I–XL. Szerk. Kristó Gyula et al. Budapest–Szeged, 1990–2015. (továbbiakban AOkl.)

10 Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Budapest, 1878–1920. (továbbiakban: AO.)

11 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL). A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Online: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dldf> (utolsó letöltés: 2019. 04. 20.). Az oklevelek átírásához nyújtott segítséget ezúton is köszönöm Szabadi Istvánnak.

12 AOkl. I. 730.; Zichy I. 124. MNL OL DL 76196. *Nos magister Jurk filius Jule de Maraz Nycolaus filius Wý(...) Besenud et demetrius filius petri de Ibrun Judices nobilium de comitatu Zabolch*. Az oklevél hiányos része könnyen megfejtető egy 1313-as oklevélből, amelyet lentebb hivatkozok. A hiányzó szövegrész egy része Wylmad de Leueleg. Az oklevél tartalma szerint a Gutkeled nembéli Keled fiai: Péter és István

szolgabírói említés azért fontos forrás számunkra, mivel az a megye új típusú működésére szolgáltat adatot, amely működést nemesi megyének nevezünk. Az új típusú megyerendszernek kettő eltérő sajátossága volt a régi, királyi megyének nevezetthez képest. Az egyik az, hogy a szolgabírák megjelentek az ispánok törvényszékén, s így létrejött a klasszikus értelemben vett *sedria* (*sedes iudiciaria*). A *sedria* működése pedig elválaszthatatlan volt a szolgabírókétól és az alispánétól, ugyanis a gyakorlatban ők tartották. A megye itt fejtette ki tevékenységének legnagyobb részét. Szabolcs megye, bár többször változtatta a törvényszék helyét, a központnak mégis leginkább Kálló tekinthető, ugyanis ott tartották a legtöbbször a törvényszéket, sőt 1356 után egy évszázadig ott is maradt.¹³ A másik pedig, hogy az ispánt addig helyettesítő udvarispánt az ispánnal familiárisi viszonyban álló alispán váltotta fel.¹⁴ A megye új típusú működését az egyes megyékben a szolgabírók feltűnésétől kezdve számítjuk. Ebben a tekintetben Szabolcs megyére vonatkozólag az első adat 1284-ből maradt ránk.¹⁵ Megfigyelhető az a törekvés a megye részéről, hogy a megye befolyásosabb tagjai közül válassza ki szolgabíráit, akiből a korszak egész folyamán egy időben négy volt megyénkben. A legbefolyásosabb azonban nem feltétlenül jelentette azt, hogy a legelőkelőbb¹⁶, hiszen Ibronyi Demeter feltételezhetően várjobbágyi eredete nem indikálná, hogy a megye gazdagabb, esetleg régi nemzetségből származó nemesei közé tartozott. Hasonlóképp szolgabíróként említik, majd egy évtizeddel később, 1313 novemberében Ibronyi Demetert. Az oklevél tartalma szerint a Szabolcs megyei szolgabírák bizonyítják, hogy Samod fia Miklós fia Domokos Hene nevű birtokát Tamás fia Beke mesternek negyven márkáért zálogba adta.¹⁷ Ibronyi Demeter következő említése 1321-ből való. Ekkor egy többokleveles peranyagban, mint a

megerősítik a cserét, amelyet Őszöd (*Ewzud*) nevezetű örökölt birtokukról rokonukkal, Tenkus fia János comesszel eszközöltek. A cseréről bővebben: Zichy I. 119.

13 Cukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle* 1997. 3–4. 367.

14 Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Szerk. Radics Kálmán. *Vármegyék és szabad kerületek 1–2. – Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei* 27. Debrecen, 2001. 25. (továbbiakban: Tringli 2001.)

15 C. Tóth Norbert: A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 45. Nyíregyháza, 2010. 407.

16 Tringli 2001. 41.

17 AOkl III. 629.; Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez I. 1214–1457. Szerk. Varjú Elemér. Budapest, 1908. 40–41. XL. *Nos Gurk filius Gula, Petrus filius Keled, Demetrius filius Petri de Ybrun et Nicolaus filius Wylmad de Leueleg, quatuor iudices nobilium de Zoboch.*

két fogott bírák egyike szerepel Ilapor fia László mellett. Az ügy Laskod és Bagda birtok elosztása körül forog. A fogott bírák közreműködéséért pedig osztályegyezségre lépett Komurzanus hasonló nevű fia és Chepan fia Kozma, valamint Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihály fiai István, László és Mihály. Az osztályegyezség értelmében az előbbieknak jutott Bagda, míg az utóbbiaknak Laskod.¹⁸

A következő adat az Ibronyi famíliáról 1324-ből való, s már Ibronyi Demeter két fiáról, Egyed mesterről, és fivérééről, Mihályról szól. Ebben az ügyben újfent fogott bírákra volt szükség, de ezúttal a per résztvevői voltak az Ibronyiak. Az oklevél tartalma szerint Ibronyi Egyed mester és Mihály, valamint Kun András Semjéni Mihály fia Mihállyal került ellenséges helyzetbe. A fogott bírák közbenjárására ugyanis feloldozták az egymáson ejtett sebesülések miatt a másikat. Kun András feloldozta Semjéni Mihályt, az általa András bal kezén ejtett sérülés miatt, míg Semjéni Mihály pedig saját fején és arcán ejtett sérülések, valamint „szerviensei” – Simon fia Miklós és Apród Miklós – sebesülései miatt Egyed mestert és Andrást, továbbá fivérét Mihályt. Az oklevélből ezen kívül még az is kiderül, hogy Ibronyi Egyed szerviensei (*servientibus*) is részt vettek a perpatvarban: Miklós és Jakab, Wyd fia János, Erne fivére Gergely és Petune fia Miklós.¹⁹ A verekedésbe torkolló ellenségeskedésnek nem tudjuk, hogy köze van-e ahhoz, hogy Semjéni Mihály fiainak, Lászlónak és Mihálynak (valamint szervienseinek, Péternek és Jánosnak) tisztító esküt kellett tenniük a váradhegyfoki konvent előtt. Történt ugyanis, hogy 1316-ban Bogdányteleke nevű faluból Ibronyi Egyed és Kun András harminc márkát (1 márka = 233,5 g. ezüst) érő öt lovát elvitték a Semjéniekhez (Az oklevelet ugyanazon a napon adták ki – 1324. június 7.).²⁰ A Semjéniek az esetet hús nemessel együtt (*vigintique personis nobilium se numero inclusis*) eskü alatt tagadták a váradhegyfoki Szent István első vértanú [egyház] prépostja és a konvent előtt.²¹ Két évvel később – 1326. január 27 – Ibronyi Demeter újfent Semjéni Mihály fia Mihály ellen pereskedik. Sajnos a per tárgyát az oklevél nem részletezi, abból csak annyi derül ki, hogy Ibronyi Demeternek, Magyi Miklósnak és Csanád

18 AOkI VI. 49.; AOkI VI. 54.; Kállay I. 123.; MNL OL DL 50688; *arbitrium, et decrerum nobilium, et proborum virorum videlicet Ladislai filii Ilapor, et Demetrii de Ibron.*

19 AOkI. VIII. 301.; Kállay I. 207.; MNL OL DL 62170.

20 Németh Péter: Falu a középkorban. In: A 800 éves Nyírbogdány. Szerk. Sallai József. Nyírbogdány Község Önkormányzata, Nyírbogdány, 2019. Vö. AOkI VIII. 300.; Kállay I. 208.; MNL OL DL 50757..

21 AOkI. VIII. 308.; Kállay I. 209.; MNL OL DL 62171.

fia Miklósnak a Semjéni Mihály fia Mihály elleni perét királyi parancsra április hatodikára halasztja, ha közben nem tudnának megegyezni.²² A következőkben még egyszeri halasztás történik a felek akaratából.²³ Feltehetőleg időközben a feleknek sikerült megegyezni – ahogy az a legtöbb esetben történik. Egyed mesterként (*magister*) való említése elemezhető. Mályusz Elemér a magisteri címet egyben iskolai végzettségnek is tekintette. Bónis szerint képzettségre, a sokáig tanuló-funkcióra utaló, később hivatali címzéssé váló *magister* szó a bizonyíték: *artes*-képzettség ez, amelyet a párizsi egyetemen vagy a mintájára berendezett káptalani iskolákban szereztek meg. Mezey László szerint a 13. századi magyar magisterek túlnyomó többsége egyetemi végzettség nélkül viselte a címet. Szerinte a szó többféle jelentésváltozata közül azt kell használni, amelyik a szóhasználatot világossá tevő adatszerű összefüggésbe beleillik.²⁴ Vagyis Occam borotvája nyomán a leglogikusabb és legegyszerűbb megoldásra kell törekednünk a személyünk környezetét és lehetőségeit ismerve. Amennyiben az utóbbit választjuk, kevésbé tűnik lehetségesnek, hogy egy Szabolcs megyei kismemes magasabb szintű oktatáshoz jutott volna. Tényleges iskolázottságára már valószínűleg sohasem derül fény.

A Balogsemjéniekkel való szembemenetel több szempontból is érdekes, s egy kis magyarázatra szorul. Ahhoz, hogy a történetet megértsük, visszább kell lépünk az időben. IV. László helyi tartományurakká akarta emelni a Balogsemjénieket. Ehhez képest azonban amikor III. András néhány hónappal trónra lépte után általános gyűlést tartott Váradon, a megjelentek egyhangúan közismert gonosztevőnek és gyilkosnak nevezték Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihályt és fiát Istvánt, akik elmenekültek a király által rájuk mért fővesztés elől. Az említett okok között az szerepel, hogy hatalmaskodásaikkal 600 márkányi kárt okoztak a megyében élő különböző nemeseknek. A fenti adatok azt a gyanút ébreszthetik, hogy Mihály és fiai afféle hatalmaskodók voltak a megyében, akik a IV. László uralkodásának utolsó éveire jellemző kaotikus viszonyokat kihasználva próbáltak a zavarosban halászni, s ezzel haragították magukra a nemes urakat.²⁵ Árnyaltabb képet alkothatunk azonban, ha az éremnek a másik

22 AOkI. X. 36.; Kállay I. 262.; MNL OL DL 50809.

23 AOkI. X. 132.; Kállay I. 267.; MNL OL DL 50814.

24 E. Kovács Péter: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban. In: *Archívum - A Heves Megyei Levéltár közleményei* 12. Eger, 1990. 22–23.

25 Zsoldos Attila: IV. László és a Kállóiak ősei. Szerk. Németh Péter. *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum évkönyve* 42. Nyíregyháza, 2000. 80. (továbbiakban: Zsoldos 2000.)

oldalát is megnézzük. 1292-ben Ubul fia Mihály oklevelet állíttatott ki az esztergomi káptalannal, amelyben részletesen leírta mindazon sérelmeket, amiket viszont ő és fiai szenvedtek el. Az irat tanúsága szerint őt és fiait az ellenségeik kiűzték birtokaikból. Ubul Esztergomba, más fiai pedig részint Lengyelországba, részint Oroszországba (feltehetően Hali-csba) kényszerültek menekülni. Mindezt pedig azzal magyarázza, hogy ő és fiai mindvégig IV. László király oldalán álltak, viszont László király halála után Aba nembéli Amádé elfoglalta Napkor, Semjén és Szentmihály nevű birtokait, amelyet jelenleg is kezén tart. Ugyanakkor egy másik oklevélben pedig előadta, hogy a Borsa nembéli Tamás fia Jakab mester, (akit más néven Kopasznak is mondanak) és fiai pedig kezükön tartják Kér és Panyola nevű birtokait. A Kállói-ősök tehát nemcsak a károk okozói, hanem elszenvedői is, ami az ország 13. század végi közállapotainak ismeretében éppen nem tekinthető meglepőnek. Dombrád és Beszterec nevű birtokok is hasonló módon kerülhettek ki a Balogsemjéniek kezéből. Mindezek alapján nem járt szerintünk messze az igazságtól Ubul fia Mihály, amikor az esztergomi káptalan előtt politikai okokra vezette vissza az őt és fiát ért incidenseket. Ezt a feltételezést pedig birtokaik visszaszerzésének a története támasztja alá. Buda város jelentést tett III. Andrásnak, hogy Ubul fia Mihály fiai, István és Pál mesterek mindig is hűségesen szolgáltak a királyi hatalomnak, s mivel nem akartak hűtlenséget elkövetni, ezért ellenségeik bevádolták őket. A királyt pedig kéri, hogy ezen tények ismeretében ne higgyenek ezeknek a rosszakaróknak.²⁶ 1299-ben III. András felszólította a váradi káptalant, hogy tegyen neki jelentést a Balogsemjéniek birtokainak ügyéről, s a káptalan válasza megerősítette, hogy a Balogsemjén nembéliek a királyi hatalom ellenségeinek okoztak csak károkat a megyében. Az, hogy a Kállói-ősök nevezzük úgy „politikai rehabilitációja” az 1290-es évek közepén indult meg, szorosan kapcsolatba hozható azzal, hogy az ellenségükként említett Borsa Kopasz és fivérei 1294-ben felláztak a király ellen. Ez a fejlemény jelentősen befolyásolta III. Andrást abban, hogy megkísérelje orvosolni Ubul fia Mihályék panaszait. A helyzet azonban változatlan maradt. III. Andrásnak nem volt ereje arra, hogy megtörje a Borsákat, Amádé pedig még mindig a király híve volt.²⁷ III. András halálát követően a Balogsemjéniek Bajor Ottót győzték meg, hogy birtokaik egy részét juttassa vissza hatalmukba. Az okmány figyelemre méltó sajátossága, hogy a Szabolcs megyei Semjén, Napkor, Szentmihály és Töt, illetve a szatmári Kér és Panyola

26 Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. X. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest, 1873. 307.

27 Zsoldos Attila: III. András nádorai. *Történelmi Szemle*, 52. 2010. 308.

birtokok elfoglalójaként Aba Amádét nevezi meg.²⁸ A Borsák hanyagolása talán érdekes lehet, azonban Engel és Zsoldos nyomán tudjuk, hogy a Borsák Bajor Ottó híveinek számítottak, s maga Balogsemjén nembéli Mihály pedig Borsa Beke szőlősi várnagya volt.²⁹ Tényleges eredményt így sem érthettek el, hiszen Aba Amádé nem csak a Balogsemjénieknek, de a tényleges hatalommal szinte egyáltalán nem rendelkező Ottó király számára is túl erős ellenfél volt.³⁰ A magyar trónért folytatott küzdelemben az időközben vetélytárs nélkül maradt I. Károly oldalára álltak végül, s a politikai fejlemények is a kezükre játszottak ekkor. 1311-ben meghalt Amádé, majd az ezt követően 1312-ben Rozgonyánál I. Károly megnyerte első jelentősebb csatáját az oligarchák ellenében. A seregben pedig ott harcoltak a Kállói-ősök is. Károly ugyan elrendelte a szabolcsi birtokok visszaadását, ám az ügy nem záródott le. A király egy újabb oklevelet volt kénytelen kiadni egy évvel később, amely előadja, hogy Mihály fainak István és Pál mestereknek visszaadta Semjén, Napkor, Szentmihály és Töt birtokait, amelyeket azonban most némely hatalmasok elfoglalva tartanak. Akik elfoglalva tartották nem voltak mások, mint Amádé fiai János és László. A Borsák lázadását követően pedig 1317-ben Adorján várának elfoglalásával a Kállói-ősök végre ténylegesen visszakapták birtokaikat.³¹

Ha arra keressük a választ, hogy miképpen álhatott elő az a helyzet, amely az északkeleti országrész két nagyhatalmú oligarchafamíliáját, az Abákat és a Borsákat a Kállói-ősök ellenségévé tette, akkor a felsorakoztatott adatok arra bátorítanak, hogy lépünk vissza az időben és a választ IV. László uralkodásának utolsó éveiben keressük. Bosszú volt ez, hiszen a királyi kegy áradt a Balogsemjén nemzetségbeliekre, s a recept jól kirajzolódik. IV. László király a lázadások és egyéb pusztítások nyomán az árulók vagy a magtalanul elhalálozottak birtokait rendszerint a Kállói-ősöknek adományozta. Ezt pedig megtoldotta azzal, hogy ekkor a Kállóiaknak a birtokadományokon kívül a helyi bíróságok joghatósága alóli mentességet, várépítési engedélyt és támogatást biztosított, valamint megyésispáni kinevezést is kaptak. A Kállói-ősök persze nem véletlenül élvezték IV. László bizalmát. A lázadások elfojtásában tett érdemeikről számos oklevél tanúskodik. Ebből pedig az a kép rajzolódik ki, hogy IV. László főként a Balogsemjéniekre támaszkodva próbált az északkeleti or-

28 Zsoldos 2000. 80–81.

29 Zsoldos Attila: A Borsák és I. Károly első összecsapása. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 59. 2017. 58.

30 Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122. évf. 1988. 94.

31 Zsoldos 2000. 79.

szágrészben rendet teremteni. A király hűségére visszatérőket pedig Ubul fia Mihály ispán fiai, István és Pál mesterek katonái között kötelezték szolgálatra. IV. Lászlónak nem is kellett csalódnia, hiszen a Balogsemjéniek mindvégig kitartottak mellette, sőt Aba Amádénak is nekiugrottak, hiszen Mihály fia István mester sikerrel ostromolta meg Amádé tokaji várát.³² Ha a Kállóiaknak juttatott adományokat és kiváltságokat egybevetjük, akkor az látszik kirajzolódni, hogy IV. László a Kállóiakat is a helyi territoriális hatalom birtokosaivá kívánta tenni. A feladatuk pedig az lett volna, hogy korridort képezzenek a Borsák és az Abák között, természetesen a király javára. Ez a recept később is előkerül a magyar történelemben. Zsigmond alkalmazta ezt a módszert hűséges nádora, Garai Miklós által. Ekkor a két féken tartandó család a Bebek és a Druget volt.³³ Megvalósítania ezt azonban IV. Lászlónak nem sikerült, hiszen nem létezett olyan hatalmi űr, amibe csak bele kellett ültetni a Balogsemjénieket. Ezt ki kellett volna építenie a királynak és a Kállói-ősöknek egyaránt. Erre azonban a két legfontosabb dolog nem állt a király rendelkezésére: az erő és az idő. A Balogsemjéniek számára sem volt meg az a kiépített familiárisi rendszer, ami ezt lehetővé tette volna. Ezt látszik alátámasztani az, hogy az oklevelek tanúsága szerint rendszerint a környékbeli birtokosokkal perlekedtek – lásd Ibronyiak. Tehát megfelelő hatalmi bázisuk sem épült ki IV. László uralkodásának utolsó éveiben. Így máris érthetővé válik, hogy IV. László halála után miért csapott le könyörtelenül a két tűz közé került Kállóiakra Aba Amádé és a Borsák, akik a már meglévő erőfölényüket kihasználva még csírájában elfojtották a Balogsemjéniek ebbéli törekvéseit.³⁴

Erre a kaotikus időszakra esik az a számunkra fontos per, amelyben az Ibronyiak vádolják a Kállói őseket (1316). Az anarchikus állapotok közepette ugyanakkor Ibrony település és a család is szerepel továbbra is az oklevelekben. Az a fentebb leírtakból is nyilvánvalónak tűnik, hogy a megye a 14. század eleji urai a Borsák voltak – a második lázadásukig. Az ispáni címet is ők viselték ekkor, s csak 1316-tól kezdve tűnik fel Debreceni Dózsa, valamint 1318–21 között Kállói Simon és Egyed, mint (al)ispán.³⁵ Erre az időszakra vonatkozó keltezetlen okleveleink többször is említik Ibrony települést.

32 Zsoldos 2000. 82.

33 C. Tóth 2008. 40.

34 Zsoldos 2000. 85.

35 Az ispán és alispán címek viseléséről bővebben: Szöcs Tibor: Szabolcs megye archontológiájáról (1310-es évek). Szerk. Szántó Richárd. *ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS ACTA HISTORICA TOMUS CXLIV*. Szeged, 2019. 51–66. (továbbiakban: Szöcs 2019.)

Első említésként Ibrony (*in Ibrun*) faluban *post Purificationem*, tehát valamikor február 2. után kelt oklevélben Iván mester és a négy szabolcsi szolgabíró tudatja, hogy egyik részről a billyei (*de Bille*) Lőrinc, másik részről Berzetnek mondott János közötti, február 2. utáni kedden zajló perben János bemutatta a király oklevelét (*litteras domini regis*). Az oklevéladók ezután úgy rendelkeztek, hogy a húsvét utáni kedden János köteles bemutatni egy bizonyos Beke mester levelét (*debet presentare litteras magistri Beke*). „Ha Beke mester elfogadja a privilégiumot, akkor legyen úgy, ha pedig nem, akkor ugyanezen a napon kötelesek [a felek] választ adni” (*si acceptaverit magister Beke privilegium, bene quidem, si autem non, tunc debent eodem die plenarie respondere*), vagyis folytatni a pert.³⁶ A per az Ibronyi család története szempontjából nem fontos, inkább a megyetörténet szempontból érdekes. Adatot ad számunkra arról, hogy Ibrony település az anarchikus állapotok között sedriaként működött. Nem zárható ki, hogy a Borsák vagy a Balogsemjéniek birtokkal rendelkeztek Ibronyban. Ide tartozik az az év nélküli, május 3-i kiadvány is, amiben (Kállói) Iván mester szabolcsi alispán (*curialis comes*) elmondja, hogy amikor május 3-án Beke mester Szentmihály melletti katonai táborában tartózkodott (*cum in descensu magistri Beke circa Sanctum Michaelem fuerimus in die inventionis Sancte Crucis*), akkor Ábrahám fia Miklós egy lovat tilalmazott előtte. Ő ezt a pert a Beke mester hada oszlásának 15. napja utáni keddre halasztotta Ibrony faluba, a saját színe elé (*in villa Ibrun feriam tertiam proximam post quindenis residentie exercitus eiusdem magistri Beke*).³⁷ Az itt alispánnak címzett Ivánt tehát szintén Borsa Beke mester társaságában találjuk, a katonai táborában, ami szintén mutatja a hozzá való kötődését, s igyekszik alátámasztani azt a feltevést, hogy sedriaként működött Ibrony. Ez azért is lehetséges, mivel Szabolcs megye azon ritka megyék soraiba tartozott, ahol gyakran változott a gyűlés helyszíne. A térképet megfigyelve azonban a helyszínek igen közel esnek egymáshoz (Kálló és Ibrony között is csak kb. 20-22 km távolság van, a többi település között is csak 10-12 km – ld. a térképen).³⁸ Logikus a feltételezés, hogy a hivatalt viselő alispánok – akik a munka orosz-lánrészét végezték – a saját birtokukra hívták össze a sedriát (Karászi Sándor például³⁹). Azt azonban nem tudjuk, hogy ebben az időszakban

36 Szócs 2019. 55. Vö. AO I. 502.; Kállay I. 90.

37 Szócs 2019. 58. Vö. MNL OL DL 97733.

38 Szócs 2019. 58. Vö. Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle* 39. 1997. 363–386.

39 Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I. (1284–1386)*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 55. Szeged–Nyíregyháza, 2004. 21–23.

Ibronyi Demeter szolgabíróként működött-e. A kutatás során forrást erre nem találtunk, s valószínűleg nem is fogunk. Kizárni sem tudjuk ugyanakkor, hogy nem volt az. Következtetésképpen annyi viszont biztos, hogy 1310–16 között többször tartottak sedriát Ibronyban.

Az Ibronyiak olybá tűnik, hogy nem csak a Kállóhoz, de a Várdához közeli ügyekben is érdekeltek voltak. 1329-ben ugyanis Ibronyi Péter fia Demeter, mint tanú szerepel – másik százkét nemessel együtt – Aladár fia Pelbárd és László fia János mellett. Bacskai Miklós ellenében vallják, hogy az előbb említett nemesek Weresmorth (ma Szabolcsveresmart) nevű birtokukhoz tartozik örökségi tulajdonként a Gyalmastó nevezetű halastó.⁴⁰ Ibronyi Demeter innentől kezdve csak egyszer kerül említésre oklevélben, ott is a fiai mellett. Ha az ő működését megvizsgáljuk, egy majd harmincéves időintervallumot ölel fel. Mindebből arra tudunk következtetni, hogy nem élt rövid életet, hiszen 1305-s első említésekor, már szolgabírói pozícióban tetszeleg – sajnos korábbi adatot nem találtunk róla –, s nem elvárható hogy ezt huszonéves korában érte el, minekután a megye arra törekedett, hogy a legtekintélyesebb embereit sorakoztassa fel ebben a pozícióban. Említésre méltó, hogy I. Károly hatalomátvétele előtt és után is a megyei közélet aktív szereplője volt. A ritka kivételek egyike, hogy tudjuk azt is Demeterről, hogy mely családban talált magának feleséget. Sajnos a hölgy neve nem derül ki, de azt tudjuk, hogy a Csolt nemzetségbe tartozó Gerlai Ábrahám fiának, Csoltmonostori Martonosnak a lánya volt a felesége. A család vagyonát tekintve, meglehetősen rangján felüli házasság lehetett ez. A körülményeket sajnos rekonstruálni nem tudjuk, hogy miként és miért házasodhatott be a Csolt nemzetségbe Demeter. Az 1350-es oklevélből annyit tudunk következtetésként levonni, hogy Ibronyi Demeter valamikor 1338 és 1350 között halhatott meg, hiszen az oklevél már Kemecsei (Ibronyi) Demeter özvegyét említi, mivel a rokonság találkozott, hogy megállapodjanak többek között a leánynegyedének ügyében. A leánynegyedet amikor kikérte Martonos két lánya (Kemecsei Demeter és Harangi Pál felesége), akkor az országbírói rendelkezésre kiküldött királyi ember, Simon litteratus, a váradi káptalan tanújának és Martonos birtok szomszédjainak jelenlétében 100 márkára becsülte. A határok megállapítása után az említett nemes asszonyoknak iktatta addig,

40 AOkI. XIII. 378.; Zichy I. 345.; MNL OL DL 76405.

amíg valaki meg nem váltja tőlük.⁴¹ A történet egy másik szála, hogy Martonos egyetlen fia, Gellért, utód nélkül halálozott el.⁴²

1335-ben Ibronyi Demeter fia Mihály nyert egy pert Bogdányi Olivér és az odavaló János fia Péter ellenében. Az oklevél tartalma szerint a Bogdányiak hamisan vádaskodtak Nagytelek (*Noghteluk*) birtok határainak felállításának ügyében. Olivért és Pétert bírságban marasztalták el, amelynek értelmében Bogdány birtok Szentersébeti László fia Ábrahámnak a kezére került, míg Ibronyi Demeter fia Mihálynak pénzüsszeget fizetett.⁴³ 1337-ben újfent Ibronyi Mihállyal találkozunk, ezúttal, mint királyi emberrel. Ez az első említése úgy a család valamely tagjának, hogy királyi emberként járt el egy ügyben. A királyi vármegyék idejében az Árpád-korban a poroszló intézménye felelt meg ennek a szerepkörnek, majd az intézmény 13. századi lehanyatlása után a különböző jogügyletek végrehajtásában segédkező személyeket nevezték az ügyben eljáró személy vagy hatóság után királyi, nádori, ispáni, megyei stb., embernek. Megbízatását mindig egyedi esetekre kapta. A királyi ember által lefolytatott eljárásról a mellé kirendelt hiteleshelyi megbízott tett jelentést, aki rendszerint egyházi személy volt.⁴⁴ A királyi emberek személye az eljáró hatóság környezetéből, vagy a jogügylet színhelyének tekintélyes lakosai közül került ki kezdetben. Az Árpád-korban a poroszlóból kettő volt megyénként, azonban a királyi vármegye a 13–14. század fordulóján nemesi megyévé alakult át.⁴⁵ Az Anjou-kortól, azon belül is inkább 1321 után már nem egy személyt jelöltek királyi embernek, hanem vagylagosan lehetett választani a felkínált három-hat személy közül, s ezen személyek egyike hajtotta végre a feladatot.⁴⁶ Elsősorban birtokba iktatáshoz, határjáráshoz vagy vizsgálat lefolytatásához rendelték ki őket. Persze előfordult, hogy egyéb ügyekben is eljárak, mint perbeli ellenfél megidézése vagy megintés. Ibronyi Demeter fia Mihályt 1337 decemberében birtokba iktatáshoz

41 AOkI. XXXIV. 180.; AO V. 213.; MNL OL DL 30 299. *coram nobis sunt confessi, quod ipsi super quarta filiali nobilium dominarium filiarum videlicet Mortunus consortis ipsius Pauli matris eiusdem Nicolai, necnon relicte Demetrii de Kemeche modo infrascripto.*

42 Karácsonyi János: Békésvármegye története III. 1896. 5.

43 AOkI. XIX. 261.; Zichy I. 445.; MNL OL DL 76502. *qua dicta judicia ydem prefixi nobiles, scilicet Oliverius et Petrus persoluentes coram nobis, ymmo tam Michaeli suorum adversariorum, quam exactori iudiciorum predictorum videlicet satisfacientes.*

44 Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: *Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 2003. 578. (továbbiakban: Engel 2003.)

45 Tringli 2001. 20–21.

46 Engel 2003. 581.

vették igénybe, mint királyi embert. A birtoküggyel édesapja is foglalkozott. Újfént Bagda és Laskod volt az ügy tárgya. Érdekesség, hogy ezek újfént Szatmár megyéhez tartoznak, mintsem Szabolcshoz. Bár területileg Szatmár megyéhez tartozott Bagda, Ibrony szinte szomszédos vele és Laskoddal is. Az ügyben előkerül Ibronyi Demeter „munkássága” is. Az oklevél tartalma szerint Magyar Pál fiát, Domonkos mestert az örökös nélkül elhunyt Illés egykori al-bán bizonyos Bagda nevű birtokába be akarták iktatni, viszont Kozma fia Henrik ennek az iktatásnak ellentmondott. Henrik előadta, sőt eredeti oklevéllel és másolattal is bizonyította, hogy Chepanus fia Kozma Bagda és Laskod birtok részeit 50 márkát érő hitbére fejében szerezte meg Illés bán feleségétől, s ebbe a határos birtokosok is beleegyeztek. Közben fogott bírák útján – amelyek között szerepelt Ibronyi Demeter – Laskod birtok Semjéni Mihály fiaié (István, László és Mihály) lett, míg Kozma birtoka lett teljes mértékben Bagda. Bagdát azonban Kozma és Komorzanus egymás között úgy osztották fel, hogy három rész Kozmáé lett, a negyedik pedig Komorzanusé. Így ennek tudatában csak a negyedik rész illetheti meg Domonkos mestert. Kozma fia Henrik részéről a királyi embernek Ibronyi Demeter fia Mihályt és Ányos fia Erney márki nemest jelölték, míg Domonkos részéről Bakai Mihályt és Berencsi István fia Lászlót. Bagda birtokot végül, ahogy Henrik akarta, négy egyenlő részre osztották. Három rész Henriké lett, míg a negyedikbe beiktatták Domonkos mestert királyi adomány címén.⁴⁷

Ibronyi Demeter utolsó említése egy 1338. július 17-i oklevélben történik. Itt ő még *comes Demetrium de Ibrun*-ként szerepel.⁴⁸ Comesként való említése a nemesi megye kialakulásának történetéből érdekes. Több személyt illetnek ugyan az oklevelek *comes* címmel, de ez ugyanolyan rang a világiaknál, mint a *magister* cím a klerikusoknál: ha nincs mellette más adat, nem tudhatjuk, hogy valós volt-e ez a rang.⁴⁹ Feltételezzük, hogy a *comes* rang Ibronyi Demeter esetében nem járt a tényleges ranggal és tisztséggel. Talán összefüggésben lehet azzal, hogy a 14. század közepe tájékán történt több fordulópontra a szolgabíráknál. Egészen eddig járt nevük elé az ispán (*comes*) szó, amely ezt követően

47 AOKl. XXI. 1337. 640. (Hibásan Ibronyi Demeter van feltüntetve királyi embernek.); Kállay I. 538.; AO III. 285.; MNL OL DL 51078. *quatenus mittatis hominem vestrum quo presente Michael de Baka vel Ladislaus filius Stephani de Berench pro parte ipsius magistri Dominici, item Michael filius Demetrii de Ibrun vel Erney filius Anyani nobiles de Mark pro parte ipsius Henrici filii Cosme aliis absentibus pro hominibus regiis adducendi.*

48 MNL OL DL 73270.

49 E. Kovács 1990. 17.

eltűnt. Többször találkozunk nem nemes várjobbágy szolgabíróval, aki azonban a megyebéli várjobbágyok, továbbá a megyebéliek közt bizonyára tekintélyt vívott ki magának. Szükségszerűség okán a nemesek a mindennapos ügyek elintézése miatt kapcsolatban álltak egymással. Hol valamely közös érdek védelmében kellett együttes erővel fellépniük, hol éppen ellenkezőleg, az egymás között támadt vitás eseteket kellett elintézniük peres úton vagy még inkább a szomszédok és rokonok békés egyezkedése révén megtalálni a megoldást. Így a megye egyes tagjai kiemelkedő tekintélyt szerezhettek maguknak. Ez adódhatott abból, hogy a térségben ellátott közhatalmi feladatok révén általános ismertségnek örvendtek, s tapasztalt, jó hírű (*bone fame*) nemesek voltak a megyében.⁵⁰ Pest megyében pl. ezzel a szokással utoljára 1335-ben találkozunk, 1341-től többé már nem címezték őket ispánoknak.⁵¹ Ez összefügghet azzal is, hogy eltűntek a 14. század második felétől a jómódú nemesek a szolgabírák közül. Ezt követően a tisztségben többnyire kisenemesi familiák tagjai szerepeltek. Zsigmond király 1435-ben még törvénnyel is igyekezett a szakma ilyen szintű „hígulását” akadályozni, azonban a tendenciát megállítani nem sikerült.⁵² Ibronyi Demeter mellett szerepelt még fia Mihály, valamint Demeter fia Egyed fia Miklós. János fia Mihály ellen pereskedtek a Szabolcs megyei Szolnok (*Zolnuk*) nevezetű birtokon lévő része felének ügyében. A Szabolcs megyei Szolnok a mai Nyírbogdány mellett feküdhett, majd elpusztásodott.⁵³ Kállóban úgy egyeztek meg a felek, hogy Szolnok felét – amely János fia Mihály része – Demeter és fiai minden haszonélvezettel Mihály fia Tamásra hagyták, aki cserébe ménesbeli kancákat (*equaria equariales*), betört lovakat, ökröket és teheneket adott át János fia Mihály anyjának – aki Ibronyi Demeter lánya volt.⁵⁴ Sajnos az oklevélből a hölgy neve nem derül ki. Az Ibronyiaknak, valamint János fia Mihálynak vállalnia kellett továbbá, hogy az ügyben eddig kiadott összes oklevelet átadják Tamásnak, vagy ha azokat

50 Zsoldos Attila: A rokonsági jogok érvényesülése a várjobbágyi birtoklásban. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 499–500. (továbbiakban: Zsoldos 1995.)

51 Tringli 2001. 41.

52 C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond korban*. Nyíregyháza, 2008. 60–61.

53 Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet. In: *Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret*. Arcanum adatbázis Kft., Inerpopulart Könyvkiadó, 2003. 4. CD-ROM (Arcanum Digitéka).

54 MNL OL DL 730270. *matri eiusdem Michael filia nobilis de Demetri de Ibrun*.

megtartják, legyenek érvénytelenek, s bemutatóik nyilvános patvarkodókként bűnhődjenek. Ugyanez vonatkozik Tamásra is, ha ő bármikor az állatok ügyében pert indítana.⁵⁵ Mindebből azt tudjuk következtetésként levonni, hogy az Ibronyiak a Bogdány melletti Szolnokon rendelkeztek valamennyi földbirtokkal kiházásítás útján, s annak értéke nem lehetett csekély, hiszen a cserébe szolgáltatott állatok értéke sem lehetett kevés a 14. század közepén.

1339-ben találkozunk először olyan Ibronyival, aki Kemeceiként szerepel. 1339. február 28-án intéztek ugyanis egy parancsot az egri káptalannak, amely szerint Péci (*de Pech*) Gergely mester Belhalász (*Belhalaz*) és Monostoroshalász (*Monusturushalaz*) nevezetű birtokokon és más földeken lévő részein fivérével, Lukáccsal történt osztály miatt szükség lenne a határok elkülönítésére. Az uralkodó ezért utasítja az egri káptalant, hogy küldje ki Hodus fia László fia Jánost, Kemecei Demeter fia Mihályt, vagy Ibronyi Albert fia Miklóst királyi emberként és különítsék el a birtokokat.⁵⁶ A határjárást végül Demeter fia Mihály – és a káptalan embere, István karpap – tette meg, s a jelentés szerint Lukács mester nem lépett be a birtokra, mivel még le nem zárt pere volt testvérével Gergely mesterrel, de ugyanakkor nem is tiltakozik. Lukács jelenléte nélkül viszont a parancsot Demeter fia Mihály nem tudta teljesíteni.⁵⁷ Ezen oklevél azért érdekes számunkra, mert megtudjuk belőle, hogy Ibronyi Demeter valamikor 1338–1339 között áthelyezte székhelyét Kemeceére és két ágra vált a család. Egy másik megjelölt királyi ember Ibronyi Albert fia Miklós, aki az immáron Kemecei (*de Kemechey*) Demeternek az unokája. A birtokcserére, vagy megszerzésre bizonyító erejű adatot a kutatás jelenlegi fázisában nem találtunk. Adományozásról, birtokszerzésről tudomásunk nincs. A várjobbági birtok oldalági öröklésének legbiztosabb módja az volt, ha a rokonok királyi adományként kérték fel maguknak elhalt atyafiuk birtokát.⁵⁸ Erre találhatunk példát Szoboszló ungi várjobbági esetében, aki örökös nélkül meghalt Miske nevű rokonának (*proximus*) csicseri birtokrészét IV. Bélától adományba kérte.⁵⁹

55 AOkI XXII. 1338.; MNL OL DL 73270.

56 AOkI XXIII. 106.

57 AOkI XXIII. 134.; Kállay I. 559.; MNL OL DL 62179. *Nos igitur praeceptoris vestrae excellentiae satisfacere cupientes, ut tenemur cum praefato Michaele, filio Demetri, homine vestro nostrum hominem, virum idoneum, videlicet dominium Stephanum sacerdotem.*

58 Zsoldos 1995. 495–496.

59 Zsoldos 1995. 496. Vö. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VI. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Budapest, 1876. 129–130.

Magyarázható demográfiai okokkal, hogy esetlegesen gyermektelenül haltak meg, vagy kevés gyermekük született, akik a felnőtt kort nem érték meg. Feltételezhető, hogy a tartományúri hatalomaskodásoknak esett áldozatul némelyik birtok, vagy rokon, azon a területen. Akár az is lehetséges lehet, hogy az addig ott élők elszegődtek valamely nagyobb család szolgálatába. Csakhogy a magánfamíliák személyi összetételéről igen keveset tudunk, hiszen a 13–14. század fordulóján az ilyen jellegű megállapításokat nem rögzítették írásban.⁶⁰ A továbbiakban csak azzal az ággal foglalkozunk, amelyik Ibronyiként működött tovább. A Kemecei-ág nem tárgya a dolgozatnak.

Az Ibronyiak továbbra is szerepeltek a megye közéletében. Ibronyi Albert fiait, Miklóst és Pált idézték meg a királyi jelenlét elé, Semjéni Mihály fia László fia Péter ellenében.⁶¹ Az oklevélből nem derül ki sajnos, hogy mi volt a per tárgya, de feltehetőleg birtokügy, esetleg hatamaskodás lehet a háttérben annak, hogy az Ibronyiak összeakasztották a bajuszaikat a Balogsemjéniakkal. Más érdekesség a téma szempontjából, hogy Ibronyi Albertről nem tesz egy oklevél sem említést olyan viszonylatban, hogy Demeter fia lenne. Ennek ellenére, ha egymás mellé tesszük az egy időben élőket, az a legvalószínűbb, hogy ő is Demeter fia, vagy Demeter valamely testvérének a gyermeke. Demeteren kívül viszont nem igazán ismerünk más Ibronyit, abból a generációból. Egyetlen oklevelet találtunk, amelyben szerepel más Ibronyi. Ibronyi Vid fia János, aki királyi emberként szerepel Mihálylaka nevezetű birtok beiktatásánál, Pelbárt mester ügyében.⁶² Az oklevél sajnos ezen kívül más adatot az Ibronyiakról nem közöl. Nem is véletlen, hiszen csak királyi emberek az ügyben – végül az iktatást sem János, hanem Bakai János fia Péter végezte. Vidről feltételezhető, hogy Ibronyi Péternek – Ibronyi Demeternek az apja – a testvére. Összességében tehát Ibronyi Albert vagy Demeternek, vagy Vidnek a fia lehetett. Az Ibronyiak következő említése szintén a Balogsemjén nembéliek ellenében történik. Az 1347. évi *congregatio generalison* vádolta be Semjéni Mihály fia László fiai: Péter, Miklós, Mihály és Ubul, továbbá Nagysemjéni István fiai: János, Péter és István az Ibronyi nemeseket, to-

60 Font Márta: Felvidéki kismesek királyi szolgálatban. (Adalékok a 13-14. századi társadalomtörténetünkhöz). In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László, Szeged, 1995. 181.

61 AOkI XXVI. 127.; Kállay I. 632.; MNL OL DL 51166.

62 AOkI IX. 98. (Bár Ibronyi Vyd fia János nem szerepel a regesztában.); Zichy I. 292.; MNL OL DL 76347. *Quatenus uisis statim presentibus detis hominem vestrum fidedignum coram quo Johannes filius Vyd nobilis de Ibrun vel Petrus filius Johannis de Baka si alterum abesse contingat homo noster predictam possessionem Mihalloka...*

vábbb Bereck fia János mestert, hogy Bys nevezetű birtokukat engedély nélkül használta. Az ügy eredményeképpen eltiltották a nevezetteket a birtok használatától.⁶³ Az eltiltásnak azonban csak bizonyos ideig volt foganatja, hiszen 1362-ben újfent eltiltották Ibronyi Albert fiait: Miklóst és Pált, valamint Kemecei Egyed mester fia Miklóst, Bys (másképpen Nádasdnak nevezett – *Bys alio nomine Nadasd*) birtokon learatott 108 kepényi termény elszállításától, azonban ezek ezzel mit sem törődtek.⁶⁴

A továbbiakban a korszak folyamán az Ibronyiak közül szinte csak és kizárólag Ibronyi Albert fia Pál szerepel az oklevelekben. Albert másik fiáról, Miklósról nem találtunk említést, viszont a fiáról, Márkról egy 1374-es adatunk van, amelyben tanúként szerepel, Csicseri Pál és Jánosnak, Várdai Domonkos ellen viselt perében, Bodon birtok ügyében.⁶⁵ Ibronyi Albert fia Pál 1342–1379 között tűnik fel az oklevelekben. Ibronyi Pál 1348 szeptemberében Várdai László fia János mester embereként tűnik fel. A per előzményeit nem tudjuk, annyi viszont kiderül belőle, hogy Várdai László fia János pert nyert Lázári Tamás fia János mester és fia Tamás ellen, amelynek értelmében az előbb említetteket 186 márkában marasztalták el. Ebből 55 és fél márkát nem tudtak csak a vesztes felek kifizetni, s előadták, hogy a maradék összeget zálog jogán átnyújtják Balasey nevezetű birtokuk formájában Várdai Jánosnak, amíg nem tudják visszafizetni⁶⁶ Várdai János elfogadta, hogy birtokkal pótolják ki a hiányzó összeget, s ki is szálltak felbecsülni, majd lefoglalni és beiktatni abba Várdai Jánost. Azonban az említett birtokrész már eleve el volt zálogosítva Tamás fia János fia Mihálynak egy peres ügye miatt. Így Miklós nádor kötelezte a feleket – Várdai László fia Jánost és Lázári János fia Tamást –, hogy jelenjenek meg a színe előtt, ha időközben nem tudja az említett birtokrészt akadály nélkül elzálogosítani. Továbbá meghagyja, hogyha nem tud fizetni a kijelölt időpontig, akkor kétszeres összeget köteles megtéríteni. Ez nem különösebben sikerült Lázári Tamásnak, hiszen Ibronyi Albert fia Pál a nádor megbízólevelével, Várdai János mester nevében 32 napig várt rá, mindhiába. Így Miklós nádor 110 márkában marasztalta el Lázári Tamást, ha csak nem tud ésszerű magyarázatot adni távolmaradására.⁶⁷ Az ügy még 1350-ben sem fejeződött be,

63 AOkI. XXXI. 684.; Kállay I. 898.; MNL OL DL 51435.

64 AOkI. XLVI. 395.; Kállay II. 1450.; MNL OL DL 51972.

65 Zichy III. 422.

66 AOkI. XXXII. 619.; Zichy II. 232.; MNL OL DL 76898.

67 AOkI. XXXIII. 713. Zichy II. 277.; MNL OL DL 76947. *nec aliquem pro se mittere curavit per Paulum filium Alberti de Ibron qui pro eodem magistro Johanne filio Ladislai cum procuratoriis litteris nostris astitit.*

hiszen még mindig Lázári Tamás fiainak a tartozásáról szól az oklevél. Úgy tűnik próbáltak valamiféle megegyezésre törekedni, mivel a Bereg megyei *Carnauoda* nevezetű birtokra idézte meg a feleket Miklós nádor, s kötelezte a Lázáriakat, hogy szolgáltatassanak elégtételt Várdai (ekkor *Kysvarada* névalakkal) László fia János mesternek. Az oklevél hátlapjáról tudjuk, hogy Ibronyi Albert fia képviselte ekkor is Várdai László fia Jánost.⁶⁸ Olybá tűnik, hogy a Várdaiakkal ápolt familiárisi kapcsolatot Ibronyi Pál. Emellett persze a Szabolcs megyei Nagysejmeniek ügyében is feltűnt királyi emberként, – idézést hajtott végre – 1358-ban.⁶⁹ A szomszédos településen birtokos Téli Lukács fia Jánosnak az ügyében is, mint királyi ember járt el 1379-ben – ez az utolsó említése Ibronyi Albert fia Pálnak. Ekkor vizsgálatot végzett, s megállapította, hogy valóban rátörték Téli Lukács fia Jánosnak Újfalu nevű birtokára, s ott annak Jakab nevű jobbágyát félholtra verték Egyházasnagyfalusi János fiai: Antal és Péter.⁷⁰ Ibronyi Albert fia Pál még egy perben tűnik fel. A per tartalma sajnos nem derül ki, annyit tudunk csak, hogy kik voltak a per résztvevői, s azt többször is elhalasztották I. Lajos valamely hadjárata miatt. A peres ügyről annyit tudunk, hogy Lengyel Lőkös indította Ramocsaházi Ernye fia Mihály, Ibronyi Albert fia Pál, Bákai János és Bereck, Bogdányi Olivér fiai: Lőkös és Demeter, valamint ennek fia Egyed, valamint András, László és Tamás moki nemesek ellen. A hadjáratban feltehetőleg csak kállói Lengyel Lőkös vett részt. A per hosszasan húzódott el, hiszen 1361-ből származik az első oklevél, s az utolsó 1364-ből.⁷¹ Kimeneteléről, s annak tárgyáról adatot nem sikerült találnunk, a legvalószínűbb az, hogy háttérében hatalmaskodás áll.

A család okleveles anyagait vizsgálva pontosíthatjuk az Ibronyi család 14. század eleji családfáját,⁷² s megláthatjuk egy három generációt érintő vizsgálatban, hogy milyen akciórádiuszban tevékenykedik egy

68 AOkI. XXXIV. 748. Zichy II. 317.; MNL OL DL 76987. *Paulus filius Alberti de Ibron cum procuratoriis litteris nostris capitulo Varadiensis.*

69 AO VII. 174.; Kállay II. 1300.; MNL OL DL 51821. Nagysejmeni István fiát István és Orosi Simon fiait Imrét és Pétert, Kállai Iván fia László ellen idézték meg a király színe elé.

70 Kállay II. 1782.; MNL OL DL 52288.

71 Kállay I. 1410.; MNL OL DL 51934; Kállay II. 1415a és b.; MNL OL DL 51938 és 51939; Kállay II. 1426.; MNL OL DL 108007; Kállay II. 1473.; MNL OL DL 51996; Kállay II. 1493.; MNL OL DL 52015.

72 Melléklet I.: Ibronyi családfá a 14. században. Ibronyi Demeter fiai már Kemeceiként szerepelnek, de ezt a generációt még feltüntetjük a családfában.

klasszikus kismemesi família.⁷³ Egy-két kiugrást tekintve az Ibronyi família egy körülbelül 30km-es körzetben tevékenykedett. Összességében az Ibronyi família az Anjou-korban egy tipikusnak mondható kismemesi család. Egyetlen tagja volt képes tekintélyt érdemlő pozíciót betölteni, az pedig az első ismert tagja a családnak, Ibronyi Demeter, aki később Kemeceére tette át székhelyét. Ezen kívül feltűnnek még a család tagjai királyi emberként, tanúként, de például esküdt ülnököket nem találunk tagjai között a vizsgált időszakban. Olybá tűnik – nem tudjuk, hogy tudatos-e –, hogy az Ibronyban maradt ág inkább a Várdaiakhoz húzott familiárisi szinten. Ezzel szemben a másik ág – Demeter fiai, a Kemeceiek – inkább a Balogsemjéniekkel ápoltak szorosabb kapcsolatot, ők lettek a „sikeresebbek”. Ibronyi Demeter ága viszont már Kemeceiként ismeretes 1339 után, s tudtak a megyének szolgabíró, esküdt ülnököt, sőt alispánt is adni. Az Ibronyban maradtak tartották a kapcsolatot a rokonokkal, több perben is együtt tűnnek fel, sőt két évszázaddal később is megmaradt a két família között a viszony. Azt is jól láthatjuk, hogy nem felejtik el a birtokokat sem, amelyekért egykor pereskedtek, hiszen Ibronyon kívül Székely is megjelenik. Kemecei Istvánt 1548-ban már *ex bonis*, tulajdonos nélküli birtokba iktatják be Ibrony és Székely birtokokon, I. Ferdinánd jóvoltából.⁷⁴ Általánosan elmondható, hogy a nemzetségi birtoklás következtében számon tartották a rokonok részét a közösen bírt javakban, s a rokoni jog figyelembevételével jártak el az ügyekben. Így bizonyossá válik, hogy a birtokosztály intézménye létezett a kismemesek körében is.⁷⁵ Egy 1549-es összeírásból tudjuk, hogy Kemecei Dénesnek birtokai, és udvarháza (*curia*) volt Ibrony településen.⁷⁶

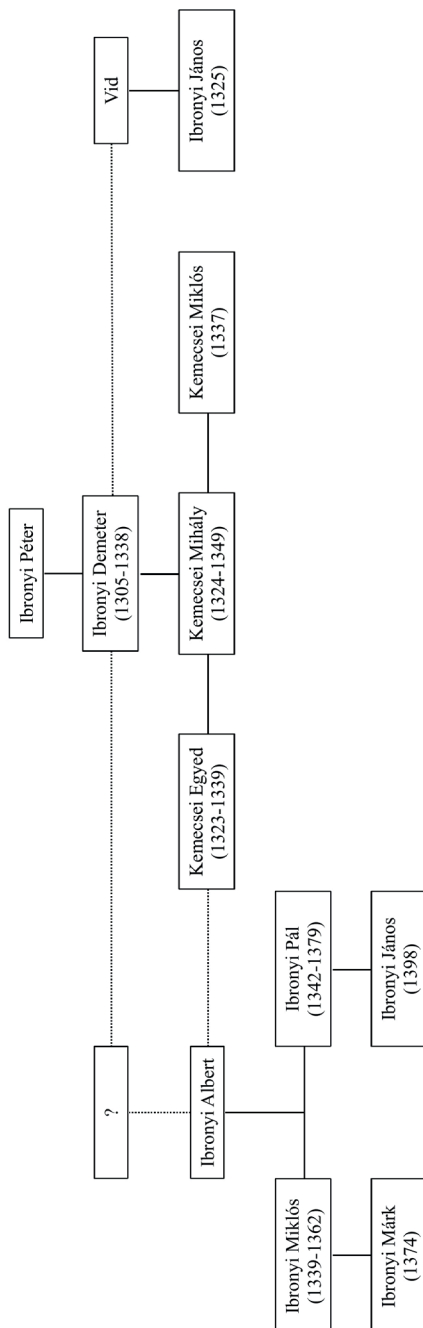
73 Melléklet II.: Az Ibronyi család akciórádusza a 14. században.

74 MNL, A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri Regii II. 238. *Donatio fedecim colonor felsionator ex bonis et porcionibus possionar m possnibus Kemeche, Ibron et Zekel nocatis, nobili Stephano de Kemeche facta.* A tulajdonnélküliség oka pedig nem más mint halálozás: *Matthej et Raphaelus de Kemeche* halála.

75 Zsoldos 1995. 492.

76 Mező András: Szabolcs megye a XVI. század közepén. In: *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1985. 4.sz. 80.

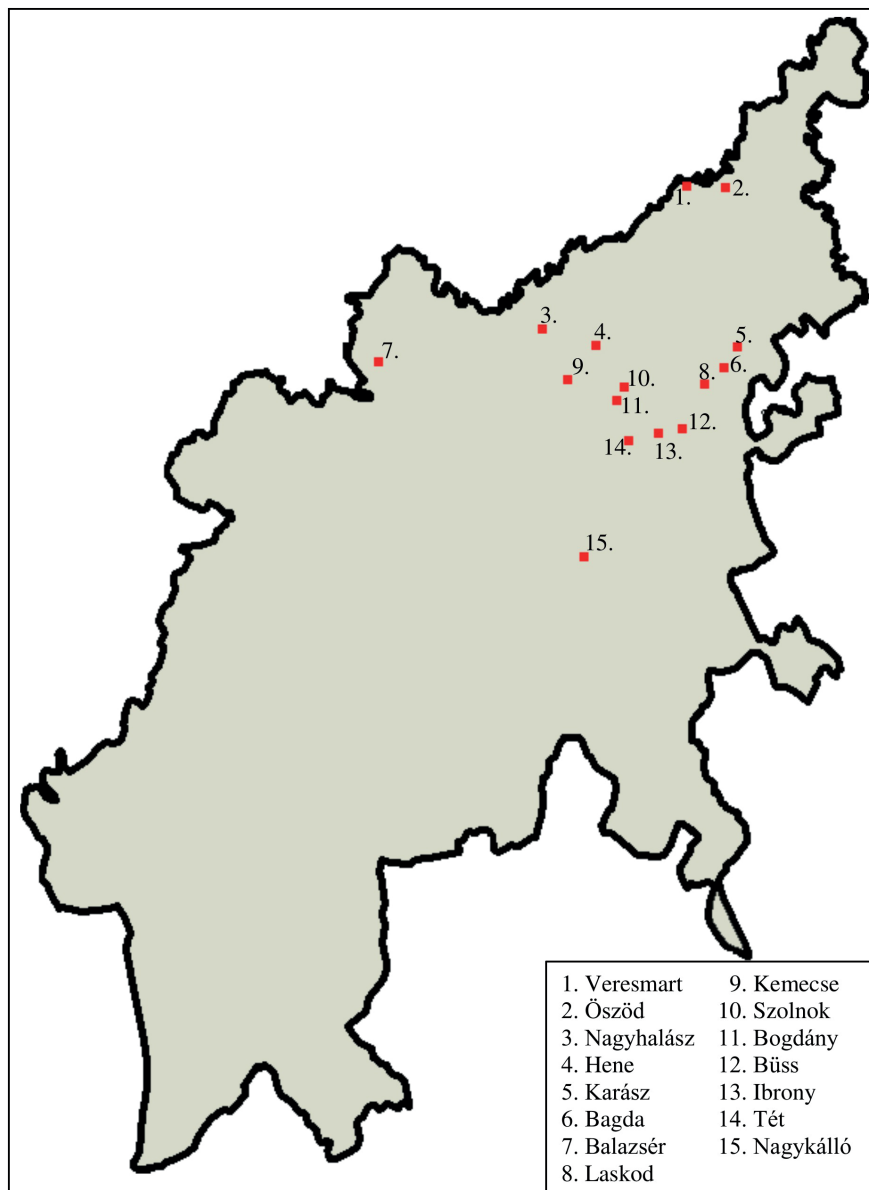
MELLÉKLET I.: IBRONYI CSALÁDFA A 14. SZÁZADBAN⁷⁷

77 Azokat a személyeket, amelyek egy generációba tartoznak és feltételezhető rokoni kapcsolat, ugyanakkor oklevéllel nem tudjuk bizonyítani, szaggatott vonallal jelöltük. A családfa elkészítéséhez Engel Pál Genealógiáját vettük alapul.

SZAKÁCS JÁNOS

MELLÉKLET II.: AZ IBRONYI CSALÁD AKCIÓRÁDIUSZA A 14. SZÁZADBAN

Ádám Novák**The Seals of the Monarch Electing Lords
from the beginning of 1440¹**

INTRODUCTION

Following the death of Albert II of Germany on 27 October 1439, the Hungarian Kingdom was left without a crowned head yet again in a short period of time. In January 1440 the lords held a monarch electing diet. On 18 January 1440 they decided on inviting Władysław III of Poland to the Hungarian throne, and sent envoys to Kraków with an authorizing charter. The story is widely known, but what is less familiar is that thirteen seals were put on the charter which phrased the decision. The names of the authenticators were not included in the text itself, however, the monarch-electing barons and prelates can still be identified by analyzing their seals. All thirteen seals were preserved on the document in a remarkably intact form even after nearly seven hundred years. In the present study I attempt to identify these seals. The work is supplemented by the analysis of two other charters. One of these was issued in Kraków by the monarch electing envoys on 9 March 1440, and the other was released three days later in Buda, in which the issuers of the diploma urge the coming of King Ulászló I (Władysław III) to Hungary. Besides the fact that the seals on the three charters can be linked to those politicians who played a determining role in the subsequent infighting, we can also draw a picture of the power relations prior to the outburst of the later conflict. In addition to the description of the seals I also assembled a chronological dataset for the political history of 1439–1440, which may be a baseline for a better,

1 The research was financed by the Project of the National Research, Development and Innovation Office “The Hungarian Military in medieval Europe (1301–1437)” (NKFIH K 131711) at the University of Debrecen. It was supported by the TKP2020-IKA-04 program.

The present paper is the revised and extended version of the study in Hungarian titled “Az 1440. januári királyválasztó országgyűlés oklevelének megerősítői” [The charter authenticators of the monarch electing diet of January 1440] Original publication: *Micae Mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. [Papers of young historians on medieval Hungary and Europe] Ed. Csaba Farkas, András Ribí, Kristóf György Veres, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018. 121–138. Thanks are again due to Pál Lővei and Tamás Körmendi for their remarks on my study.

more recent interpretation of the given period.

ON THE ADVENTUROUS JOURNEY OF THE CHARTERS – SOME ARCHIVAL HISTORY

Images of the seals found on the charter issued on 18 January 1440 were published in the relevant chapter of the millennial historical synthesis, the History of the Hungarian Nation.² In there, the Archive of Moscow was mentioned as the safekeeping place of the charter, despite that we know it as a piece in the Archive of Old Documents in Warsaw (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie)³. To solve this paradox a brief overview on archival history must be given.

Hungarian archival historical literature may be called upon to elaborate the topic. First of all, the synopsis of Adorján Divéky deserves particular attention, who, in 1927, provided information on the fate of the Polish archives known to him on the pages of the then fledging *Levéltári Közlemények*.⁴ He himself came into close contact with the Polish libraries and archives during his field trip between 1909 and 1911. He gave a comprehensive description on the individual archives in separate chapters. For us, the section dealing with the Archive of Old Documents in Warsaw is most intriguing. The organization of the country's state archives began in the Napoleonic era following the third partition of Poland, with the decree of the Duke of Warsaw, Frederick Augustus I of Saxony, issued on 2 September 1808.⁵ While the material of the regional archives remained more or less intact, the Crown Archive of Kraków (Arhiwum Koronne Krakowskie), which was initially kept in Kraków then transferred to Warsaw, had been dispersed by the powers that partitioned the country. Its largest share was taken to Saint Petersburg as

2 Sándor Szilágyi (editor in chief.): *A magyar nemzet története I–X*. [The history of the Hungarian nation]. Budapest, 1894–1898. Vol. IV., Book I., Chapter I. – I. Ulászló megválasztása [The election of Ulászló I] 14. cf. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/img/nagy/24f1.jpg> (Accessed on 30 June 2020)

3 Hereinafter: AGAD

4 Adorján Divéky: A lengyelországi könyv- és levéltárak magyar vonatkozású kézirati anyaga. [The Hungarian-related manuscript material of Polish libraries and archives] *Levéltári Közlemények*, 1927. 27–58. Cf. Dr. József Seimienski: A lengyel állami levéltárak. [The Polish state archives] *Levéltári Közlemények*, 1930. 1–29. See also: Istvánné Fábíán: Lengyel levéltárakban. [In Polish archives] *Levéltári Szemle*, 1970. vol. 1. 233–240.

5 Hanna Krajewska: A Varsói Régi Iratok Levéltárának története és iratállománya. [The history and document substance of the Archive of Old Documents in Warsaw] *Levéltári Szemle*, 1992. 81–86., 81.

spoils of war in 1794 by Russian general Alexander Vasilyevich Suvorov after capturing Warsaw, then it was later transferred to the archive of the Russian Department of State in Moscow. Thus, to be able to examine medieval diplomatic charters at the turn of the century one had to travel to the Russian Empire. When publishing the charter copies of the Historical Committee of the MTA (Hungarian Academy of Sciences) in 1890, Lipót Óváry also referred to the archive in Moscow as the keeping place of these diplomas. The Polish-Soviet war that broke out after World War I ended with the Peace of Riga signed on 18 March 1921, within the frameworks of which the parties agreed on returning the Polish archival material that was taken to Moscow.

As we can see, the charter sealed by the magistrates on 18 January 1440 set off to a long journey. The electing envoys took it from Buda to Kraków, whence it was transferred to Warsaw together with the royal archive under the reign of Sigismund III Vasa (1587–1632). Then Russian soldiers moved it – among other charters – first to Saint Petersburg and later to Moscow, and finally returned to Warsaw after 1921. The shattered Crown Archive of Kraków, together with other records, was listed under the fonds *Dokumenty pergaminowe*, and *Dokumenty papierowe* at its current place of keeping, the Archive of Old Documents in Warsaw. Naturally, our charter which had seen a lot, found its place within the former, along with 9040 others.⁶ This unit incorporates all parchment charters kept in Warsaw from the very beginning to 1918.

While the document itself wandered around half of Europe, its text had been published several times. Its latest publication can be found in vol. XII of the *Monumenta Poloniae Historica*⁷ series, from which it was generally cited by 20th century Hungarian historiographic literature. Meanwhile, under the directorate of Gyula Pauler (1874–1903), the charter collection prior to Mohács had been established in the National Archives of Hungary, which is nowadays known as the Diplomatic Archive (DL). The first pieces of the later Diplomatic Photo Collection were assembled during the field trip of Antal Fekete Nagy and Bálint Ila to Czechoslovakia in 1935. István Borsa set himself the objective of expanding the collection and, over great many years of work he coordinated the accumulation of the pre-Mohács charters on microfilms that were kept outside the National

6 From the research report of Péter Tóth. File reference: MNL-OL, section Y, 12134/87.

7 *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia XII. Codicis epistolaris saeculi decimi quinti II*. Ed. Anatoli Lewicki. Cracoviae, 1891. 409–411.

ÁDÁM NOVÁK

Archives.⁸ We had to wait for a long time for the Warsaw charters to be photographed. In 1987, Péter Tóth – who was the chief archivist at the Archive of Somogy County in Kaposvár at the time – paid a visit to the archive in Warsaw and selected the Hungarian-related charters to be microfilmed. To his report he also attached registers in Hungarian regarding all 75 diplomas. Subsequently, during their baptism into the Diplomatic Photo Collection these were given the reference numbers 288 959.–289 022., 289 127. and 292 993–293 002. The reference number of our example is 289 005.⁹

SEALERS OF THE CHARTERS – THE PRESUMED PARTICIPANTS OF THE DIET

While the seal-holding vellum strips of the charter inviting Władysław III are not labelled, the owners of the seals can still be determined with a high level of certainty after identifying the seals:¹⁰

Dénes Szécsi, archbishop of Esztergom; János de Dominis, bishop of Senj; Mátyás Galgóci, bishop of Vác; Jakab Mikola of Szalánkemén, bishop of Szerém; Ulrik Cillei, Count of Celje and Zagoria; László Garai, Ban of Macsó; János Kórógyi, count of Castell; György Korbáviai, count of Modrua and Cetina;¹¹ Henrik Tamási Vajdafi, former master of the doorkeepers; György Marcali Bánfi; Mihály Jakcs of Coșeu, former Székely *ispán* (comes); László Töttös of Bátmonostor, former royal treasurer; János Marcali Vajdafi, former Master of the doorkeepers.

8 Iván Borsa: A Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteményei. [The medieval collections of the National Archives of Hungary] *Erdélyi Múzeum*, 1996. 314–321.

9 Registration number: MNL-OL X 9736. Further information on the archival material, its research history, and the relevant project may be found in the introduction and the introductory study of the electronic source publication of the MTA–DE „Hungary in Medieval Europe” Lendület Research Group, *Fontes Memoriae Hungariae I. Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1350–1386)*. [Hungarian related charters kept in Warsaw]. Ed. Ádám Novák. Publication by: Ádám Novák and Péter Tóth. Debrecen, 2017. <http://memhung.unideb.hu/fontes-memoriae-hungariae-sorozat/> (Accessed on 30 June 2020).

10 Data regarding the offices was taken from the archontological work of Pál Engel. Cf. Pál Engel: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. In: *Középkori magyar adattár. (PC CD-ROM)*, Budapest, 2001. (Hereinafter: Engel. Arch.) It is indicated appropriately where different data was considered.

11 The charter issued on 11 November 1439 mentions him as the seneschal: DL 13 457. If he really fulfilled this office, it might have been at the queen’s court.

The envoys sent to Kraków:¹²

János de Dominis, bishop of Senj; Matkó Tallóci, Ban of Croatia, Dalmatia, and Slavonia; István Báthori, former judge royal; János Perényi Master of the treasury; László Pálóci, Master of the doorkeepers; Imre Marcali Vajdafi, Master of the stewards and ispán of Somogy and Verőc.

It is clear that the Polish-Hungarian personal union reached a wide consensus in January 1440. The contemporarily determining persons of the country imagined Władysław III as the heir of Albert, such as the primate Dénes Szécsi, archbishop of Esztergom, the head of the chancery Mátyás Gatalóci, the greatest lords of Transdanubia and the Southern territories: Garai, Cillei, Kórógyi, Korbáviai; and amongst the envoys we also find Matkó Tallóci, nephew of the late Chancellor, László Pálóci, and István Bátori, former judge royal. Thus, it would be erroneous to believe that the Hungarian barons had already formed a “party” between Elizabeth and Władysław.¹³ The decision of the council seems sensible and logical at that time. Fulfilling Albert’s last will amidst the Hungarian internal affairs would have been quite challenging, plus the external ottoman threat called loudly for a solution. At that time no one could have known whether Elizabeth would give birth to a boy or a girl, or even whether the newborn and the mother would stay alive or not.

There were indeed some absent people as well, whose names worth mentioning: the “head” of Albert’s government, palatine Lőrinc Hédervári; Dezső Losonci, voivode of Transylvania; Imre Bebek Pelsőci, Székely ispán; the parvenu Miklós Újlaki, Ban of Macsó; and lastly, from the circle of prelates Simon Rozgonyi, bishop of Veszprém. Their absence, however, probably does not mean that they disapproved of Władysław. I believe that we shall see the tactic of waiting in their nonappearance, but this one too remains unproven just as the motivation of the charter sealers. Indeed, the lords of the country have sent envoys on 12 March to

12 The office titles are communicated in accordance with the text of the charter.

13 *Magyar Történet*. [Hungarian story]. Eds. Bálint Hóman, Gyula Szekfű, Budapest, 1928. *Küzdelem a török ellen*. [Struggle against the Turkish] <https://mek.oszk.hu/00900/00940/html/> (Accessed on 30 June 2020).

ÁDÁM NOVÁK

Kraków, to urge the coming of Władysław to Hungary. The present lords according to the text of the charter were:¹⁴

Benedek, son of Mihály, bishop of Győr; László Hédervári, abbot of Pannonhalma; palatine Lőrinc Hédervári; György and István Rozgonyi, ispáns of Bratislava; László, son of Ban János Maróti; Simon Pálóci, former master of the horse; son of Péter Perényi, János of Nyaláb, former ispán of Maramureş; István Druget of Homonna; László Lévai; László Szécsényi; Rupert Tari, the queen consort's master of the horses; Dombai Frank of the Csák genus; Péter Pető of Gerse; and Mátyás Hatvani.

Although the charter was certified with at least twelve seals, only six of these remain today. At the same time, we can also call the titles on the parchment strips for help, since nine of these may assist us in our work. List of the presumed charter sealers:

Benedek, son of Mihály, bishop of Győr; László Hédervári, abbot of Pannonhalma; palatine Lőrinc Hédervári; Miklós Újlaki, Ban of Macsó;¹⁵ László, son of Ban János Maróti; László Szécsényi; Simon Pálóci; Imre Bebek Pelsőci, Székely ispán;¹⁶ János Kompolt of Nána; Dombai Frank of the Csák genus.¹⁷

The other noblemen, who were specifically mentioned, were either absent by the time of the sealing process, or their seals came off from the charter and the addressing did not survive. Regardless, two of the envoys certified the charter, and István Kompolt, who was not mentioned by name, also sealed the document.

14 The office titles are communicated in accordance with the text of the charter. Cf. Engel, Arch. 1440A.

15 „Nicolai bani”.

16 „Emerici de Pel[...]

17 No addressing.

The envoys sent to Kraków:¹⁸

Simon Rozgonyi, bishop of Veszprém; Miklós Újlaki, Ban of Macsó;
Imre Bebek Pelsőci, Székely ispán; István, son of Lőrinc Hédervári.

The hectic sealing of the latter charter is apparent. Altogether sixteen incisions were made on the plication, but only thirteen vellum strips were laced, one nest was left empty, and the addressing of several strips failed to happen. The process may indicate the rapid dissolution of the assembly and, that there was not enough time to issue the charter properly. It is also worth noting that there is not a single overlap between the issuers of the two documents. The fact that news of the theft of the Holy Crown and the birth of Ladislaus the Posthumous had already reached Buda by that time may have also played a role in this. An unforeseen development happened at the turn of February and March. The formerly wide consensus may have broken up, and the persistent lords who still wished to invite Władysław strove to urge the Polish ruler. The sharp change in the political relations – as Tamás Pálosfalvi pointed out previously – was only triggered by the aggressive step of Elizabeth, when she had Matkó Tallóci and Imre Marcali captured at the end of March.¹⁹

As we can see, the political conditions changed rapidly during the almost year-long period that passed between the decease of Albert and the coronation of Władysław. It is worth drawing up a chronological dataset on the major events and a list of those who took part in them.²⁰

- 27 October 1439 – King Albert passed away in Neszmély²¹
- 31 October 1439 – The close council of Albert was present in Győr.²²

18 The office titles are communicated in accordance with the text of the charter. Cf. Engel: *Arch* 512., 1440A.

19 Tamás Pálosfalvi: Cilleiek és Tallóciak: közdelem Szlavóniáért (1440–1448). [Cilleis and Tallóci: struggle for Slavonia] *Századok*, 2000. 45–98., 49–50., Elemér Mályusz: A négy Tallóci-fivér. [The four Tallóci brothers] *Történelmi Szemle*, 1980. 531–576., 565.

20 The known lists of names may be found in the footnotes.

21 Kálmán Benda (editor in chief.): *Magyarország történeti kronológiája I–IV*. [Historical chronology of Hungary] Vol. I. A kezdetektől 1526-ig. [From the beginnings to 1526] Ed. László Solymosi, Budapest, 1986. 259.

22 DF 239 734. The lords called upon the judge and the jurors of Bratislava to give the 4000 golden forints, which they owed from the tithe, to their representative, since

ÁDÁM NOVÁK

- 11 November 1439 – Queen Elizabeth and the lords placed the Holy Crown in Visegrád.²³
- Early January 1440 – The lords gathered in Buda.
- 18 January 1440 – The lords invited Władysław to seize the Hungarian throne, and sent envoys to Kraków.²⁴
- The night of 20 to 21 February 1440 – With the help of Jánosné Kottaner, Queen Elizabeth stole the crown from Visegrád.²⁵
- 22 February 1440 – Queen Elizabeth gave birth to a boy in Komárom.²⁶
- 2 March 1440 – Polish king Władysław III declared himself elected king of Hungary.²⁷
- 8 March 1440 – Polish king Władysław III solemnly accepted the invitation of the Hungarian orders to the Hungarian throne.²⁸
- 12 March 1440 – The Hungarian orders sent envoys to Kraków to urge the coming of King Władysław.²⁹
- End of March 1440 – Queen Elizabeth had Matkó Tallóci and Imre Marcali captured.³⁰
- Between 9 and 19 April 1440 – Władysław III departed from Kraków.³¹
- 15 May 1440 – Dénes Szécsi, archbishop of Esztergom crowned

the queen wanted to repay her still outstanding debt to Miklós Sarleski of Stiborc. Signatories: Simon Rozgonyi, bishop of Veszprém; Benedek, son of Mihály, bishop of Győr; palatine Lőrinc Hédervári; seneschal László Pálóci; György Marcali, master of the stewards; Simon Pálóci; Pál Bánfi of Alsólendva.

23 DL 13 457. Besides György Bazini, the following were present: Benedek, son of Michael, bishop of Győr; Dezső Losonci, voivode of Transylvania; István Bátor, judge royal; Mihály Jakcs of Kusaly and Ferenc Csáki former Székely ispáns; István Rozgonyi, former ispán of Timiş; János, son of Péter Perényi of Nyaláb; seneschal György Korbáviai; Tamás Szécsi, the queen consort's royal treasurer; and Michael, son of István Szendi.

24 DF 289 005., AGAD 5574. See above.

25 Solymosi, 1986. 259.

26 Ibid., 259.

27 „(...) Electus rex Hungariae (...) feria quarta ante Dominicam Letare (...)” AGAD 357.

28 DL 39 291. *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier I–V*. Ed. Stanisław Sroka, Kraków, 1998–2012. I. 94–97.

29 DF 289 127., AGAD 5573. See above.

30 See above.

31 Kraków: AGAD 355.; 4722. Szandec: AGAD 7283.

SEALS OF THE MONARCH ELECTING LORDS

Ladislaus the Posthumous in Székesfehérvár.³²

– 21 May 1440 – Władysław III marched into Buda.³³

– 15 June 1440. – The Hungarian and Polish devotees of Władysław III issued a safe-conduct for Queen Elizabeth and her followers.³⁴

– 29 June 1440 – The lords pledged allegiance to Władysław III in Buda and invalidated the election of Ladislaus the Posthumous.³⁵

– 17 July 1440 – Dénes Szécsi, archbishop of Esztergom crowned King Ulászló I in Székesfehérvár.³⁶

SUMMARY

Altogether thirty-nine prelates, barons and noblemen appeared in the three charters that were described in detail above, all of whom played a role in solving the question of succession. It is beyond doubt that not all of them were determining figures at the diets and councils, however, the political elite that could have played a major role in the internal wars between 1440–1444, can, for the most part, be reconstructed with this list. This period may also be seen as the starting point of some ambitious political careers, especially for those politicians who rose during the internal war and were able to stay afloat. It is clearly visible from the comparison of the turn of events and the lists of names that the formation

32 Solymosi, 1986. 260. Names of the present lords based on chapter XXIX of the *Chronica Hungarorum*: Dénes Szécsi; archbishop of Esztergom; Mátyás Gatalóci, bishop of Veszprém; Benedek, son of Michael, bishop of Győr; Ulrik Cillei; Miklós Újlaki and László Garai, Bans of Macsó; András Garai Botos; Henrik and László Tamási Vajdafi; and Tamás Szécsi. Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. Translated by László Geréb. Budapest, 1957. <http://mek.oszk.hu/10600/10633/10633.htm> (Accessed on 30 June 2020).

33 Solymosi, 1986. 260.

34 DL 13 554. – Márton György Kovachich: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem*. I–III. Buda, 1798–1801. I. 492–494. Authenticators: János de Dominis, bishop of Senj; Jakab Mikola of Szalánkemén, bishop of Szerém; palatine Lőrinc Hédervári; Matkó Tallóci, Ban of Croatia, Dalmatia, and Slavonia; János, son of Péter Perényi of Nyaláb, ispán of Ugocsa; János Marcali Vajdafi, ispán of Somogy; László Pálóci, seneschal; Frank Tallóci Frank, Ban of Szörény; and János Ország.

35 DF 289 006., AGAD 5575. *Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1439–1489)*. [Hungarian related charters kept in Warsaw] Publication by: Ádám Novák, Orsolya Tóth and Péter Tóth. Ed. Ádám Novák. Debrecen, 2019. (Fontes Memoriae Hungariae III. Hereinafter: FMH III.) Nr. 61. 118–123. Cf. Engel, Arch. 1440C.

36 DF 289 009., AGAD 5581. FMH III. Nr. 62. 124–131. Engel Arch. 1440D.

ÁDÁM NOVÁK

of a party had not yet begun when Władysław was invited to the throne, and even if we can talk of parties and leagues further on, these were far from being uniform and pure political constellations that could be well defined by the help of charters issued at a coronation.

DATASET

The dataset below, in which the description of twenty-three seals are given, is an integral and inseparable part of the present study. In the first part the three charters are indicated by the letters “A”, “B”, and “C”. In their description the dates and places of issuing, keeping places and DF (Diplomatic Photo Collection) reference numbers, brief contents, bibliographic data of the full length publications, and the external description of the charters are given. For the sake of traceability, the presumed order of the sealers is given, with the seal’s publication number in brackets. The order of the seal blazons was based on the hierarchy of the dignitaries. The reference letter of the charter and the original seal number from the left indicate the placement of the given seal. The rough dimensions, physical states, and seal achievements are also described.³⁷

Efforts were made to transcribe and solve the circumscriptions – wherever the condition of the seal allowed it – and furthermore, searching the DL–DF database for an analogy, where possible, was also important. Data on the already published seals or other imprints of the seal owner that were published before are assigned to the given item. Bibliography regarding the biography of the particular persons may be found in the footnotes. The images of the charters and seals may be viewed in the „Memoria Hungariae” online database.³⁸

Charter “A”

Date of issuing: 18 January 1440

Place of issuing: Buda

Original reference number of the charter: AGAD, Dok. Perg. 5574.

MNL OL reference number: DF 289 005.

MH reference number: 11336–11350.

37 It is important to mention that these descriptions were not made with an art historical fastidiousness, as the aim was to accurately identify the seals, and to provide new sources for art history and heraldry by publishing them.

38 <http://lendulet.memhung.unideb.hu> (Accessed on 30 June 2020) The images are searchable in the database by their MH reference numbers.

SEALS OF THE MONARCH ELECTING LORDS

Record: The magistrates and prelates present at the diet issued a charter in the presence of the Polish king's envoys, in which they gave full authority to their own envoys – János, bishop of Senj; Matkó Tallóci, Ban of Dalmatia; István Bátori, former judge royal, János Perényi, master of the treasury; László Pálóci, master of the doorkeepers; and Imre Marcali, master of the stewards and ispán of Somogy and Verőce – to negotiate with king Władysław III and the Polish lords.

Publication: *Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1439–1489)*. [Hungarian related charters kept in Warsaw] Publication by: Ádám Novák, Orsolya Tóth and Péter Tóth. Ed. Ádám Novák. Debrecen, 2019. (Fontes Memoriae Hungariae III.) Nr. 58. 111–112.

Description: On parchment, 13 seals (four red waxed prelatial, two red waxed magistral, and seven green waxed prelatial seals) hang from the plication on unaddressed vellum strips, embedded in natural colored seal nests.

Order of the sealers: Dénes Szécsi, archbishop of Esztergom (1); János de Dominis, bishop of Senj (2A); Mátyás Gatalóci, bishop of Vác (3); Jakab Mikola of Szalánkemén, bishop of Szerém (4); Ulrik Cillei, Count of Celje and Zagoria (5); László Garai, Ban of Macsó (9); János Kórógyi, count of Castel. (12); György Korbáviai, count of Modrua and Cetina (13); Henrik Tamási Vajdafi, former master of the doorkeepers (14); György Marcali Bánfi (15); Mihály Jakcs of Coșeiu, former Székely ispán (16); László Töttös of Bátmonostor, royal treasurer (17); János Marcali Vajdafi, former Master of the doorkeepers (18).

Charter “B”

Date of issuing: 9 March 1440

Place of issuing: Kraków

Original reference number of the charter: AGAD, Dok. Perg. 5572.

MNL OL reference number: DF 289 004.

MH reference number: 11351–11356.

Record: Charter of the Hungarian envoys sent to Kraków, according to which the Polish king Władysław had been announced as king of Hungary on the previous day in the cathedral of Kraków, based on their authorization that they received from the Hungarian orders with the consent of Queen Elizabeth.

Publication: *Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1439–1489)*. [Hungarian related charters kept in Warsaw] Publication by: Ádám Novák, Orsolya Tóth and Péter Tóth. Ed. Ádám Novák. Debrecen, 2019.

ÁDÁM NOVÁK

(Fontes Memoriae Hungariae III.) Nr. 59. 113–114.

Description: On parchment, originally 5 seals were attached to the plication. Today one red waxed prelatial, and three green waxed magistral seals hang on unaddressed vellum strips, embedded in natural colored seal nests.

The presumed order of the sealers: János de Dominis, bishop of Senj (2B); Matkó Tallóci, Ban of Croatia, Dalmatia, and Slavonia (7); János Perényi, master of the treasury (10); László Pálóci, master of the doorkeepers (11); Imre Marcali Vajdafi, Master of the stewards and ispán of Somogy and Verőc (came off).

Charter “C”

Date of issuing: 12 March 1440

Place of issuing: Buda

Original reference number of the charter: AGAD, Dok. Perg. 5573.

MNL OL reference number: DF 289 127.

MH reference number: 11357–11364.

Record: Letter of the magistrates gathered in Buda to the Polish king Władysław, in which they inform him about the envoys – Simon Rozgonyi, bishop of Veszprém; Miklós Újlaki, Ban of Macsó; Imre Bebek Pelsőci, Székely ispán; István, son of Lőrinc Hédervári; and others – they sent with full authority in order to urge the king’s soonest coming to Hungary.

Publication: *Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1439–1489)*. [Hungarian related charters kept in Warsaw] Publication by: Ádám Novák, Orsolya Tóth and Péter Tóth. Ed. Ádám Novák. Debrecen, 2019. (Fontes Memoriae Hungariae III.) Nr. 60. 115–117.

Description: On parchment, originally 13 natural colored seal nests were attached to (and three further incisions were made on) the plication, and 12 imprints were made. Today, six green waxed magistral seals hang on addressed – except for one – vellum strips.

Order of the sealers: Benedek, son of Mihály, bishop of Győr (came off); László Hédervári, abbot of Pannonhalma (came off); palatine Lőrinc Hédervári (6); Miklós Újlaki, Ban of Macsó (8); László, son of Ban János Maróti (19); László Szécsényi (came off); Simon Pálóci (came off); [empty incision]; [empty seal nest]; [came off/empty]; Imre Bebek Pelsőci, Székely ispán (20); János Kompolt of Nána (21); [came off/empty] Dombai Frank of the Csák genus (22); [empty incision]; [empty incision].

SEAL DESCRIPTIONS

1. Dénes Szécsi, archbishop of Esztergom³⁹ (A1)

Size: approx. 10×20 mm.

Condition: Octagon-shaped signet ring pressed into red wax embedded in natural colored seal nest. Damaged upper right⁴⁰ third.

Blazon: Escutcheon bearing a double-headed eagle in the field of the seal. He probably used this seal as archbishop but not yet cardinal, since the cardinal hat appears later in his seals.

Circumscription: Majuscule circumscription around the escutcheon: DI [...] ON [...] S [...]. Above the coat of arms the following signs can be read: [...] S +.

MH reference number: 11338.

2A. János de Dominis, bishop of Senj (A2)⁴¹

Size: approx. 13×15 mm.

Condition: Impression of an oval signet ring pressed into red wax, in a natural colored seal nest.

Blazon: A quarterly parted coat of arms in a Square Spanish escutcheon, separated from the circumscription by a continuous line. Bishop hat above.

Circumscription: For its circumscription cf. the seal blazon based on

39 András Kubinyi: Szécsi Dénes bíboros prímás. [Dénes Szécsi cardinal primate] In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. [For the eightieth birthday of Géza Entz]. Ed. Ilona Valter, Budapest, 1993. 99–108.

40 Right and left sides always occur in a heraldic sense.

41 For the biographical data and the seal of the bishop see: Ádám Novák: Középkori magyar pecsétek Varsóból. [Medieval Hungarian seals from Warsaw] *Történeti Tanulmányok XXVI Supplementum*, 2018. 1–100. 66. For his seal cf. DL 13 554., MH 22004., 22014., 22025.

ÁDÁM NOVÁK

the DL 13 554. impression from the MTA MTKCs V8. 251. replica. Its majuscule circumscription: S(IGILLUM) IOHANNIS DE DOM(I)NI S EP(ISCOPI) SEGNIENSIS.

MH reference number: 11339.

2B. János de Dominis, bishop of Senj (B1)

Size: approx. 50 mm.

Condition: In a natural colored seal nest a circular seal pressed into red wax, which is cracked in the middle, but otherwise in exceptional condition.

Blazon: The achievement is separated from the circumscription by a continuous line. Inside is the depiction of St. George's victory over the dragon. Figure of a kneeling woman on the dexter side, clasping her hands in prayer with floral ornaments and mullets in the background. Square Spanish at the bottom that breaks the circumscription. Double-headed, crowned bird in the first and fourth fields of the quarterly parted escutcheon, mullet above and fess below in the second and third fields. Bishop hat above the escutcheon.

Circumscription: Majuscule circumscription between continuous lines: S(IGILLUM):CURIE.IOHAN(N)IS.DE – DOMINIS EPI(SCOPI) SEGNIEN(SIS):

MH reference number: 11353.

3. Mátyás Gatalóci, bishop of Vác⁴² (A3)⁴³

Size: approx. 11×10 mm.

Condition: Octagon-shaped seal pressed into red wax embedded in

⁴² Tamás Fedeles: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)* [The composition of the cathedral chapter of Pécs in the late middle ages]. Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) 359–361.

⁴³ Novák, 2018. 65. Cf. DL 50 583.

natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish in the field, framed by a dotted line, horseshoe within.

Circumscription: None.

MH reference number: 11340.

4. Jakab Mikola of Szalánkemén, bishop of Szerém⁴⁴ (A4)⁴⁵

Size: approx. 18×13 mm.

Condition: Octagon-shaped seal pressed into red wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish in the field of the seal, affrontée figure depicted from the chest above, halo around his head. (St. Irenaeus?)

Circumscription: Minuscule circumscription without a frame, letters above the shield: ia[...]. Interpretation of the rest of the circumscription is ambiguous.

MH reference number: 11341.

5. Ulrik Cillei, Count of Celje and Zagoria⁴⁶ (A5)⁴⁷

Size: approx. 25 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into red wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: A quarterly parted Square Spanish with the Cillei's coat of arms in the escutcheon. Three mullets of six points in the first and fourth fields, two fesses in the second and third fields. The shield is surrounded by floral ornaments from two sides, presumably three letters in chief position that are blurred, their interpretation is ambiguous. The fourth field of the shield is blurry.

Circumscription: None.

MH reference number: 11342.

44 Bishop of Szerém: 1419–57. Engel, Arch.

45 Novák, 2018. 67.

46 Pál Engel: Zsigmond bárói: Rövid életrajzok. [Barons of Sigismund: Short biographies] In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I–II*. [Arts in the age of Sigismund]. Eds. László Beke, Ernő Marosi, Tünde Wehli, Budapest, 1987. II. 405–457. 410–412.

47 Novák, 2018. 69. Cf. Kärntner Landesarchiv Klagenfurt, Urkunden des Marktes Spittal an der Drau AT-KLA 104-B-3 St. http://monasterium.net:8181/mom/AT-KLA/KLA-104/AT-KLA_104-B-3_St/charter (Accessed on 30 June 2020)

ÁDÁM NOVÁK

6. palatine Lőrinc Hédervári⁴⁸ (C1)⁴⁹

Size: approx. 30 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest. Heavily blurred.

Blazon: Square Spanish paly of six in the circular field of the seal.

Circumscription: Blurry, unreadable. Cf. the cited work in the footnote (description by Pál Lővei) MH reference number: 11359.

7. Matkó Tallóci, Ban of Croatia, Dalmatia, and Slavonia⁵⁰ (B2)⁵¹

Size: approx. 26 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Coat of arms in the field of the seal separated from the circumscription by a continuous line. Party per pale shield, forked tail marten (?) rampant on the dexter side, halved eagle on the sinister side.

Circumscription: For its circumscription cf. the seal blazon based on the DL 13 554. impression from the MTA MTKCs V8. 248. replica.

Minuscule circumscription: S(IGILLUM) mathkonis de tollouc regni sclauonie bani.

MH reference number: 11354.

8. Miklós Újlaki, Ban of Macsó (C2)⁵²

Size: approx. 30 mm.

Condition: Circular-shaped, slightly blurred seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Continuous arches separate its quatrefoil escutcheon from the circumscription on both sides, which is divided by the upper and lower curves. Escutcheon tilted to the dexter side at the bottom, fess at base,

48 Son of Miklós from the palatine branch of the Hédervár family that originated from the Győr branch of the Héder genus. Queen consort's master of the doorkeepers (1412–19), queen consort's master of the horse (1415), then master of the horse (1428–37), and palatine from 1437 until his death in 1447. Member of the Order of the Dragon. *Megpecsételt történelem: középkori pecsétek Esztergomból*. [Sealed history: medieval seals from Esztergom]. Ed. András Hegedűs, Esztergom, 2000. 90. Cf. Engel, Arch.

49 The image of its analogue is published by: Hegedűs, 2000. 90.

50 Mályusz, 1980. 531–576.

51 Novák, 2018. 73. Cf. DL 13 554.

52 For the biographical data and the description of his seals see: Tamás Fedeles, Ádám Novák: Újlaki Miklós pecsétjei. [The seals of Miklós Újlaki] *Turul* (in the process of being published).

presumably a helmet on the sinister chief, crest on top, the image of which is blurred.

Circumscription: Unreadable.

MH reference number: 11360.

9. László Garai, Ban of Macsó⁵³ (A6)⁵⁴

Size: approx. 20 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish in the field of the seal with the Garai's coat of arms, the crowned serpent erect, with its body waved five times and facing the dexter side.

Circumscription: No circumscription, majuscule (L) at the middle chief of the escutcheon (M) at the dexter, and (G) at the sinister side. (Ladislai de Gara Bani Machoviensis) The field of the seal is rimmed by ornamental beads.

MH reference number: 11343.

10. János Perényi, master of the treasury⁵⁵ (B3)⁵⁶

Size: approx. 24 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax that is in good condition, embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Quatrefoil escutcheon that breaks the circumscription at the top middle and base, helmet at the fess point, on which the figure is facing the dexter side. The field is completed with floral ornaments or mantling. The curves are bordered by a continuous line, with mullets in the curvatures.

Circumscription: The minuscule circumscription is rimmed by a continuous line: • johannis • de peren •.

MH reference number: 11355.

53 Engel, 1987. 416–420.

54 Novák, 2018. 71. Cf. DL 80 718. and DL 39 290.

55 Ádám Novák: *A terebesi Perényi család története a 15. század közepéig*. Debrecen 2020. (megjelenés alatt).

56 Cf. Novák, 2018. and Cf. DL 12 937.

ÁDÁM NOVÁK

11. László Pálóci, master of the doorkeepers⁵⁷ (B4)⁵⁸

Size: approx. 19 mm.

Condition: Intact, circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish in the field of the seal that is elevated and separated from the circumscription by a continuous line, the escutcheon bears the Pálóci's coat of arms: figure of a man arising from a three-branched crown, holding his beard in his right, and a book in his left hand. Circumscription: Minuscule circumscription: x S(IGILLUM) x ladislaus

• de • paloc x

MH reference number: 11356.

12. János Kórógyi, count of Castel.⁵⁹ (A7)⁶⁰

Size: approx. 22 mm

Condition: Circular-shaped, intact seal pressed into red wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: The edge of the seal is framed by ornamental beads, the minuscule circumscription at the base is broken by a quarterly parted escutcheon, the second and third fields of which are elevated. Helmet on the dexter chief corner, floral vines as mantling, somewhat blurry.

Circumscription: The readability of its circumscription is uncertain.

MH reference number: 11344.

13. György Korbáviai, count of Modrua and Cetina⁶¹ (A8)⁶²

Size: approx. 21 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into red wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Escutcheon tilted to the dexter side at the base of the elongated quatrefoil field. The escutcheon bears a figure of a bird passant at chief, and barry of four at base. Presumably a helmet on the sinister chief corner,

57 Elemér Mályusz: Az első Habsburg a magyar trónon. [The first Habsburg on the Hungarian throne]. *Aetas*, 1994. Nr. 3. 124–126.; Engel 1987. 434–436.

58 Cf. Novák, 2018. 77. and DL 39 290.

59 Tibor Neumann: Találkozó Konstanzban (A Kórógyiak grófi címe). [Gathering in Constance (The count title of the Kórógyis)] *Turul*, 2014. 104–108.

60 Novák, 2018. 78.

61 Member of the auditorium (1414–26), ispán of Zólyom (1427–30). Engel, Arch. Seneschal of the queen consort (1439) DL 13 457.

62 Novák, 2018. 79. Cf. DL 13 457.

inside the crest of which the bird figure recurs with a crown on its head. The field of the seal is completed with floral ornaments and mantling, ornamental beads run along the brim. The circumscription is broken by the field of the seal at the chief and the base.

Circumscription: Minuscule circumscription: s. geo[...] de / + corbavia.
MH reference number: 11345.

14. Henrik Tamási Vajdafi, former master of the doorkeepers⁶³ (A9)⁶⁴

Size: approx. 27 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Escutcheon at the base of the field, which breaks the circumscription. Possibly the pales of the Héder genus inside the escutcheon. Probably a helmet at the sinister chief corner, eagle wing in the crest, which breaks the circumscription. The field of the seal is completed with mantling. The center of the field of the seal is blurry.

Circumscription: The first part of the minuscule circumscription that runs between two continuous lines had frayed, the readability of the rest is uncertain.

MH reference number: 11346.

15. György Marcali Bánfi⁶⁵ (A10)⁶⁶

Size: approx. 15 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: The field of the seal is bordered by a continuous line, Square Spanish in its center with a bend dexter inside, which is the coat of arms of the Péc genus. An unidentifiable letter above the escutcheon. Identification of the owner of the seal: From the contemporary secular noblemen of the Péc genus, the sealer could only have been Imre or János Marcali Vajdafi, or György Bánfi. We are familiar with the seals of Imre (DL 39 290.), and none of the persons chosen to become an envoy had verified this charter. Pál Engel – according to Pál Lóvei – connected a similar seal to

63 Mór Wertner: A Tamási-család ismeretéhez. [For the knowledge on the Tamási family] *Turul*, 1904. 181–182.; Master of the doorkeepers (1423–34, 1438–39), Székely ispán (1437), ispán of Požega, somogy, and Verőce (1444). Engel, Arch.

64 Cf. Novák, 2018. 84. and DL 80 805., DL 103 601.

65 Master of the stewards, (1433–39), ispán of Somogy (1441–43). Engel, Arch.

66 Novák, 2018. 81.

ÁDÁM NOVÁK

György, which is attached to the poly-sigillic charter issued on 29 June 1440, on the basis that the minuscule “g” is unequivocally legible on the impression that is of better quality. (AGAD 5575.)

Circumscription: None.

MH reference number: 11347.

16. Mihály Jakcs of Coșeiu, former Székely ispán⁶⁷ (A11)⁶⁸

Size: approx. 19 mm

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: The field of the seal is bordered by a continuous line with a triangular escutcheon in the center, inside of which is the coat of arms of the Jakcs family of of Coșeiu, a wolf- or bear claw with three fingers issuant from a crown. Minuscule “m” above the escutcheon. The field of the seal is completed with floral ornaments on two sides.

Circumscription: None.

MH reference number: 11348.

17. László Töttös of Bátmonostor, royal treasurer⁶⁹ (A12)⁷⁰

Size: approx. 20 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish tilted to the sinister side in the field of the seal, inside the escutcheon a rooster passant sinister. Helmet on the dexter chief corner, the coat of arms recur in the crest which touches the circumscription. The field of the seal is completed with mantling.

Circumscription: Minuscule circumscription between continuous lines, its readability is uncertain.

MH reference number: 11349.

67 Tamás Emödi: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. [The origin and armorial memories of the Jakcs family of Coșeiu] *Turul*, 1996. 57–66.

68 Novák, 2018. 80. Cf. DL 39 290. Its publication: Emödi, 1996. 60.

69 Royal treasurer (1439–40, 1456), queen consort’s master of the treasury (1440), master of the cupbearers (1452). Engel, Arch.

70 Analogy: DL 80 779.

SEALS OF THE MONARCH ELECTING LORDS

18. János Marcali Vajdafi, former master of the doorkeepers⁷¹ (A13)

Size: approx. 10×18 mm.

Condition: Oval seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish tilted to the dexter side in the oval field of the seal. Bend dexter inside the escutcheon, the coat of arms of the Péc genus.

Cf. with seal no. 15.

Circumscription: None.

MH reference number: 11350.

⁷¹ Master of the doorkeepers (1435–38, 1447–49), ispán of Verőce (1430–1449), ispán of Somogy (1439–59), ispán of Zala (1451, 1453–56), ispán of Timiș (1438–39) judge of the Cumans (1456), Ban of Slavonia (1457). Engel, Arch.

ÁDÁM NOVÁK

19. László, son of Ban János Maróti⁷² (C3)⁷³

Size: approx. 30 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest. Heavily blurred.

Blazon: Quatrefoil field may be suspected in the heavily blurred impression, with escutcheon in the base curve. (Gutkeled wedges?)

Circumscription: Blurred.

MH reference number: 11361.

20. Imre Bebek Pelsőci, Székely ispán⁷⁴ (C4)⁷⁵

Size: approx. 19 mm.

Condition: Circular-shaped seal in good condition, pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish in the field of the seal, without circumscription, bordered by a continuous line. Two-barred cross in the escutcheon, the arms of which are equal in length.⁷⁶

Circumscription: None.

MH reference number: 11362.

21. János Kompolt of Nána⁷⁷ (C5)

Size: approx. 21 mm.

Condition: Circular-shaped seal pressed into green wax embedded in natural colored seal nest. Heavily blurred.

Blazon: Square Spanish tilted to the dexter side in the field without curves, which breaks the circumscription at the base. Its achievement is blurry. Presumably a helmet on the sinister corner, the crest breaks the

⁷² Ban of Macsó (1441–43), ispán of Arad, Békés, and Záránd (1441–44), see. Engel, Arch.

⁷³ Cf. DL 13 720.

⁷⁴ Székely ispán (1438–41), one of the seven commissioners elected during the diet of 1445, voivode of Transylvania (1446–48), ispán of Abaúj and Borsodi (1440–1448). Engel, Arch.

⁷⁵ Cf. Novák, 2018. 75.

⁷⁶ Cf. György Rác: Az Ákos nemzetség címere. [The coat of arms of the Ákos genus] *Turul*, 1995. 15–34., 31.

⁷⁷ Master of the cupbearers (1432–38), master of the doorkeepers (1449–51), ispán of Heves (1440–41). Engel, Arch.

circumscription at the top.⁷⁸

Circumscription: Unreadable.

MH reference number: 11363.

22. Dombai Frank of the Csák genus (C6)⁷⁹

Size: approx. 14 mm.

Condition: Circular-shaped seal in good condition, pressed into green wax embedded in natural colored seal nest.

Blazon: Square Spanish in the field of the seal, without circumscription and bordered by a continuous arc. The escutcheon bears a lion rampant dexter. The area behind the escutcheon is completed with ornaments.

Circumscription: None.

MH reference number: 11364.

78 Cf. Tamás Körmendi: Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban. [Variations in the coat of arms of the Aba genus] *Turul*, 2011. 109–122., 129–130.

79 For the biographical data and the seal see: Novák, 2018. 87.

Kerekes Endre László

**„Lord Have Mercy Upon Us!” – Az 1665-ös londoni pestisjárvány orvostörténeti források tükrében
(William Boghurst: *Loimographia*)**

BEVEZETÉS

Az 1665-ös londoni nagy pestisjárvány – vagy ahogy az angol történetírás nevezi, *The Great Plague of London* – egyike volt a 17. század legpusztítóbb epidémiáinak. Mind irodalmi, mind tudományos jellegű források értekeznek erről a járványról, ezek között több igen figyelemreméltó írást találunk. Samuel Pepys, a *Navy Board* titkárának naplója számos, főként mentalitástörténeti szempontból fontos megállapítást tartalmaz, azonban az orvosi irodalom is rendelkezik néhány megkerülhetetlen forrással. Már ebben a korban is felfigyeltek a járvány elleni védekezés hiányosságaira, hiszen tisztában voltak vele, hogy nem mindegyik megelőzési és védekezési módszer volt hatásos. A magas halálozás, illetve a pestis gyors terjedése bebizonyította, hogy szükség van új megelőzési metódusokra, illetve fontos minél jobban megismerni a pestis tüneteit és lefolyási módját. Számos korabeli munka foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, ez az 1665-ös járvánnyal kapcsolatban sem volt másképp. Az angolszász történetírásban a legtöbbit William Boghurst 1666-ban született *Loimographia* című írására hivatkoznak. Boghurst művét több szempont alapján érdemes megközelíteni.

Felvetődhet a kérdés, hogy mint London egyik jeles orvosa, hogyan vélekedett a pestis terjedéséről, illetve miben látta a legfontosabb lépéseket a járvány megfékezése érdekében. Fontos vizsgálati szempont lehet továbbá az is, hogy milyen orvosi hagyományok formálták Boghurst nézetét, ezen felül érdekes vizsgálati szempont lehet az is, hogyan vélekedett orvostársai munkájáról az angol kirurgus. Jelen tanulmány első része áttekinti, hogy milyen események előzték meg az említett londoni epidémiát, a második, nagyobb tartalmi egység pedig arra keres választ, hogy orvostörténeti szempontból miben rejlik Boghurst munkájának fontossága.

AZ 1665-ÖS LONDONI PESTISJÁRVÁNY ELŐZMÉNYEI

Hollandiában, 1663 és 1664 között hatalmas pestisjárvány pusztított, amelynek két legfontosabb gócpontja Amszterdam és Rotterdam volt. Itt mintegy 35.000 halottat követelt az epidémia. Az angolok hírvivőknek

és a korabeli hírlapoknak köszönhetően kaptak hírt a pusztító ragályról. Mivel a végrehajtó hatalom el akarta kerülni a pánikhelyzetet, minden lehetséges módon meg kívánták nyugtatni a lakosságot. Azért is féltek annyira attól, hogy a pestis Angliába érkezik, mivel az 1650-es évektől a szigetország és Hollandia között szoros kereskedelmi kapcsolat alakult ki. Bármennyire is jelentős óvintézkedéseket vezettek be, 1664 novemberének végén azzal kellett szembesülniük a londoniaknak, hogy a várost is elérte a kór: két férfi hunyt el London Drury Lane nevű utcájában.¹ A további fertőzésveszélytől tartva karanténokat alakítottak ki, mivel a vizsgálatok kimutatták, hogy valóban pestisről van szó, ezen belül pedig bubópestisről, ami a betegség egyik leggyakoribb fajtája volt.² Ettől kezdve egyre jobban gyarapodott a halálozások száma. Legelőször London St. Giles-in-the-Fields nevű egyházközségében figyeltek meg több olyan halálesetet, amely a pestisnek volt köszönhető. Ezt követte a St. Andrews, a St. James és St. Bride egyházközségek növekvő elhalálozási száma. Az aggasztotta a legjobban az anyakönyvi adatokra rálátó szakembereket, hogy ebben az időszakban az elmúlt évekhez képest megnőtt a mortalitás, ezzel szemben a születések száma egyre jobban csökkent.

A januári nagy halálozási számok után stagnálni, sőt csökkenni látszott a pestis áldozatainak száma. Ebben nagy szerepe volt a januártól márciusig tartó nagy fagynak, ami megállította a kór terjedését. Mindemellett viszont a születések száma sem gyarapodott, így London lakossága egyre inkább fogyni kezdett. Ez a stagnálás 1665 áprilisáig tartott, amikor az idő melegedni kezdett és a betegség ismét terjedni tudott. Május 2. és 9. között három pestises halálesetet jegyeztek fel St. Giles egyházközségben, négyet St. Clemens-ben és további egyet-egy

1 Daniel Defoe: *A londoni pestis*. Ford. Vámosi Pál. Magyar Hírlap – Maecenas, Bp., 1994. 5.

2 Neil Cummins tanulmányában kifejti, hogy a kor két legpusztítóbb betegsége, a pestis és a tífusz tünetei hasonlítottak egymásra, így nehéz volt megkülönböztetni őket. Ez azért is volt fontos, mert 1665 tavaszán a pestis mellett a tífusz is pusztítani kezdett Londonban. Az *Encyclopaedia Britannica* 1902-es kiadására és Murchinson 1884-es orvostudományi kézikönyvére támaszkodva állapítja meg, hogy mindkettőnek a tünetei között szerepelt a nyirokcsomók megduzzadása, a magas láz, valamint a színes foltok a test különböző részein (a tífusznak innen ered a „lila láz” elnevezése). A pestis is hasonlóan testi elszíneződésekkel jár, különösképp a végtagokon (elszíneződött ujjak, foltok a lábakon). Cummins úgy véli, az alapján sikerült megkülönböztetni egymástól a két betegséget, hogy a tífusz esetében ritka volt a gyermekek halálozása, viszont a pestis „nem válogatott”. Ld.: Neil Cummins – Morgan Kelly – Cormac O. Grada: Living Standards and Plague in London, 1560–1665. *The Economic History Review* 69, 2016/1. [Online: Neil Cummins, http://neilcummins.com/Papers/london_new.pdf – 2020. március 16.]

St. Andrewsban, Holbornban és egyéb környező kerületekben. Mivel szerették volna megfékezni a járvány terjedését, a korábbi epidemikus hullámokhoz hasonlóan újra megalakult a *Privy Council*, amely a pestis terjedését kívánta megfékezni különböző rendeletekkel. Többek között megtiltották mindenféle csoportosulást a köztereken és középületekben, így több sörözőt bezárattak és maximalizálták az egy háztartásban tartózkodók számát. A Lord Mayor további rendeleteket adott ki, miszerint a házakat és a házak környékét tisztán kell tartani a járvány megfékezése érdekében. Azt is kimondta ez a határozat, hogy amennyiben valaki vét ezek ellen, súlyos büntetésre számíthat. Mivel a statisztikák szerint a St. Giles's kerületben volt a legnagyobb a halálozások száma, az egyházközség teljes területére karantént adtak ki, valamint azt is elrendelték, hogy minden gyanús személyt és hajléktalant vizsgáljanak át. A járvány 1665 júliusára érte el egyik tetőpontját. Ekkor már heti 1000 haláleset történt, javarészt a pestisnek és a tífusznak köszönhetően, így II. Károly úgy döntött, udvartartásával együtt Salisburybe, majd Oxfordba költözik át. Így tett számos főnemes is, elhagyták Londont annak reményében, hogy a járványtól megmenekülhetnek. Eddig a tehetősebb rétegekből is szedte áldozatait a járvány, de ettől a pillanattól kezdve már csak a szegényebb réteg volt kitéve a pestisnek. Lassan tudtak csak tenni a járvány ellen, hiszen ha bebizonyosodott, hogy egy lakásban pestises tartózkodik, akkor a ház minden lakóját karantén alá helyezték negyven napra. A karantén lejárta után ellenőrizték, hogy a valószínűsíthetően pestises belehalt-e a kórba, vagy felépült. Augusztusra már 2.020 halálesetet jegyeztek fel hetente, így további rendelkezésekre volt szükség. Az eseményeket részletesen leíró szemtanú, Samuel Pepys is megemlíti naplójában, hogy a Lord Mayor elrendelte az utcán kóborló háziállatok levágását, így mintegy 40.000 kutyát és macskát öltek meg, hogy így is fékezni próbálják a kór terjedését.

Szeptemberre már hetente mintegy 7.000 áldozata volt a pestisnek. Ekkor jelentkezett egy újabb probléma, amit nem tudtak orvosolni: a holtak elhelyezése. A temetők már nem tudtak befogadni több halottat, így az utcán halmozták fel őket. A holttestek egy idő után bűzleni kezdtek, s újabb embereket fertőztek meg. Az ősze forduló idő már hűvösebb időjárást hozott, így a járvány ismét lassabban kezdett terjedni, és az év végére csillapodott a folyamat: a járvány lecsendesedett.

1666 februárjában II. Károly visszatért Londonba. Megkezdték a járványban elhunytak lajstromát összesíteni. Az összeírás a következő adatokat mutatta: a város 109 plébániáján mintegy 68.000 halottat jegyeztek fel, de a retrospektív modern becslések alapján ez a szám mintegy

„LORD HAVE MERCY UPON US!”

80.000, vagy több is lehetett.³ A városba való visszatérés után kezdődött el a járvány részletes dokumentálása. Az eseményeket részben már a tapasztalati orvostudomány szellemében értékelték. Ennek a folyamatnak egyik fontos állomása volt Boghurst *Loimographiája*.

WILLIAM BOGHURST *LOIMOGRAPHIÁJA* – A PESTISJÁRVÁNY LEÍRÁSA A SZÜLETŐFÉLBN LÉVŐ TAPASZTALATI ORVOSTUDOMÁNY TÜKRÉBEN

Mint azt korábban említettem, Boghurst művét több oldalról érdemes vizsgálni. Először is felvetődik a kérdés, hogy a mű milyen mértékben tartalmaz hiteles történeti adatokat mind az általános járványtörténet, mind a londoni pestis tekintetében? Másodsorban fontos megvizsgálni a pestisnek a mű által feltárt terjedési okait, illetve összevetni a Boghurst által hatástalannak és hatásosnak vélt gyógyítási módszereket. Ezen kívül fajsúlyos az is, hogy milyen megfigyeléseket tett a pestissel kapcsolatosan?

Az előző gondolatmenetet folytatva központi kérdésként merül fel, hogy Boghurst elemzett munkássága mennyire kapcsolódott a több évszázados, döntően spekulatív orvoslás hagyományához, illetve mennyire hatotta át a művet a kor egyik meghatározó eszmerendszere, az empirizmus? A mű bemutatásához és elemzéséhez Boghurst könyvének 1894-es nyomtatását használtam fel, amelyet Joseph Frank Payne előszavával és jegyzeteivel jelentetett meg a Londoni Epidemiológiai Társaság.⁴

Maga a *loimographia* (*loimos* {gör. betegség, dögvész} + *graphia* {gör. írás}) szó az orvosi terminológiában azokat a műveket jelöli, amelyek a pestis tüneteit, illetve lehetséges kezelési módjait foglalják össze. A kora újkori Angliában nem Boghurst műve volt az egyetlen, amely a pestissel foglalkozott, hasonló címmel. Maga a szerző is beszámol arról, hogy készült az ő műve előtt is összefoglaló munka a pestisről (Harvery Kemp és Garencières könyvei), viszont ezekből hiányolja a tapasztalatok összegzését, s ezt az állítását Boghurst művének 1894-es kiadásához írt előszavában Joseph Frank Payne is alátámasztja.⁵ Payne szerint a fenti könyvek teljességgel triviális információkat tartalmaznak, egyszerű

3 Roy Porter: *London: A social history*. Penguin Books, London, 1994. 83.

4 William Boghurst: *Loimographia*. An Account of the Great Plague of London in the year 1665. Shaw and Sons, London, 1894. (Továbbiakban: Boghurst, 1894)

5 *A Brief Treatise of Pestilence*. Collected by W. Kemp, London, 1665.; *A Discourse of the Plague*. By Gideon Harvey, London, 1665.; *A Mite Cast into the Treasury of the City of London, a Discourse on the Plague*. By Theophilus Garencières, London, 1665. A témáról szóló korabeli művek részletes listáját lásd: Joseph Frank Payne: Introduction. In: Boghurst, 1894, VII–VIII.

jövendöléseket közölnek, amelyek a hibás előrejelzések és a művek gyakorlatiatlansága okán tévesnek bizonyultak. Mivel lehet bizonyítani ezeket az állításokat? Garencières könyvében, amelyet 1665. szeptember 14-én publikált (nota bene, ez volt az az időszak, amikor a pestisnek heti hétezer fő is áldozatául esett) ilyen kijelentéssel élt: „*A pestis a világon az egyik legjobban kúrálható betegség, ha az első megjelenés negyedik órájáig kezelik, másképp sok áldozatot szed.*”⁶ Természetesen Boghurst után is foglalkoztak az 1665-ös pestisjárvány előzményeivel, okaival, veszteségeivel és magával a pestis lehetséges gyógyítási módszereivel. Az egyik legtöbbet emlegetett könyv a járvány után majdnem egy évtizeddel, 1672-ben született Nathaniel Hodges tollából, *Loimologia* címmel. Hodges orvosként vészelt át Londonban a pestist, Boghursthoz hasonlóan, ő is próbálkozott a járvány gyógyításával. Művét először latin nyelven publikálta, melyben az egyházkerületekből vett adatok alapján egy halálozási statisztikát közölt, valamint lehetséges megelőzési, illetve gyógyítási módokat is leírt művében. Daniel Defoe Hodges munkáját is forrásnak tekintette, amikor megírta híres művét a londoni pestisről. Nem csak Nyugat-Európában volt példa ilyen jellegű művekre. Egy, a Boghurstéhoz hasonló tematikájú (a pestis elleni védekezési és megelőzési módszerekről írt) művet alkotott a hadmérnök és egyben természettudós Luigi Ferdinando Marsigli is, aki közép-európai utazása alkalmával készítette el „traktátusát” a pestisről.⁷

Visszatérve William Boghurst személyéhez, érdemes megemlíteni, hogy a nagy pestis idején Londonban tartózkodott. Egy gyógyszerterát üzemeltetett a St. Giles-in-the-Fields egyházkerületben *White Hart* néven. Az epidémia idején praktizált is, mint általános orvos, ami akkoriban a korabeli patikáriusoknál megszokott dolog volt. Az angol város egyik legnevesebb orvosa volt, aki több fórumon is hirdette munkáját. Az *Intelligencer* c. londoni lap 1665. július 31-i száma beszámol munkássága sikereiről, illetve ott volt olvasható a gyógyszerterának hirdetése is. Eszerint napi 40–60 betegen is képes volt segíteni a gyógyszerterát termékeivel, melyeknek többsége saját receptje szerint készült. Boghurst valamennyi készítménynek a receptjét publikálta a *Loimographia* című munkájában is.

6 Garencières gondolata eredetileg: „The plague is one of the easiest diseases in the world to be cured, if it be taken within four hours after the first invasion; otherwayes and for the most part mortal.” Boghurst, 1894, IX–X.

7 Kapronczay Katalin: Handschriften medizinischen Inhaltes im Nachlass von Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730). Orvostörténeti vonatkozású kéziratok Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) hagyatékából. *Orvostörténeti Közlemények* 55, 2009/1–4, 246.

Az angol kirurgus művének elemzési szempontjainál elsőként felvetődik a mű történeti adatainak hitelességi vizsgálata. Ez azért is érdekes lehet, mivel a mű tartalmaz egy rövid bevezető fejezetet, melyben a pestis történetét foglalja össze az ókortól kezdve egészen a maga koráig. Figyelemre méltó, hogy a londoni kirurgus munkáját történeti áttekintéssel kezdte, amelyben terjedelmesen összegezte a korábbi jelentős pandémiákat.⁸ Természetesen ezek az időpontok nem feltétlenül tekinthetők valós adatoknak, annál is inkább, mert ennél bizonyosan több járvány pusztított (feltehetően ezeket ismerte meg az általa használt forrásokból), viszont fontos megjegyezni, hogy megemlítette a legnagyobb európai pestisjárványt is, amely a 14. században végigpusztította Európát. Ennél is fontosabb, hogy egy korábbi forrásra hivatkozva rövid leírást ad az 1348-as angol pestis terjedéséről és az első félév halálozási számáról is, mely szöveghelyen 57.347 főt említ (a közölt adat azonban a korabeli London lakosságát tekintve igen magas halálozási adatnak tűnik!).

A történeti előzmények tekintetében fontos megjegyezni, hogy a kiváltó okok között néhány spekulatív feltevés is olvasható. Több korabeli forrásra (pl. James Howell Velencéről írott történeti művére) támaszkodva Boghurstnél több helyen is szerepel az a feltevés, miszerint a lokális járványok kialakító tényezője egy-egy földrengés, valamint „földnyílás” is lehetett, amelyre példa Velence egyik pestisjárványa. Időpontot nem említ, de feltehetően a nagy itáliai pestisjárvány (1629–1631) idején történhetett.⁹ Ezt a teóriát Boghurst részben megerősíti művében. A talaj és a pestis kapcsolatáról annyit ír, hogy teóriája szerint a földben is konzerválódhat a pestis kórokozója, amely a bányászatnak, a növénytermesztésnek, valamint földrengéseknek köszönhetően is újra felszínre kerülhet.¹⁰ Ezt a megfigyelést (a földrengés kivételével) Payne az 1894-es kiadás

8 Boghurst négy nagyobb járványt említ. Az első általa ismert járvány Kr. e. 428-ban pusztított a peloponnészoszi-háború során. A járványról Thuküdidész is beszámolt, ő maga is megbetegedett, később viszont felépült. A Boghurst által említett második járványt a szerző Vibius Gallus, Volusianus, Calvisius és más szerzők művei alapján Kr. u. 253-ra teszi. Ez a járvány főként Aethiopia és Africa provinciákban terjedt el. A harmadik nagyobb epidémiát Iustinianus uralkodása idejére, 532-re datálja (amely valójában 542-ben történt). Többek között Procopius is írt erről a járványról és művéből kiderül, hogy Bizáncban naponta több száz áldozata volt a tomboló pestisnek. Végül Boghurst megemlíti a legnagyobb európai méretű pestisjárványt, mely 1347 és 1352 között pusztított. Boghurst, 1894, 5–8.

9 Uo. 14, 97.

10 Uo.13.

előszavában meg is erősíti, hiszen számos mű foglalkozott azzal, hogy a pestis képes megfertőzni a talajt is és megmaradni benne.¹¹

A történeti előzmények megemlézésekor felfigyelhetünk még egy tényre. Boghurst egy érdekes feltevést közöl művében, miszerint a pestis az 1664-es kitörése előtt néhány évvel már néhány egyházkerületben (például St. Giles's, St. Paul's, Covent Garden, stb.) felütötte a fejét, majd az 1664-es tél idején megrekedt a járvány terjedése, viszont a tavasz beköszöntével kezdett nagyobb területen terjedni. Ezzel szemben a már korábban említett Hodges egy teljesen más teóriát mond magáénak, amely a mai tudásunk szerint sokkal elfogadhatóbb. Hodges véleménye szerint a járvány Hollandia felől érkezhetett meg olyan kereskedelmi cikkekkel, amelyek török területekről kerültek ide. A hajózásnak köszönhetően a járvány kórokozói a holland portékákkal együtt Londonba kerültek és 1664 végén már regisztrálták az első megbetegedéseket a Westminster kerület házaiban. Összességében megállapítható, hogy Boghurst művében fellelhető történeti fejezetek adatait néhány esetben fenntartással kell kezelni, hiszen, mint láthattuk, kevésbé pontos évszámokkal és leírásokkal találkozunk, viszont érdemes több szempontból vizsgálat alá vetni könyvének további fejezeteit.

Felvetődik a kérdés, hogy egy 17. századi patikus és orvos miben látja a járvány terjedésének okait, ezen kívül milyen lehetséges gyógyítási módokat vet fel, illetve miket tart hatástalannak? A pestis alatti tevékenysége során fogalmazódott meg benne az a gondolat, amelyet könyve írásakor meg is említett, hogy jóllehet voltak betegségek, amelyeknek számos használható gyógymódja állt rendelkezésre, viszont a pestis azon betegségek egyike volt, amely ellen számos gyógymódot jegyeztek, azonban mégsem volt mindegyik hatásos.¹² A szerző, amint azt korábban említettem, az 1665-ös pestist Londonban vészelte át. Nap, mint nap találkozott tehát pestises betegekkel, valamint számtalan alkalommal járta be a város fertőzött kerületeit. Az ekkor végzett megfigyelések pedig sokban segítették munkáját, valamint később remek alapot szolgáltatottak könyve megírásához. Ennek tudatában Boghurst művét olvasva kijelenthetjük, hogy a mű méltó példája az új, tapasztalati orvostudomány kialakulásának.

Az empirizmus nagyban szerepet játszott egyes tudományok fejlődésében és kialakulásában. Az empiristák legfontosabb módszertani nézete a megfigyelés elsődlegessége volt. Teóriájuk szerint egyes jelenségeket meg kell figyelni minél többször, és a megfigyelés eredményei mentén kell következtetést levonni az általános jelenségről. Ezeknek a megfigye-

11 Uo. XVIII.

12 Uo. 66.

léseknek köszönhető, hogy egyes tudományok felül tudtak emelkedni saját korlátaikon és modernizációra voltak képesek, illetve segítségül lehettek más tudományok kialakulásában. Az orvostudomány is ennek a kornak a gyermeke, ekkor indult el az a folyamat, melynek keretében a születő félben lévő tudomány fokozatosan szakított a spekulatív orvoslás hagyományaival és vált önálló tudományos diszciplínává. Annak ellenére, hogy az empirizmus szellemisége ebben az időszakban már egyre inkább elterjedt Nyugat-Európában, természetesen az 1665-ös pestis idején is készültek még a spekulatív orvoslás szellemében összeállított művek.

Boghurst szerint az ilyen spekulatív módszerek is vezethettek ahhoz, hogy a pestis elleni védekezés az 1665-ös járvány idején majdnem hatástalan volt és rengeteg áldozatot hagyott maga után. Természetesen nem ez volt az egyetlen, amelyet a szerző a pestis terjedésének okaként jelöl meg. Terjedelmesen ír arról, hogy milyen, általa hatástalannak vélt módszerekkel próbáltak védekezni a járvány ellen. A mű szövegében igen szókimondó módon nyilatkozik ezekről a metódusokról, hiszen kijelenti, hogy ezek egytől egyig nevetségesek és ebben rejlik hatástalanságuk.¹³ A mai kor emberének is nevetségesnek tűnhetnek ezek a módszerek, viszont akkor hatástalanságukat nem kérdőjelezték meg, közszájon terjedtek (melyet Boghurst ugyancsak oknak tekint), egy-egy még a 19. században is fellelhető volt védekezési módszerként. Az egyik ilyen, amelyről Boghurst részletesen ír, a levelek fertőtlenítése. Angliában is elterjedt szokás volt, hogy pestises időszakban, vagy ha pestisgyanú állt fenn, a leveleket szitába helyezve átmosták, tűznél megszáritották, és két-három napra a ház tetejére vagy a sövényre tették (mindenképp levegőn hagyták) és csak ezután bontották ki. Ugyancsak elterjedt módszer volt a levelek két hideg kő közé helyezése szintén két-három napra, melyet csak az ominózus idő letelte után mertek felbontani.¹⁴ A hatástalan módszereknél említi Boghurst a kifüstölést is (dohánnyal, különböző levelekkel), illetve a házak belső tereinek bespriccelését különböző permetekkel. Leírja, hogy ennek a módszernek használatát nem ajánlja, ezt személyes tapasztalattal támasztja alá. Akkoriban külön szakma foglalkozott a házak kifüstölésével, amiért bizonyos mennyiségű pénzt is elkértek (ez a ház nagyságától függött). Boghurst leírja, hogy ezért a füstölési eljárásért ő egy pennyt sem fizetett ki hatástalansága miatt, házában „tisza levegő volt”. A szomszédságában ezzel szemben kifizették az eljárás adott díját, lakásukat kifüstölték, mégis volt rá példa, hogy valaki meghalt ezekben a „kezelt”

13 Uo. 54.

14 Uo. 53–54.

lakásokban.¹⁵ Hozzá kell tenni, hogy ezek a módszerek több évszázada használatosak voltak, többségüket az egyház is hatásosnak vélte, ezért használatukat tanácsolták is.

A pestis terjedési okát Boghurst a települések egyes hiányosságainak is felrója. Ezeket több oldalról közelíthetjük meg. Beszélhetünk olyan fokú hiányosságokról, amelyek a 17. század során valamennyi városban, valamint faluban komoly problémát jelentettek. A legfontosabb ezek közül a köztisztaság hiánya volt. A szennyezett élettér, a csatornázás hiánya a járvány egyik melegágya volt, ennek is volt köszönhető, hogy a járvány olyan gyorsan terjedt. A szennyezett közterületek eredményeként többnyire azok a kerületek fertőzöttek meg és onnan haltak meg többen, ahol a szegényebb réteg lakott. Ilyen értelemben Boghurst arra a szociokulturális tényezőre is felhívja a figyelmet, hogy a kevésbé tehető réteg jobban ki van téve a járvány terjedésének, mivel ők nem tehetik meg a leghasznosabb védekezési módot, vagyis nem hagyhatják el a várost, valamint, ha már arra vannak utalva, hogy a városban vészjeljék át a járványt, a hatásosabb megelőzési módokat nem tudják megfizetni. Ezt a gondolatmenetet folytatva Boghurst tulajdonképpen a mai értelemben szociotopográfiai megfigyelést tesz közzé. Megjegyzi ugyanis, hogy a pestis terjedése a városok nyugati, illetve délnyugati irányából indult el, onnan, ahol rendszerint a szegényebb kerületek és szegényházak helyezkedtek el.¹⁶ Nem csak efféle hiányosságokra és tényezőkre hívja fel a figyelmet.

További problémaként a városvezetés hibás intézkedéseit említhetjük meg. Ahogyan a korabeli közvélekedés is a városvezetés hatástalan rendeleteinek és olykor nemtörődömségének róttá fel a járvány pusztítását, Boghurst sem tesz másképp, egy igen szemléletes példát állít elénk művében. Felhívja a figyelmet arra, hogy egyes városok nem vették a fáradságot az elhullott állati tetemek elszállíttatására, azok „békésen” elbomlottak a fák és bokrok tövében, vagy állatok (kutyák, tyúkok) elfogyasztották, így a járvány kórokozója vagy a levegőbe jutva terjedt tovább, vagy a tetemet elfogyasztó állatok hordozták magukban.¹⁷ A városi rendeletek használhatatlanságát kiemeli azzal is, hogy Boghurst nem ajánlja temetők látogatását, illetőleg olyan eseményeken való részvételt, ahol a járvány terjedésének lehetősége fennáll (pl. esküvők, italkimérések, stb.). Ezeket azért is hangsúlyozta, mert a lakosság előszeretettel szegte meg a városvezetés által kiadott tilalmi rendeleteket, így

¹⁵ Uo. 61.

¹⁶ Uo. 99.

¹⁷ Uo. 54.

a pestis terjedésének lehetősége továbbra is fennállt. Nem csak a társadalomban voltak megfigyelhetők hibás lépések, melyek elősegítették a járvány terjedését.

A korábbiakban említettem, hogy a több évszázados orvosi hagyományokkal és eljárásokkal való szakítás ekkoriban indult meg. A vizsgált forrás kiemelt jelentősége hogy ennek a tudománytörténeti folyamatnak a nyomait Boghurst művében számos helyen megtaláljuk. Érdeemes megjegyezni, hogy a hibásnak titulált gyógymódok többségének buktatóit a tapasztalati orvostudomány figyelte meg először. Sajnálatos módon azonban ezek az eljárások nem koptak ki a köztudatból, mivel ezeket a gyógymódokat előszeretettel ajánlotta az egyház (is). Az egyik ilyen módszer a véreztetés volt. Boghurst több fejezetében leírja, hogy a véreztetés az egyik leghibásabb gyógyítási módszer, melyet minden esetben érdemes elkerülni. Felhívja a figyelmet arra, hogy a véreztetés nem csak azért elkerülendő, mert a beteg a folyamat során meg is halhatott, hanem azért is, mert a véreztetés útján meg is kaphatta a betegséget. Ennek oka a sterilizálás hiánya volt. A legtöbb hibás gyógymódnál (például hánytatás) azt a – számunka egyértelmű – hibát állapíthatjuk meg, hogy ezek a gyógymódok a szervezetet mérhetetlenül legyengítették, melynek következtében sokkal könnyebben a járvány áldozatául esett. A legyengült testet tekintve Boghurst azt sem tartotta okos dolognak, ha pestis idején is betartották a kötelező böjtöt, hiszen a rendszertelen vagy elégtelen ételfogyasztás elősegíti a szervezet legyengülését.¹⁸ Ez a megállapítás, miszerint a legyengült test egyszerűbben fertőződött meg, Boghurst több felvetése alapján igazolható. Nem csak az egészségügyileg legyengült test könnyű préda a járvány számára. Véleménye szerint fontos volt az is, hogy a pestises időszakban kerülni kell a test kifárasztását és legyengítését. Összességében elítél minden olyan gyógymódot, amely a test legyengítésével járt, tehát minden ürítési eljárást (hánytatás, vagy a már említett véreztetés). Ahogy Boghurst fogalmaz, *„úgy kell vigyáznunk testünk épségére, mint egy velencei tükröre.”*

Boghurst a járvány idején szerzett tapasztalatai során számos olyan megállapítást tett a pestissel kapcsolatban, amelyek elősegítették a járvány tüneteinek, lefolyásának és eredményeinek a megismerését. Ezeknek az újabb ismereteknek a birtokában lehetőség nyílt arra, hogy – a kor viszonyait tükröző – hatásos megelőzési módokat dolgozassanak ki. Boghurst számos ilyen metódust, illetve tapasztalatot írt le könyvében, amelyek a 17. századi orvostudományi fejlettséget figyelembe véve mérőkövnek tekinthetők.

18 Uo. 63.

A szerző különbséget tett ember és ember között. Ennél a megkülönböztetésnél olyan tulajdonságokra kell elsősorban gondolni, mint korbéli, nembeli, fizikális, illetve lakóközösségbeli különbségekre. Az életkorbeli különbségeknél megállapítja, hogy bizonyos korú emberek könnyebben ki vannak téve a pestisnek, könnyebben áldozatául esnek. Itt főként a hús és negyvenéves kor közötti emberekre gondol, akiknek szervezete többnyire egészséges, viszont nap, mint nap megerőltető munkát végeznek, és ki vannak téve folyamatos hangulatváltakozásnak.¹⁹ Boghurst részletesen leírja, hogy a járvány könnyen megtámadja azokat, akik a járvány miatt stresszhelyzetet élnek át, félni kezdenek a valószínűsíthető megfertőződéstől, illetve akik melankóliába esnek ebben az időszakban. Mint ahogy a testi egészséget is fontosnak tartotta Boghurst, úgy a lelkit is. A lelki egészség karbantartására előszeretettel ajánlja a társaságot, a jó bort és a zenét, mint a „privát vigasz” forrását (különösképp a kama-razenét), illetve a sztoikus életszemlélet követését (jó és rossz tűrése és a levertség elkerülése).

Természetesen a gyermekek is hasonló módon megkaphatják a betegséget, de kevésbé vannak kitéve a járványnak, mint a középkorúak. Érdekes megállapítással él az idősebb korosztályt illetően. Boghurst úgy véli, hogy az idősebbek nehezebben betegednek meg a pestis által (ebből arra következtethetünk, hogy a beteg szervezetet kevésbé támadja meg a járvány), kevesebben kapják el, viszont megbetegedés esetén szinte biztos a halál. A leírásban olyan „egzakt” megállapításokkal is találkozhatunk, miszerint ha az idősek meg is betegednek, erre többnyire az ősz folyamán kerülhet sor.²⁰

Az életkorban jelentkező különbségek egy további érdekes aspektusban is megmutatkoznak. Boghurst ebben a korban majdhogynem egyedülálló módon, az ételfogyasztásban is különböző típusú ételeket és mennyiséget ajánl egyes korcsoportoknak, mivel ezeket párhuzamba állítja az emésztési folyamattal. A táplálkozási szokásokat tekintve fontosnak tartja a rendszeres, konkrétan a napi háromszori étkezést.²¹ Boghurst megállapításai azonban az emberi különbségeket figyelembe véve nem csak az étkezésre terjednek ki, hiszen kitér olyan részletekre, mint az alvás szükségessége. Alapvető alvásszükségletként öt órát jelöl meg, de a hét, illetve nyolcórányi pihenést tartja elfogadottnak. Természetesen ezt is ahhoz kötötte, milyen korú, nemű, testsúlyú (!) az egyén, illetve ahhoz is, hogy mennyire megerőltető munkát végez. Az alvás fontosságát

19 Uo. 65–66

20 Uo. 99.

21 Uo. 64.

nem csak ebben a kontextusban állapította meg. Felismerte azt is, hogy ha a fertőzött ember nem pihen betegsége alatt, sokkal nagyobb az esélye annak, hogy nem éli túl a járványt. Fontosnak tartotta, hogy a legyengült szervezet ágyban heverje ki a betegséget, máskülönben az egyre jobban legyengült egyén nem lesz képes ellen állni és átvészelni a pestist.

Boghurst művének fontossága abban is rejlik, hogy számos pestissel kapcsolatos, általa hatásosnak vélt gyógymódot, illetve gyógyítással kapcsolatos megfigyelést tartalmaz. Nem szabad elfelejteni, hogy Boghurst patikusként is tevékenykedett, így nem véletlen, hogy műve számos általa használt medicinának a pontos receptjét tartalmazza. Ezeket a recepteket kategorizálva tette közzé művében, a pestis valamennyi tünetére közölt kúrát, illetve gyógyszert. Állagát tekintve ezek a gyógyszerek porok, olajok, kenőcsök vagy sűrítmények voltak, a hozzávalók között pedig találkozunk olyanokkal, mint a varjúláb, liliomolaj, citromfű, terpentín vagy a mályva. A gyógyszerek összetevői után közölte a lehetséges mellékhatásokat és kezelési metódust. A társadalmi megkülönböztetés itt is észrevehető, hiszen számos olyan gyógymód, illetve gyógyszer található a műben, ahol külön lejegyezte, hogy a „szegényebb” embereknek miket ajánlj, miket tudnak használni a pestis ellen.²² Ezeknél a medicináknál egyéb fontos megjegyzéseket is közölt. A modern orvostudomány és farmakológia egyik fontos alaptézisét előrevetítve kiemelte, hogy az egyetemlegesen megállapított dózis nem mindenkinél hatásos, így a beteghez kell igazítani a gyógyszer összeállítását. Az a tény, ha egyszer megkapta a beteg az orvosságot, nem feltétlen jelentett garanciát arra, hogy meg is gyógyul tőle. Ha szükséges, újra és újra használni kellett az orvosságot, növelni kell a dózist vagy az összetevők valamelyikén változtatni kellett.²³ Előfordult, hogy az adott gyógymód egy alkalommal „meggyógyította” a beteget, viszont ez nem jelentette azt, hogy teljesen védett lett a fertőzéssel szemben. Boghurst leírja, hogy praxisában volt példa arra, hogy a páciens másodszorra, vagy harmadszorra is elkapta az epidémiát, és „csak” ez a megismétlődött infekció bizonyult halálosnak.

A műben a hatástalan és hatásos gyógymódok tárgyalása mellett találunk egyéb, a pestissel kapcsolatos megállapításokat is, melyek a járvány utóéletének is szerves részét képezik. Fontos megállapítani, hogy ezek a

22 Példa erre Boghurst bejegyzése a bubók kezelésével foglalkozó fejezetben. Leírja, hogy a szegények egy tojás, liszt, orvosi terpentín, méz és liliomolaj elegyéből gyártott készítményt használtak a bubók kezelésére, viszont ez többnyire anyagilag megterhelő volt nekik. Ő tud egy ennél hatásosabb és olcsóbb gyógymódot is, viszont ennek receptjét nem közölte művében. Uo. 88.

23 Uo. 93.

megfigyelések mérföldkönek is tekinthetők néhány esetben, hiszen a korabeli orvoslás fejlettségi szintjét figyelembe véve jelentős megállapításokkal találkozunk. A mai történettudomány számára már kézenfekvő dolog, hogy a pestis, vagy bármely globális epidemiológiai krízis rendelkezik egy általános hatásmechanizmussal. A pestis lefolyását, előjeleit tekintve számos olyan – számunkra már egyértelmű – megállapítással találkozunk, mint az éghajlat kismértékű megváltozása, valamint a kártevők, férgek, egerek és legyek elterjedése (mely rossz termést eredményez), az ebből kialakuló éhínség, sorozatos elhalálozások mind az emberek és a háztáji állatok között (legyengült szervezet), különféle himlős megbetegedések, majd az ezután bekövetkező járvány.²⁴ Azt a megállapítást, mely szerint a pestis az 1664-es kitörés előtt már megtalálható volt néhány egyházkerületben, azzal magyarázza, hogy elmélete szerint a pestis kórokozója 8–10 évig is képes lappangni, mielőtt a járvány továbbterjedne.

Boghurst számos, a pestissel kapcsolatos megfigyelésénél szembe ment a holland Isbrand van Diemberbroeck véleményeivel, aki az 1636-os nijmegeni pestist követően írta meg a járványról szóló művét.²⁵ Ebben a művében ő is számos megállapítással élt, viszont ezek közül néhányat Boghurst személyes tapasztalatai alapján megcáfolt. Ezek a megállapítások a pestis különböző típusaival, jelenségeivel, illetve a járvány elleni megelőzési módokkal, gyógy módokkal kapcsolatosak. Diemberbroeck a nijmegeni epidémia idején találkozott olyan betegekkel, akik a pestis mellett egyéb megbetegedésekkel is rendelkeztek (például bélférgekkel) és azzal a megállapítással élt, hogy ez a két betegség létezhetett együtt. Boghurst ezt saját megállapításával cáfolta, hiszen az 1665-ös londoni pestis alatt nem találkozott ilyen megbetegedésekkel, a két betegség együtt nem jelentkezett egy betegben.²⁶ Hasonlóan problematikus megállapítása volt Diemberbroecknek, hogy a pestis lefolyásának vége felé különböző kelések jelentkeztek az ember bőrén, ezek azonban nem voltak halálosak. Diemberbroeck beszámolt művében arról, hogy ő is szenvedett karbunkulusoktól, viszont elmúltak. Boghurst megállapítása szerint ezek nem lehettek karbunkulusok, hiszen a fizikai leírása és az elváltozás lefolyása alapján valóban egyszerű kelésről volt szó. Fontos azonban megjegyezni, hogy Boghurst Diemberbroeck megállapításait nem mindig

24 Uo. 21–22.

25 Isbrand van Diemberbroeck (1609–1674) holland anatómus és orvos 1646-ban adta ki *Tractatus de peste* című művét, melyben az 1636-os nijmegeni pestisjárvány során szerzett tapasztalatait foglalta össze. A művet latin nyelven írta, ezt 1671-ben fordították le hollandra, 1722-ben pedig angolra.

26 Boghurst, 1894. 97–98.

cáfolta. Egyetértett azzal, hogy a pestis idején kialakulhatott a betegnél az úgynevezett kiütéses láz. Boghurst ezt azzal igazolta, hogy maga is találkozott néhány ebben szenvedő beteggel, de ez a betegség azonban nem végződött mindig halállal.²⁷

A *Loimograhia* tartalmaz további olyan megállapításokat is a pestis lefolyásával kapcsolatosan, amelyek többnyire Boghurst saját tapasztalatain alapultak. Véleménye szerint a pestis kezdődő és befejező tünetei más betegségekkel mutattak rokonságot, leírja, hogy az első tünetek hasonlóak a mocsárlázéhoz, a végső tünetek azonban a szifiliszhez hasonló betegségekével voltak közel azonosak.²⁸ Az angol kirurgus az egyes rokoni közösségekben lezajló pestissel kapcsolatban is érdekes megállapítással élt. Megfigyelte, hogy a rokonság tagjai azonos metódus szerint betegedtek meg, azonos tünetekkel rendelkeztek, azonos ideig voltak betegek és azonos módon haltak meg.

Mivel Boghurst a művet már 1666 folyamán adta ki, így számos, a pestis utóéletével kapcsolatos megjegyzéssel is élt művében. 1665 decemberében a pestis terjedése abbamaradt a télnek köszönhetően, viszont 1666 tavaszán ismét tartottak a járvány feléledésétől. Azonban nyugalommal tapasztalták, hogy a járvány lecsillapodott, további fertőzéstől nem kellett tartani. Boghurst leírja, hogy sajnos a pestis után egyéb betegségekkel is szembe kellett néznie az embereknek, melyeket többnyire az állatok terjesztettek. A pestis utáni télen felütötte fejét egy, a mellhártyagyulladás tüneteihez hasonló himlős kór. Ez a megbetegedés mellkasi fájdalommal és kiütésekkel járt. A mellkasi problémák eredményeként légzési nehézség lépett fel és a betegség a legtöbb esetben halálhoz vezetett.²⁹

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmányban taglaltak alapján kijelenthetjük, hogy William Boghurst műve egyik állomása annak a folyamatnak, ahol a tapasztalatokon alapuló orvostudomány eltávolodni látszott a sok évszázados spekulatív orvoslás hagyománytól. Az előzmények és a járvány történetének vizsgálatából kiderült, hogy a korábbiakban megszokott – és az egyház, illetve a végrehajtó hatalom által támogatott – „gyógyítási” eljárások hozzájárultak ahhoz, hogy Londonban és a város körzetében a pestis elterjedjen. A bevezetőben megfogalmazott szempontok szerint

27 Uo. 95.

28 Uo. 97.

29 Uo. 99.

megállapítható, hogy a pestis terjedésében felismerte az emberek közötti érintkezés fontosságát, ugyanakkor olyan, saját korszakában egyedülálló megállapításokat is tett, miszerint az elhullott állatokkal való érintkezés vagy azok elfogyasztása is képes terjeszteni a járványt. Az angol kirurgus több szempontból hivatkozik elődjei munkájának problémáira, ugyanakkor képes volt felismerni ezen művek pozitív oldalát is. Kortársait munkájával kapcsolatban is képes volt a kritikus szemléletre, többek között Diemberbroek metódusaiban felismerte azokat a hiányosságokat, amelyek hozzájárultak orvosi munkájának sikertelenségéhez. Felismerte azt is, hogy egyes orvosi metódusok, például a véreztetés vagy a füstölés nem hasznos gyógyítási vagy fertőtlenítési eljárások, így Boghurst azon ritka kivételek egyike, akik szakítottak ilyen és ehhez hasonló avitt orvosi megoldásokkal. A *Loimographia* oldalait vizsgálva megállapítható az a tény is, hogy az angol kirurgus képes volt elődjei, illetve a nyugat-európai orvoslás orvosi eljárásait átvenni, illetve munkája során fejlesztette tovább empirikus szemlélettel végzett tevékenységével. Boghurst szemlélete, miszerint az empiriára, vagyis a tapasztalatra hagyatkozik a járvány „gyógyítása” során, mérföldkőnek számít az angolszász orvoslás történetében, ezzel kapcsolta be Angliát a nyugat-európai orvoslás vérkeringésébe.

Részben Boghurst, illetve később pályatársának, Nathaniel Hodges művére is vezethető vissza az a járványtörténeti jelenség is, hogy az empirikus szemlélet alapján átalakuló orvoslásnak hatására a későbbi évtizedekben nem következett be az 1665-ös hasonló méretű drasztikus halálozási arány a Londonba visszatérő pestisjárvány idején.

Nagy Bettina

Egy ismeretlen jegyzőkönyv 1672-ből

A felségárusulási perek az 1660-as és 1670-es években kezdődtek, de ezek közül az egyik legismertebb és legtöbb ember kivégzését elrendelő gályarabperrel, 1674-ben érte el a tetőpontját. A per a pozsonyi vértörvényszék néven vált ismertté, azonban elmondható, hogy különböző perfolymok és egyéb esemény által jutottak el a prédikátorok a pozsonyi perig.

Az 1670-es évek vallási ellentéte fokozatosan erősödött a bujdosók megjelenésével, amelynek következtében a plébánosokat egyre nagyobb veszély fenyegette. A bujdosók támadásának következtében egyházi ereklyéket, szentképeket és a szobrokat romboltak le, különböző tárgyakat tapostak szét, amely mintegy azt jelezte, hogy a támadás a katolikus vallás ellen irányult.¹ Az ellentéthez az vezetett, hogy az udvarban két irányvonal alakult ki; az egyik az I. Lipót által támogatott gazdaságpolitika volt, amely hatalmas adót rótt az országra, ezzel szemben pedig Szelepcsényi György, esztergomi érsek által szorgalmazott ellenreformációs politikai vonal volt, amely protestánsellenes intézkedéseket kívánt végrehajtani. Szelepcsényi György leginkább az adópolitikát hibáztatta a bujdosók felkelésének kitörése miatt.² A kedélyek azonban 1672 után sem csillapodtak. A Szepesi Kamara tárgyalásokat folytatott a bécsi udvarral annak érdekében, hogy a protestánsokat kiűzzék a szabad királyi városokból, de lehetőleg az egész ország területéről.³ Ezt követően egyre többen támogatták a prédikátorok elleni rebellió megvalósítását. A kassai kamarai vezetők, a püspök, a város vezetői és a kassai szerzetesrendi elöljárók is támogatták a prédikátorok elűzését. Sikerrel jártak, hiszen Kollonich Lipót 1673. február 20-án jóváhagyta és elrendelte a prédikátorok elfogását és letartóztatását, azonban ekkor még nem került sor a prédikátorok elfogatására. Ezt követően 1673-ban folyamatosan folytattak pereket a prédikátorok ellen. Az előzmények, és főként az 1673 novemberében összehívott bécsi konferencia indította el tulajdonképpen az

1 Mihalik Béla Vilmos: Sacred Urban Spaces in Seventeenth-Century Upper-Hungary. *Hungarian Historical Review* 1, 2012/1–2, 34–35.

2 Uő: Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar. In: *Mártírium és emlékezet*. Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015. 112.

3 Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttere: A lipóti abszolutizmus adó- és valláspolitikájának összefüggései. *Theologiai Szemle* 17, 1975/9–10, 210.

1674-es gályarabper, amely során közel hétszáz protestáns prédikátort, tanítókat és segítőiket idézett maga elé a Pozsonyban felállított törvényszék.

A beidézettek közül mintegy háromszázan jelentek meg a törvényszék előtt, akiket elítéltek, s a kezdeti halálbüntetés elől csak bizonyos reverzálisok aláírásával menekülhettek meg. Többen áttértek a katolikus hitre, voltak olyanok, akik felhagytak hivatásukkal, s a többséget gályarabságra ítélték. Az életben maradtak a nemzetközi összefogásnak köszönhetően Michiel de Ruyter holland admirális fellépése segítségével szabadultak 1676 elején.

A gályarabper utóéletének vizsgálata már elég korán, a 18. században elkezdődött, ugyanakkor napjainkban is a témában kutatók vizsgálatának középpontjában áll. A témával többek között S. Varga Katalin a 2002-ben megjelent, *Vitetnek ítélszékre...* Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve című munkájában foglalkozott. Újabban, 2018-ban a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára adta közre a pozsonyi perhez kapcsolódó veszprémi jegyzőkönyvet, amely szintén fontos adatokkal szolgál a kutatók számára, s nem utolsósorban elsőként mutatta be a teljesség igénye nélkül ezt az eddig ismeretlen forrást. Mindezek mellett alapvető munkaként Payr Sándor, Rácz Károly és Mihalik Béla Vilmos nevét kell megemlítenem, akik a téma kiemelkedő kutatói.⁴ Jelen tanulmányomban egy eddig – a nagyközönség előtt ismeretlen – tanúvallatási jegyzőkönyv bemutatására törekszem, amelyet 1672-ben Mailáth Miklós királyi jogügyigazgató⁵ rendelt el Pozsony vármegye több településén.

Az Esztergomi Prímás Levéltár Archivum Ecclesiasticum Vetus irat anyaga őrizte meg Mailáth Miklós, királyi jogügyigazgató feljegyzéseit a gályarabperrel kapcsolatban. A vizsgált iratanyag között volt megtalálható a már említett 1672-es, több településen végzett tanúkihallgatási jegyzőkönyv. A jegyzőkönyv egyik sajátossága, hogy semmilyen módon nem kap szerepet a pozsonyi per kapcsán, és a résztvevők neve nem található meg az 1674-es gályarabper jegyzőkönyvében. A tanúk kihallgatása előkészítése lehetett annak a perfolyannak, amely a már fentebb említett

4 S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélszékre...* Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Kalligram Könyv- és Lapkiadó, Pozsony, 2002. F. F. Tóth Péter: *„Igen elkezdtétek kergetésünket”* Az 1674-es gályarabper veszprémi jegyzőkönyve. MNL Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, 2018.

5 Mailáth Miklós királyi jogügyigazgató tisztségét 1652 és 1682 között viselte. A felségárulási perek egyik kiemelkedő szereplőjeként tekintünk rá, noha a szakirodalom elhanyagolja a szerepét a gályarabper kapcsán.

gályarabperrel érte el a csúcspontját. Jelen bevezetőben a jegyzőkönyv tartalmát kívánom bemutatni.

Az általam vizsgált tanúkihallgatási jegyzőkönyv 14, kézzel írott oldal terjedelmű, latin-magyar szöveget vegyesen tartalmazó irat. A tanúvallatási jegyzőkönyvet – ahogyan fentebb már említettem – több, Pozsony vármegyében található településen vették fel; név szerint Somorja, Tejfalu, Jóka, Alistál, Sáp, Szerdahely, Réthe, Körmesd nevű településeken. A kihallgatásokat 1672. május 10. és 1672. június 11. között folytatták le. A jegyzőkönyv szerint Mailáth Miklós, királyi jogügyigazgató rendelte el, hogy kik végezzék el a tanúk kihallgatását. Cséfalvay György Szerdahelyen, Bozóky Pál Alitsálon, Pikuly Mihály Tejfaluban és Somorján, Hidegkúty György pedig Jókán folytatta le a tanúk kikérdezését.

A kézirat kapcsán megállapítható, hogy 37 fő vallomását tartalmazza a jegyzőkönyv. A vallomástevők adatai viszonylag szűkösek, hiszen életkorukon és nevükön kívül szinte semmilyen egyéb információt nem közölnek róluk. Ez alól kivételt képez a Szerdahelyen kihallgatott 5. számú tanú, Potornay János, akiről megtudjuk, hogy csizmadia. Rajta kívül még két prédikátor szerepel a kihallgatottak között, az alistáli és az egyházfalvai prédikátor vallomását vették fel.

Mindezek mellett szükséges megemlítenem, hogy a tanúkról a jegyzőkönyvbe felvett adatok általánosabb megállapítások és adatok megfogalmazására is lehetőséget kínálnak.

A fátensek által látható a vallomástevők életkora; így a vallomástevők átlagéletkora 33 év körüli, a legfiatalabb tanú 13, a legidősebb pedig 75 éves. Foglalkozásuk szerint nem csoportosíthatjuk őket, viszont az egyházi személyek közül kiemelendő az egyházfalvai és az alistáli prédikátor. A peranyagokban gyakran találhatóak női vallomástevők is, jelen jegyzőkönyvben összesen két női tanú került kihallgatásra, nevezetesen az Alistálban élő 7. számú tanú, Nagy Jutka és a Körmesden élő 2. számú tanú, Czipos Carolina. A két tanún kívül több női nevet is megemlítenek a kihallgatottak, számszerűsítve öt asszonyról szerezhetünk tudomást a jegyzőkönyv alapján. Czárakosy Miklósnéról a Tejfaluban élő Gömbkötő András vallott a kihallgatása során, mégpedig a pápistákról alkotott véleménye miatt került említésre. Varga Mátyás, aki szintén tejfalui lakos, említést tett Pintér Kristófnéról, akitől hallotta: „*még az pokol nincs teli hanem az Calvinistakkal és Lutheranusokkal akarják megtölteni az Pápis-ták.*”⁶ Varga Miklós Farkas János feleségétől, bizonyos Magocs nénitől

6 Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus 1785 (Továbbiakban: PL AEV – 1785), 34.

hallotta, hogy a tejfalui templomból elvitték az orgonát, ezért az asszony szidta az elkövetőket. Maky Ferenc Czondor Márton anyját említette meg a tanúvallatási jegyzőkönyv során, mégpedig azért, mert az asszony a törökök segítségével bízott. Utolsó sorban pedig Kálmán Gergelyné kell kiemelnem a jegyzőkönyvben, akinek a neve több tanúvallomásban is előfordult.

A feldolgozott szöveg alapján elmondható, miszerint a jegyzőkönyv névanyaga sokkal bőségebb a vallomást tevők számánál, hiszen a kihallgatottak gyakran megneveznek olyan személyeket is, akik nem szerepeltek tanúként a kihallgatások során. Az Esztergomi Prímási Levéltárban őrzött jegyzőkönyv szövegében összesen 82 személy neve lelhető fel, ehhez járul még egy, névvel jelölt, de a többiektől jól elkülöníthető személy.

Ahogy már korábban említést tettem a jegyzőkönyv felvételével kapcsolatban – miszerint a jegyzőkönyv ún. előkészítése lehetett a gályarabpernek, – érdemesnek vélem megvizsgálni a kihallgatás alapját képező kérdőpontokat. Az első kérdés a prédikátorok katolikusokhoz fűződő viszonyára kérdez rá. Fontos kérdőpont lehetett volna, ugyanakkor vizsgálataim szerint a megkérdezettek jelentős része nem mondja el a vallomásában, hogy mit hallott a prédikátorok prédikációja során az érsekről, és az érseket támogató katolikusokról. Csekély számú tanú nyilatkozott a vallomásában arról, hogy a prédikátorok káromkodtak a szent miséjük alatt és szidták volna a katolikusokat. A vallomást tevők jelentős része nem válaszolt az első kérdésre.

A második kérdés fő célja a prédikátorok a törökökhöz való közeledésének feltérképezésére irányult, emellett az erre való buzdítás vádját igyekszik a prédikátorok elleni vádpontként felhozni. Vargha György, Szerdahelyen élő tanú azt hallotta, majd felelte a második kérdésre, miszerint: „*Bár feljönne az Erdélyi Fejedelem, jobb volna neked.*”⁷ Másik példaként a Somorján élő Doljáky Mihályt idézem, aki azt hallotta Vörös Jánostól, hogy a prédikátor „*inkább a törökkel lakna, mint sem a pápistákkal.*”⁸ A második kérdésben még megfogalmazhatták arra is a választ a vallomástevők, hogy hallották-e a prédikátoroktól a hazát, illetve a királyt szidalmazni.

A harmadik kérdés során név szerint három kálvinistára kérdeznek rá; Konde Istvánról, Jankó Andrásról és Kerekes Jánosról hallottak-e a

7 Jegyzőkönyv 2. tanú Szerdahelyről. *Vargha György válasza a második kérdőpontra.* PL AEV – 1785 – 31.

8 Jegyzőkönyv 5. tanú Somorjáról. *Doljáky Mihály válasza a második kérdésre.* PL AEV – 1785 – 35.

kihallgatottak. A vallomást tevők közül egy tanút emelhetek ki, a Szerdahelyen élő Potornay János cipészt, aki egyedüli tanúként említi meg Kerekes János nevét.⁹

A negyedik kérdés azt firtatta, hogy a tanúk hallottak-e arról, hogy bárki az érseket avagy a papokat szidalmazta volna. A negyedik kérdést viszonylag sokan megválaszolták, két jellemző példát idézek a válaszok közül. Somló Gergely hallotta, hogy „*mostani Méltóságos Érsek Urunk az oka országunknak romlásának és pusztulásának mind az papokkal edgyütt [...]*”¹⁰ Maky Ferenc pedig a következőket hallotta Czondor Márton anyjától: „*veszet volna el az császár, item szakat volna el az nyaka Érseknek is, mert ez mint ő dolga, Eő Felsége semmit sem tudott volna, ha a hitván Érsek nem mondta volna, ezt az czimbalom verő is hallotta.*”¹¹

Az ötödik kérdés az egyházfalvai prédikátor ellen irányult. A prédikátor nevét is megtudhatjuk, hiszen a jegyzőkönyv utolsó vallomástevője Szentgróti János egyházfalvai prédikátor volt. Nevezetesen Szentgróti János prédikátor, Kálmán Gergely feleségét megeskette egy másik férfival, ezért az asszonyt kitiltotta az egyházból. A tanúkat arról kérdezték, hogy mit tudnak az esetről elmondani. Többen is hallottak a történetkről, de a legpontosabban Tarczy Pál vallomásából tudhatjuk meg a történeteket. Tarczy Pál azt hallotta, hogy „*az Franciák Kalman Gergely feleségét erővel elvitték, és azután az Táboron az ura is vele lakott, és más Franciak viszont az szőlőhegyről az feleségét elvévén Kálmán Gergely megházasodott. Az Egyházfalvi prædikator megheskütette, s azután hazajövé az előbbeni felesége aztat az Szentegyházbul ki pirongatta [...]*”¹²

Végezetül a hatodik kérdésben arra keresték a választ a tanúkihallgatás folyamán, hogy a tanúk tudják-e hogy kik vittek egy prédikátort Sáptra hamis révet szerevezve. A kihallgatottak közül egy személy válaszolt erre a kérdésre, nevezetesen a Sápon élő Paffy István, aki az mondta, hogy tudja, hogy „*Molnár Lukács, Talpas János Uyfalui Sziárto Lukács, Banga Márton*” voltak azok, akik Sáptra vittek egy prédikátort.¹³

9 Jegyzőkönyv 5. tanú Szerdahelyről. *Potornay János válasza a harmadik kérdésre.* PL AEV – 1785 – 31.

10 Jegyzőkönyv 3. tanú Alistálból. *Somló Gergely válasza a negyedik kérdésre.* PL AEV – 1785 – 32.

11 Jegyzőkönyv 3. számú tanú Somorjáról. *Maky Ferenc válasza a negyedik kérdésre.* PL AEV – 1785 – 35.

12 Jegyzőkönyv 3. számú tanú Körmesdről. *Tarczy Pál válasza az ötödik kérdésre.* PL AEV – 1785 – 38.

13 Jegyzőkönyv 2. számú tanú Sáprról. *Paffy István válasza a hatodik kérdésre.* PL AEV – 1785 – 38.

NAGY BETTINA

A fentiekben igyekeztem bemutatni a jegyzőkönyv tartalmát, a valamástevők adta válaszok mértjeit. Bízom benne, hogy az általam közölt jegyzőkönyv érdemben hozzájárulhat a korszak kutatásához és tanulmányozásához egyaránt, legyen szó családtörténetről, egyháztörténetről esetleg prozopográfiai kutatásokról.

SZÖVEGKÖZLÉS

A forrásszöveg közlésénél törekedtem az eredeti forrás sajátosságainak megőrzésére, így szöveghűn közlöm a jegyzőkönyv teljes szövegét.

Nos Capitulum Ecclesiae Poseniensis memoriae commendamus tenore praesentium significantis quibus expedit universis.

Quod nos litteras celsissimi principis ac Domini D[omi]ni Georgii Szelepcsényi miseratione Divina Ecclesiae Metropolitana et Archiepiscopi locique et comitatus eiusdem Supremi ac Perpetui Comitatus, Primatis R[e]gni Hungariae, Legati nati summi et Secretarii Cancellarii, nec non Sacratissimi Principis ac Domini Domini Leopoldi Dei gratiae electi Romanorum imperatoris semper Augusti ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, etc Regis, archiducis Austriae, ducis Burgundiae etc. Intimi consiliarii et per dictum Regnum Hungariae locumtenens ; Domini et praelati nostri gratiosissimi compulsorias suae attestatorias, pro parte Egregii Mag[ist]ri Nicolai Mayláth Causarum Regalium Directoris, Sacrae Regni Hungariae Coronae Fiscalis in simplici papyro patenter confectas, emanatas sigillo prolibatae suae celsitudinis secreto authentico in inferiori earum margine ab intra impressivè obsignatas nobis perceptorie sonantes et directas, summo quo decuit cum honore- et reverentia accepimus in hac verba: Georgius Szelepcsény Miseratione Divina Ecclesiae Metropolitanæ Strigoniensis archiepiscopus, locique at comitatus eiusdem supremus ac perpetuus comes, primas Regni Hungariae, legatus natus, summus et secretarius cancellarius, nec non Sacratissimi Principis ac Domini Domini Leopoldi Dei gratia electi Romanorum imperatoris semper augusti, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, etc. regis, archiducis Austriae, ducis Burgundiae, etc. intimus consiliarius, nec non per dictum Regnum Hungariae locumtenens. Venerabilibus Capitulo Ecclesiae nostrae collegiatae Poseniensis salutem cum Benedictione Divina.

Expositum est nobis nomine in persona Egregii Mag[ist]ri [26] Nicolai Mayláth praefatae Sacrae Caesare Regiaeque Ma[est]atis Causarum Regalium per Hungariae Directoris et Sacrae Regni Hungariae Coronae Fiscalis. Qualiter idem exponens in facto certorum quorundam negotiorum suorum coram clariis denominandorum fassionibus et attestationibus nonnullorum egriorum et nobilium et ignobilium ac alterius cuiusvis status et honestae conditionis utriusque sexus tam Seculaeris quam Ecclesiastica quodque dignitatis hominum in co[m]itatum] Poseniensis ejusdem quibus videlicet ea manifeste constarent ad presens pro iurium suorum tuitione plurimum indigeret, essetque necessariae. Ac

NAGY BETTINA

proimde idem Exponens medio nostri Locumtenentialis et vestri capitularis hominum certa quandarum pro sui parte attestationem testimonia inquisitione fieri et celebrari facere vellet; Lege Regni admittente. Cum autem veritatis confessio et fidedignorum hominum Testimonia nemini sint deneganda; Pro heo vos harum serie hortamur et nihilominus auctoritate nostra. Locumtenentiali qua pleno jure fungimur vobis committimus ac etiam serio, demandamus, quantenus acceptis praesentibus vestrum mittatis hominem, vestro pro Testimonio fidedignum quo praesente Egregii et Nobiles Paulus Bozoky aut Michael Pikuly, vel vero Matthias Literaty, tam Georgius Hidegkuthy, quam Georgius Csiffalvay, quoniam Franciscus Konde, siquidem Georgius Szabo, aliis absentibus homo noster Locumtenentialis, per nos ad id specialiter transmissus praefatos et fringulos Magistri Ad Egregios, et Nobiles sed et ignobiles, ac alterius cujuscurque status, et honesta conditionis, utriusque sexus tam secularis quam Ecclesiastica quoque dignitatis hominem ni antelato [27] comitatu Poseniensis existensis quos videlicet praefatus exponens vel eius nonime homo, seu Procurator illius per eundam ad id specialiter deputandus, duxerit nominandos, simul vel divisim constitutos personaliter accedendo, ejusdem sub onere solutionis sedecim marcarum gravis ponderis, in Generali Regni Decreto, superinde expressarum super eos nimirum siqui forsan cum praesentibus requisite Testimonium veritatis perhibere requsarent per eos quorum interest, vigore praescripti Generalis Regni Decreti, immediate et irremissibiliter exigendarum tuis in praesentiam citatis et accersitis, ab iisdemque a spiritualibus siquidem ad Conscientiae eorum puritatem a Saecularibus vero, ad fidem eorundem Domino Deo debitam, fidelitemque praefate Matti Sacrama Sacroque Erusdem Regio Diademati observandam, qualis ipsis, de iis omnibus rebus, et negotiis de quibus nimirum nomine, et in persona dicti exponentis fuerint interrogati, constiterit certitudo veritatis, suo modo sciat inquirat et experiatur meram, plenam, et que omnimodam certitudinis veritatem. Ex post hac super hujusmodi testium inquisitione et attestatione ac rescitae veritatis provisorum Serie Litteras vestras Testimonialis ad fidelem praefatorum Nostri Locumtenentialis, et vestri Capitularis hominum relationem Sub Sigillo vestro capitulari authentico Jurium dicti exponent futura pro cautela necessarem extradare modis omnibus debeat, et teneamini. Communi suadente justitia secus non facturus. Datum in Curia nostra in ... Poseniensis Die Decimaquinta mensis Maii. Anno 1672. Unde nos praemissis gratiosis Commisionibus, et mandatis antelatae sua celsitudinis humiliter obsemperare (: uti semper tenemur :) Et fatis facere cupiende, una cum Egregiis ac Nobilibus Georgio Csefalvay,

[28] Paulo Bozoky, Michaele Pikuly, et Georgio Hidegkuty, hominibus Locumtenentialibus, inter alios homines Locumtenentiales ja presinster-tis conscriptis nominatim conceptis, denotatis, ac per suam celsitudiem ad id specialiter exmissis nostrum hominem Adm Reverendum Dominum Benedictus Szomolány, Fratrem et concanonicum nostrum ad infrascripta suo modo peragenda et nobis fideliter referenda nostro pro Testimonio exmiseramus sidedignos. Qui tandem exinde ad nos una reversi fideliter, et sub juramento suorum in generali Regni decreto superinde expresso, retulerunt eo modo. Nobis Qualiter ipsi et primum squidem attactus Testimonium nostrum com Georgio Cseffalvay in et ad oppidum Szerdahely expost autem in mediate sub sequente utpote decimanona cum Paulo Bozoky, ad possessionem Alistal, demium vero vigesima octava cum Michaele Pikuly ad possessione Teyfalú, et vigesima nona ad oppidum Samarja, Ultimó denique trigesima proxima preteriti mensis Maii diebus, et in anno labenti praenotato cum Georgio Hidegkúty, hominibus (: uti premissus est :) Locumtenentialibus, ad possessione Joka loca videlicet vulgo sic nun cupata in insula Csallóköz, et Vízkeöz commitusque Posonien existentibus et habita, ergo subnotatos testis personaliterae accessissent, ab eisdemque ibidem sue in presentia citatis et accersitis memorati homines Locumtenentialis ipso quoque ante fato testimonio nostro cum eiusdem semper et ubique presentes sub onere solutionis sedecim marcar gravis juxta contenta Generali Regni decreti ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque prolibate sue mat[esta]ti Caesararum et Regni sacroque eiusdem Sua Matis Regni Diademati observandissimi des infrascripti, [29] et interrogatoris articularis eis testibus seriatim diligenter propositis sou modo...

Et Primum quad super eo: Tugya e avagy hallotta e az Tanú másoktól avagy magátul az Jokay, Sápy, Gutai, Szerdahelyi, Alistali, Nagy-Megyeri, Tejfalui avagy Rétei Prédikátortúl mostani reformatiora, Repartitiora nézve miket szllott volna eő Felsége, avagy az ő Felsége Hívei Katolikusok ellen, azokat szitta e, avagy azok ellen szollott e valami illetlent, avagy pradicallott-e valami ollyat.

Secundo: Tudgya-e hallotta e a tanú másoktól avagy magátul ezen prédikátortúl, hogy az községet Erdéllyel, törökkel, avagy valami más segítséggel biztatta volna, és mivel s kivel fenyegetődött volna, És ezenkívül mit tud olyan dolgot felöle, akit Hazánk avagy Királyunk ellen szllott, cselekedett vagy prédicallott volna.

NAGY BETTINA

Tertio: Hasonlót már hallott e Armpruszterek, Konde István, Kerekes János, Jankó András, és más Calvinistákról, avagy ezen pradikatorok mesteritől és micsoda az.

Quart: A szent mise ellen, avagy Méltóságos Esztergomi Érsek Urunk ellen, vagy papok ellen szollott volna.

Quinto: Tugya e hogy az Egyházfalvay Pradicator Kálmán Gergelt, kinek élő felesége vagon, más aszszonyal megesküthette, és midőn az előbbeni felesége megjött aztat a Szentegyházból kipirongatta.

Sexto: Kik vitték Sápura az prédikátort hamis révet szöröztvén az vármegye tilalma ellen.

[30] In oppido Szerdahely testis primus Imre Kovács nobilis annor circiter 60 Juratus et Exminatus fassus est. Ad Primum nihil. Ad secundum audivisset a quodam Georgio Bogyay comminatorie, - gyűjön el csak az Alsó had, megh essik az Papistáknak.

Testis secundus Vargha György inquilinus Relictae Nicolaj Antal annorum circiter 50 juratus examinatus fassus est. Ad primum nihil. Ad secundum audivit a Samuele Varga et Szabo Josa hac verba: Bár föll jönne az Erdélyi Fejedelem, jobb vólna nekik. Ad reliqua nihil.

Testis Tertius Georgius Borfis incola oppidi Szerdahely annor circiter 45 juratus exam[inatus] fassus est ad primum nihil. Ad secundum se occasionaliter cum Stephano Kovács ingessus suisse, ad domus praedictis Stephano Kovács ubi cum uxorem eius vidisset disgustatam hic fatens dixit Jezus Mária miért haragszik Kegyelmed mindenkire, ad quod verba illa vespondit, az Ti Máriátok széntén olyan mint Ön, vagy más aszszony.

Testis quartus nobilis Jacobus Erős annor circiter 24 jur[atus] exam[inatus] fassus est: Ad primum nihil. Ad Secudum. Audivit Ex ore Preadicantis oppidi Szerdahely cum sponsalia celebrasset suae Filiae et eotum Dominus Parochus Szerdahelyensis ex Gele in festo SS: Petri et Pauli cum processione redux? fuisset cui eum obuviam processioni audivisset haec formalia verba dixit,: Csak az Istent káromlják, Istent bussíttják, és Isten ellen cselekszenek búcsújárásokkal. Item quod pro concione dixerit, ezek az idegen atyafiak nem akarnak az Istenben hinni, ha nem csak a szentekben, akik régen meg holtak. [31]

Testis quintus Joannis Potornay cothurnar¹⁴ incola oppidi Szerdahely annorum 20 Jur[atus] exam[inatus] fassus est ad primum, secundum, et tertium Nihil, hoc tamen dicit se audivisse a Joanne Kerekes cum dixisset

14 cipész/csizmadia

praedicatorum, ne félj semmit is, senki sem bánt, hiszen ha mi következnek, várjunk reánk. De reliquo nihil.

Possesione Alistálj

Primus testis Bodo János nemes személy annorum circiter 52 megesküött hite után vallja, hogy tudgya az Alistáli szentegyházat pradicatort örzötték fegyveres kézzel.

Secundis Testis Fogas Lőrincz nemes személy annorum circiter 52. Megesküött. Hüte után vallja az szerént mint az első tanú.

Tertius testis Somlo Gergely annorum circiter 40. Megesküött hüti után. Nyilván vallja hogy hallotta szájokból Fogas György, Fogas Lőrincz, Bodo János, Kosár Jakab, Bartalyos Gergely hogy mostani Méltóságos Érsek Urunk az oka országunknak romlásának és pusztulásának mind az papokkal edgyütt, aztis hallotta hogy Bögy Máthé és Kosár Ferencnek mondták, nyilván az papok lélekbestő kurafiak, hidgyék meg ha valami léssen ő reájok támodjunk legelőször.

Quartus Testis Incodi Sámuel annorum circiter 13. meg essküött hite után vallja nyilván hallotta alistáli mester Lente Péternek szájából, hogy a mise, mellyet papok fölmutatnak az ördögök találmánya, és az ördögök szerzették.

Quintus Testis. Csizmazia Márton annorum circiter 24. Megesküött hite után [32] vallja nyilván mindeneket mit az előtte való. Negyedik tanú az szerént, azt is hozzá tévén, hogy az fia praedicatornak is meg mondtotta hogy a mester az Sz. Mise felől így káromkodott.

Sextus testis. László Gergely annorum circiter 24. Megesküött hüie után nyilván vallya mindeneket, s mint az ötödik tanú ő is szájából hallotta az mesternek, azt is vallja a fia praedicatornak is megmondotta az mester káromkodását.

Septimus testis Nagy Jutka annorum ciciter 32. Meg essküött s hüie után nyilván vallja, közönségessen mondtak, Érsek Urunkat országunknak romlásának és pusztulásának ő Nagysága az oka, azt is hallotta szájából Fogas Györgynek mondtotta, valaki abban törekedett Szentegyházunkat el venni, magam lövök belé legelőször.

Octavus testis Alistali praedicator Incodi megesküött, hüti után vallja, semmit nem tud, semmit sem halott, hanem hogy az fia megvallotta az Mesternek az Sz. Mise felől nagy káromkodását mondtotta előttünk Fiának, az Isten ne adta volna világra születél, azt is mondtotta elég rosszul szólott az Mester.

In Pago Tejfalu

Primus testis Andreas Cziba annorum ciciter 29 fassus est post juramentum, hallotta Mészáros Mihálytól, úgy mint az Tejfalui praedicator

gazdájátúl, hogy midőn Locumtenens érsek Uram Gombay tisztartója Lauró András uram, meghatta volna néki, hogy az praedicatorok többé az házához ne bocsássa Keszi Jánostúl kérdezkedvén azon gazda mi tévő legyen, Keszi János biztatván, azt mondotta, csak bizvást be bocsássa, [33] semmit se féljen, mit parancsol az Érsek az nemes embernek, mind én ream bocsásd bé, s tudgya azt is hogy fegyveres kézzel őrézték praedicatorot.

Secundus testis Martinus Cziba annorum 40 post juramentum fassus est, midőn examináltatott volna, hogy ha nem hallotta e valakitől, hogy a pápisták bálványoznak, azt felelte: bálványt tart kegyelmetek.

Tertius Testis Gombkötő András [annor] 54. post juramentum fassus est, hallotta Cziba Miháltúl és Cziba Andrástúl, hogy eljön az Erdélyi Fejedelem törökkel és tatárral és meg tanítja az németeket és császára mennek. Item nem hallotta Czárakosy Miklósnétúl, hogy azt monta volna szintén annyinak tartom a papistát, mint salva vonore az ganéjomot.

Quartus testis Mészáros Mihál annorum 35 post juramentum fassus est de Joanni Keszy uti primus ad Tertium Punctum hallotta Szaky János praedikátortúl adendo, hogy Cziba Josef azt mondotta valla ezen fátensnek, édes Mihál uram, el végeztem szolgálja bíró Uram Gajdácý Andrásával, bizvást meg tarthatja a Kegyelmed az praedikatorot vala még ő Fölsége mandátomát nem látja; praedicatorot is hallotta várjátók, meg várjátók fordul ez az koczka.

Quintus testis Varga Mátyás um 35 fassus est post juramentum hallotta az Pintér Cristófnétúl, hogy még az pokol nincs teli hanem az calvinistakkal és lutheranusokkal akarják megtölteni az pápisták.

Sextus testis Varga Miklós annorum 26 fassus est post juramentum, hogy amikor az [34] lutheránus templomból az orgonát ki hozták, hallotta Farkas János feleségétúl Magocs nényitúl: dühögyenek meg mind azok akik ki hozták, és az menykő össze meg, akik okok.[?]

In oppido Somárja

Primus testis Balbér Balás annorum 31 fassus est post juramentum: amikor Pető János itt való akkorbelli plébános uram asztalánál voltanak, hallotta Keszi János szájából dicsekedni, hogy Palatinus Wesselény Uram adott volna néki kétt ezer forintot, dobát saszlott,[!] hadot fogadni ő Fölsége ellen. Item azt is hallotta Mészáros Miháltúl Tejfalvi praedikátor gazdájátúl, mit félsz az Érsektúl, mit parancsol tenéked, Nemes ember lévén, fogarul fityket vetvén, csak annyit sem tartanék tőle. Item azt s hallotta, hogy Keszi János házánál monta volna Pap Gergely fiárúl volt soó hogy talán jezsuitava teszük, mivel jól tanúl, azt mondotta Keszy Jakab, kutya legyen, hogy sem jezsuitava. Item hallota Vörös Jánostúl,

hogy azt mondotta volna, inkább kard alá menne hogy semmint hamis álvánimádó pápista lenne, eztet hallotta Czimar Mihály nevő legény is.

Secundus testis Léuay Szabo Mihal annorum 40 fassus est post juramentum. Sok emberek előtt az piatzon Czerko Márton ezen fatenst ebhitőnek szitta és fenyegette: úgy jár, amint az járt, akit az el múlt napokban kézzel meg öltek.

Tertius testis Maky Ferenc annorum 40 post juramentum fassus est: Hallotta Czondor Márton annyátúl, veszett volna el az császár, item [35] szakatt volna el az nyaka Érseknek is, mert ez mint ő dolga, Ő Felsége semmit sem tudott volna, ha a hitván Érsek nem mondta volna, ezt az czimbalomverő is hallotta. Item jelen volt, amikor Czirko Márton Léuay Mihál Szabót ebhitőnek szitta és fenyegette. Aztis hallotta Czondor Márton annyátúl: csak hozna föl Isten az törököt — el válna német császár dolga.

Quartus Testis Joannes Karaczini annorum 24 post juramentus fassus est; hallotta a mester gazdájátúl Kisz Mária Ferenc alias Boros ad primum veszett volna el az császár még az anya méhében az Érsek, jönne már el a török vagy magyar had volna el egy féle Istent. Ad punctum secundum Hasonlóképpen veszett volna el az anya méhében az Érsek is, ez csak az papok dolga.

Quintus testis Doljáky Mihál annorum 26 fassus est post juramentum, hallotta Vörös Jánostúl, hogy inkább az törökkel lakik, hogy sem mint az Papistával. Item azt is hallotta, hogy Czondor Márton anyja azt mondta: veszett volna el az Császár az anya méhében, azt is hallotta Vörös Jánostúl, hogy inkább kard alá menne, hogy semmint bálvánimádó pápista volna.

Sextus testis Joannes Mykle annorum 20 fassus est post juramentum: azt hallotta Szaky János praedikátortúl, hogy aki hiszi azt Boldogh aszszont, el kárhozik. Item azt is hallotta azon praedikátortúl: nem Istentül származat az mise, hanem csak papok koholása. Item ugyan attúl a praedikátortúl: hogy a pápista hitt [36] csak emberi találma.

In Possesione Jóka

Primus testis nobilis Szabó Mattyás annorum circiter 34 juratus fassus est ad secundum, hallotta Mészáros Thamas szájából, hogy mind Érsek Urunk annak az oka hogy ebben vagy on országunk el, hogy ilyen romlásban esett, hasonlóképpen Szűcs János is ad tertium hallotta az itt való praedikátortúl szájából hogy az pápisták az szentekben bíznak, de nem segíti az Isten, mert im szégyent vallottak, mi csak egy Istenben hiszünk. Item hogy az Érsek elesett az Istennél és az Istennek keze, lába eltörött: praeteren hogy az pápisták bálványimádók sokszor mondotta.

NAGY BETTINA

Secundus testis Georgius Kis annorum circiter 50. Hallota prædikátor szájából, hogy az szenteket ne hiátok segítséggel mert magokkal is jót tehetetlenek.

Tertius testis Tarsy Gergely annorum circiter 30 juratus fassus est, hallotta Dioszeghi Jánostúl hogy azt mondotta Ő Főlsége felől. De az ördögh adtat még az gyermekis szidgya, similiter Szűcs Jánostúl azt hallotta: Az Ur Isten büntesse meg mind az Császárt, s mind az Érseket, mert mind ők az okai, ne is tegye nyomossá, mert az több Királok nem cselekedték eztet. Item hogy az prædikátor azt prædikállotta; Az boldogh aszony szintén olyan bűnös asszony mint más, mert mikor az vizet borrá változtatta volna akkor is azt mondotta Urunknak mi közöm te hozzád aszonyállat. Item az szentek ellen hogy lehetetlen, hogy az Szentek minket segítsenek azért haszontalan az romai attyafiknak segítségül hívja. Praeterea latitur hogy az jokay templomhoz valo misemondo ruhákat az jokay szigetben eláassaták Farkas Péterrel, mellyek ott el is rodhattak egy hordóban. [37] Az szentelt víznek való faragott kövét is az Dunába hajtottak. Pariratione, hogy az prædikátor Úr napján azt prædikállotta, ez a nap nem Úr napja, hanem mikor menyben ment ez csak olyan nap mellyen az Romai Attyafiak supellat alatt hordozzák az fa Isteneket, a többi között egy Érsek elesett volt és kezét lábát eltörte az Isten, az után fogva két pap tartja két felől az karját. Item láttjuk szemlátomást, hogy az szentek nem segíthetik őket, mert ha segíthetnék eddigh mi el szüllettünk volna, mert ők csak az Szenteknek, és nem az Istennek könyörögnek.

Quartus testis Konkoly István vallja hogy az Úr napján az prædikátor azt prædikállotta, hogy ez nem Úr napja, hanem ostya napja a pápisták supellat alatt hordozzák az Cristust, holott maga is el járhat.

Item in Possesione Réthe

Testis Andreas Karacsoni annorum 75 juratus examinatus fassus est. Hallota Molnár Ferencztúl, hogy ördögh adtával szitkozott.

In Possesione Sáp

Meczo Balás annorum 40 juratus examinatus fassus est. Hogy ha reánk jönnek föl köll támodni, ez pedigh Janko András mondássa.

Secundus testis Paffy István annorum circiter 32 juratus examinatus fassus est. Tudgya hogy Sáptra vitték egy prædikátort, titkos révet keresvén álnokúl. Molnár Lukács, Talpas Janos Uyfalui Sziárto Lukacs, Banga Márton.

In Possesione Körmesd.

Primus testis Tot János annorum circiter 30 juratus examinatus fassus est. Hallotta, hogy az Egyház falvai prædikátor az Kálmány Gergely

első feleségét az Szentegyházból az praedikáló székből ki pirongatta; mondván Te tisztátlan személy vagy, az előtt mással eskütettvén. [38]

Secundus testis Czipos Catherina Relicta Martini Tot annorum circiter 60 juratus examinatus fassus est. Tudgya hogy Kálmán Gergelnét erővel vitték el, és azután meghjövén és már immár az Urával mást eskütetet volt meg az Szentegyházból kipirongatta azt mondván, tisztátalan személy menny ki nem ide való vagy.

Tertius testis Tarczy Páll annorum circiter 30 fassus est, tudgya hogy az franciak Kalman Gergely feleségét erővel elvitték, és azután az táboron az ura is vele lakott, és más franciak viszont az szőlő hegyrűl az feleségét el vévén Kálmán Gergely meg házasodott. Az egyházfalvi praedikator megh eskütette, s azután haza jövén az előbbeni felesége aztat az szentegyházból ki pirongatta, Te tisztátalan személy nem ide való vagy menj ki énnét.

Ultimus denique Quartus testis Szentgroti János praedikator Egyházfalvai annorum circiter 42 juratus examinatus fassus est. Hogy Körmös-dön lakozó Szarka István, Tarczy Páll voltak bizonságok, hogy Kálmán Gergely felesége meghholt.

Super quorum quidem praespecificatorum testium fassionibus attestationibus ac rescitae veritatis praemissorum serie, ad fidelem antelatorum Locumtenentialium et nostri capitularis hominum relatione praesentes litteras nostras attestatorias, praerepetito domino exponens jurium eiusdem futura pro cautela necessarias, sub sigillo nostro capitulari usitato, et authentico extradandas duximus, et concedendas. Datum feria sexta proxima post festum sacrae pentecostes. Anno domini milessimo sexcentesimo septuaquessimo secundo.[39]

(június 11. 1672.)

Lecta in capitulo.

NAGY BETTINA

MELLÉKLET: SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

<i>Szerdahely</i>
Bogyay György
Borfis György
Erős Jakab
Kerekes János
Kovács Imre
Kovács István
Potornay János
Szabo Josa
Varga György
Varga Sámuel
<i>Alistál</i>
Bartalyos Gergely
Bodó János
Bögy Máté
Csizmadia Márton
Fogas György
Fogas Lőrinc
Incodi Sámuel
Kosár Jakab
László Gergely
Lente Péter
Nagy Jutka
Prédikátor
<i>Körmesd</i>
Czipos Caterina
Kálmán Gergely
Kálmán Gergelyné
Szarka István
Szentgróti János (prédikátor)
Tarczai Pál
Tot János
<i>Jóka</i>
Dioszeghi János
Farkas Péter
Kis György
Konkoly István

EGY ISMERETLEN JEGYZŐKÖNYV 1672-BŐL

Mészáros Tamás
Szabó Mátyás
Szűcs János
Tarsy Gergely
<i>Tejfulu</i>
Czárakosy Miklósné
Cziba András
Cziba János
Cziba Márton
Cziba Mihály
Gajdáchy András
Gombkötő András
Keszy János
Lauró András
Magocs néni (Farkas János felesége)
Mészáros Mihály
Pintér Kristófné
Szaky János
Varga Mátyás
Varga Miklós
<i>Réthe</i>
Karácsoni András
<i>Sáp</i>
Banga Márton
Meczo Balázs
Molnár Lukács
Paffy István
Talpas János
Ujfalvi Szijártó Lukács
<i>Somorja</i>
Balber Balázs
Czerko Márton
Czimár Mihály
Czirko Márton
Czondor Márton
Doljáký Mihály
Karaczini János
Keszy Jakab
Kisz Mária Ferenc (alias Boros)

NAGY BETTINA

Lévay Szabó Mihály
Maky Ferenc
Mykle János
Pap Gergely fia
Pető János
Vörös János

Papp Rita

Erőszakos bűncselekmények Debrecenben 1693 és 1715 között

Az általunk erőszakos bűncselekményeknek nevezett kategóriába elsősorban az ember élete és testi épsége ellen elkövetett bűntetteket soroltuk, így például az emberölés egyes típusait, a különféle testi sértéseket és verekedéseket, valamint a rendbontást, illetve az engedetlenség bizonyos formáit. Bár a dolgozat címe megengedné, hogy olyan szintén gyakran erőszakkal és sérülésekkel járó bűncselekmények is helyet kapjanak itt, mint a rablás vagy a nemi erőszak, ezek – a korabeli megítélésüket követve – nem kerülnek tárgyalásra.

EMBERÖLÉS

Az erőszakos bűncselekmények közül – de bármilyen egyéb büntettel összehasonlítva is – kétség kívül az emberi élet ellen elkövetett cselekmények a legsúlyosabbak, ezért célszerű ezek feltárásával kezdenünk a vizsgálódást. A vizsgálat során meg kell különböztetnünk a szándékos, a hirtelen felindulásból és a véletlenül elkövetett emberölést. A korban ezeket nem mindig választották el élesen egymástól. Korábban Mátyás megtette, 1486. évi törvénye szerint halálbüntetés járt az előre megfontolt szándékkal történő emberölésért, vagyis a gyilkosságért, azonban a másik két esetet – a váratlanul vagy véletlenül elkövetett cselekményt – nem gyilkosságnak, hanem emberölésnek minősítette, így ezeknél lehetővé vált a fejtárgy fizetése is. Visszalépés történt 1563-ban, amikor I. Ferdinánd ez utóbbi két esetet is szándékos emberölésnek minősítette, igaz, meghagyva a kiegyezés lehetőségét a felek között. A debreceniek meghatározónak tartották a Praxis Criminalist a törvénykezésben, azonban sem ez, sem Werbőczy szintén gyakran használt Hármaskönyve nem határozta meg egyértelműen, hogy mi tartozik a gyilkosság, a szándékos, a gondatlanságból, illetve a véletlenül elkövetett emberölés kategóriájába. Ezek éles elhatárolása még a 18. század végéig sem történt meg. Az esküdteknek tehát nem lehetett egyszerű dolga, amikor ezekben az ügyekben ítéleztek. Gondosan meg kellett vizsgálniuk az elkövetők szándékát és a bűncselekmény körülményeit, hogy el tudják különíteni az emberölés különböző típusait. A bekezdés elején felsorolt három kategóriát némiképp kiegészítve láthatjuk, hogy a korabeli törvénykezés eltérően ítélte meg a szándékos (voluntarium, dolosum), a véletlen és gondatlan, vigyázatlan

(casuale, culposum), az önvédelemből elkövetett (necessarium), valamint a szándékon túli (praeter intentionem) emberölést. Ez utóbbi akkor állt fenn, amikor az elkövető akart ugyan valamilyen sérülést okozni, de nem állt szándékában halálos sebet ejteni. Nemcsak a szándék, de a tettes és áldozatának viszonya, valamint az elkövetési mód és a körülmények alapján is különbséget tettek a bűncselekmények között. Ezek alapján megkülönböztettek egyszerű emberölést (homicidium simplex), amely lehetett közönséges vagy minősített cselekmény, öngyilkosságot, kegyetlen, aljas gyilkosságot, valamint rablógyilkosságot. A minősített esetek közé tartozott a gyermek, a házastárs, a szülő – de bármilyen egyenes ági felmenő vagy lemenő –, illetve a testvér megölése, valamint a magzatelhajtás és a csecsemőkitétel.¹

Az általunk kiválasztott években a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 44 emberölési ügy került a bíróság elé, amelyekből egynek csupán a tanúvallomások között maradt nyoma. 1705 februárjában folyt nyomozás Eszenyi András, „*megöletett legény aránt*”, akiről nem sok mindent tudunk meg.² Tizenhét tanút hallgattak meg az ügygel kapcsolatban, akik közül tizenegyen semmit nem tudtak elmondani, a többiek vallomásából azonban kirajzolódik egy lehetséges történet. Az eset a Piac utcai csapszéken történt, ahol többek között néhány szabó is iszogatót, amikor betért oda egy katona. Rövidesen veszekedés tört ki közte és a szabómesterek között, az áldozat – aki talán szabólegény volt – szintén civakodni, kötekedni kezdett, és egy rossz karddal az emberek felé vagdalt. Egy Mezei Szabó István nevű férfit el is ért, de szerencsére fegyvere nem volt elég éles ahhoz, hogy átvágja annak ruháját. A perpatvar a csapszék udvarán folytatódott, ahol a legényt többen is verték, rángatták, s végül valaki halálos sebet ejtett rajta. Ám hogy ez ki volt, egyik tanú sem látta. A vesztét okozó vágást vagy szúrást (ez nem derül ki pontosan) a legény saját fegyverével okozhatták, legalábbis a vallomásokban több helyen is „*a kard*” megjelölés szerepel. Megtudjuk például, hogy azt egy bizonyos Pap István – nem tudni, mi okból, talán azért, hogy minél messzebb kerüljön a legénytől – behajította a csapszék ablakán az áldozat süvegével

1 M. Antalóczy Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*. Csokonai Kiadó, Debrecen, cop. 2001. 119–120. Természetesen nem csak a debreceniek tettek különbséget az emberölések típusai között. L. pl. Mezey Barna: *Magyar jogtörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 250–251., Kállay István: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686-1848*. Osiris Kiadó, Bp., 1996. 204–211., Hajdu Lajos: *Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985. 240–241. Hajdu Lajos a rablógyilkosságot az emberölés minősített esetei közé sorolja, ahogyan a mérgezést vagy megétetést is. L. Hajdu 1985, 248.

2 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 680–681. 1705. febr. 11.

együtt, majd Püspöki Gergelynél is látták „*a kard*”-ot, aki azt állította, azért vette fel, hogy az meg ne sértsen valakit.³ Arra azonban nincs egyéb utalás a bejegyzésben, hogy gyanúsították-e Püspökit a bűncselekmény elkövetésével, ahogyan arra sincs, hogy a katonának – a vita esetleges kirobbantásán túl – volt-e szerepe az események alakulásában. A fennmaradt magisztrátusi jegyzőkönyvekben pedig egyáltalán nem találunk említést az esetről.⁴

Találunk viszont a maradék 43 emberölésről, amelyeknek a gyanúsítottjai is ismertek előttünk. Összesen 45 személyről van szó – két ügyben ketten követték el a cselekményt –, 32 férfiról és 13 nőről.⁵ Míg a nők mindannyian gyermek- vagy csecsemőgyilkosok, valamint gyermekvesztők voltak, addig a férfiaknál már jóval változatosabb a kép. Találunk közöttük rablógyilkosokat épp úgy, mint olyanokat, akik véletlenül oltották ki mások életét. Néhány esetben pedig csupán annyi szerepel a vádban, hogy az illető gyilkos, embert ölt, de nem derül ki, hogy kit és mi módon. Éppen ezért az áldozatok számát már nem ismerjük olyan pontosan, mint a terheltekét. A 38 ismert áldozat közül 22-en voltak férfiak, hárman nők és 13-an csecsemők, kisgyermekek (egyikük egy még meg nem született magzat).

A továbbiakban érdekesebb ezzel a 38 perrel foglalkozunk – amelyeknek ismertek az áldozatai és a gyanúsítottjai is –, így biztosak lehetünk benne, hogy ezek a halálesetek valóban megtörténtek. Az már egy más kérdés, hogy nem feltétlenül úgy, ahogyan a vádokban szerepelnek. Az ügyek besorolása nem egyszerű feladat, hiszen a peranyagok gyakran igen szűkszavúak. A kutatót elsősorban az ítéletek és a tanúvallomások segítik ebben, ám ezek hiányában csupán a vádra, esetleg a védekezésre hagyatkozhat.

A 38 per valójában 37 esetet takar – az egyik gyilkosság két elkövetőjét külön-külön állították bíróság elé –, amelyből 31 volt egyszerű emberölés, 4 rablógyilkosság, valamint volt 2, amelyet különös kegyetlenséggel követtek el. Öngyilkosság miatt nem indult nyomozás a vizsgált években, viszont találunk utalást egyre egy 1701. júniusi bejegyzésben, amelyben egy özvegyasszonynak – „*kinek férje magát felakasztotta*” – engedélyezte a csizmadia céh a mesterség gyakorlását, hogy gondoskodni tudjon gyermekeiről.⁶ Az egyszerű emberölésekből 14 számított

3 Uo.

4 Ez nem is meglepő, hiszen az 1705. évi jegyzőkönyvből csak nagyon kevés anyag maradt ránk.

5 Egy harmadik esetben is két támadó volt, azonban őket külön-külön állították bíróság elé.

6 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 154–155. 1701. jún. 16.

minősítettnek. Ez már a vizsgálat elején várható volt, hiszen az áldozatok számbavételekor is jól látszott a gyermekek és csecsemők feltűnően nagy aránya. A 10 csecsemő- és 1 gyermekgyilkosság, valamint az 1 darab magzatelhajtás és 1 csecsemőkitétel mellett találunk egy férfit, aki a feleségét ölte meg. A nem minősített, vagyis közönséges emberölések közül 10 volt szándékos, továbbá 5 véletlenül, 1 pedig önvédelemből történt, valamint volt egy eset, amely leginkább a szándékon túli kategóriába illik. A szándékos emberölések kapcsán csak két férfinél beszélhetünk előre megfontoltságról, a többiek esetében ezt nem lehet megállapítani a forrásokból. Illetve egy vádlotról nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy hirtelen felindulásból követte el tettét.

Mielőtt részletesen is megvizsgálánánk ezeket a pereket, vessünk egy pillantást a gyilkossági kísérletekre is. Tíz ilyen esetet jegyeztek fel a vizsgált jegyzőkönyvekben.⁷ A vádlottak között találunk 6 férfit és 4 nőt. Utóbbiak közül hárman a férjükkel igyekeztek végezni, a negyedik asszony, Pető Istvánné Kovács Anna pedig házasságtörésből született csecsemőjét hagyta magára. A gyermek nagy szerencséjére megtalálták őt és arra is rájöttek, kihez tartozik, így Petőnének végül nem maradt választása, és a kezdeti tagadás után elismerte magáénak az újszülöttet. Az asszonynak már korábban is fogant paráznaságból gyermeke, így komoly büntetésre számíthatott. Ez nem is maradt el, az esküdtek úgy határoztak, hogy mivel bebizonyosodott *„paráznasága és kéttzeri paráznaságából gyermek concipiálása, szülése, utolbik gyermekinek kivetése, megtagadása, azért hóhér által feje vétettség”*.⁸

A három asszonyból, akik holtan akarták látni házastársukat, ketten mérgezéssel próbálkoztak. Győri Istvánnét saját férje állította bíróság elé 1710-ben, miután az asszony igen súlyos vádakkal illette őt mások előtt, valamint két évvel korábban *„maszlaggal vagy más etetővel timporált elkészített pályinkát, mézeskalácsot”* akart vele megitatni, megetetni.⁹ Székely Mihálynét pedig 1714-ben vádolták paráznaság mellett azzal, hogy *„az urát akarta intoxicáltatni”*.¹⁰ A tanúvallomások szerint a vádlott

7 Ezeken kívül voltak még esetek, amelyekben a felperes utalt ugyan rá, hogy a vádlottnak szándékában állt őt megölni, azonban mivel ezzel látszólag nem foglalkoztak a tárgyalás során, ezeket az ügyeket nem tekintjük gyilkossági kísérletnek. Ehelyett a verekedések és testi sértések között vizsgáljuk őket.

8 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 704–705. 1700. máj. 3. M. Antalóczy Ildikó az 1740-es évek gyilkossági kísérleteit vizsgálva azt tapasztalta, hogy az elkövetők közel 90%-a volt nő, akik közül szinte mindenki a házastársát, ritkább esetben nem kívánt magzatát, gyermekét igyekezett megölni. L. M. Antalóczy 2001, 127.

9 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 744. 1710. szept. 15.

10 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 366. 1714. jan. 20.

másokat is igyekezett rávenni férje megölésére. Aranyos Istvánt például arra kérte, hogy „*vágja agyon az urát valahol a' mezőn, hadd veszszen el*”, egy bizonyos Szabó Jánosné pedig arra biztatott, hogy „*szerezzen étető szert az urának, és adgya meg neki enni vagy innya*”.¹¹ A harmadik asszony Szabó Mihályné Kovács Kata volt, akit Győrínéhez hasonlóan szintén a férje perelt 1711-ben. Szabóné már nem csupán biztatott másokat a gyilkosságra, de meg is alkudott néhány legénnyel, hogy öljék meg az urát. A történethez hozzátartozik, hogy a vád szerint az asszony nemcsak ekkor tört férje életére, „*hanem azelőtt is lévén egy edényben étető vagy maszlag, a tömlöczbül izente meg a lakók[na]k, hogy öntsék a tűzben*”.¹² A mérgezés tehát nála is ott volt a lehetőségek között.

Az indítékokról sokszor zavaros képet kapunk a forrásokból. Egyedül Pető Istvánnénál tűnik egyértelműnek, hogy miért döntött a csecsemő elhagyása mellett. Az asszony férjénél volt, s gyermeke házasságtörésből fogant. Ráadásul mivel már korábban is hűtlenkedett, s akkor is teherbe esett, biztos lehetett benne, hogy a szenátus nem lesz elnéző vele szemben, ha kiderül az újabb botlása. A Győri házaspár életéről is viszonylag sok minden kiderül a jegyzőkönyvekből, bár az ő esetükben kevésbé lehetünk biztosak az igazságban. A saját és tanúik elmondása alapján házasságuk már a kezdetektől rossz volt, az asszony sosem szerette a férjét, amelyet többször hangoztatott is.¹³ De Győri István is tett azért, hogy ez így alakuljon. Több tanúnak is elárulta, mennyire kielégíthetetlen volt, ha a nemi életükről volt szó. Így fogalmazott: „*hatszor is reámentem egy végben a feleségemre, de azzal sem elégettem meg, a másokra is reámentem*”.¹⁴ Volt, akinek azt is bevallotta, hogy feleségével szodómiai módon, nem megfelelő pozitúrában volt együtt. Indoklásként pedig azt mondta: „*hiszem (értsd: hiszen) szabad voltam én velle, mert enyim volt*”.¹⁵ Az asszony szerint a férfi verte is, ám ezt a tanúvallomások csak részben támasztották alá. Két esetről olvashatunk a forrásokban, egyszer „*megütögette a Bibliájának eladásáért*”, másodszer pedig „*hogy meg akarta ítetni (értsd: mérgezni), akkor csapta pofon*”, de rendszeres

11 Aranyosra l. MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 515. 1714. jan. 20. Szabónéra l. uo. 517. 1714. jan. 20.

12 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 824–825. 1711. jún. 4.

13 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 305–308. 1710. szept. 15.

14 Uo. 288. 1710. júl. 16.

15 Uo. 305. 1710. szept. 15. Vö. Uo. 288. 1710. júl. 16. A vallomások ellenére az ítélelhozatalnál az esküdtek nem találták bizonyítottnak a szodómiai együttlétet. MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 769–770. 1710. dec. 4.

bántalmazásról nem hallunk.¹⁶ Természetesen ettől függetlenül még lehetett folyamatos az erőszak. A boldogtalan házaseset mellett kapunk még egy indokot, amely a gyilkossági kísérlethez vezetett. Az egyik asszony szerint Győriné „*azért cselekedte, hogy Kállóban nem akarta elbocsátani deák asszonnak*” a férje.¹⁷ Erről sajnos nem tudunk meg többet, pedig nagyon izgalmasan hangzik. Szabó Mihályné ügyéről nem maradtak fenn tanúvallomások, és a peranyagból is csupán annyi derül ki, hogy „*urát soha ne[m] szerette*”.¹⁸ Székely Mihálynéről pedig egybehangzóan állították a megkérdezettek, hogy igen kacér teremtés volt, és volt egy Csucsi Pista nevű szeretője. Egy bizonyos Erdélyi Istvánné szerint pedig még a férje is bántalmazta.¹⁹

Mind a négy ügy ítéletét megőrizték a jegyzőkönyvek. Petőnének, mint láttuk, az életével kellett fizetnie bűnei miatt. Győri Istvánnét arra ítélték, hogy „*szalmakoszorú tétetvén fejében, hóhér által keményen megverettessék, a városbul p[ro]scribáltassék, és itt való lakása és járása meg nem engettessék*”.²⁰ Nagyon hasonló büntetést kapott a második vádlott, Szabó Mihályné is. Az ő fejére is került szalmakoszorú, ám őt a testi fenyegetés – esetében megvesszőzés – előtt végigvezette a hóhér Debrecen utcáin, hogy mindenki megtudja, mit követett el. A verés végrehajtása után őt is kitiltották a városból, ám nála meghatározták azt is, hogy ez a kitiltás három évre szól.²¹ A Székely Mihály ellen hozott ítéletben már nem említik a mérgezési kísérletet, csupán a bizonyított paráznságot. Mivel Székely Mihály megbocsájtott hűtlen feleségének, a kor szokásai szerint neki is bűnhődnie kellett. „*Mindkettő hóhér által megverettetik, és itt való lakások meg nem engettetik.*”²²

Most térjünk rá a férfiak elleni perekre. Elsőként Szabó András 1704. áprilisi perét érdemes kiemelnünk, mert az ő esete valamennyire kapcsolódik a fent említett ügyekhez. A felsorolt asszonyokhoz hasonlóan Szabó is házastársát akarta holtan látni. A vád szerint „*attával, teremtettével káromkodott, feleségét halálra perseqválta, hozzálűtt, megesküvén, hogy megöli*”.²³ Sajnos a bejegyzésből nem derül ki, mennyire volt komoly a

16 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 305. 1710. szept. 15.

17 Uo. 307. 1710. szept. 15.

18 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 830. 1711. jún. 8.

19 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 513–518. 1714. jan. 20.

20 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 769–770. 1710. dec. 4.

21 Uo. 830. 1711. jún. 8.

22 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 373. 1714. febr. 10.

23 HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 768. 1704. ápr. 21.

férfi gyilkossági szándéka, s a tanúk is csupán arról számoltak be, hogy hallották a lövéseket, de azt már senki nem igazolta, hogy valóban a feleségét próbálta eltalálni.²⁴ Az ítéletben pedig pusztán a szitkozódása szerepel, így ez sem segít eldönteni a kérdést.²⁵ A maradék öt esetből kettő nagyon hasonlóan történt. Bagosi Szabó János és Párnás Pál is puszkával rontott másokra, ám a fegyverük cserbenhagyta őket. Bagosi Szabó szőlőpásztor volt, és 1702-ben támadt rá a kertet kerülő kertgazdákra, nem tudni, mi okból. Feléjük lőtt, de „*hogy el nem sült, a' csüvét fogta, s főben akarta verni*” a férfiakat a fegyverrel, miközben rútul szidalmazta őket. „*Maga is megvallotta, ha elsült volna a' puszkája, meglütte volna a' kertgazdát*”. Az esküdtek úgy határoztak, hogy „*fél kezín, s nyelvin marad*”.²⁶ Ez a gyakorlatban minden bizonnyal pénzbüntetést jelentett, hiszen a vizsgált időszakban már rendszerint bírság fizetésével váltották ki a csonkítást. Hat évvel később, 1708-ban egy Párnás Pál nevű férfit is hasonló bűnök miatt ítélték el. Ő „*az uczában az uczaszer szedőkre támadott, hatalmasul egy puszkát a' szekérrül lekapván hozzájok csapontotta, el ne[m] sülvén úgy ütött az emberhez. Ha találta volna, megholt volna. A' puska szellyelszakadozván tüzes attával, teremtettével szitta, fenyegette, hogy megöli mind, kapitányostul.*”²⁷ A férfi büntetése több részből állt. Vasárnap nyakvasba tették, ahonnan csak hétfőn bocsátották el tizenkét csapás után, emellett ki kellett fizetnie a tönkretett puska árát, hiszen az sem az övé volt, valamint meg kellett követnie az utca kapitányokat is, akiket szidott, fenyegetett.²⁸ Ahogyan Bagosi Szabó Jánosnál, itt sem derül fény az indítékra, így nem tudjuk meg, mi készítette Párnást a támadásra. Még ezeknél is kevesebb részlet szerepel az 1710 nyarán törvényszék elé állított Katona Pál elleni peranyagban. Róla csak annyit jegyeztek fel, hogy káromkodott, s „*az tömlöcztartót is meg akarta ölni*”, de sem a körülményekre, sem az indítékra vonatkozóan nem kapunk utalást.²⁹ Külön érdekesség a bejegyzéssel kapcsolatban, hogy a deliberátumban felszólították a vád képviselőjét a bizonyításra, majd egy másik kézírással – vélhetően utólag – odaírták az ítéletet is, miszerint „*furatossal veretessék meg*”.³⁰ Arról az Ujvári Ferencről is keveset tudunk meg,

24 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 595. 1704. ápr. 24.

25 HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 771. 1704. ápr. 26.

26 HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 447. 1702. okt. 2.

27 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 530. 1708. dec. 17.

28 Uo. 532. 1708. dec. 20.

29 Uo. 715. 1710. jún. 23.

30 Uo.

aki Váradon követett el betörést, s „*az ott fekvő új házassokat ruhájokért meg akarta ölni*”. Több ruhadarabjukat – például mentéket, nadrágokat – el is lopta, ezeket Debrecenben találták meg nála.³¹ Az ítéletben már nem említik sem a betörést, sem a gyilkossági szándékot, csupán a lopás, tolvajlás volt kiemelve. Igaz, az esküdtek így is legalább olyan szigorúak voltak vele szemben, mint a fent említett többi elkövetővel szemben. Úgy határoztak, hogy a férfi „*complex társai[na]k megvallásáért tortúráltassék, kötél vettetésén azután nyakáb[an], vitéssék az akasztófa alá, és ott keményen megverettessék, s proscribáltassék*”.³² Nagyon érdekes az utolsó idekapcsolódó eset is. Aros Mihály perelte Kis Szabó Istvánt, miután a férfi egy baltával rátámadt, megvágta a karját, majd halálos fenyegetőzések közepette egészen hazáig kergette.³³ Az ítélet ugyan nem maradt ránk, azonban a részletes tanúvallomások igen, s ezek alátámasztják, hogy Arosnak valóban komoly veszélyben volt az élete.³⁴

Az indíték egyedül Ujvárinál egyértelmű, bár az ő esetében sem maradtak fenn tanúvallomások, így számos egyéb kérdés megválaszolatlan marad az ügygel kapcsolatban. E vizsgálat szempontjából talán az egyik legfontosabb, hogy mi történt a rablás éjszakáján Ujvári és a váradi házaspár között. Vajon a férfi tényleg megpróbálta megölni őket, vagy ezt csupán az ügyész írta a vádba, ezzel is tetézve a vádlott bűneit? Gyakran találkozunk olyan peres anyagokkal, amelyekben az ügyész a lehető legtöbb szóba jöhető bűnt és vétket felsorolta a gyanúsítottal kapcsolatban, ám a további tárgyalások és az ítélethozatal során ezeknek csupán a töredékével foglalkoztak komolyabban. Ez arra enged következtetni, hogy a vádak egy része pusztán feltételezésen vagy szóbeszédre alapult, s a későbbi bejegyzésekben ezért nem kerültek elő többször. Az ügyész általában a kiszabható legsúlyosabb büntetést javasolta, amikor előadta a vádat, így nagyon is elképzelhető, hogy igyekezett a gyanúsítottat minél rosszabb színben feltüntetni.

Visszatérve a bekövetkezett halálesetekhez, elsőként foglalkozunk az egyszerű, azon belül is a minősített emberölésekkel. Láthattuk, hogy szinte az összes idetartozó ügyben újszülött volt az áldozat. Sajnos ez nem csak az általunk vizsgált években volt így, és nem csak Debrecenben. A születésszabályozás és a hatékony fogamzásgátlás előtti időkben általános problémát jelentettek a gyakori csecsemőgyilkosságok, magza-

31 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 628. 1715. jún. 22.

32 Uo. 634. 1715. jún. 27.

33 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 852–853. 1704. nov. 29.

34 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 676–679. 1704. nov. 29.

tölések.³⁵ Sokan estek a paráznság bűnébe, s követtek el például házasságtörést, vagy éltek nemi életet a menyegző előtt. S mivel a korszakban még nem ismertek hatékony fogamzásgátló módszert, nem meglepő, hogy sok együttlét eredményezett nem kívánt terhességet. Azért érdemes ennyiszer hangsúlyoznunk a hatékony jelzöt, mert a korabeli emberek is megpróbálták valamilyen módon kivédeni ezeket a fogantatásokat, ha nem is túl sikeresen. Elsősorban az ún. megszakításos módszert alkalmazták, ám köztudott, hogy ez nem sokszor vezet eredményre. A vizsgált forrásokban is találunk példát ennek említésére. Egy bizonyos Szabó András ejtette teherbe szolgálólányát, holott megígérte neki, hogy „*ne[m] bocsáttya [...] oda, a' mibül a' gyermek leszen*”.³⁶

A bábák szerepe kapcsán már megismerkedtünk Csonka Judit esetével, de nem ő volt az egyetlen, aki ellen bábaasszony tanúskodott. Az Erdélyi Kata elleni nyomozás során például két bábát is kikérdeztek. A nőt 1713 májusában vádolták meg azzal, hogy paráznságból született gyermekét megölte. Azt ugyan elismerte, hogy egy német katona teherbe ejtette, de a gyilkosságot már tagadta, s azt állította, hogy a kisbaba halva született.³⁷ A tanúk azonban nem támasztották alá a történetét. Az egyik bába, Varga Istvánné elmondta, hogy „*látta a' gyermeket, idejére jött, ép testtel volt, midőn ő odament, még akkor is meleg volt*”, de hasonlóan nyilatkozott a másik szakértő asszony, Juhos Györgyné is. „*A gyermeket ő is látta, s köldökét is elmettette, szép gyermek volt és idős*”.³⁸ A többi kihallgatott tanú is a gyanúsított ellen vallott, s miután elrendelték a tüzes fogóval történő vallatását, végül Erdélyi Kata is megtört, s bevallotta tettét. A bíróság úgy határozott, hogy „*keze s feje elvágattassék*”.³⁹ Hozzá hasonlóan Varga Katának sem sikerült meggyőznie a szenátust arról, hogy holtan hozta világra gyermekeit. A vád szerint a nő „*Isten ítéleti alatt lévő, csúszó-mászó, nyomorult személy*”, akinek „*paráznságbul két gyermeke lett, mindkettőt megölte, ruhában takarván a' templom eleiben küldötte, s elvettette*”.⁴⁰ Azzal védekezett, hogy egy Szegedi nevű férfi megrészegítette és megerőszakolta, így esett teherbe, a gyermekek közül

35 M. Antalóczy 2001, 124. A 18. század második felében Mária Terézia és II. József is tett kísérletet a magzatölések visszaszorítására, megelőzésére. Törekvéseikből sajnos kevés valósult meg. L. Hajdu 1985, 18–19., 258.

36 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 547. 1703. jún. 24.

37 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 201. 1713. máj. 1.

38 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 434. 1713. máj. 1.

39 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 204. 1713. máj. 13.

40 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 629. 1700. jan. 25.

pedig „mindkettő halva lett”.⁴¹ A tanúk azonban igazolták, hogy a vádlott szülés előtt szándékosan hideg felületre feküdt hassal lefelé, hogy megölje a magzatokat, eltitkolta a szülés idejét, valamint nem kért segítséget, holott lett volna rá módja. A tanúk gyereksírást is hallottak, ami azt bizonyítja, hogy a csecsemőket élve hozta világra, illetve elmondták, hogy a szülést követően a nő „a’ gyermeket macskák gyanánt elvettetni küldötte”.⁴² Mindezekért a bíróság lefejezésre ítélte, azzal súlyosbítva a büntetést, hogy a teste „az akasztófa alatt egy veremb[en] vágattassék”.⁴³

Nem mindig bizonyosodott be, hogy valóban gyilkosság, és nem halva születés történt. Az általunk vizsgált 10 esetből csupán ötnél, vagyis az esetek felénél bizonyították a csecsemőgyilkosságot, a maradék öt bűncselekménnyel kapcsolatban maradtak kétségek az esküdtekben. Így volt Hámosi Jánosné esetében is, akit 1699 novemberében fogtak perbe, mert a vád szerint „paráznaságbul concipiált gyermeket megölte”. Az asszony tagadott, és azzal védekezett, hogy „a’ kerten általugorván, úgy ment el a’ gyermek” tőle.⁴⁴ Decemberben az illetékesek arra jutottak, hogy a holtan talált csecsemőt valóban Hámosiné szülte, „de hogy megölte volna, a’ tanúk ne[m] bizonyítták. Másként is féleszű forma személynek láttzik, egyebet in occultis ne[m] tehetni, hane[m] verje meg erőssen az hóhér”.⁴⁵ Kovács Ilonáról sem bizonyosodott be egyértelműen, hogy gyilkolt. Ő 1693 tavaszán állt törvényszék elé, miután „fattyat hozott, és ugyanazt megölte”.⁴⁶ A per későbbi szakaszában már úgy fogalmaztak, hogy „megölte gyermeket, mivel elvetette, mihelt szülte”, vagyis itt már inkább csecsemőkitételről van szó, igaz, azt is kiemelték, hogy „sok kék roncsolások is lázczottak rajta (ti. az újszülötten)”. Végül tortúrát rendeltek el az ügyben, annak is a legenyhébb formáját, az ijesztgetést, s kimondták, hogy akár bevallja a csecsemő megölését, akár nem, halál vár rá. A tagadás esetén „mint nős személlyel paráználgató, gyermeket kivető személy” kerül a vesztőhelyre. Könyörgésére azonban a következőképpen változtattak a deliberátumon: „ha nem vallá gyilkosságát, hóhér verje és bélyogozza meg”.⁴⁷ Az már sajnos nem derül ki a vizsgált forrásokból, hogy miként vallott, de akárhogy is végződött a története, az esetet

41 Uo.

42 Uo. 678–679. 1700. márc. 22.

43 Uo.

44 Uo. 576. 1699. nov. 30.

45 Uo. 587. 1699. dec. 10.

46 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 21. 1693. máj. 18.

47 Uo. 29. 1693. jún. 19.

nem sorolhatjuk a csecsemőkitételek közé, mert a tanúvallomások alapján egyértelműen többről volt szó ennél. Kovács Ilona ugyanis nem csak a szülés nyomait igyekezett eltüntetni – homokot hintett a vérre –, de kisbabáját is úgy rejtette el, ahogyan a holttesteket szokták. A csecsemőt egy árokban találták meg arccal lefelé a vízben, „*vizes ganéval bétakarva*”.⁴⁸ Összehasonlítva a csecsemőkitételért fővételre ítélt Egri Anna esetével, jól látszik a különbség, különösen az újszülöttek megtalálási helyét tekintve. Egri Anna gyermekét egy sövény alatt találták meg „*a földszínen*”, s Kovács Ilona ügyével ellentétben itt nem említettek látható sérüléseket sem.⁴⁹ Természetesen Egri Anna bűne sem volt kevésbé súlyos, hiszen „*gyermekét midőn szülte, ott hatta, senkinek meg nem mondotta, mellyel okot adott gyermekinek meghalására*”.⁵⁰ Az összehasonlítással mindössze azt igyekeztünk érzékeltetni, miért illik Kovács Ilona tette inkább a csecsemőgyilkosságok, mint a kitételek közé. Annak ellenére, hogy lehetséges, hogy végül mégis ez utóbbiért ítélték őt el.

Szintén homály fedi, hogyan döntöttek Pálfi Györgyné esetében, aki 1693 áprilisában állt bíróság elé házasságtörés és az abból fogant gyermek állítólagos megölése miatt.⁵¹ A tanúvallomásokból megtudjuk, hogy a halott újszülöttet az árnyékszékben találták meg jól látható sebbel, metszéssel a nyakán.⁵² A vádlott elismerte, hogy „*maga vetette a pervátáb[an] a gyermeket, mivel halva lett*”, s a sérülésre is igyekezett magyarázatot adni. Állítása szerint miután ledobta a halott csecsemőt, „*amely asszonnnyal lakott, az toltá egy póznával alább, s akkor sértődött (értsd: sérült) meg*”.⁵³ Az esküdteket nem sikerült meggyőznie, s ugyan a tanúvallomásokból úgy látták, „*igen világossak a circumsta[n]tiák*”, mégsem találták minden kétséget kizáróan bizonyítottnak a bűnösségét. Az asszonyt végül tortúrára ítélték, ám sem annak eredményét, sem a végső ítéletet nem őrizték meg a jegyzőkönyvek.⁵⁴

Egyedül talán Balog Jánosné Görbe Erzsébet tudta bebizonyítani, hogy gyermeke holtan jött a világra, mert miután felszólították erre (ti. a bizonyításra), a pert lezáró deliberátumban már nem is említik az újszül-

48 MNL HBML IV. A. 1018./e. 1. k. 172. 1693. máj. 18.

49 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 303–304. 1710. nov.

50 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 764. 1710. nov. 24.

51 Uo. 18. 1693. ápr. 21.

52 MNL HBML IV. A. 1018./e. 1. k. 177–178. 1693. ápr. 21.

53 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 18. 1693. ápr. 21.

54 Uo. 28. 1693. jún. 18.

lött megölését, pusztán a paráznság miatt szabtak ki testi fenyítést az asszonyra 1699 végén.⁵⁵

Nem kizárt, hogy még egy csecsemőgyilkosságról beszélünk, ha Molnár Jánosné is megszülte volna gyermekét. Az asszonyt 1693-ban vádolták boszorkányság és paráznság mellett gyermekvesztéssel. Az ügy részleteit nem ismerjük, a bejegyzésekből csupán az derül ki, hogy a szenátus a tanúvallomások alapján bizonyítottnak találta a vádakat, s az asszonyt kínvallatásra, majd máglyahalálra ítélte.⁵⁶ Mivel ezek a vallomások nem maradtak ránk, nem tudjuk meg, hogy milyen bizonyítékok szóltak az asszony ellen. Így többek között arra sem kapunk választ, milyen módszerrel hajtotta el a magzatot. Fentebb láttunk már példát efféle kísérletre. Varga Kata próbálta megölni magzatait úgy, hogy szándékosan hideg felületre feküdt hassal lefelé. De különféle főzeteket is alkalmaztak a korszakban. A már említett Szabó András például rutafüvet próbált itatni teherbe esett szolgálólányával, hogy előidézze a vetélést, ám a leány nem mert meginni azt.⁵⁷

Végezetül meg kell említenünk még egy asszonyt, aki gyermeke életére tört. Kozma Erzsébetnek 1706-ban kellett bíróság elé állnia, miután „*gyermekét, mellyet kurvaságával [sic] kapott, Létán a' kútban] vetette, ölte*”.⁵⁸ A tanúk beszámoltak róla, hogy az asszony még élve hozta ki szállásáról a gyermekét, akit ezután a kútban találtak meg.⁵⁹ Maga a vádlott is beismerte a gyilkosságot, de igen érdekes magyarázatot adott tetteire. Azt állította, hogy „*szegénységib[en] egy katona ejtette rajta, gyermeke lévén elijesztették tülle, hogy Tátos, éttzaka ló módon nyerített, a' füröd[en] hallá vált, nyughatatlan volt, elunta, s úgy eresztette a' kútban*”.⁶⁰ Büntetése nagyon hasonló volt a már többször is példaként hozott Varga Kataéhoz. Lefejezték egy „*tövissel rakott verem szélin, a' külső akasztófa alatt*”.⁶¹

A 13 elkövetőből mindössze 7 volt hajadon, a maradék 6 az asszonyneven szerepel a jegyzőkönyvekben. Igaz, közülük csupán a már említett Pálfi Györgynénél jegyezték fel házasságtörést, így a többiek között lehettek akár özvegyasszonyok vagy elvált nők is.

55 A felszólításra l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 576. 1699. nov. 30. Az ítéletre l. uo. 600. 1699. dec. 17.

56 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 60. 1693. szept. 26.

57 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 547. 1703. jún. 24.

58 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 36. 1706. febr. 11.

59 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 12–13. 1706. febr. 5.

60 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 36. 1706. febr. 11.

61 Uo.

A minősített emberölések utolsó tárgyalta esete egy bizonyos Szolnoki Istvánhoz fűződik, aki 1694-ben több évnyi bántalmazás után megölte idős feleségét. A férfi tagadta, hogy ő okozta az asszony halálát, még azt sem ismerte el, hogy rosszul bánt vele. Szerinte „*a' melly éczaka megholt, az udvaron azon estve megkerengvén elesett, és vért kezdett hánni, mivel a' süilly megfakatt benne*”.⁶² A meglévő fekélyt két tanú is említette, azonban a többi beszámolóból egyértelműen kiderül, hogy még ha valóban szenvedett is a sülytől az asszony, a halálát biztosan nem egyedül ez okozta. Megtudjuk, hogy aznap, amikor a haláleset történt Szolnoki kétszer is lerészegedett, s ebben az ittas állapotban hazaérkezve összeveszett feleségével, mert nem tudott neki vacsorát adni. Szolnoki még nagyobb haragra gerjedt, amikor az asszony felrótta neki, hogy azért nincs otthon mit enni, mert a férfi mindent elhordott már onnan, s „*feleségének az orrát edgy nagy fejér pálczával felütötte*”. Szolnokiné hiába fenyegette a férjét azzal, hogy elmegy a paphoz vagy a bíróhoz, ő ettől csak még dühösebb lett, és „*ismét az asszont veszteg ültében úgy rúgta vékonb[an], hogy mindgyárt előbukott*”. Ekkor kezdett nagy sugárban vér folyni az orrából és a szájából, s rövid időn belül bele is halt a sérülésbe.⁶³ A borbélyok is megvizsgálták a holttestet, s ugyan ezúttal nem sikerült megállapítaniuk a halál okát, a verés nyomait megtalálták.⁶⁴ A tanúvallomások nemcsak az emberölés estéjéről számolnak be, de bepillantást engednek Szolnokiék életébe, a 14 évig tartó rossz házasság részleteibe is. Kiderül például, hogy a férfi nemcsak otthonról hordta el az élelmiszert, terményt, stb., de feleségét is – aki a piacon árult – rendszeresen zaklatta munka közben, hogy italtra való pénzt kérjen tőle. Az alkohol mellett a bántalmazás is folyamatosan jelen volt a házaspár életében. Az asszony többször is megmutatta másoknak a korábbi verésekből származó kékfoltjait és véraláfutásait. De egyéb rossz házasságra, a felek közti szörnyű viszonyra utaló megjegyzéseket is olvashatunk. Az egyik tanú egyenesen azt gondolta Szolnokiné öklendezését, vértől való fuldoklását hallva, hogy az asszony a saját torkát metszette el bosszúságában. Összesen 28 személyt hallgattak ki az esettel kapcsolatban, a vallomások több mint tíz oldalt foglalnak el a jegyzőkönyvben.⁶⁵ Az esküdteket meg is győzték arról, hogy az elkövető „*eleitül fogva részeges, gonosz életű ember volt, feleségét*

62 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 120–121. 1694. jún. 14.

63 MNL HBML IV. A. 1018./e. 1. k. 262–263. 1694. jún. 14.

64 Uo. 265. 1694. jún. 14.

65 Uo. 258–271. 1694. jún. 14. Érdekesség a tanúkkal kapcsolatban, hogy egyikük éppen vajúdott a házaspár mellett azon a végzetes estén, ezért csak részleteket tudott elmondani a történetéről. Uo. 267. 1694. jún. 14.

*szidalmazta, verte, taglotta, rugdosta, mindenit tékozlotta, nyilván van az is, hogy azon estve, mellyen felesége halála esett, egészséges volt (ti. az asszony), a' mi nagyobb, két világos tanúk vallyák, hogy az [n causam attractus] ütése, verése miatt holt meg. Azért hóhér kezében adattassék, lófarkon a' büntetésnek helyére vitettetvén, ott feje vétetessék.*⁶⁶ A férfi kétséget kizáróan megérdemelte ezt a szigorú büntetést tette, valamint az éveken át tartó kegyetlenkedés miatt, mindazonáltal meg kell említenünk azt is, hogy nem állt szándékában megölni az asszonyt. Többen is elmondták, hogy ugyan elmenekült a helyszínről – miután pénzt vett ki felesége zsebéből (!) –, de később visszament, és arról érdeklődött, hogy jobban van-e már, tehát nem volt tisztában a helyzet súlyosságával, így tette szándékon túli emberölésnek tekinthető.⁶⁷

Láthattuk, hogy az emberölés minősített esetei miatt halálra ítélteteket rendszerint lefejezéssel végezték ki, amelyet olykor valamilyen súlyosbírással hajtottak végre. Ilyen volt például Varga Katánál és Kozma Erzsébetnél a testek akasztófa alatti verembe vetése, vagy Szolnoki Istvánnál a büntetés helyére lófarkon történő kivétel. A fővétel alól csupán a máglyahalállal büntetett Molnár Jánosné volt kivétel, ám neki sem elsősorban a gyermekvesztés, hanem a boszorkányság miatt kellett ilyen szörnyű halálnemet elszenvednie. Azok pedig, akikről nem bizonyosodott be kétséget kizáróan, hogy megölték gyermeküket, elkerülték a halálbüntetést, s általában testi fenytéssel bűnhődtek.

A nem minősített, vagyis közönséges emberöléseket vizsgálva már jóval változatosabb képet kapunk. Az esetek igen eltérőek voltak, számos különféle üggyel találkozunk a halálos kimenetelű balesettől kezdve, az önvédelemből és hirtelen felindulásból elkövetett emberölésen át egészen az előre kitervelt gyilkosságig. Az összesen 18 per 17 halálesetet takar. Az áldozatok között találunk 1 nőt és 16 férfit, a gyanúsítottak pedig mindannyian férfiak voltak.

A 10 darab szándékos emberölésből csupán egyről jelenthetjük ki nagy bizonyossággal, hogy előre megfontolt, azaz gyilkosság volt, mégpedig egy István nevű bojtár 1706-os megöléséről. A férfi halála miatt először csak Juhász Kis Mihályt állították a törvényszék elé, aki a vád szerint áldozatát – a saját bojtárját – „*a' macsi földön [...] mind[en] igaz ok nélkül megölte, fejét baltával özvevagdalván. Bundáját, ködmönét egy veremb[en], a' testét másuvá ásta, juhait elatta, praedálta.*”⁶⁸ Alig egy héttel később pedig már tettestársa, Juhász Kis Péter is az esküdtek

66 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 138. 1694. júl. 5.

67 L. pl. MNL HBML IV. A. 1018./e. 1. k. 264. 1694. jún. 14.

68 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 53–54. 1706. márc. 11.

előtt találta magát.⁶⁹ Mindkét elkövető esetében kiemelték, hogy a bojtárt ok nélkül ölték meg, bár Kis Mihálynál azt is láttuk, hogy a juhait is elprédálták, így akár ez is lehetett volna az indíték. Az ügygel kapcsolatban fennmaradt egyetlen tanúvallomás alapján azonban másról volt szó. A tanú szerint Kis Mihály bevallotta, hogy azért ölte meg társával a férfit, „mert Budán Péter[ne]jk bévádolta” őt.⁷⁰ Bár több információ nem derül ki az esetről, ebből mégis arra következtethetünk, hogy a gyilkosságot minden bizonnyal előre kitervelték, hiszen volt okuk elhallgattatni az áldozatot, s nem más módon (például hirtelen felindulásból vagy véletlenül) követték el a bűncselekményt. Az eset további érdekessége az ítéletben rejlik, ugyanis amellet, hogy fővételre ítélték a juhászokat, még azt is kimondta a bíróság, hogy a kezüket is vágja le a hóhér, méghozzá – bár ez csak Kis Péternél van leírva – ugyanazzal a baltával, amellyel áldozatukat megölték.⁷¹

Hirtelen felindulásról beszélhetünk viszont annak a Szösze Andrásnak az esetében, akit 1704 őszén vádoltak emberöléssel. A férfi részegen veszett össze áldozatával, egy bizonyos Czece Gáspárral, akit sokáig szidott, majd mérgében fejszét fogott, és először úgy oldalba ütötte, hogy elájult, majd ismét lecsapott, ezúttal „*fültövön úgy üti, mindgyárt szörnyű halált hal*”.⁷² Az ügyben tizenkét tanút hallgattak ki, akik közül többen is látták, mi történt, mások pedig közvetlenül a haláleset után találkoztak a vádlottal. A vallomásokból megtudjuk például, hogy az áldozat Szösze lakója volt, és együtt boroztak, amikor a férfi dühbe gurult.⁷³ Szösze lánya igyekezett védeni apját az eset után. Több tanú is hallotta, ahogyan arról beszélt, hogy apja önvédelemből cselekedett, mert Czece egy késsel támadt rá. Ezt azonban senki más nem látta, és maga Szösze sem védte magát semmivel, amikor elfogták, így nagyon valószínű, hogy a lány pusztán kitalálta ezt apja védelmében.⁷⁴ Az ügyben hozott ítéletet

69 Uo. 62–63. 1706. márc. 20.

70 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 20. 1706. márc. 6. Egy Budán Péter nevű illetőt elítéltek két társával együtt 1715 januárjában, miután megtámadtak, megkötöztek és megfosztottak juhaitól egy kállói férfit. Valamint találunk egy Budán Pétert a város 1715. és az 1716. évi összeírásban is, a Péterfia utca névsorában. Az sajnos ennyiből nem derül ki, hogy ő volt-e a tanúvallomásban említett férfi. Az elsőre l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 504–509. 1715. jan. 17., 514–515. 1715. jan. 24. A másodikra l. MNL HBML IV. A. 1011./t. 1. k. 317., 362.

71 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 53–54. 1706. márc. 11., 62–63. 1706. márc. 20.

72 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 853–854. 1704. nov. 29.

73 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 670–671., 674–675. 1704. nov. 29.

74 Uo. 674–675. 1704. nov. 29.

sajnos nem őrizték meg a források, így nem ismeretes a férfi sorsa, ahogyan az sem, hogyan történt pontosan az emberölés, mert a férfi bár az elfogásakor nem mentegette magát, a bíróság előtt már mindent tagadott.⁷⁵

A többi szándékos emberölésnél már nem állapítható meg sem hirtelen felindultság, sem előre megfontoltság, csupán a szándékosságban lehetünk biztosak. Illetve az egyik esetben még ebben sem, de mivel sem ítélet, sem tanúvallomások nem maradtak fenn az ügyel kapcsolatban, s a vádlott álláspontjáról sem tudunk meg semmit, a vádra kell hagyatkoznunk az eset besorolásakor. Gúti András perelt egy bizonyos Nagy Bálintot, mert a férfi 1714. február 2-án estefelé szekérral elgázolta az édesapját, aki belehalt sérüléseibe. A vád szerint Nagy „*más szekérral edgyütt menvén várasunkbul hazafelé*” – tehát nem volt debreceni –, „*az első szekér az A[ctor]nak attyát elkerülte, de az I[n causam attractus], nem tudatik, micsoda vakmerő bátorságtul viseltetvén, reáhajtott, elüttette, melly miatt meg is holt*”.⁷⁶ Bár a gyászoló felperes határozottan szándékosságról beszél, sőt még a férfi „*ingerlő társainak denominatiójára*” is tortúrát kér az esküdtektől, könnyen előfordulhat, hogy véletlen baleset történt, hiszen a gázolás egy februári este esett meg, „*az ország útyán holdvilágon*”, vagyis sötétben.⁷⁷

A maradék hét perben azonban bebizonyosodott a szándékosság. Néhány esetben nem derül ki, hogy mi volt a támadás kiváltó oka, vagy, hogy volt-e kapcsolat az elkövető és áldozata között. Orosz Mihály tettéről is mindössze annyit tudunk meg a jegyzőkönyvből, hogy 1704 augusztusában „*a' váras uczáján jámbor emberre reá támadván, agyonverte, megölte*”, de az már nem derül ki, hogy kit és miért ölt meg ilyen kegyetlenül, s tanúvallomások sem maradtak fenn az esettel kapcsolatban. Fennmaradt viszont az ítélet, amelyben rögzítették, hogy Orosz beismerte a szántszándékos gyilkosságot, ezért fejvesztésre ítélték.⁷⁸ Kevésbé szűkszavúak a források Szénási Palkó és Bujdosó Mihály ügyében. A két férfit 1703 szeptemberében állították bíróság elé, miután a Csapó utcai csapszéken rátámadtak egy Bakóczi Gergely nevű fazekasmesterre, akit ott a csapszéken, majd az utcán, s még a saját házánál is durván vertek, bántalmaztak. Végül Szénási „*főben ütötte nálla lévő puskával, hogy mindgyárt egy veremben dült, onnan felvászorogván ismét uczárul-uczára hurczolták, verték, döfölték, melly miatt vasárnap reggelre meg is holt*”. A vád szerint azért támadtak áldozatukra, mert a férfi védelmére kelt valakinek, akibe

75 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 854. 1704. nov. 29.

76 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 377–378. 1714. febr. 26.

77 Uo.

78 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 832. 1704. szept. 11.

Bujdosóék belekötöttek a csapszéken. A szövegből az is kiderül, hogy a vádlottak először azzal védekeztek, hogy önvédelemből cselekedtek, ám a tortúra során megtörtek, és bevallották, hogy ők támadtak. A borbélyok is megállapították, hogy az áldozat tényleg a verés, s legfőképpen a fejre mért ütés miatt vesztette életét. A bíróság ezért úgy határozott, hogy „*Szénási Palkó, mint nyilvánvaló gyilkos meglövődöttesség, Bujdosó Mihály pedig mint complex társ, noha az halált hasonlóképpen megérdemlené, mindazáltal még az egyszer meggratiáztatik. Oly conditióval, hogy esztendeig lánczon tartassék a' tömlöczben, és minden pénteken száz csapással megverettessék, s kiálcsa meg, hogy méltó volt volna a halálra mind ez, mind több gonoszságáért, ha gratia nem járult volna hozzája.*”⁷⁹ Nehéz elképzelni, hogy a férfi túlélhette ezt a kemény, verésekkel teli évet, mindenesetre megállapítható, hogy a büntetések kiszabásakor az esküdtek különbséget tettek a halálos sebet okozó Szénási és a bűntárs Bujdosó gyilkosságban játszott szerepe között.⁸⁰

Nem ez volt az egyetlen eset, ahol puskát használtak az elkövetők, azonban Szénásival ellentétben a többiek el is sütötték a fegyvert. Görcsös Nagy János például Bihar és Kismarja között lőtt hónaljra egy bizonyos Halász Gergelyt 1694 márciusában.⁸¹ A deliberátum szerint bebizonyosodott a legény „*megölésében való eltökélt szándéka*”, azonban „*eddig való hosszas raboskodását megtekintvén, keményebb büntetése mitigáltatik, és hóhér által feje elüttetik*”. A férfi megnevezte két bűntársát is, ám az nem derül ki a forrásokból, hogy ellenük indult-e eljárás.⁸² Azt sem tudjuk meg, hogy Görcsös pontosan mennyi ideig raboskodott, de ha már a bűncselekmény elkövetése után elfogták, akkor akár egy évig is ülhetett a tömlöcben, hiszen az ítéletet csak 1695 márciusában hozták meg. Szintén fővételre ítélték azt a Csanálosi Jánost, aki 1704 tavaszán lőtt torkon egy Gorzó Péter nevű legényt a poklosteleki csapszéken. Az ő ügyében is csak jóval a haláleset után – 1706 nyarán – született meg az

79 Uo. 660–664. 1703. szept. 24.

80 A későbbi évtizedekből ismerünk olyan esetet, ahol a debreceni esküdtek a bűntársat is halálra ítélték. Indoklasként ki is emelték, hogy a gyilkosságban és lopásban való segédkezőknek ugyanúgy kell bűnhődniük, mint az azokat saját kezükkel elkövetőknek. M. Antalóczy 2001, 125., M. Antalóczy Ildikó: Az ember élete és testi épsége elleni bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. In: *Történeti Tanulmányok*. 8. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa, Debrecen, 2000. 119–142. 125–126.

81 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 211. 1695. febr. 17.

82 Uo. 226. 1695. márc. 7.

esküdtek döntése.⁸³ De ugyanígy büntették Buzás Pétert is 1707 júniusában, miután a város piacán bört lopott a hentesektől, s az őt kérdőre vonó férfiak közül egyet szidalmazások közepette halálosan meglőtt.⁸⁴

A gyilkos fegyver lehetett valamilyen szúrársra, vágásra alkalmas eszköz is. Nagy János esetében ez egy vasvilla volt. Ezzel okozott halálos sebet 1715-ben Szántó Lőrincnek a homlokán.⁸⁵ A fent említett férfiakhoz hasonlóan őt is lefejezésre ítélték.⁸⁶ Csak úgy, mint a korábban már említett, 1704 októberében karddal a Várad utcai csapszéken emberekre támadó Gulácsi Istvánt is, aki egy Keresztszegi Mihály nevű ifjú életét oltotta ki fegyverével.⁸⁷

Az 5 darab véletlenül, vigyázatlanságból esett emberölés közül négyben puska okozott halálos sebet, az ötödikben pedig szekérral ütötték el az áldozatot. Három esetben biztosan véletlenül elsült fegyverről volt szó, a negyedikben nem teljesen egyértelmű, mi is történt valójában. Rácز Mihály, katonát perelte Nyíri Istvánné a férje megölése miatt. Az asszony szerint „*az ő urát, Nyíri Istvánt, mikor a földre leasett, fél puskáját a földről a lóra fel akarta adni, a másik puskával úgy lőtte, hogy abban holt*”. Rácз szerint azonban nem ő, hanem egy másik katona lőtte le a férfit.⁸⁸ Egy következő bejegyzésből megtudjuk, hogy a vádlott „*Nyíri Istvánnétul az ura haláláért gratiát nyervén elbocsáttatik*”, amely alapján úgy tűnik, hogy a férfit végül nem találták felelősnek a haláleset miatt, s az özvegyasszony is megbocsájtott neki.⁸⁹ Ebből azonban nem derül ki, hogy ki lőtt valójában. Lehetséges, hogy tényleg egy másik katona ölte meg a férfit, ahogyan azt Rácз is állította, de ha mégis Rácз Mihály volt, azt nagy valószínűséggel nem szándékosan tette.

A fenti ügy besorolása igen bizonytalan, szerencsére a többi esetben már kevesebb kérdés marad megválaszolatlanul. Varga Györgynél például – akit azzal vádoltak 1704-ben, hogy „*keresztjén felebarattyát felemelt kézzel, puskával megölte*” – kiemelték az ítéletben, hogy „*szándékos gyilkosságnak ne[m] találtatik egészen cselekedeti*”, emellett „*a megölettetnek felesége az ellene indított p[ro]cessust letette*”. A férfi tehát nem szándékosan lőtt, minden bizonnyal véletlenül sült el fegyvere,

83 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 82. 1706. jún. 7., 86. 1706. jún. 14.

84 Uo. 206–210. 1707. jún. 25.

85 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 606–607. 1715. máj. 6.

86 Uo. 611. 1715. máj. 20.

87 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 849. 1704. nov. 20., 858–859. 1704. dec. 8.

88 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 229. 1695. márc. 10.

89 Uo. 255. 1695. ápr. 14.

s ezért nem kellett az életével fizetnie a balesetért. Büntetése Bujdosó Mihályéhoz hasonló, de annál valamivel enyhébb. Őt is egy év tömlöcre ítélték, ám nem hetente, hanem havi egyszer, „*minden holnap[na]k 8dik napján*” kapott verést (nem írták, mennyit). Az egy év letelte után pedig kicsapták Debrecenből.⁹⁰ De ugyanígy Fábíán Jánosnak sem kellett meghalnia, amiért egy lakodalom során egy szerencsétlen balesetben megölt egy ifjú legényt 1707-ben. A vádlott, aki maga is legény volt még, azt állította, hogy „*mint szolgáló ifjak, midőn mentenek a' leány portékájáért, ott a' defunctus magának szakált kötött, bundát felöltözött, [...] sokszori toppantásával, s maga megrázkodásával a' lovakat bokrosokká tette, a' szekeret is csak el ne[m] ragatták*”. Fábíán több társával a szekéren ült, a puskát valaki más adta a kezébe, „*és gondolván, ne[m] golyóbyssal vagyton töltve, hane[m] csak fojtással, mint egy lakodalmi játékból, úgy lűtte ki, ingyen, nem is czélozván a' decedenshez*”.⁹¹ A férfit az áldozat szülei perelték, akik végül „*majd esztendeig való raboskodását, ne[m] szánt szándékos cselekedetit, atyafiai reménkedésit is consideratióban vévén a' törvényes processust letették*” azzal a feltétellel, hogy a legény kövessen ekklézsiát, és költözzön el a városból. A tanács végül három évre tiltotta ki Debrecenből.⁹²

Nagy Bálintnál már láthattuk, hogy olykor milyen veszélyes lehetett a gyalogosokra nézve szekérrel közlekedni. Ehhez nagyban hozzájárultak a rossz minőségű utak és a megfelelő világítás hiánya, de okozhatta a balesetet a figyelmetlenség, a gondatlan közlekedés is. Egy Mezei Mihály nevű kocsist is azért fogtak perbe 1708 szeptemberében, mert „*a' váras szolgálattyáb[an] lévén [...], VámosPércsen túl, az akasztófánál az A[ctor] édesannyát, László Annát az útb[an] a' lovakkal elvittette, s a' kerék alá esvén a' fejét a' kerék kettévágta, s mindgyárt megholt*”.⁹³ A tanúvallomásokból egyértelműen látszik, hogy a gázolás nem volt szándékos, de a kocsis felelőtlen volt, és túl gyorsan hajtott. Társaival együtt igyekezett a lovas szekérrel megelőzni az ökrös szekereket, amelyek kiszorították őket az útról. Az áldozat először az ökrökhöz került túl közel, de megijedt az állatoktól, és a lovak közé keveredett.⁹⁴ Az egyik tanú azt is fontosnak tartotta kiemelni, hogy „*ne[m] volt részeg a' legény*”.⁹⁵ Az elgázolt asszony lánya végül megbocsájtott a férfinak, s a tanúk is a gondatlanságból, vigyázatlanságból

90 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 792. 1704. jún. 5., 830. 1704. szept. 8.

91 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 457–458. 1708. aug. 28.

92 Uo. 460–461. 1708. aug. 30.

93 Uo. 487. 1708. szept. 24.

94 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 204–207. 1708.

95 Uo. 204. 1708.

esett emberölést igazolták, ezért Mezeit sem ítélték halálra, ehelyett úgy határoztak az esküdtek, hogy „ezen esztendőben tömlöczb[en] tartattassék, azután hóhér által erőssen megcsapattassék, megkiáltván halálra méltó voltát”.⁹⁶ A kocsisok által – elsősorban a legénykedésből fakadó gyorsajtás miatt – elkövetett balesetek, gázolások a véletlenül, vigyázatlanságból eredő emberölések tipikus eseteinek tekinthetők, csakúgy, mint a lőfegyver véletlen elsülése is.⁹⁷

Lehetséges önvédelemmel is találkozunk a vizsgált forrásokban. Az óvatos megfogalmazást az ügyben hozott ítélet hiánya indokolja, mégis, a vádlott részletes és meggyőző védekezése, valamint a fennmaradt egyetlen tanúvallomás alapján helyénvalónak tűnik idesorolni az esetet. Ferenczi Pált perelte Takács János 1693 nyarán fivére halála miatt. Takács szerint a férfi egy fadarabbal támadt testvérére, aki belehalt az őt ért ütésekre. Ferenczi már egészen másként emlékezett a történetekre. „Az A[ctor]nak öccse öszveveszvén[n] másokkal valami kurvánn [sic], én intettem őket, hogy ne veszekedgyenek, de semmi fa nem is volt nállam. Az én jó intésemre az A[ctor]nak defunctus öccse complex társaival edgyütt reám rohantanak, a defunctusnál bot, az társainál láncsák, fejszék lévén[n], szittak: „Aha, ördög atta, teremptette fia, majd kivagdallyuk az beledet.” 2. Én előttök faroltam, a szekerem fele, protestálván[n], hogy reám ne jöjjenek. 3. Azon fartolásombann a földre levertek, karomat elrontották. 4. Az szekérhez fartolván[n] én is, magam oltalmábann kaptam le a botomat, és midőnn az rúdonn ált[al] fartoltattak, és ejtettek volna, azon actusbann in [fra]granti magam oltalmábann ütöttem az A[ctor] öccs[ét], ő volt az agressor, maga kereste magának.”⁹⁸ Az eset egyetlen általunk is ismert szemtanúja – egy bizonyos Tóth Gergely – részletes beszámolójával alátámasztotta ezt a történetet, kiegészítve azzal, hogy az áldozat társai az után is verték Ferenczit, hogy ő önvédelemből megütötte az elhunytat, „és talám megölték vólna, ha el nem szaladott volna”. A vita egyébként a debreceni és a szoboszlói kocsisok között robbant ki néhány velük iszogató asszony miatt, akiket igyekeztek megtáncoltatni, sikertelenül. Az áldozat és cimborái akkor fordultak Ferenczi ellen, amikor ő a táncolni nem kívánó asszonyok védelmére kelt.⁹⁹ Bár nem ismerjük az ügyben hozott ítéletet, sem a felperes által állított tanúk vallomásait, Tóth Gergely szemléletes beszámolóját olvasva hajlunk rá, hogy elfogadjuk, önvédelem történt.

96 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 504–505. 1708. nov. 16.

97 M. Antalóczy 2001, 127.

98 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 45. 1693. aug. 27., 47–48. 1693. aug. 31.

99 MNL HBML IV. A. 1018./e. 1. k. 235. 1693. aug. 31.

A közönséges emberölések között volt egy, amely leginkább a szándékon túli kategóriába illik, vagyis azok közé az esetek közé, ahol az elkövető akart ugyan sérülést okozni, de nem állt szándékában megölni a sértettet. Az ügy besorolása azonban itt is meglehetősen bizonytalan, mert szinte semmi nem derül ki az indítékról, és a történésekről is igen zavaros képet kapunk. Egy Kolosvári Istvánné nevű özvegyasszony perelt egy bizonyos Rácز Jánost 1699-ben férje halála miatt. Az özvegyen maradt asszony szerint a vádlott náluk vacsorázott, majd lefeküdt aludni a házban lévő kvártélyos német katona mellé. Később felkelt, és a házigazda ágyába feküdt át az alvó férfi mellé, aki erre felébredt, s azt kérdezte: „*Micsoda ember vagy itt?*” Erre mind a ketten felugrottak az ágyból, és Rácз egy gyertyatartóval erősen verni kezdte a gazdát, majd egy fejszéért is kiment, hogy azzal folytassa. A védelem szerint ez nem így történt. A vádlott azt állította, hogy miután felkelt a német mellől, a neki megvetett ágyba feküdt át, és Kolosvári támadt rá fejszével, miközben a német katona is verte.¹⁰⁰ A tanúvallomásokból azonban kiderül, hogy valóban Rácз volt a támadó, s a katona is csak az után kezdte ütni, hogy észrevette, hogy Kolosvárit veri. Azt viszont már nem tudjuk meg, hogy a férfi miért esett neki az áldozatnak. Néhány beszámoló azt sejteti, hogy a házigazda vádaskodó, szidalmazó szavai válthatták ki Rácз dühét, az egyik tanú szerint pedig nem is tudta, kit ütött, olyan részeg volt.¹⁰¹ Az eset besorolása azért is kétséges, mert az ítéletből kiderül, hogy az áldozat halálát nem egyedül az őt ért ütések okozták. A vizsgálat során ugyanis bebizonyosodott, hogy a férfi „*az őtet curáló borbély[na]k szavát ne[m] fogadta, tilalma ellen kinn járt, megtiltott vastag étkeket evett, s hideg vizet ivott*”, vagyis nem tartotta be az őt kezelő borbélyok utasításait, valamint „*más nyavalya is, úgymint hideglelés jött reá*”.¹⁰² Ezek tehát mind hozzájárultak a férfi halálához, s így már az is kérdéses, hogy egyáltalán emberölés történt-e. Mivel azonban a pereskedés és a nyomozás gyilkosság miatt indult, nekünk is itt kell tárgyalnunk az ügyet attól függetlenül, hogy az esküdtek végül nem találták bűnösnek Rácзot az emberölésben. A halálbüntetést érthető módon el is kerülte, „*hane[m] mint más ágyára menő, más embert megütő, sebesítő és káromkodó szitkokkal szitkozódó, hóhér kezéb[en] adattatván keményen megverettség, a városbul kiűzetesség, in perpetuu[m] p[ro]scribáltassék*”.¹⁰³

100 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 446–449. 1699. ápr. 2.

101 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 169–174. 1699. ápr. 6.

102 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 495–496. 1699. jún. 22.

103 Uo. Hasonló esettel más városokban is találkozunk. Egy bizonyos Horváth Tamás is azért került el a halálbüntetést Fehérváron 1731-ben, mert áldozata nem gondozta

Az egyszerű emberölések mellett találunk 4 rablógyilkosságot, valamint 2 különös kegyetlenséggel elkövetett emberölést. Rablógyilkosság miatt kellett a törvényszék előtt felelnie egy bizonyos Daróczi Balog Andrásnak is 1693 szeptemberében. A férfit azzal gyanúsították, hogy az előző év októberében társaival a felperesekre „*hatalmasul reátámadvann lovokat, fegyvereket tolvajul elvonták*”, valamint a rajtaütés során meglőtték, megölték egyikük fiát.¹⁰⁴ Sem tanúvallomások, sem ítélet nem maradt fenn az esettel kapcsolatban, így nem derül ki, hogyan is történt a bűncselekmény, ahogyan az sem, mi lett a vádlott sorsa. Felmentették viszont azt a Makai Istvánt, akit 1697 júniusában állították bíróság elé egy 1686 januárjában elkövetett rablógyilkosság miatt. A vád szerint Makai a felperesek „*mogyorósi házára menvén pénzét, minden lábas marháját, házközbeli jószágát hatalmasul, tolvajul elp[rae]dálta, ingit is levonta, sőt Pancsó Demeternének férjét elvivén az útb[an] megölte*”.¹⁰⁵

Némiképp eltér Jászberényi Kis István esete, aki saját útitársát ölte meg és fosztotta ki 1712 októberében. A férfi egy Püspöki Szabó István nevű fiatalemberrel indult útnak, ám „*megnevezett társát az kémeri határban, Szoldok nevű sűrű erdőben agyonverte és megölte, pénzétül megfosztotta [...], aszszonnak való, viseltes csizmáját (!) lábairul levonta és 2 máriásokon Karaszán elatta*”.¹⁰⁶ A zsákmányok között szerepelt még két könyv is, amelyeket Jászberényi a somlyói mesternek adott, akitől egyébként szintén számos értéket ellopott. A férfi hamar a figyelem középpontjába került. Miután az áldozat testét, „*feje özverontattatván*”, felfedezték az erdőben, azt vallotta, „*hogy őtülle azon legény Somlyón vált el, de sem Somlyón, sem Karaszán, sem Kímeren velle ne[m] látattott*”, s „*midőn tudakozták tülle, hogy ugyan hol hatta azon legént, magát gyanóssá tette és el akart szökni*.” Végül a városon kívül, a péterfiai kapuban fogták el. Az esküdtek bizonyítottnak találták az emberölést, és úgy határoztak, hogy a bűnös „*torturáltassék, azután jobb keze elvágattaván feje vétetessék, s teste kerékre tétetessék maga érdemlett büntetésére, s más hasonló gyilkosok[na]k rettentő példájára*”.¹⁰⁷

A két különös kegyetlenséggel elkövetett emberölést a rablógyilkosságok közé is sorolhatnánk, ha az elkövetők nem választották volna az

megfelelően a sebé, „és rendetlen életet folytatott”, így saját maga is hozzájárult a halálához. L. Kállay 1996, 203.

104 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 56. 1693. szept. 5.

105 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 70. 1697. jún. 13. A felmentésre l. uo. 115. 1697. szept. 9., 119. 1697. szept. 19.

106 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 125. 1712. dec. 5.

107 Uo. 161–162. 1713. jan. 9.

emberélet kioltásának ilyen könyörtelen formáit. Egyikük Kalán Péter volt, akit először „pusztán” házasságtöréssel, lopással, valamint káromkodással vádoltak 1695 júniusában.¹⁰⁸ A tíz nappal később megszületett ítéletben azonban már gyilkosság is szerepel a bűnlajstromán, méghozzá igen hangsúlyosan. A szövegben kiemelték, hogy elkövetett bűnei miatt „*nagyobb büntetésre is méltó volna*”, ám „*tettzett a’ törvének, hogy a’ miképpe[n] ő másokat kinzott, kötözött, szúnyogokkal, madarakkal megéttett, felakasztassék, és madarak által mások példájára teste elhordassék*”.¹⁰⁹ A tanúvallomásokból ugyanis kiderült, hogy a férfi még katona korában – nem tudni, a tárgyalás idején mivel foglalkozott – kikötözött egy német férfit meztelenül egy fához a dersi erdőben, és ott hagyta meghalni, miközben lovát is tolvajul magával vitte. Csak három nap múlva tért vissza áldozatához, aki akkorra életét vesztette, a beszámolóok szerint „*a’ szúnyogok [...] megették*”, s „*a’ varjak kiásták a szemeit*”.¹¹⁰ Bár a tanúk egyetlen gyilkosságról beszéltek, a deliberátumban több áldozatra történt utalás. Akárhogyan is esett, bármennyi személlyel is végzett Kalán, már egy ember ilyen formán való megölése elegendő lehetett ahhoz, hogy testét közszemlére ott hagyják az akasztófán, hogy aztán a madarak és rovarok hordják el azt, ugyanúgy, mint áldozatát (vagy áldozatait). A másik ügy vádlottja, Ambrus István szintén többször, többféle formában is megsértette a törvényt. Őt 1711 augusztusában állították bíróság elé számos lopása és káromkodása miatt, valamint azért, mert egy „*asszonynak megkínzásáb[an], tűznek hasára való töltésében, s ez által való megöléséb[en] jelen volt, azon gyilkosság[an] részesült*”.¹¹¹ Az ügygel kapcsolatban számos nyitott kérdés maradt. Nem ismerjük például az ítéletet, s Ambruson kívül – a fennmaradt források szerint – nem vádoltak meg mást a gyilkossággal, így a többi elkövető személyét is nagyrészt homály fedi. Egyedül Abrány (vagy Abrok) Marci neve kerül említésre a tanúvallomásokban, ám az már nem derül ki belőlük, hogy részt vett-e az áldozat tűzzel történő halálra kínzásában, vagy Ambrushoz hasonlóan csupán jelen volt. Az ítélet hiánya miatt azt sem tudjuk meg, hogyan kezelte a tanács a bűncselekménynél jelenlévőket, vagyis azt, hogy Bujdosóhoz hasonlóan elkerülték-e a halálbüntetést. A vallomások tehát szerencsére fennmaradtak, és néhány érdekes részlettel is szolgálnak az esettel és Ambrus személyével kapcsolatban. Az egyik tanú – történetesen az említett Abrány Marci édesanyja – szavaiból arra

108 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 282. 1695. jún. 13.

109 Uo. 295. 1695. jún. 23.

110 MNL HBML IV. A. 1018./e. 1. k. 364–367. 1695. jún. 13.

111 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 852–853. 1711. aug. 27.

következtethetünk, hogy a kínzók pénzt, vagy egyéb értéket igyekeztek megszerezni az asszonytól, ám arra már nem kapunk választ, hogy sikerrel jártak-e. A vádlottról pedig megtudjuk, hogy Kalánhoz hasonlóan ő is volt katona, s több bűncselekményt is katona korában követett el. Az információt azonban újabb megválaszolatlan kérdés követi, hiszen arról már nem írnak a forrásban, hogy akkor is katona volt-e, amikor jelen volt az „*asszony sütögetésében*”.¹¹²

Bármennyire hangsúlyosak is a forrásokban, és bármilyen változatos képet is mutatnak, az emberölések száma a vizsgált időszakban a többi bűncselekményhez, törvényszegéshez képest igen csekélynek számított.¹¹³ Összegezve a kistanács elé kerülő eseteket, megállapítható, hogy a legtöbb emberölést férfiak követték el, ahogyan az áldozatok többsége is férfi volt. Jellemzően ők hajtották végre a nagyobb fizikai erőt, valamint a fegyverhasználatot megkövetelő bűncselekményeket, mint például az útonállást, rablást, de erősebb testalkatukból, nagyobb erejükből fakadóan egy-egy összeshóllalkozás, majd verekedés is könnyebben végződhetett halálessel, mint a nők esetében. Mindemellett pedig a halálos baleseteket tekintve is nagy szerepük volt a legények virtuskodásainak, a kocsisok gyorsajtásainak, valamint a fegyvertartásnak, a fegyverhasználatnak. Az elkövetés módszerét vizsgálva tehát elmondható, hogy az erőszakosabb, nagyobb fizikai erőt igénylő emberölések rendszerint a férfiaknál figyelhetőek meg. A nők áldozatai az általunk vizsgált néhány évben kivétel nélkül védtelen újszülöttek, kisgyermekek voltak, akikkel szemben a kisebb fizikai erő alkalmazása is elegendőnek bizonyult a gyilkossághoz. A csecsemőgyilkosságokra és csecsemőkitételekre a lányok, asszonyok kétségtelenül előre készültek, hiszen terhességüket jellemzően eltitkolták környezetük elől, s egyedül, félrevonulva, elrejtőzve hozták világra gyermeküket. A gyilkossági kísérletek kapcsán az is világosan látszik, hogy a felnőtt, védekezésre képes személyekkel szemben a nők már inkább méreghez nyúltak, s a férfiakkal ellentétben nem fizikai erejüket használva vagy fegyverrel törtek mások életére. Míg a férfi elkövetők és áldozataik között sok esetben alig vagy egyáltalán nem volt kapcsolat, addig, mint láttuk, a nők rendszerint családtagjaikra (férjükre, gyermekükre) jelentettek veszélyt, s tettüket gyakran a büntetéstől, megszégye-

112 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 349–350. 1711.

113 Az emberölés a későbbi évtizedekben is a ritka bűncselekmények közé tartozott. L. M. Antalóczy 2001, 118.

nüléstől való félelem, a kétségbeesés vagy az éveken át tartó bántalmazás eredményezte.¹¹⁴

A meghozott ítéletekből jól látszik, milyen komolyan vették az efféle bűncselekményeket az esküdtek, hiszen valóban rendkívül súlyos bűnökről volt szó, amelyek igencsak megrázhatták a város lakóit, a közösséget. A büntetések érthető módon szigorúak voltak. Azokat, akiknél bebizonyosodott a szándékos emberölés, halálra, legtöbbször fejvesztésre ítélték, de olvashatunk akasztásról, valamint egy esetben meglövöldöztetésről, vagyis golyó általi halálról is. Ez utóbbival nem találkozunk máshol a vizsgált évek anyagában, így feltételezhető, hogy egyedi esetről volt szó, és a lőfegyverrel történő kivégzés nem tartozott a bevett módszerek közé. Bizonyos eseteket a szokásosnál is szigorúbban ítél meg a bíróság, ilyenkor valamilyen súlyosbítást is elrendeltek a halálos ítélet mellé. A minősített emberöléseknél láttuk például, hogy a kivégzett személyek holttestét egy akasztófa alatti verembe vetették, vagy, hogy a fővétel előtt a delikvens kezét is levágták. De hasonló kézlevágással találkozunk Juhász Kis Mihályéknál is, akik minden valószínűség szerint előre kitervelten ölték meg egy bojtárt. Valamint rablógyilkosoknál is megfigyelhető a nagyobb szigor. Ugyan Bangó Jánost és Oláh Jánost „egyszerű” akasztásra ítélték, Jászberényi kivégzését, mint láttuk, már súlyosbítással hajtották végre. Lefejezése előtt az ő jobb kezét is levágta a hóhér, fej nélküli holttestét pedig közszemlére kerékre tették. Kalán Péter földi maradványait pedig a madarak és rovarok prédájául hagyták a büntetés helyszínén a kegyetlenül elkövetett gyilkosság miatt.¹¹⁵ Azok viszont, akiknél nem sikerült igazolni a szándékosságot, vagy felmerült valamilyen enyhítő körülmény, elkerülték a halálos ítéletet. Az ő büntetésük enyhébb esetben – ha fogalmazhatunk így – testi fenyegetés volt, amely párosulhatott a Debrecenből történő kitiltással is, de láthattunk példát sokkal keményebb büntetésekre is. Gondoljunk csak Bujdosó Mihályra vagy Varga Györgyre, akiknek egy évig kellett tömlöcben maradniuk, miközben rendszeresen megverte őket a hóhér. Varga még csak-csak túlélhette a raboskodást a havi egy veréssel, amelyről nem tudni, hogy

114 Az emberölések módszerét tekintve hasonló megállapításokra jut M. Antalóczy Ildikó is Debrecen 1740-es évekbeli bűneseteit vizsgálva. L. M. Antalóczy 2001, 124.

115 A halálbüntetések súlyosbítással való végrehajtása nem csak Debrecenben volt bevett szokás. L. Hajdu 1985, 249. Érdemes kiemelnünk, hogy az ország más területein előfordultak még szigorúbb büntetések is. Kállay István szerint például az emberölés minősített eseteit több magyar városban is vízbe fojtással, élve eltemetéssel, valamint elégetéssel büntették. L. Kállay 1996, 207. De például rablógyilkosság esetében még a 18. század második felében is szabtak ki keréketörést vagy karóba húzást. L. Hajdu 1985, 118.

PAPP RITA

hány ütést jelentett alkalmanként, ám Bujdosót az ítélet szerint láncon tartották, és minden héten száz csapást mértek rá. Nehéz elképzelni, hogy a korabeli körülmények, például a nem megfelelő higiénia miatti fertőzésveszély mellett bárki életben maradhatott ilyen hosszú ideig ennyi elszennvedett ütéssel a testén.

Mindenesetre megállapítható, hogy az esküdtek különbséget tettek a szándékosan és a véletlenül, gondatlanságból elkövetett emberölések között, valamint azt is mérlegelték, hogy kinek mekkora szerepe volt a bűncselekmény elkövetésében. Emellett arra is odafigyeltek, hogy lehetőleg csak akkor szabjanak ki halálos ítéletet, ha egyértelműen bebizonyosodott az emberölés, ahogyan azt például a csecsemőgyilkossággal vádolt nők esetében is megfigyelhettük. A döntéshozatalban segítségükre voltak az olyan szakértő tanúk is, mint a borbélyok és a bábaasszonyok, akik alaposan megvizsgálták az áldozatok állapotát, sérüléseit.

TESTI SÉRTÉS, VEREKEDÉS, RENDBONTÁS

A vizsgált forrásokat tanulmányozva az emberöléseknél jóval gyakrabban találkozunk különféle testi sértésekkel, verekedésekkel, az intézkedő városi szolgálkkal szembeni fegyveres ellenállással, esetleg a városban vagy annak határában történő randalírozással, hatalmaskodással, rendzavarással. Megítélés szempontjából a korszakban különbséget tettek a támadások, bántalmazások között attól függően, hogy a támadók okoztak-e vérzéssel, sebesüléssel járó sérüléseket vagy sem. Ez alapján megkülönböztették a nagyobb, de nem halálos megsebesítést (*vulneratio*), a kisebb vérzéssel járó sérülés okozását, az ún. megvéresítést (*cruentatio*), a vérzést nem okozó verekedést (*verberatio*), a kékre verést (*sugillatio*), valamint a dulakodást, civakodást (*rixa*).¹¹⁶ Az esetek besorolása nem mindig egyszerű feladat, hiszen a peranyagok sokszor igen csak szűkszavúak. Emellett az sem segíti a kutató munkáját, hogy a korbeli terminológia is gyakran következtelen a cselekmények megnevezését illetően, s a fent említett fogalmakat olykor helytelenül, nem a történeteknek megfelelően használja.¹¹⁷

Az idetartozó ügyek áttekintésekor általában kétféle perfajttal találkozunk attól függően, hogy ki jelent meg felperesként. Az ok nélküli ütlegelések, verések ugyanis rendszerint a *delicta privata* cselekmények,

116 M. Antalóczy 2001, 128., Hajdu 1985, 262., Kállay 1996, 337.

117 Hajdu Lajos például többször találkozott olyan esettel, amikor a féktelenkedést, kihágást jelentő *exorbatio*, vagy éppen a rendzavarást jelentő *helluatio* kifejezéssel jelölték a testi sértést. Hajdu 1985, 262.

vagyis a magánbüntettek közé tartoztak, azon belül is a hatalmaskodási (violentia) perek közé sorolták őket. Ez esetben a sértett keresetére indult az eljárás, csakúgy, mint például a becsületsértéseknél vagy a károkozásoknál. Komolyabb verekedések, súlyosabb testi sértések esetén azonban nagyon gyakran az ügyész, a város fiskálisa képviselte a vádat, így ezek az ügyek már nem magánbüntettek, hanem közbüntettek minősültek. Ez időnként megtörténhetett kisebb, jelentéktelenebb verekedéseknél, bántalmazásoknál is. Azt, hogy az ilyen – a hatalmaskodás tipikus esetének is tekinthető – cselekményeket is magisztrátusi perként tárgyalják, minden bizonnyal az indokolta, hogy ez nagyobb visszatartó erőt jelenthetett a lakosság, valamint a városba (például a vásárokra) bejövők számára, illetve így biztosabbak lehettek benne, hogy kevesebb ügy marad felderítetlenül.¹¹⁸ Emellett az is szerepet játszhatott ebben, hogy a legtöbb verekedő, rendbontó valamilyen egyéb bűncselekményt is elkövetett.

Az általunk vizsgált időszakból közel 200 – pontosan 198 darab – olyan per maradt ránk, amelyről teljes bizonyossággal megállapítható, hogy testi épség ellen elkövetett bűncselekmény miatt indították. Emellett olvashatunk még 15 szintén idekapcsolódó ügyről, amely miatt vagy egyáltalán nem indult eljárás, vagy a kiválasztott években még nem indult. Itt kell megjegyeznünk, hogy a jegyzőkönyvek számos olyan pereskedést is tartalmaznak, amelyből nem derül ki, hogy miért is indult az eljárás, pusztán arról kapunk némi információt, hogy valamiféle hatalmaskodás vagy erőszakos fellépés történt. Mivel azonban ezek háttéréről semmi érdemlegeset nem tudunk meg, ezekkel az ügyekkel itt nem foglalkozunk, ezek nem szerepelnek az általunk vizsgált pereskedések között. Jó példa erre Süveg Istvánné és Bihari János esete, akik 1704-ben fordultak a bírósághoz rendezni egy vitás ügyüket. Két bejegyzést is találunk ezzel kapcsolatban, mindkettő szeptemberi. Az első csupán azt rögzítette, hogy Bihari nem jelent meg a kijelölt tárgyalási napon, a másodikban pedig megszületett a „*per non venit*” döntés a felperes Süvegné javára. Ám ebben is mindössze annyit jegyeztek fel, hogy az ítélet „*ra[ti]one potentiae adjudicáltatik*” az asszonynak, de hogy ez a „*potentia*” mi is volt pontosan – vagy legalább megközelítőleg –, azt nem tudjuk meg.¹¹⁹ Márpedig a hatalmaskodásba a legkülönfélébb esetek is beletartoztak a korszakban, akár egy sövény önkényes levágása is, ezért meggondolatlanság lenne ezeket az ügyeket is itt vizsgálnunk. Ehelyett azzal a 213 esettel foglalkozunk a továbbiakban, amelyek biztosan a témánkhoz kapcsolódnak, vagyis azzal a 198-cal, amely miatt folyt eljárás az általunk

118 M. Antalóczy 2001, 128–129., Kállay 1996, 331.

119 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 834. 1704. szept. 13., 838. 1704. szept. 25.

vizsgált években, valamint azzal a 15-tel, amelynél szintén megállapítható a cselekmény.

A 198 perből kevesebb, mint a fele, 84 volt magánvádas, és 114 volt az, ahol a fiskális képviselte a vádat. A perek között megfigyelhető valamennyi átfedés, ugyanis voltak olyan esetek, amelyeket először magánbüntettként, majd közbüntettként tárgyaltak. Az egyik ilyen családon belüli erőszakhoz kapcsolódott, ahol először a feleség perelte férjét, mert őt „*mint keresztyén házastársát nem úgy tartotta, hanem eleitül fogva sok íz[en] szidalmazta káromló szitkokkal, [...] és több mocskos beszédekkel mocskolta, meg is verte, vírit kiontotta*”.¹²⁰ A következő bejegyzés, amelyet az ügyről találunk, azonban már arról tanúskodik, hogy a férj ellen hivatalból is indult eljárást, ahol már nem az asszony, hanem az ügyész jelent meg felperesként. A vád kiegészült még egyéb – a nemi erkölcsöt sértő – pontokkal is, valamint azt is megtudjuk, hogy a férfi a feleséget terhesen is verte. Számos bűnéért végül igen kemény büntetést kapott. Az esküdtek úgy határoztak, hogy „*hóhér által lófarkon kivitetvén, kővel veretessék agyon*”.¹²¹ A halálos ítélethez, s annak is e súlyos fajtájához, kétség kívül nem önmagában a testi sértés, a feleség többszöri bántalmazása vezetett. Hangsúlyos szerepe volt ebben a káromkodásnak, valamint a nemi erkölcs megsértésének is, illetve azoknak a tanúvallomásoknak, amelyek több mint négy oldalon keresztül taglalták a férfi bűneit.¹²² Egy másik ügy egészen más jellegű. A gulyásbojtár Szemcsei György perelte Ros Gergelyt, miután a férfi „*a' Kösélyszegb[en] a' gulya mellett nappal megfogta, korbácsolta, kezeit erőssen hátrakötözte, és egy nap, egy éjjel szoros kötésb[en] tartotta, úgy hogy azon kötés miatt edgyik keze egészen elszáradott, másik, 3 ujján kívül, alkalmatlanná lett*”, amely miatt „*maga táplálására elégtelen, hane[m] koldulásra jutott*”.¹²³ Ros Gergely minden bizonnyal Szemcsei munkaadója volt – vagy legalábbis annak megbízottja –, mert csak azzal a feltétellel oldozta el a férfit, hogy ígérje meg, nem szökik el a gulya mellől. Ezzel sem elégedett meg, és „*ismét egynehány napok múlva másokat kiküldött érette, s béhozatván békób[an] vetette, és ezen cselekedetei között sokat szidalmazta, tömlöczre vettette. 13 héttül fogva ott tartattya, azulta semmi eledellel ne[m] táplálta*”.¹²⁴ Az ügygel kapcsolatos tanúvallomásokból az derül ki, hogy mindehhez az veze-

120 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 759. 1710. nov. 6.

121 Uo. 767. 1710. nov. 29.

122 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 309–313. 1710. nov. 6.

123 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 183–184. 1713. febr. 20.

124 Uo.

tett, hogy Szemcsei korábban elveszített néhány marhát a gulyából.¹²⁵ A cselekmény felgöngyölítésekor újabb vádlottak is előkerültek, akik – elsősorban a csonkítás miatti pénzbírság kifizetése miatt – egymást is perelték, s végül a fiskális is megjelent mint felperes, így végül összesen három per kapcsolódott az esethez.¹²⁶ Találkozunk még olyan perekkel, amelyekben ugyanarról az áldozatról, ugyanarról a bűncselekményről volt szó. Kétszer is feljegyezték például azt a cigányembert és városi szolgát is, akiket 1715 őszen bántalmazott egy kisebb társaság, mert a feltételezett elkövetőket két részletben állították törvényszék elé.¹²⁷ Ha minden egyezést, átfedést megvizsgálunk, arra jutunk, hogy ez a 198 per valójában 187 eseményt, bűncselekményt foglal magában.

A 15 szintén idekapcsolódó ügyet vizsgálva elmondható, hogy közülük kettő illik inkább a magánvádas, és 13 a magisztrátusi perek közé. Megállapítható az is, hogy mind a 15 bejegyzés különböző bűncselekményt tár fel, vagyis a fentiekkel ellentétben itt nincs átfedés az egyes forrásrészek között.

Az emberölések vizsgálatához hasonlóan a perek részletesebb elemzését érdemes most is az érintettek áttekintésével kezdenünk. Az első probléma, amellyel szembesülünk ezzel kapcsolatban, hogy a sértettek számát gyakran – s ez elsősorban a közbűntettként kezelt ügyekre jellemző – nem lehet egyértelműen meghatározni a peranyagokból. Többször olvashatjuk például, hogy a delikvens emberséges emberekre, városi emberekre, esetleg a csapszéken ivókra támadt, ám ilyenkor még csak utalást sem kapunk az áldozatok kilétét vagy számát illetően.¹²⁸ De előfordult, hogy az elkövetőket sem rögzítették egyértelműen a jegyzőkönyvi bejegyzésben. Tóth Jánost is azért állították bíróság elé 1701-ben, mert „*a' váras csapszékin complex társaival edgyütt más emberre ok nélkül reátámadván verte, taglotta*”.¹²⁹ A társak közül viszont egyedül Diószegi János ellen indult eljárás, a többiekéről semmilyen információ nem derül ki, így az is rejtély marad, hányan voltak összesen.¹³⁰ A magánvádas pereknél már jóval szerencsésebb helyzetben vagyunk, hiszen ezeknél

125 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 588–591. 1715. márc. 7.

126 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 184. 1713. febr. 20., 229. 1713. jún. 22., 231. 1713. jún. 29., 272. 1713. szept. 28., 579. 1715. márc. 9., 612–613. 1715. máj. 20.

127 Uo. 730–731. 1715. nov. 11., 770–771. 1715. dec. 5.

128 Emberséges emberekre I. pl. MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 721–722. 1715. okt. 7. Városi emberekre I. pl. MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 89. 1706. jún. 24. Csapszéken ivókra I. pl. MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 156–157. 1701. jún. 18.

129 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 108–109. 1701. ápr. 18.

130 Uo. 109. 1701. ápr. 18.

az eseteknél rendszerint a sértett volt a felperes, a támadó pedig érthető módon az alperes. Ám ahogyan azt láthattuk, sajnos ez utóbbi perfajtából volt kevesebb a vizsgált időszakban, így az érintett személyek vizsgálatakor óhatatlanul is marad valamennyi bizonytalanság a kutatóban.

Ezeket a biztosabb adatokat tartalmazó pereskedéseket vizsgálva elsőként, 86 felperessel (60 férfi és 26 nő), 4 felhatalmazottal (3 férfi és 1 nő), 1 kezessel (férfi), valamint 1 sértettként említett személlyel (nő) találkozunk. Velük szemben 101 alperes (92 férfi és 9 nő), 2 felhatalmazott (férfiak), illetve 4 büntárs vagy valamilyen más módon a veszekedésbe keveredő személy (2 férfi és 2 nő) állt. A büntetőpereket nézve hasonló arányokat tapasztalunk. 144-szer indult eljárás férfi, és csupán 6-szor nő ellen, s a 8 büntársként említett személy közül is 7 volt férfi és mindössze 1 volt nő. Az áldozatok számát, nemek szerinti megoszlását tekintve – ahogyan azt már fentebb kiemeltük – már jóval nagyobb bizonytalansággal és információhiánnyal szembesülünk. Az itt kapott adatokat megfelelő óvatossággal kell kezelnünk, s figyelembe kell vennünk, hogy csupán a sértettek számának minimumát tudjuk meghatározni. A jegyzőkönyvekben legkevesebb 159 személyről (123 férfi, 23 nő, 3 gyerek és 10 ismeretlen nemű), valamint két kutyáról olvashatunk.¹³¹

A fenti adatokhoz hozzájönnek még a már említett 15 egyéb ügy szereplői is. Ezekben 17 feltételezett elkövetővel találkozunk, ők mindannyian férfiak voltak, valamint 5 női és legalább 7 férfi sértettel, illetve minimum 2 ismeretlen nemű áldozattal. Látható, hogy a sértettek kilétét ezeknél az eseteknél is többször homály fedi.

E számok összeadása azonban nem mutatja meg nekünk, pontosan hányan is keveredtek bele ezekbe az ügyekbe. Voltak, akik többször is pereskedtek, valamint olyanok is, akiket nem egyszer állítottak bíróság elé hasonló bűncselekmények elkövetése miatt. Egy bizonyos Szabó Mihályt például ketten is perbe fogták 1704 februárjában, mert pár nappal korábban, késő este megverte őket egy görcsös bottal a Cegléd utcában.¹³² De ugyanaz az áldozat is szerepelhetett egyszerre több perben is, ahogyan azt fentebb láthattuk. A már említett Tóth János és Diószegi János által megtámadott illetőre is külön utaltak mindkét perben, de találhatunk

131 Az áldozatok számának meghatározásakor nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy pusztán minimum értékeket állapíthatunk meg. Azoknál a pereknél, ahol a sértettek említésekor többes számot használtak (pl. a város szolgálói), legalább két fővel számoltunk, de ennél lehetnek jóval többen is a valóságban. A vizsgálat során azt is feltételeztük, hogy a csapszéken ivók többsége férfi volt.

132 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 735. 1704. febr. 25., 736. 1704. febr. 25.

még hasonló eseteket.¹³³ A számolást tovább nehezíti, hogy nem mindig egyértelmű, ugyanarról a személyről van-e szó két különböző bejegyzésben. Szerencsére találkozunk olyan esetekkel, amikor ragadványnevek segítik ennek tisztázását, valamint a ritka neveknél is nagy rá az esély, hogy azonos személyekről van szó. Olykor pedig magából a szövegből, a perek körülményeiből következtethetünk erre, ahogyan az például a fent megnevezett Szabó Mihálynál is történt. De sajnos nincs mindig efféle fogódzónk, és egy olyan gyakori nevet látva, mint a Szabó János, a Szabó István vagy a Szűcs István – ha nincs egyéb utalás a bejegyzésekben –, szinte lehetetlen megmondani, ugyanazt a személyt takarják-e. Mindent egybevetve megállapítható, hogy ebben a körülbelül kétszáz – 187 plusz 15 – ügyben 479 (395 férfi, 69 nő, 3 gyerek, 12 ismeretlen nemű) és 531 (443 férfi, 73 nő, 3 gyerek, 12 ismeretlen nemű) közé esett az érintettek száma.¹³⁴

Jól látszik, hogy többségében férfiakról volt szó. Az emberölésekhez hasonlóan rendszerint ők követtek el erőszakos cselekményeket, s nagyobb fizikai erejükből fakadóan könnyebben okozhattak kisebb-nagyobb sérüléseket is. Az érintettek között tehát legnagyobb arányban őket, azaz a férfi terhelteket találjuk. De nem sokkal maradtak el a férfi sértettek sem, hiszen az áldozatok nagy része – gyakran a helyszínből adódóan – szintén az erősebbik nem tagjai közül került ki. Gondoljunk csak a csapszékeken történő italozásokra, s az ezekből eredő összeszóvalkozásokra, verekedésekre, vagy például – ahogyan később látni fogjuk – a város ügyeit intéző szolgák, tisztviselők elleni erőszakos fellépésekre. Ugyan nőkkel is találkozunk e bűncselekmények kapcsán, számuk meg sem közelíti férfi társaikét, s „szerepüket” tekintve jellemzően inkább áldozatok voltak, mintsem elkövetők. Természetesen akadtak kivételek. Bangó Pálné Bunna Anna például 1710-ben több más bűne mellett „egy szegény öregasszont [sic] maga szállásán lenyomott, haját kezire, nyakára tekervén fojtogatta”.¹³⁵ A tanúvallomások között fennmaradt az áldozat, Gorsás Máténé vallomása is, amelyből kiderül, hogy az asszonyt

133 Uo. 108–109. 1701. ápr. 18., 109. 1701. ápr. 18.

134 A minimum létszám meghatározásához azokat a neveket is egyszer vettem figyelembe, amelyek biztosan azonos személyeket takartak, valamint azokat is, amelyeknél ez nem állapítható meg egyértelműen. A maximum létszám megadásához pedig csupán az egyértelműen azonos személyeket takaró neveket számoltam egyszer, s azon nevek esetében, ahol különböző személyekről lehet szó, minden előfordulást külön személynek számoltam. Továbbra is hangsúlyozzuk, hogy az így megadott 531 fő csupán a biztosan ismert – nem feltétlenül név szerint – áldozatokat tartalmazza, mivel a sértettek számát nem ismerjük pontosan.

135 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 731–732. 1710. aug. 25.

az dühítette fel ennyire, hogy Gorsásné – aki a szállásadója volt – „*el-unván a' sok rossz nyelveskedését*” elküldte a házától.¹³⁶ Ugyan olvashatunk még hasonló esetekről, összességében mégis elmondható, hogy az érintett nők, asszonyok rendszerint sértettek, bántalmazottak voltak. Valamint mindkét nemből kerültek ki olyanok, akik a vizsgált évek alatt voltak terheltek és sértettek is.

Ezeket a bűncselekményeket több szempont alapján is lehet vizsgálni. Mi most az elkövetőkre és az áldozatokra, a köztük lévő esetleges kapcsolatra fókuszálunk.

Fentebb már láthattunk példákat arra vonatkozóan, milyen súlyos következményei lehettek egy rossz házasságnak. A felek közti rossz viszony akár gyilkossági kísérlethez, emberelöléshez is vezethetett. Hasonló esetekről, családon belüli erőszakról a verekedések, testi sértések között is olvashatunk. A köztudatban él a kép, miszerint a korábbi évszázadokban elfogadott, sőt természetes volt a feleség és a gyerekek rendszeres bántalmazása, s a családfő kénye-kedve szerint szinte bármit megtehetett otthon, a négy fal között. S ugyan a testi fenyegetés valóban a fegyelmezés és a büntetés egyik igen gyakran használt és megszokott eszköze volt a korszakban, amelyet a férj mint a család feje büntetlenül, s mindenféle negatív megítélés nélkül alkalmazhatott is, az indokolatlan vagy mértéktelen verés felett már nem hunytak szemet a városvezetők.¹³⁷ Az már más kérdés, hogy mi számított indokolatlannak és mértéktelennek a korabeli felfogás szerint. Mindenesetre, ha valakiről kiderült, hogy hosszútávon rosszul bánt feleségével, akár el is választhatták tőle az asszonyt. Láthattuk, hogy halála előtt szegény Szolnokiné is azzal fenyegette férjét, hogy szól a prédikátornak vagy a főbíróknak. Sajnos azt már nem élte meg, hogy ezt tényleg megtegye.

A szétválasztás gyakran csak időleges volt, s ha úgy ítélték meg, hogy van esély a változásra, akkor ún. reconciliatio, vagyis összebékítés során ismét összeadták a párt. Ehhez rendszerint bizonyos feltételek is szabtak a döntéshozók, amelyeket mindkét félnek be kellett tartania. 1703 szeptemberéből például a következőket olvashatjuk. „*Szalmári Ferencz feleségétül sok alkalmatlankodási s rosszul élése miatt ideig Tiszt[eletes] Praedikátor ur[am] által separáltatván, ipa, napa s felesége jelen létekb[en] özveadattattak illy conditióval: hogy ennekutánna jól tartya, ereje felett ne[m] dolgoztattya, nemzetségét feleséginek ne[m] gyalázza, ha mikor meg akarja inteni, keményen ne bánnyon velle, s úgy tarcsa, mint istenfélő keresztyén ember szokta feleségét, s semmi eddig*

136 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 293–294. 1710. aug. 25.

137 Vö. Hajdu 1985, 275.

*való dolgokrul meg ne[m] emlékezik, s tehetsége szerint tisztességessen ruhazza. Ha ezek ellen cselekeszik, felesége tülle elvétessék. A felesége is ellenb[en] urat megbecsülli, s engedelmeskedik néki.*¹³⁸ A házaspár további életéről nincs információnk, így nem tudjuk, valóban rendeződött-e, vagy legalább javult-e valamennyire a viszonyuk. Ebben nem is lehetünk biztosak, hiszen több olyan esetet is ismerünk a vizsgált néhány évből, amikor az összebékítés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, s tovább folytatódott a viszálykodás és az erőszak. Víg Jánost és feleségét, Nyíró Erzsébetet például 1698 februárjában békéltették össze, mivel közöttük *„régén fennforgó hijáb[an] való sok szók, rossz beszédek, haszontalan gyanakodások voltak”*.¹³⁹ Egy évre rá azonban az asszony már azért perelte férjét, mert *„miulta az A[ctor]t elvette, ne[m] úgy tractálta, mint istenfélő keresztyén ember, hane[m] sokízben verte, taglotta, sőt az elmúlt napokban nyilvánvaló paráznának mondotta, a ’melly gyermek most nálla vagyon, az sem őtüle való, nyilvánvaló boszorkánnak is kiáltotta”*.¹⁴⁰ A fennmaradt tanúvallomások igazolták mind a veréseket, mind a szidalmakat, sőt az indítékról is képet kapunk belőlük. Az egyik tanú szerint a férfi azért verte rendszeresen a feleségét, mert el akart tőle válni, és azt a tanácsot kapta valakitől, hogy *„verje, tagollya, elunnya és elválík tüle”* az asszony.¹⁴¹ Többen beszámoltak arról is, hogy azért szeretett volna megszabadulni nejétől, mert félt, hogy megmérgezi őt, e mellett úgy vélte, szeretője is van, méghozzá egy borbélylegény.¹⁴² Az esetleges válásukra nem találunk utalást a jegyzőkönyvben, viszont 1707 októberében ismét feljegyezték egy Vég Jánost, akit *„feleségével öszvebékéltttenek eddig való alkalmatlanságokrul kézbeadás megkövetvénn, mindkét részrül magokat egymás megböcsüllésire, istenes, csendes életre kötelesték”*.¹⁴³ Mivel azonban viszonylag gyakori névről van szó, s a feleség leánykori nevét nem rögzítették a bejegyzésben, nem tudhatjuk biztosan, hogy ugyanarról a házaspárról van-e szó. Ám nem lenne meglepő, ha a házasságuk továbbra is – finoman fogalmazva – viharos maradt volna. Azzal kapcsolatban, hogy ezek az ún. reconciliatiók mennyire nem jelentettek garanciát a javulásra, mindenképpen ki kell emelnünk Rápothi Mihály prédikátor ügyét. Egy 1709. júliusi szövegrész szerint

138 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 658–659. 1703. szept. 15.

139 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 208–209. 1698. febr. 13.

140 Uo. 412–413. 1699. febr. 23.

141 MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. 124. 1699. febr. 23.

142 Uo. 121–126. 1699. febr. 23.

143 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 282. 1707. okt. 12. A Víg és a Vég a korszakban ugyanannak a családnévnek volt két különböző alakja.

miután „*feleségével eleitül fogva alkalmatlanul élvén sokszor sok ízben öszvebékéltettenek, közelebb most az elmúlt szombaton sok mocskolódásaik után reconciliáltattanak, de azt viszontag megújította ő[k]egye]lme, feleségét kegyetlenül megverte, taglotta, Isten s a' sz[ent] angyalok előtt tett fogadása ellen. Melly nagy botránkoztatást tovább ne[m] nézhetvén, az itt való praedikátori hivatalul immunitáltatik.*”¹⁴⁴

Az általunk vizsgált időszakban 21 családon belüli erőszakot vezettek be a magisztrátusi jegyzőkönyvekbe. Valamint volt még egy eset, amely talán szintén idesorolható. Szoboszlai Mikes Istvánnét vádolták egyéb mellett azzal 1707 decemberében, hogy „*fegyvert fogott az ura ellen*”, viszont nem egyértelmű, hogy az „ura” ebben az esetben a férjét vagy a munkaadóját takarja-e, ugyanis mindkettőre használták a kifejezést a korszakban.¹⁴⁵ Sajnos tanúvallomások sem maradtak fenn az ügygel kapcsolatban, így ezekre sem támaszkodhatunk a kérdés eldöntésében. Ennél az alig több mint 20 esetnél minden bizonnyal jóval több történt, ám ezek nagy részére vélhetően vagy nem derült fény, vagy nem ítélték elég súlyosnak azokat a beavatkozáshoz. A bejegyzett bántalmazások elkövetői – a kérdőjeles Szoboszlai Mikes Istvánnét leszámítva – mindannyian férfiak voltak. 18 esetben a feleségük volt az áldozat, ahogyan arra már láthattunk egy-két példát. Mindenképpen ki kell emelnünk még ezzel kapcsolatban Nyíri Mihály büntetőperét 1708 novemberéből. A férfi „*feleségét sőtörő pöröllyel keményen megverte, kínozta, megesküött a' kapitányok[na]k, hogy ne[m] bántya, de hiti ellen csakugyan megroncsolta*”.¹⁴⁶ Az eset nemcsak a bántalmazás mértéke miatt érdemel figyelmet, de a büntetés miatt is. „*A vereségért adgyon f. 12 és a' nyakvasban tétettetvén a' pöröly köttessék feje feliben, vétkeinek felírásával, azután 12 csapás esvén furatossal rajta, bocsáttassék el. Feleségét pedig ezután ok nélkül ne rongálja, sub p[rae]libata poena.*”¹⁴⁷ A gyilkosságoknál már láttuk, hogy a büntetés végrehajtásakor – mint Juhász Kis Péterék kivégzésekor is – előkerülhetett a büntett elkövetéséhez használt fegyver. Itt is ezt látjuk. A férfit nem egyszerűen nyakvasba állították, de a felesége megveréséhez használt sőtörő pörölyt is a feje fölé kötötték, s odaírták, mit követett el, hogy mindenki megtudja azt.

144 Uo. 618. 1709. júl. 28. Ez a botlás azonban nem jelentette Rápothi pályájának végét, s a következő években is szerepel a forrásokban mint debreceni prédikátor. L. pl. Uo. 888. 1711. dec. 26. MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 134. 1712. dec. 26.

145 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 304. 1707. dec. 8.

146 Uo. 503. 1708. nov. 12.

147 Uo.

De nem csak házastársak válhattak áldozattá. Többen saját szüleikre támadtak. Egy bizonyos Szabó Mihályt is azért állítottak törvényszék elé 1715 októberében, mert amellet, hogy többször paráználkodott, káromkodott, még az apjára is rátámadt, „szidalmazta, karddal hozzá vagdalt”, s mellé még meg is lopta őt. A férfi azonban megúszta a büntetést. „Nyomorult attya, annya siránkozására most elbocsáttatik, de úgy viselleye m[a]lgát, hogy ha legkissebb bűnb[en] keveredik is, szorossabb[an] büntettetik.”¹⁴⁸ Hasonlóan veszélyes eszközt, egy fejszét fogott édesapja ellen az a Károlyi Mihály is 1713-ban, aki feleségét is megverte, s több ízben káromkodott is.¹⁴⁹ Az ellene hozott ítélet nem maradt ránk, és a megkérdezett 60 (!) tanú közül is csupán hatan tudtak hozzászólni a vádakhoz. Egyikük „hallotta az attya szájából az I[n causam attractus] nak, hogy panaszkodott, s mondotta, hogy őtet a fia fejszével kergette, s az ajtót is reá akarta vágni”. Egy asszony szintén „hallotta mástul, hogy attyát az I[n causam attractus] meg akarta fejszézni”. Valamint volt, akinek a vádlott édesanyja mondta, hogy fia „a feleségét verte, taglotta”, sajnos azonban szemtanúkat nem találunk a megkérdezettek között.¹⁵⁰ Nem teljesen egyértelmű az áldozat kiléte annál a Király Sámuelnél, akit 1701 februárjában vádoltak egyebek mellett azzal, hogy „jámbor, hites társát rendkívül kegyetlenül tractálta, rúttul szidalmazta, verte, taglotta, házából kiűzte [...], sőt az édesannyát is becstelenítette, taszigálta, verte”.¹⁵¹ Az nyilvánvaló, hogy az egyik sértett a vádlott felesége, a másik azonban már egy kicsit bizonytalanabb. A szövegkörnyezet inkább azt sejteti, hogy ez „az édesannyát” a feleség anyjára vonatkozik, így Király anyósát takarja, de nem zárható ki az sem, hogy a férfi saját édesanyjáról volt szó. A sértettek között – a feleségek mellett – tehát háromszor szerepelt apa, egyszer anya, valamint egyszer anyós (vagy ismét anya), Fóris János pedig saját „attyafiát, bátyját fojtogatta, taszigálta” 1715-ben.¹⁵²

A verések, támadások áldozatait tekintve külön figyelmet érdemelnek az intézkedő városi szolgák és tisztviselők. A velük szembeni ellenállás, erőszakos fellépés engedetlenségnek, mai kifejezéssel élve hatóság elleni erőszaknak minősült, és viszonylag gyakran előfordult a vizsgált

148 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 721. 1715. okt. 7.

149 Uo. 204. 1713. máj. 13.

150 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 436–439. 1713. máj. 13. Hajdu Lajos a 18. század utolsó harmadának rabtabelláit vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy Debrecenben egy havi áristom és 80 botütés vagy ostorcsapás volt a szülőkkel való civakodás – amely akár tettelegességet is jelenthetett – meghatározott büntetése. L. Hajdu 1985, 272–273.

151 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 69. 1701. febr. 21.

152 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 756. 1715. nov. 28.

időszakban.¹⁵³ 39 emiatt indított pert találunk a jegyzőkönyvekben, amelyek 37 bűncselekményt takarnak, valamint további tízet, amelyek kilenc ügyet fednek le, s ahol elsősorban nem e szolgák és tisztségviselők voltak a támadás célpontjai, de – mintegy mellékesen – az őket ért sérelmekről is megemlékeztek a peranyagban.

A legtöbben a város vagy a főbíró szolgálaira támadtak rá. 24 ilyen esetről olvashatunk a forrásainkban. A bíró egyik szolgáját, Pap Andrászt például két egymástól független ügyben is említették sértettként. Az 1713. februári esetben nem teljesen egyértelmű, hogy melyik vádlottnak mi volt a szerepe a bűncselekményben. Az első ezzel kapcsolatos bejegyzés szerint ugyanis Orosz Jánost vádolták azzal, hogy amikor Pap Andrásznak a Mester utcai csapszékről fel kellett vinnie a részegen verekedő Szücs Mihályt, akkor Orosz „*az uczán megtartóztatta, és a szolgát (ti. Pap Andrászt) az I[n causam attractus] szórólapáttal fenyegette, és azután pofon is csapta a n[emes] város földén*”, majd társaival együtt kiszabadította kezéből az elfogott Szücs Mihályt.¹⁵⁴ A Szücs elleni határozatban azonban szintén azt olvashatjuk, hogy „*jóllehet ugyan, a tanúk vallásiból világossan nem constál, hogy az I[n causam attractus] t[ekintetes] bíró ur[am] belső szolgájátul a malefactort elvette volna, de mivel másnak alkalmatosságot adott a szolgának pofon csapására és a malefactornak elszaladására, azért furatossal megplagáltatik*”.¹⁵⁵ Az nem kérdés, hogy Oroszknak adott lehetőséget a pofonra, de az már igen, hogy kit hagyott megszökni, hiszen az előző bejegyzés szerint pont ő volt ez a bizonyos „*malefactor*”, vagyis gonosztevő, akit kiszabadítottak.

153 Az esetek besorolása, kategorizálása nem egyszerű feladat. Kállay István például önálló kategóriát állít fel a hatóság elleni erőszaknak és tiszteletlenségnek. L. Kállay 1996, 281–289. Míg Hajdu Lajosnál a hatósági személyek sérelmére elkövetett testi sértések is az élet és testi épség elleni bűncselekmények között szerepelnek. Ő a politikai büntettek közé a zendülést, lázadást, hatóságok vagy rendelkezések elleni izgatást, az előljárók gyalázását, becsmérlését, valamint a hatósági jogkör megsértését sorolja. L. Hajdu 1985, 262–267., 281–291. M. Antalóczy Ildikó az „Egyéb, közsérelemként büntetett cselekmények” között tárgyalja a hatóság vagy közeg elleni erőszakot, tiszteletlenséget és a széksértést, azonban a tettlegességgel nem itt, hanem Hajduhoz hasonlóan a testi épség ellen elkövetett büntettek között foglalkozik. L. M. Antalóczy 2001, 137., 199–201. Bónis Györgynél szintén külön kategóriát képez a hatóság elleni erőszak, tiszteletlenség, engedetlenség, ám ő a tettlegességet és a fegyveres ellenállást is ennél a résznél vizsgálja. L. Bónis György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után (1686–1708)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. (Budapest várostörténeti monográfiái, 23.) [Online: Hungaricana, https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_Mon_1962_Bp_birosagi/?pg=0&layout=s – 2014. február 5.], 166–174.

154 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 181. 1713. febr. 18.

155 Uo. 185. 1713. febr. 23.

S ugyan a deliberátumban utaltak a tanúvallomásokra, ezek sajnos nem maradtak fenn, így nem segíthetnek megválaszolni ezt a kérdést. A másik támadás két és fél évvel később történt, ám ennek körülményeiről semmi nem derül ki a forrásokból. Mindössze annyit jegyeztek fel, hogy egy bizonyos Dobos Mihok „*Pap András bíró ur[am] szolgáját leütötte*”, de egyebet nem tudunk meg, s a tanúk vallomásait is hiába keressük a jegyzőkönyvekben.¹⁵⁶ Az indíték és a körülmények tehát ebben az esetben rejtve maradnak. Gyakori volt viszont, hogy a vádlott valamilyen egyéb bűnt követett el, s amikor el akarták fogni, akkor támadt rá az őt felvinni igyekvőkre. Ugyanez az ellenállás figyelhető meg például annak a Borsodi Istvánnak az esetében, aki „*magát paráznaságra, istenkáromlásra, orvságra, tolvajságra atta, és azokat cselekedte, mellyért midőn meg akarták volna fogni, a' váras szolgáira is reátámadott, verte, sebesítette, attával, teremtettével szidalmazta, fenyegetvén, hogy megöli*”.¹⁵⁷ Csapó János pedig „*magát rossz életben gyakorlotta*”, holott már többször is megintették, sőt raboskodott is emiatt, s „*midőn fel akarták a' szolgák hozni, reájok támodott, verte, szitta [...], kutyáját kettévágta*”.¹⁵⁸ De nem csak a férfiak próbáltak meg ellenállni az elfogásukkor. A „*czégéres vétkeiért*” már sokszor megbüntetett Balku Pálné sem „*szűnt meg a' gonosztól, megrészegegett, midőn felhozták, a' szolgákat is gyilkos lelkük[ne]k szitta, a' ruhát róllok letépte, a' tömlőczbül is felkiáltozta*”.¹⁵⁹ Ugyan a hangsúly itt a szidalmazáson van, s Balkuné nyilvánvalóan nem tett kárt az őt elfogókban, ruháik leszaggatása miatt mégis ide kell sorolnunk az esetet, hiszen egyértelműen fizikai ellenállás történt.

Nyolcszor támadtak a vizsgált időszakban utca kapitányokra, utcátizedesekre vagy tízházgazdákra, vagy legalábbis ennyiszor emelték ezt ki a peranyagokban. Ezek egy része szintén elfogással, bíró elé vitellel volt összefüggésben. Nagyon érdekes Szombati János esete, aki maga is tízházgazdának választott, ám elszökött a felelősség elől. Bujkált egy ideig, majd miután előkerült 1713 elején, s a tízházgazdák az utcátizedesekkel a bíró elé akarták őt vinni, kést ragadott és azzal támadt rájuk. Szombati egyébként elismerte a szökését, s ezt a szegénységével indokolta.¹⁶⁰ Ádám Mihály szintén nem teljesítette kötelességét 1710-ben. Ő az adót nem volt hajlandó befizetni, s „*hogy felküldötték volna, a tízházgazdákra reátámadt, edgyiket a földre leverte, másik[na]k haját*

156 Uo. 771. 1715. dec. 5.

157 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 435. 1699. márc. 19.

158 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 546. 1703. márc. 12.

159 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 525. 1708. dec. 8.

160 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 181. 1713. febr. 18.

tépte, szaggatta".¹⁶¹ Sajnos nem mindig ismerjük meg ilyen alaposan az előzményeket és a körülményeket. Tolvaj Istvánnál például pusztán annyit jegyeztek fel, hogy „*az tizházigazdákra reátámadott, őket verte*”, s emellett káromkodott is, de nem kapunk több információt az ügyről.¹⁶²

Időnként az esküdtek is ki voltak téve hasonló atrocitásoknak. Hat olyan pert találunk, amelynél a delikvens esküdtekre, becsületes emberekre támadt. Egy bizonyos Pataki Pál ellen kétszer is indítottak eljárást emiatt. Először 1706 júniusában állt bíróság elé, amiért „*közönséges szolgálath[an] munkálkodó tisztekre támadott, vasvillát fogott, engedetlenkedett, mocskolódott*”.¹⁶³ Majd egy évre rá ismét „*a közönséges, szorongató dologbann munkálkodó böcsülletes embereket nemcsak álltallóvéssel fenyegette, hanem puskáját fogván felporozván hozzájuk fogta, a kezében, ha meg nem ragatták volna, talám meg is lőtt volna benne*”. A bejegyzésben utaltak rá, hogy „*azelőtt is az esküttekhez vasvillát fogott volt*”.¹⁶⁴ Ennél is messzebbre ment például Varga Nagy Miklós 1708-ban, amikor is a „*váras közönséges dolgá[an] járó eskütt emberekre az ucsáb[an] concivitási kötelessége ellen reájok támadott, edgyiket meg is véresítette*”.¹⁶⁵ Az már nem derül ki a bejegyzésből, hogy mi készítette erre az igen súlyos engedetlenségre, ahogyan az sem, hogy milyen mértékű volt az általa okozott sérülés, és sajnos tanúvallomások sem maradtak fenn az esetről.

A többi engedetlenséggel, hatóság elleni erőszakkal összefüggő bűncselekmény sértettjei között találunk még vásárbírákat, tömlöctartót, de előfordult, hogy a város őrzeit sem kímélték a verekedők. Két mézsáros céhmester, Fodor Péter és Balog János 1704 februárjában vétett nagyot, ugyanis nem elég, hogy „*a' melly alkalmatlan húsnak eladását megtilalmazták az inspectorok, a' tilalom ellen elatták*”, még arra is volt példa, hogy nem adtak húst a tanács cselédjének. Mindemellett pedig – s most számunkra ez az igazán lényeges – „*a' vásárbírókat, midőn az húst látogatták volna, és az eladásra alkalmatlan húst elhordatták, méltatlanul tractálták, igen megrángatták, fenyegették*”.¹⁶⁶ A tömlöctartót Marcsó Gergely sebesítette meg 1708 májusában. A férfi a városházánál ivott társaival, és „*délután 3 óra tájb[an] ott bort ivó emberre támadván meg akarta ölni, mellyet észrevén, a' csaplár hírt tett, hogy mennyenek*

161 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 773. 1710. dec. 11.

162 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 247. 1701. dec. 5.

163 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 87. 1706. jún. 17.

164 Uo. 196. 1707. jún. 11.

165 Uo. 378. 1708. márc. 26.

166 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 724. 1704. febr. 11.

oltalmazására”. A tömlőctartó Fekete János ekkor ment oda kötelessége szerint, ám a vádlott kivonta a pallosát, és „*az említett szolgának ujjait elvágta, ártatlanul vérit kiontotta*”.¹⁶⁷ Ezt az esetet sorolhatnánk az intézkedő városi szolgák sérelmére elkövetett bűncselekmények közé is, de mivel egyértelműen megtudjuk a szövegből, hogy pontosan milyen szolgáról is van szó, helyénvalónak tűnik külön bemutatni az ügyet. Érdemes kiemelni Turi János esetét is, aki a vád szerint „*midőn estve lámpás nélkül járván a' váras őrizői fel akarták hozni, az őrizők közzül edgyik[ne]k a' kardgyát kirántván, s hozzájok csapdosván, széllyel verte, szidalmazta*”.¹⁶⁸ A férfi minden bizonnyal gyanúsnak látszott este a sötétben, s ezen nem segített az sem, hogy ellenállt az őt elfogni igyekvőknek. Még egy per van, amely mindenképpen figyelmet érdemel. 1710 decemberében állították törvényszék elé azt a Nagy Gergelyt, aki „*Pályib[an], minekutánna jól tartották volna magát, lovát, társaival edgyütt a bíróra reáment fegyverrel, verte, kergette*”.¹⁶⁹ Az okokra nem kapunk magyarázatot, ahogyan túl sok részlet sem derül ki a bejegyzésből, de a szövegrész azt sejteti, hogy talán egy Pályiban elszállásolt katonáról van szó. Ez azért nagyon érdekes, mert a város bíraskodási jogköre elvileg nem terjedt ki a katonákra, ám mégis több olyan esetről olvashatunk a vizsgált forrásokban, amelyek ennek némiképp ellentmondanak.

A testi épség ellen elkövetett bűncselekményeket nemcsak a sértettek alapján csoportosíthatjuk, de M. Antalóczy Ildikó példáját – valamint a korabeli megítélést – követve rendezhetjük két nagy kategóriába is ezeket a szerint, hogy folyt-e vér. Ennek figyelembe vételével különválasztottuk egymástól a verekedéseket és a testi sértéseket. Az összesen 202 bűncselekmény közül 106 számított verekedésnek (52,48%) és 74 testi sértésnek (36,63%), valamint volt 22 fegyverfogás vagy a kéz ütésre emelése (10,89%). A korszakban ugyanis olyan esetben is elégtételt és az erőszakos fellépés megbüntetését kívánták a felperesek, amikor maga a bántalmazás nem történt meg, de a szándék egyértelműen megmutatkozott. Így például akkor is, ha valaki pofonra emelte a kezét, vagy valamilyen ütésre alkalmas eszközzel a sértett felé csapott, esetleg fegyvert fogott rá, vagy harcra hívta.¹⁷⁰ Galgóczi Gergely is elégtételt követelt, miután Takaró István amellet, hogy szidta, mocskolta, még a kezét is

167 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 394–395. 1708. máj. 21.

168 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 440. 1702. szept. 25.

169 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 771. 1710. dec. 4.

170 A fegyverrel vagy egyéb eszközzel való fenyegetést nem csak Debrecenben büntették. L. pl. Hajdu 1985, 271.

„*hozzá emelvén szakállához kapdosott*”.¹⁷¹ Ugyanígy Bihari Zsigmondné is Kövér Mihály megbüntetését kérte nemcsak mocskos szavai, de erőszakos fellépése miatt is, mert a férfi „*a' nagy pöröllyel főben akarta ütni*” őt.¹⁷² Külön kezelve a magánvádas és a büntetőpereket láthatóvá válik, hogy a kialakult arányok elsősorban a közbüntettek vizsgálatából adódnak, ahol ezek az arányok 55,55%, 30,77% és 13,68%-ot mutatnak, míg a magánvádas perek esetében egy sokkal kiegyensúlyozottabb megoszlás figyelhető meg (48,24%, 44,70% és 7,06%).¹⁷³

A csoportosított pereket áttekintve megállapítható, hogy a fennmaradt ítéletek alapján az előzetes várakozásokkal ellentétben a büntetések közötti legfőbb választóvonalat nem a verekedések és a testi sértések, hanem a magánvádas és a magisztrátusi perek között kell keresnünk. A sértettek által indított eljárások majdnem mindegyikében pénzbírságot szabott ki a bíróság, a különbség jellemzően abban volt, hogy a testi sértéseknél az alperesnek rendszerint ki kellett fizetnie a bírság mellett a sértett orvosi költségeit, vagyis a borbély díját is. Az ítélet megfogalmazása azonban általában ugyanaz, vagy nagyon hasonló volt. A vádlottnak „*in poena potentiae*” kellett fizetnie.¹⁷⁴ A fizetendő összeget a legtöbb esetben nem nevezték meg, de a meglévő adatok alapján leggyakrabban a hatalmaskodás 100 forintos díját, valamint 40 forintos vérbírságot szabtak ki az esküdtek. A város egyik őrzőjének, Budai Szabó Györgynek a megtámadása és karddal történő megvágása miatt ez a két összeg egyszerre szerepel a deliberátumban. A három alperesnek, Szilágyi Ferencnek, Szikszai Istvánnak és Kalmár Andrásnak „*in poena potentiae*” 100 forintot, ezen kívül a sérelmekért további 40 forintot kellett kifizetnie 1715-ben.¹⁷⁵ De 40 forintjától kellett megválnia például annak a Balog Jánosnak is, aki egy Burai István nevű férfit ütött meg 1713-ban.¹⁷⁶ Az eset, mivel nem folyt vér és nem lett látható sérülés, a verekedések közé tartozik, annak ellenére, hogy a tanúk szerint Balog egy vasvillával támadt a férfira. A szerszám azonban vagy nagyon megviselt lehetett már, vagy fából készülhetett, mert tulajdonosa „*úgy ütötte a karját (ti. Burai-*

171 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 152–153. 1707. márc. 31.

172 Uo. 727. 1710. júl. 10.

173 A 1740-es évek adatait feldolgozva M. Antalóczy Ildikó arra az eredményre jutott, hogy a testi sértések és a verekedések aránya mind a magnbüntetteknél, mind a közbüntetteknél 2:3 arányban viszonyul egymáshoz. L. M. Antalóczy 2001, 131.

174 L. pl. MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 358–359. 1696. jan. 23., MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 46–47. 1701. jan. 29.

175 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 745. 1715. nov. 18.

176 Uo. 254. 1713. aug. 21.

nak), *hogy a vasvilla ága mindgyárt eltört*.¹⁷⁷ A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy az eset Balog csatári szőlőjében történt, ahol a kocsis Burai földbeásott szőlőkarókat, cölöpöket fogdosott, és arról érdeklődött, hogy ki lehetne-e húzni azokat, mivel – az egyik tanú szerint – *„megakadt volt a szekér a cölöpb[en]”*. Ám Balog János máshogyan értelmezte a helyzetet, és úgy feldühödött, hogy nyomban rátámadt. Az egyik tanú szerint is fenyegetett a veszély, *„hogy ha oda nem ment volna a gazda, keresztülment volna a szőlőn”* Burai a szekérrel.¹⁷⁸ Szintén 40 forint homágiumot, s ehhez még a borbély díját kellett megfizetnie 1698-ban egy bizonyos Nagy Istvánnak is, miután – nem tudni, mi okból és milyen körülmények között – *„puskájával az A[ctor]t (ti. Váczai Istvánt) meglütte”*.¹⁷⁹ A forrásokat vizsgálva egyéb összegekkel is találkozunk. Forgács Györgyre például 12 forintos vérbírságot szabtak ki *„hogy vért ontott”*.¹⁸⁰ De ennél jóval magasabb büntetésről is olvashatunk. A fentebb már említett gulyásbojtár, Szemcsei György támadóinak például 200 forintot kellett fizetniük a férfi megcsonkítása miatt.¹⁸¹ De ugyanígy Villás Péternek is, akit Villás János perelt 1696-ban, mert őt *„minden igaz ok nélkül kivont kargyával megsebesítette, melly miatt nyomorékká lett”*.¹⁸² A magánvádas perek közül – amelyeknek ismerjük az ítéletét – az egyetlen, amelyben nem pénzbüntetés szerepel egy 1712. májusi támadás miatt folyt. Kovács István vádolta Kassai Istvánt azzal, hogy őt *„a’ Mester uczai kapun kívül görcsös bottal erőssen oldalban döffte, melly miatt szíve fogván a’ földre leesett, és a’ földön egy óráig is fekütt”*, s emellett még szidta, mocskolta is.¹⁸³ Az ítéletből megtudjuk, hogy ugyan az alperes *„városgazda ur[am] parancsolattyaából persequálta az innepenapokon kapuk előtt hivalkodókat, mindazáltal, mivel az A[ctor]t is azok között kapván, képtelenül oldalban döffte és excedált, azért megfuratoztatik”*, tehát Kassait testi fenyegetéssel büntették.¹⁸⁴

A közbüntettek vizsgálatakor már jelentősen változatosabb képet kapunk. A kiszabott büntetések nagy része eltér a magánvádas perekétől, s itt már jelentkezik némi differencia a verekedések és a testi sértések

177 MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. 433. 1713. febr. 27.

178 Uo. 431. 1713. febr. 27.

179 MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 294–295. 1698. aug. 28.

180 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 771. 1704. ápr. 26.

181 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 272. 1713. szept. 28.

182 MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 445. 1696. okt. 8.

183 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 179. 1713. febr. 6.

184 Uo. 240. 1713. júl. 10.

kapcsán hozott ítéletekben is. A legszembetűnőbb különbség az előző perfajtához képest, hogy a magisztrátusi perekben jóval gyakrabban szabtak ki testi fenyítést. Ez bevett büntetési forma volt verekedéseknél és testi sértéseknél egyaránt, annyi különbséggel, hogy ez utóbbiaknál gyakran pénzbírságot is kellett fizetnie a terheltnek. A már említett, a tömlőctartó ujját levágó Marcsó Gergelyt is azzal büntették, hogy „*Fekete János sérelmét fizesse meg, és erőssen pálczáztassék meg*”.¹⁸⁵ A fenyítés részleteit sok esetben nem rögzítették a forrásokban, azonban az ezeket mégis tartalmazó szövegrészekből kiderül, hogy leginkább a furatossal való 6, 12 és 24 csapást alkalmazták a vizsgált időszakban. Hatot csaptak például a „*botránkoztató életű, káromkodó, feleségét halálra kergető, részeges*” Ács Mátyáson is 1704-ben.¹⁸⁶ A várandós csaplárnét bántalmazó Ujfalusi Mihályt pedig arra ítélték kérésére és „*az mások[na]k mellette való törekedésére*”, hogy „*külömb[en] nem büntettetik, hanem furatossal 12 ütessék rajta, s kövesse meg az sérült felet*”.¹⁸⁷ Szintén 12 csapást kellett elszenvednie Oláh Péter fiának is, miután a földfelügyelőkre támadt 1709-ben.¹⁸⁸ A már fentebb említett, egy cigányember és egy városi szolga sérelmére 1715 őszén elkövetett bántalmazás egyik résztvevőjét, nevezetesen Juhász Andrást pedig 24 ütessel büntették az erőszakért, s azért, mert szidalmazta is a szolgát.¹⁸⁹ De találunk említést ezeknél jóval több ütésre is. A város őrzőire támadó, már szintén említett Túri Jánosra például 60 csapást mértek a furatossal.¹⁹⁰

Összességében elmondható, hogy a büntetések többnyire igen szigorúak voltak, a városvezetés igyekezett elrettenteni a lakosságot az efféle bűncselekmények elkövetésétől.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1693–1696.

MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1697–1700.

MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1701–1705.

185 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 397. 1708. máj. 24.

186 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 833. 1704. szept. 13.

187 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 758–759. 1715. nov. 28.

188 MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 618. 1709. júl. 28.

189 MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 730–731. 1715. nov. 11.

190 MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 440. 1702. szept. 25.

ERŐSZAKOS BŰNCSELEKMÉNYEK DEBRECENBEN

MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1706–1711.

MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. Tanácsülési és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1712–1715.

MNL HBML IV. A. 1011./t. 1. k. Népszámlálások.

MNL HBML IV. A. 1018./e. 1. k. Büntető-törvényszéki jegyzőkönyvek, 1693–1695.

MNL HBML IV. A. 1018./e. 2. k. Büntető-törvényszéki jegyzőkönyvek, 1696–1705.

MNL HBML IV. A. 1018./e. 3. k. Büntető-törvényszéki jegyzőkönyvek, 1706–1715.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bónis György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után (1686–1708)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. (Budapest várostörténeti monográfiái, 23.) [Online: Hungaricana, https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_BPTM_Mon_1962_Bp_birosagi/?pg=0&layout=s – 2014. február 5.]

Hajdu Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

Kállay István: *Városi bírászkodás Magyarországon 1686–1848*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

M. Antalóczy Ildikó: Az ember élete és testi épsége elleni bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. In: *Történeti Tanulmányok*. 8. Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa, Debrecen, 2000. 119–142.

M. Antalóczy Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*. Csokonai Kiadó, Debrecen, cop. 2001.

Mezey Barna: *Magyar jogtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Papp Klára

Kapcsolatok fogságában. Csáky Mihályné Klobusiczky Éva birtokai az emigrációból való hazatérés után (1723–1729)*

1723-tól maradtak fenn adatok arra vonatkozóan, hol élt, s főleg miből tartotta el magát a törökországi emigrációban maradt, Rákóczi hű Csáky Mihály felesége azt követően, hogy férje befolyásos családtagjainak – Csáky Imrének és Csáky Zsigmondnak – közbenjárására hazatérhetett Magyarországra.¹

A grófnő székhelye a felvidéki Kluknó barokk palotája volt, amelyet rokona, Csáky Imre váradi püspök, kalocsai érsek, bíboros örökölt, s amelyet a költözést megelőző néhány évben, 1720-ra újjátartott fel. Ezt a palotát kapta meg a grófnő használatra. Az önzetlen támogatásért természetesen a grófnő is kifejezte háláját. Levelezésükből tudjuk, hogy már 1723 decemberében élvezhette a bíboros „az ide küldött lovakat, melyekkel Kegyelmed maga szükségét segíthette volna” – írta az vissza neki a bihari Diószegről. De a válaszként kapott néhány sor csak megerősítette, hogy a megajándékozott méltó a hálára: „tüllem kitelhetőben minden fogyatkozását távoztatnám Kegyelmednek.”²

Klobusiczky Éva természetesen nem csak Kluknón tartózkodott, hanem jónéhányszor meglátogatta jőtevőjét, a kardinálist Váradon, vagy találkozott vele valamelyik fürdőhelyen, de rokonainál Kassán, Pozsonyban, vagy éppen a császárvárosban, Bécsben is vendégeskedett.

A birtokaival kapcsolatos ügyekben azonban ide, Kluknóra érkeztek hozzá a levelek családja tagjaitól, vagy a Szepes vármegyei alispántól, Szinyei Merse Kristóftól, teljhatalmú megbízottjától, praefectusától, Furár Páltól és többek között zempléni birtokainak tisztartójától, horthy Kovács Jánostól is.³

* A tanulmány az NKFI K 120197 sz. pályázatának keretében és támogatásával készült.

1 A Csáky Mihály leszármazottak sorsáról átfogóan Papp Klára: *Családon belüli és rokonsági kapcsolatok szerepe. Klobusiczky Éva és gyermekeinek sorsa a török földről való hazatérés után*. kézirat, megjelenés alatt

2 A Csáky család szepesmindszenti levéltára: Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban ÖStA HHStA), FA Csáky 11-a

3 Uo.

Az anyagi háttérrel a Csáky Imrétől használatra átengedett Kluknó és Mindszent jelentette,⁴ s egyértelműen az a szülei végrendelete alapján neki jutó örökség, amit a hazatérés után testvéreitől megkapott, s amelyet tisztartóján és megbízottján keresztül irányított. Természetesen nem tekinthető véglegesnek az, hogy a családnak csak egy része tért haza, s a Csáky fivérek több ízben erősítették is az asszonyban a reményt, hogy sorsukban hamarosan változás következik be. 1725 júniusában maga Csáky Imre írta neki Morvánkáról „kegyelmed férje szabadulása iránt gróf Csáky Zsigmond bátyám uram az Szepességre menvén az jövő holnapban, Kegyelmedet informálni fogja.”⁵

A birtokok, amelyek a család megélhetését biztosították, nem Csáky Mihály örökölt vagy szerzett birtokai voltak, hiszen azokat az emigráció nyílt felvállalásával ő és leszármazottai elveszítették. Csáky Imre engedte át neki Kluknót és Mindszentnek a saját fennhatósága alá eső részét, s ezt egészítették ki az asszonynak az apjától ráhagyott javai, amelyek gyakorlatilag a bátyjának, Klobusiczky Istvánnak jutott birtokrészeknél túl az anyai örökség negyedét jelentették (mivel abból nemcsak a három lánytestvér, hanem István és családja is részesedett). Klobusiczky Julianna Andrassy Mátyás, Erzsébet pedig Fischer Mihály báró felesége lett, ezért a grófnő tisztjeinek a birtok-átadás körülményeit részletesen leveleiben Andrassyné és a Fischer úr is gyakran szerepeltek.

Klobusiczky Ferenc és Soós Krisztina testamentuma (1703. június 24., Eperjes) szerint fiuk, Klobusiczky István a Sáros vármegyei birtokokat kapta, a család eperjesi házával és hertneki kastélyával, a Bodroghözben lévő Boly és Pálföldi nevű egész falukat, valamint a tokaji és tarcali szőlőket.⁶ A végrendelet szerint a három lány a fiúval együtt a házaspár többi birtokából szüleik halála után részesedhet, amelyhez a kövesdi vár és a hozzá tartozó birtok, a zétényi kastély, a pataki, mádi, tolcsvai házak, szőlők stb. tartoztak. Amikor 1714-ben Klobusiczky Ferenc pontosította a végrendeletet, már második feleségére, Gergellaky Évára is gondolt, akit 1710-ben vett el, s akit haláláig meghagyott az eperjesi ház birtok-

4 Kluknó (Kluknava, a Hernád völgyében, Szepes vármegyében) Vályi András szerint „határbéli földgye ámbár soványas, de legelője, és fája is mind a' két féle elég van.” Vályi András: *Magyar Országának leírása*. Buda: (kiadó nélkül). 1796. Mindszent (Szepesmindszent – Biacovce, Szepes vm.)

5 Csáky Imre levele Klobusiczky Évának 1725. június 22-én, Morvankáról. ÖStA HHStA, FA Csáky 11-a

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) P 72. Fasc. 570. A Klobusiczky házaspár végrendeletének másolata. Az eredetit 1704-ben az egri káptalanban helyezték el.

lásában, kertjével és „házi eszközeivel”, de amely az özvegy halála után fiát, Klobusiczky Istvánt, illetve a család fiúágát illette.⁷

1714 májusában még apjuk, Klobusiczky Ferenc életében megtörtént a testvérek közötti osztozás, amely során a zempléni Kövesd birtokából Klobusiczky Éva számára is jutott egy nyíl, hozzátéve „hogya az eő Felsege Fiscusa rajtunk meg nem veszi”. Szent-Iványi Mihály zempléni viceispán és társai már 1714. április 28-án kimentek Kövesdre, hogy ott az összeírást végrehajtsák.⁸ A távollévő testvérnek a hagyatékából megérdemelt része azonban az ingóságok és a birtokrészek tekintetében is nagyon bizonytalan maradt. Az eperjesi ház pincéjében és a hertneki pincében lévő borokból 35 hordó bor jutott volna, de Éva részét a testvérek egymás között felosztották, azzal, hogy majdan tartoznak ugyanannyit adni neki a hazatéréskor. A neki járó huszonöt szarvasmarhát, négy pej lovat és tizenhárom sertést, nyolc oldal szalonnát, vaját Klobusiczky István vette magához és a becsfalusi majorjában tartotta, szintén azzal az ígérettel, hogy „ha el nem döglük, vagy az Isten látogatása által el nem vész, vagy a Fiscus el nem foglaltattya, kijöven említett Hugom Asszony eő Kgyhme, azon marhát vissza adom...”. A hatvankét neki megítélt juh viszont Klobusiczky Juliannához került, aki már csak azt jegyeztette fel „ha dögtül vagy más más szerencsétlenségbül elvesznének ... nem tartozom eő kegyelmének megadni.”⁹

A birtokra vonatkozó osztály szövege szerint a nagykövesdi várnál: „A bejáró kaputul jobbkéz, avagy Hegy felül való negyed része, a kútnak felső széléig harmadik nyíl jutott méltóságos gróf Csáky Mihályné Klo-

7 Uo. Klobusiczky István lett az örököse a Szent Péter nevű falunak, amelyet a kassai apácától felvett 7000 rhénes forintért zálogosítottak, s fizesse az összeg után az apácáknak járó interestet is. Ugyancsak ő örökölte a másik adósság: Maholányi Judit (néhai Maholányi János személyes lánya) 6000 forintjának és az utána járó kamatnak a megfizetését is. 1714-re a kassai adósságot Klobusiczky Ferenc „a nyomorék, köszvényes ember” már megfizette, helyette az eperjesi ferences templom befejezésének munkálataihoz 3–4 ezer forint kifizetése maradt a fiára, amit azért is teljesítenie kellett, mert felesége mellé apja magát is oda kívánta temettetni, egy ezután elkészítendő kriptába. Gergellaky Éva első férje Kapy Gábor volt, akinek özvegyeként ment hozzá Klobusiczky Ferenchez.

8 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 2.

9 Uo. No. 1. Az ékszereket, arany és ezüstneműeket is felsorolták, kinek-kinek mi jutott, de azt már korábban mindenki megkapta, jelen osztozásnál csak az arany- és ezüstpénzt számolták ki, illetve a bárói cím adományozásánál Lipót császártól kapott, 156 aranyból és „numizmából” álló láncot kapta meg Klobusiczky István és maradékai. Az egy részre jutó 39 aranyat a lánytestvérek külön kapták meg, Klobusiczky Éva része a bátyjánál maradt. Ugyanígy egyenlő részre osztották fel a hagyatékban maradt anyagokat, brokátot, selymet, török vásznat is.

busiczky Éva asszonynak.”¹⁰ A jobbágyok felsorolásában Nagykövesden öt nevet találunk a távollévő grófnő birtokában, igaz, egyikőjük három fiával. A szőlők közül övé lett a Mulató nevű szőlő. A kövesdi nagy udvarházat Klobusiczky István, Éva és Julianna együtt örökölték, kamarájával, borházával, pincéjével együtt. A kiskövesdi pusztából jutott a grófnőnek hét puszta hely, s a szőlőből Kassa város szőlője mellett egy darab. Az újhelyi szőlőről és négy zempléni pusztáról nem rendelkezett az apjuk, de azokat is négy részre osztották.¹¹

Már 1714-ben látható volt, hogy Klobusiczky Éva távolléte az apai szándék és a testvérek megegyezése ellenére magában rejtette a további konfliktusok lehetőségét, annak ellenére, hogy apjuk ezt jóelőre látva, igyekezett pontosan fogalmazni, az anyai birtok megosztását végrehajtani, s a változásokat is figyelembe venni. A legbizonytalanabb éppen a Klobusiczky Évának jutott birtokrészek és hagyatéki elemek voltak, hiszen egyrészt senki sem tudta, mi lesz a házaspár sorsa, s hazatérnek-e egyáltalán, másrészt a birtokot működtetni kellett, az állatokat, földet nem lehetett veszni hagyni, harmadrészt, aki ezek gondozására vállalkozott, maga is gyarapodott általuk, s hozzá is szokott a birtokláshoz. Klobusiczky István „bizonyos és helyes okokra nézve” ... nénének asszonyunknak eő kegyelmének Testamentum és Codicillus szerint jutott jószágát kezéhez nem akarván venni”, testvérei azonban mégis rábeszélték, hogy azt 1716-ig tegye meg. Minderre úgy került sor, hogy – feltehetően éppen az idősebb fivér kívánságának megfelelően – kimondották: „jövendőben se eő kegyelme, se az eő kegyelme maradéki vagy Successori de fructibus medio tempore perceptis senkinek számat ne tartozzék és praescriptusi ne tartozzanak adni, azaz se Klobusiczky Éva asszonynak vagy Successorinak, se nekünk, jelen lévő atyafiaknak.”¹²

A kövesdi negyed nyílhoz még öt falu lett Klobusiczky Éváié Homonna környékén, a „krajnyán”: Alsó és Felső Ladiskócz, Szopkócz, Baskócz, Turcsócz, valamint a pataki szőlő és ház, s az újhelyi szőlőnek negyedrésze. Ez utóbbihoz maradt fenn egy megjegyzés, miszerint „az újhelyi szőlőt az szegény öreg úr egyben hatta grófné asszonyomnak, de

10 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 2. Tolcsva, 1714. május 1. Klobusiczky Ferenc magára vállalta az országon kívülléte miatt Klobusiczky Éva képviselőtét, de „betegeskedése miatt jelen nem lehetvén, ezen osztály dolgát ezen részről eő Nga rám bízta” – írta Szent-Iványi az osztály szövegébe.

11 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 2.

12 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 1. 1714. július 13-án, Eperjes városában kötött megegyezés a testvérek, Klobusiczky István és Julianna között, ők is írták alá. Erről is 1731-ben készült a hiteles másolat.

Fischer úr nem akarta érteni, csak felosztatta négy részre.¹³ Egy 1715-ben kötött megállapodás már kifejezetten a távollévő családtagnak jutó birtokok felosztásával foglalkozott. A hagyaték Fiscus előtti megőrzésének terhét magára vállaló Klobusiczky István használhatta Baskóczot, a kövesdi jószágból Klobusiczky Évának jutó negyedrészt, az ahhoz tartozó szőlőkkel együtt, s nála maradt a grófnét illető készpénz-hagyaték rész is, Juliannáé lett Felső Ladiskócz és Turcsócz, Erzsébeté és családjáé pedig Alsó Ladiskócz és Szopkócz.¹⁴ A pataki „curiája és majorságbéli alkalmazossága”, mivel egyiküknek sem volt rá szüksége, zálogba kerültek, az újhelyi szőlőket viszont a két lány között osztották meg, hasonlóan az eperjesi háznál maradó ingóságaihoz. A megállapodás szerint mindenki használhatja a most kialakított részt, de „ha az Isten hozzánk való jóvetelít fogja boldogítani, ... kiki közülünk a ... kezéhez vett részt kibocsássa kezéből.”¹⁵

A viszonyokat bonyolította, hogy Klobusiczky István 1717-ben meghalt, s özvegye, Kapy Klára nem pénzben adta meg pl. a Pócspetri részbirtok és curia megszerzéséből Klobusiczky Évára eső részt (valamint más tartozások ellenértékét, 2128 magyar forintot és 66 pénzt), hanem a Zemplén vármegyei Csukalócz nevű helység használatát engedte Klobusiczky Julianna és Erzsébet számára.¹⁶ A két leánytestvér természetesen vállalta, hogy majdan átengedik Klobusiczky Évának a falut (vagy megadják az összeget), de ennek az átadásnak az emigrációból való hazatérés után semmi nyoma nem maradt. Kapy Klára – első férje gersei Pethő Ferenc – a családi levelezésben általában leánykori nevén szerepelt, hol-

13 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 3. Kimutatás Klobusiczky Éva javainak értékéről. Fischer úr Klobusiczky Erzsébet férje.

14 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 5. 1715. április 26-án, Eperjesen kötött megállapodás.

15 Uo.

16 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 6. „az minémő pénzbeli része obveniált volna tülem Tekintetes és Nagyságos Klobusiczky Éva Asszonynak, ő Kegyelmeknek Pócs Petri 1700 forintos jussából” és egyéb tartozásokból átadta a két leánytestvérnek, mert azok „magok számára sürgetvén”. A saját falu elzálogosítása megoldotta, hogy ne kelljen készpénzt adnia. Addig lehet náluk, amíg Kapy Klára nem tudja kiváltani, vagy Klobusiczky Éva hozzá nem tud jutni örökségéhez. No. 7. A két lánytestvér kötelezvénye. Mindkét dokumentum kelte: 1717. június 14., Hertnek Kapy Klárának Klobusiczky István a második férje volt, az első gersei Pethő Ferenc, aki 1704-ben halt meg, tőle maradt Sztropkó vára és uradalma. Unghváry Ede: Sztropkó várának története. Huszt, 1912. 26. Unghváry úgy tudta, hogy Kapy Klára első férjét Gáspárnak hívták. Ezzel szemben a Királyi Könyvek közli Pethő Ferenc 1704. január 22-én kelt végrendeletét, amelyben az asszonyt írta házastársának, vagyis a férj neve: *Pethő Ferenc* volt. MNL OL A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 30. k. 394.

ott 1721-ben már harmadik férjének, Szent-Iványi Józsefnek a felesége volt, s Klobusiczky Éva tisztjei is ezen a néven ismerték.

1731-ben, Klobusiczky Éva 1729-ben bekövetkezett halála után viszont maga Csáky Imre kardinális kezdeményezte a Csáky utódok számára az anyai hagyaték rendezését. A Csáky Imre számára lemásoltatott iratok szerint a kezdeti egyező vélemény a testvérek családjainak eltérő érdekei folyamatosan módosították. A kardinális teljhatalmú megbízottat nevezett ki, Szmertnyik Zsigmond személyében, leszögezve, hogy az a cél, hogy családon belüli barátságos megegyezés alapján kaphassák meg az utódok az őket megillető részt, de ha ez nem sikerül, akkor hivatalosan peres útra kell terelni az ügyet.¹⁷ Ennek érdekében Grassalkovich Antallal (Klobusiczky István lányának, Krisztinának férjével) is levelezett, aki elküldte számára a hagyaték felmérését, illetve Szent-Iványiné asszony – vagyis Kapy Klára – kimutatását is arról, mennyit adna ő a javakért. Grassalkovich ugyan korrigált az összetevők értékén, de a végső összeg nem változott, azaz a hagyaték értéke 30 000 forint volt.¹⁸

Klobusiczky Juliannának ekkorra már meghalt a férje (Andrássy Mátyás 1676–1723), Kapy Klára (Klobusiczky István özvegye) kinyilvánította fizetési szándékát: a zálogba adott falun kívül 5000 magyar forintot ígért.¹⁹ Az ő leveléből tudjuk, hogy az 1726 előtt elhunyt Klobusiczky Erzsébet férje, Fischer Mihály (1692–1750) viszont több akadályt is támasztott az örökség békés átadása elé. Kapy Klára egyrészt arra emlékeztette a bíborost, hogy a lánytestvérek a kezükbe került birtokokat nem azonnal bocsájtották a török földről hazaérkezett grófnő és megbízottai rendelkezésére, szerinte – igaz más források állítását nem támasztják alá – még majdnem két évig használták azokat. A kezébe vett birtokot ő maga is ősszel (a források szerint, ahogy a későbbiekben látjuk, ténylegesen csak 1724 januárjában) adta át, de 52 hordó bort és ép, gondozott szőlőket, „nem úgy elpusztult állapotban, mint eő Kegyelmek”. Kapy Klára Csáky Imrének küldött levele szerint Andrásyné felemlégeti majd, hogy amikor a házaspár Lengyelországba bújdosott, „feles ezüst portékát adott ... szegény üdvezült Grófnénak,” igaz, erről csak a Klobusiczky Julianna szava tanuskodhat, semmi más. Szmertnyiknek (Csáky Imre megbízottjának) is jelentette már, de a bíborosnak is megírta, hogy a pataki szőlőhöz tartozó épületben lévő 12 nagy kádat és sajtót Tolcsvára vitették, az épületet pe-

17 Szmertnyik Zsigmond levele Csáky Imrének Eperjesről 1732. március 29. MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 12.

18 Grassalkovich levelei Pestről 1831 októberében: MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 11.

19 Kapy Klára levele Eperjesről Csáky Imre bíborosnak 1732. április 2-án, MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 13.

dig „földig elpusztították”. (Ez a pataki ház és szőlő volt az, amelyet Klobusiczky Ferenc 1714-ben Csáky Klobusiczky Évának hagyott, s ezért kiváltására 2000 rhénes forintot rendelt.²⁰) A fenti problémák figyelembe vételével Kapy Klára nem is adott sok esélyt az atyafiságos megegyezésnek „mert nehezen esik fizetni, de ha törvényesen fog folyni, annál több praetensio lesz, mivel világos igazságok vagy az M. Árváknak, hogysen mint az, azki kezeknél vagyon eő Kegyelmekek”.²¹ A Csáky Imrének írott levél alapján is felmerülhet bennünk, hogy az asszony miért volt ilyen készséges a rokonság birtok-átadási anomáliáinak feltárásában, s miért tett úgy, mintha őt személy szerint valami különös előjog illetné meg a rokonság soraiban? Mindenesetre a családi levelezésnek a Furár Pál megbízottól és Kovács János tisztartótól származó levelei a lánytestvérek családjai részéről a túlzottan nagy késést nem igazolják.

A fennmaradt korabeli források tanúsága szerint a Klobusiczky Éva számára jutott birtokok átadása valóban némi késéssel, 1724 tavaszán indult, s több problémával volt terhes. Kapy Klára már a hazatérése utáni első hónapokban megírta neki, hogy a távolléte miatt rájuk bízott részt „az Condivisionalis Atyafiak által nagy költséggel és fáradsággal az Fiscustul megoltalmazván kézbe bocsátattak, s in rata portione az admonens Fél kezihez deveniáltattak, kezihez nem akarja venni, kénytelenítettik törvényes admonitiora fakadni, melynek ereivel eő Felsőgek Táblabéli jurátussa által törvényesen admoniáltattya eő Nagyságát”. Zombory Gábor, Sáros vármegye szolgabírája igazolása szerint 1723. október 30-án, Eperjesen kezébe adta Klobusiczky Éva replicáját Kapy Klárának a „jurátus által lött admonitiojára”.²² Nem tudjuk, mit tartalmazott a replica, a grófnő valószínűleg többet remélt a valóságos hagyatéknál, de tény, hogy csak 1724 januárjától maradtak ránk a meghatalmazottja általi birtokátvétel dokumentumai.²³

Furár folyamatosan írt a grófnőnek a rokonsággal kialakult konfliktusokról. 1724 áprilisában Andrassy Mátyásné intézkedéseinek ellentmondásosságára figyelmeztette. A Rovnáról érkező levélben Klobusicz-

20 MNL OL P 72. Fasc. 570. 179. (1714. április 20.)

21 MNL OL P 71. Fasc. 63. No. 13.

22 MNL. OL P 72. Fasc. 570. Az 1731-ben Csáky Imre vizsgálatához összeállított peranyag irataiban

23 Uo. Usz Bálint Sáros vármegyei viceispán tanusítványa szerint 1723. december 9-én Furár Pál megbízott már megjelent Kapy Kláránál, a testamentumra hivatkozva „ingó és ingatlan jószágát kérte volna, jelentvén aztat, ha jószántából méltóságos grófné, Kapy Klára asszonyom eő Nga resignállya, contentáltatik vele, ha pedig nem, kénytelen lesz törvényes útra fakadni.” Kapy Klára megígérte a megadást, de a bírói út emlegetését fenyegetésnek vette.

ky Julianna pataki udvarbíráját a szőlő átadásra felszólító parancsolatáról tudósította a megbízottat, ezzel szemben a pataki tiszt Furárnak azt állította, hogy „ez eránt néki semmi parancsolattya”.²⁴ Egy évvel később az inspector már azt tanácsolta a grófnőnek, hogy jó lenne az eredeti Testamentumot látni, ezért gondolja végig „talán eszébe jut Nagodnak, melyik captalanba költ”, mert meg kell kerestetni.²⁵ 1725 őszén Kapy Klára ténykedését bírálta, amiről Szendrőben Csáky Zsigmond tárnokmestert is tájékoztatni akarta: „Gróf Szentiványiné Asszonyom eő Nga igen képtelen alkura való projectumával és a kövesdi tiszttartónak levelit is, ami az alkura való projectumot illeti, úgy több írásokat Nagod parancsolattya szerint magamnál tartom.”²⁶ A végrendeletet megszerezték, mert 1725. október 26-án már azzal tudta a grófnőt Furár megnyugtatni, hogy ne aggódjon az esetleges adósságok miatt, mert a „Testamentum szerint a Fiú ág tartozik az egész adósságokat complanálni.”²⁷ De novemberben írott soraiból az derült ki, hogy gróf Szentiványiné requisitioja miatt mégis ellent kell mondania, s ezért vagy Eperjesre kell utaznia, vagy „kell Nagodnak Szepesi Káptalanban vallani”.²⁸ A konfliktusok miatt decemberben már azt javasolta, hogy Baskóczon pl. a határt pontosan ki kell méretni „kinek-kinek ereje szerint proportionate és arra nemes vármegye szolgabíráját ki kell hoznom...”²⁹

Csáky Mihályné Klobusiczky Éva a mindennapok konfliktusaiban egy kellemetlenkedő szomszédot látott a Kapy Klarán keresztül rokon Szent-Iványi családban. 1725 augusztusában kövesdi tiszttartója, horthy Kovács János arról adott hírt, hogy Szent-Iványi, aki a saját gazdaságát visitálta, s megnézte azt a házat is, ahol most a grófnő a szarvasmarháját tartja, azzal fenyegette meg, ha „marhával együtt más helyre nem transferálok, maga hajdúival kihányattya és kiűzeti”, mivel „nagyobb része kinevezett háznak az eőNga fundusán áll”.³⁰ Még azév októberében hatalmaskodást kíséreltek meg, amikor tisztjei két darab földet akartak elfoglalni, s azzal fenyegették meg a grófnő embereit, hogy megölik őket, ha szántani mernek. A tiszttartó fegyveresekkel sikeresen védte meg a

24 Uo. Furár levele 1724. április 7-ről, Turbóczról

25 Uo. Furár levele 1725. április 13-án

26 Uo. Furár levele 1725. október 11-én.

27 Uo. Furár levele 1725. október 26-án, Újvárosról (Abaúj vm. füzéri járás, *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára Szerk. Kollerffy Mihály, Bp., 1877. 960.*)

28 Uo. Furár levele 1725. november 9-én, Újvárosról

29 Uo. Furár levele 1725. december 8-án, Turbóczról

30 ÖStA HHStA FA Csáky 11/a Horthy Kovács János levele Nagy Kövesdről 1725. augusztus 5-én

föld művelőit és akkor már „gróf Szent-Iványi úr emberei nem is mutatták magukat.”³¹ 1726. január 10-én már csak az okozott konfliktust, hogy Szent-Iványi tiszttartójának elveszett két ökre, s azzal vádolta meg a grófné részén működő mészáros, aki aznap éjjel utazott Kassára, amikor a feltételezett lopás történt, hogy ő volt a tolvaj, aki a Krajnyára hajtotta fel az ökröket.³²

A grófné *Furár Pál nevű megbízottja* 1724 januárjában a *Baskócz* nevű faluval kezdte a birtokok átvételét a vármegye szolgabírójának jelenlétében, „conscribálván az egész falu minden appertinentiáival, az esztendőbeli adót, nemkülönbén az robotálást is, amint magok vallották”.³³ Erre azért volt szükség, mert Szent-Iványiné asszonytól nem kapott urbáriumot, s más információt sem, „azt állítván, hogy nem tudja, urbárium nincs önagságánál, hanem csak azt vette rajtok, amit adtak.”³⁴ Szent-Iványiné a harmadik házasságában élő Kapy Klára, aki második férje után Klobusiczky Ferenc akaratának megfelelően a távol lévő Klobusiczky Éva örökségét magánál tartotta.³⁵ Furár plenipotentiárius azokról a tehenekről is írt, amiket az asszony átadott neki, s amelyeket Baskóczra hajtattak telelésre. Miután a tiszttartónak minden tudnivalót megadott, Furár tovább utazott *Czékére*³⁶ és *Kövesdre*, viszont a grófnéhoz elküldetett két embert, hogy egyikük a soltészáságról, másikuk a jobbágyságról „tehesenek nagyságodnak relatiót”. Január 19-én már *Nagy Kövesdről* küldte

31 Uo. Horthy Kovács János levele Nagy Kövesdről 1725. október 5-én

32 Uo. 1726. január 10-én Horthy Kovács János levele Nagy Kövesdről. Kovács arról kért információt, megesketheti-e a mészáros és annak öccsét, ahogy a birtokos kívánja, vagy sem?

33 Baskócz, Felsőbaskócz, Homonnához közel fekvő falu. Borovszky Samu szerk. *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén megye*. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0026/6.html>

34 ÖStA HHStA, FA Csáky 11-a. Furár Pál levele Klobusiczky Évának Baskóczról 1724. január 15-én. A szolgabíró ígéretet tett neki, hogy Homonnán utánanézz az urbáriumnak.

35 Kapy Klára Szentiványi Józsefhez, Ung és Kraszna vármegyék főispánjához (meghalt 1737-ben) ment hozzá, s már 1723-ban megszületett házasságából Franciska lánya (1723–1781). A levelezésekben következetesen Kapy Klárának írta alá magát, ezért csak mások által írott levelekből derült ki, hogy ő az, akivel kapcsolatban Klobusiczky Éva teljhatalmú megbízottja és tiszttartója is elégedetlenségének adott hangot.

36 Bodrog melletti magyar kisközség, Sátoraljaújhelyhez közel, a 18. században a Klobusiczky családé, híres erdeje és jó vadászó helynek tartották. Borovszky Samu szerk. *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén megye*. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0026/6.html>

levelét,³⁷ jelezve, hogy Czékén „a borokat felpécsettetem, de azok igen szegény és savanyú borok”, ennek ellenére áttöltötte a hordókat, s a kocsmára is hagyott, de többségében felszállította a baskóciakkal. 1724. január 22-én történt meg a mádi szőlő átadása, amelyet eredetileg Klobusiczky István használt, de most özvegyének, Kapy Klárának udvarbírája, Halabor Zsigmond gondoskodott róla, hogy Furár átvegye azokat, az 1723. év szőlőterméséből lett 21 hordó borral együtt.³⁸ *Mádról* sokkal jobb minőségű borokat remélt, ezért kérte, hogy a tisztartó készíttesse elő a hét szekeret, 21 hordónál nem várható több, mivel egy szekerre csak három hordóval raknak, s rendeljen „egy jó és igaz embert melléjek”. A hordókat kiszemelt jó embere által adatta át, de azokat „gróf Szentiványiné eő Nsga mádi házához kell igazítani”. A nagykövesdi határt jónak tartotta „mivel mezeje szép, eleget vethet.” A grófnő birtokainak átvételét a Csáky rokonság is szorgalmazta, mert a munka elvégzése után Furár Pál Csáky Zsigmondhoz készült Kassára, ahol, mint írta „eő excellentiának udvarolok és relatiot teszek”.³⁹ A pataki szőlőket csak 1724 áprilisában vette át Andrassy Mátyásnéól, majd „Fischer Uram eő Nsga embereitől a borokat kezemhez, hogy vedgyem, úgy a szőlőket is.”⁴⁰ A pataki borok átadása Okolicsányi Pál zempléni viceispán jelenlétében történt, amely során Fischer Mihály az elmúlt, 1723. évi termést, 24 hordó bort juttatott Furár Pál megbízott révén a grófnőnek. Az említett szőlők a „Száva, vagyis Kácsád Hegyen lévő Nagy és Kis szőlőt” jelentik, ahol a Klobusiczky Juliánna által használt részeket is átvette.⁴¹ A források alapján ugyancsak áprilisban került a kezére Turcsócz és Felső Ladiskócz Klobusiczky Juliánától, valamint Alsó Ladiskócz és Szopkó Fischer Mihály bárótól.⁴²

A birtokrészek megszerzése után Furár javaslatokat tett a működés szabályaira, 1724 májusában pl. az erdőhasználattal kapcsolatban úgy vélte, ériék be azzal a falvakban, amit eddig vágtak, s kérte „kemény parancsolatba szedni, tovább senki ne merészljen a tilalmas erdőben

37 Nagykövesd (Velký Kamenec, ma Szlovákia), mellette Kiskövesd (Malý Kamenec, ma Szlovákia). A 18. század elején a Klobusiczky család birtokolta, 1711-ben csak 10 lakott háza volt, a 11 lakatlan mellett. Borovszky Samu szerk. *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén megye*. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0026/6.html>

38 MNL. OL P 72. Fasc. 570.

39 ÖStA HHStA, FA Csáky 11-a. Furár Pál 1724. január 19-én kelt levele.

40 Uo. Furár Pál levele 1724. április 7-én, Turbóczról.

41 MNL OL P 72. Fasc. 570. Csáky Mihályné osztálypere rokonaival 1724. április 9-én, Patakon kelt irat, amit Fogarasi István zempléni szolgabíró írt alá.

42 Uo. Az átadást Baskóczon 1724. április 7-én Boronkay Mihály szolgabíró igazolta.

járni, hanem tilalmasban tartcsák”.⁴³ Kiszámolta, hogy a szőlőmunka a karózásig és a kötözésig 374 forintot tesz ki, s „ahhoz a bor, a pálinka és az adó pénz is négyszáz forintra mégyen, abbul alkalmasint a munkát végben viheti”.⁴⁴ Igyekezett bevételt eredményező beruházást tenni, 1724 októberében Kövesden kocsmának való házat (de a grófnőnek is „alkalmas szállítás”) épített, s hasonlóra biztatta a kövesdi tiszttartót, horthy Kovács Jánost is. Ugyanakkor kisebb-nagyobb személyes megbízást is teljesített: szakácsot, kertészt igyekezett szerezni a grófnőnek, kalpagot csináltatott, rendelést tett a „vargánál... az méltóságos úrfi czipellőse iránt”, egyeztetett a képfaragóval, s így tovább.⁴⁵

Általában az volt a gyakorlat, hogy a jószág conscriptióját ő rendelte el, s a birtokot érintő ügyekben az intézkedések előtt is Furár fogalmazta meg a levelet – mint pl. 1724 júniusában a kövesdi tiszttartóhoz –, azt elküldte a grófnőhöz, azzal, hogy „méltóztassék megolvasni, és ha többet parancsol Nsgod, lehet megírtni.” De néha jelentéktelennek tűnő ügyben is tanácsot fogalmazott meg. Egy baskóci jobbágy, Kovács Istók esetében maga javasolta, hogy mivel „jobbágyoskodni nem akar, ... inkább Nagyságod vonná szolgálatra, mivel ő nem igen marad a teleken”.⁴⁶ Az elszökött jobbágyok ügyével való foglalkozás is a megbízott feladata volt. Furár ezért tanácsolhatta 1724 júliusában a grófnőnek, hogy az elszökött jobbágyok ügyében sürgetni kellene Boronkay szolgabírót, „azt sem tanácsos halasztani”. A mindszeinti „elszéledett” jobbágyok esetében igyekezett megnyugtató választ adni: „nagyobbára a hiányt pótolom”.⁴⁷ Egy konkrét Alsó-Lászlófalváról (Alsó Ladislóczról) való jobbágy esetében, aki még az elmúlt évben Ung vármegyébe szökött, s „jó magabíró gazdaember” úgy látta, engedni kellene, hogy megválthassa magát, a grófnő pedig „ha megadná az árát”, szabadítsa fel. A javaslat után azonban ott állott a megengedő mondat: mindazonáltal álljon Nagyságod kegyben akaratában.”⁴⁸

43 ÖStAHHStA, FA Csáky 11-a. Furár Pál levele 1724. május 26-án, Káposztafalváról.

44 Uo. Furár Pál levele 1724. július 31-én Káposztafalváról.

45 Uo. Furár Pál 1725. január 10-én, Káposztafalváról küldött levele.

46 ÖStAHHStA, FA Csáky 11-a. Furár Pál levele 1724. június 11-én, Káposztafalváról.

47 Uo. Furár Pál levele 1724. december 29-én, Káposztafalváról.

48 Alsó Lászlófalva (Alsó Ladiskócz, Nižne Ladičkovce, ma Szlovákia) Homonnától északra, a Laborc és az Ondava felső folyása közt található, Felső Lászlófalva (Felső Ladiskócz, Vyšné Ladičkovce, ma Szlovákia) a Lászlófalvi patak völgyében fekszik. A két falut a Klobusiczkyak után a Csákyak birtokolták. Borovszky Samu szerk. *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén megye*. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0026/6.html> Uo. Furár Pál levele Káposztafalváról 1724. július 19-én.

Furár rendszeresen odafigyelt a szegénység károsodására. 1725-ben pl. a vármegye gyűlését is megjárta az egyik mindszei jobbágnak a panasza, akinek „szénáját elhozták forsponton lévők ... az parancsoltatott a szolgabírák uraiméknak, hogy a szegény embernek fizessék meg”.⁴⁹

Klobusiczky Éva hálás volt megbízottjának, 1725 februárjában pl. egy hordó bort küldött neki ajándékba Káposztafalvára.

A grófné kövesdi tisztartója *horthy Kovács János* volt, aki a ránk maradt források alapján vélhetően 1725–1727 között szolgálta a családot. 1725 júliusában küldte el a grófnőnek a nagykövesdi inventáriumot. Leveleiből első olvasásra egy, a birtok sorsáért tenni kívánó tiszt képe bontakozik ki előttünk, végigolvasva azonban valamennyit, érzékelhetővé válnak az önigazolás és az öntörvényűség jelei is. Igyekezett a grófnőt minden fontos dologról informálni, a szükséges munkálatokhoz pénz, jóváhagyást szerezni. Ellenőrzési kötelezettségei miatt sokat utazott, hogy a munkák lehetőségeit felmérje, azokat elvégeztesse és a szükséges terményekkel időben ellássa Kluknón a grófnőt és környezetét. Eredeti elhatározásán azonban a körülmények többször változtattak. 1725. július végén pl. több napot kellett Homonnán időznie, mert a lova lesántult a hosszantartó esőzés utáni „kimondhatatlan nagy sárban”, ezért maga helyett inkább csak embereit küldte az aratók ellenőrzésére a „krajnyai falukra” (Alsó- és Felső Lászlófalvára, Baskóczra), akik már egy hete ott dolgoztak. Javaslatot tett a grófnőnek a részeges ispán leváltására, valamint kérte, hogy küldjenek neki egy jó hajdút, mivel „többet vihetek végben egy jó hajdúval, mintsem azon semmire való ispánnal.”⁵⁰ A további levelekben kérésének nyomatékosítására az ispán károkozásának konkrét eseteit is felsorolta: egy pej szőrű „tatar kancának csikója lett vala, azt gondviseletlenség miatt farkasokkal megemésztette, a gyümölcsös kertből egy körtvély fának gyümölcsét egészen elprédálták, egyszóval gondatlan, semmire való.”⁵¹

A tisztartó feladata volt a szolgáló személyzet kiválasztása. A kövesdi majorosnéra sok mindent rábízott, 1726 januárjára szolgálót is talált mellé. A kondásnak hiányában volt, s hiába várta a már többször szorgalmazott – magát jól viselő és nem részeges – hajdút is, akinek alkalmazását különösen fontosnak tartotta volna. A homonnai uradalom példája alapján a krajnyai juhásztól „fejős juhtól hat véka túrót” kért, amit eladásra is alkalmasnak talált, de tőle összesen hét kassai vékánál többet nem kapott. Nem adott asztalra való sajtot sem, de mivel eddig nem volt

49 ÖStA HHStA, FA Csáky 11-a. Furár levele 1725. január 24-én, Lőcséről.

50 Uo. Kovács tisztartó levele 1725. július 24-én, Homonnáról.

51 Uo. Kovács János levele 1725. július 30-án, Nagykövesdről

conventiója, igazság szerint az sem tudható, tartozott volna-e vele. Ezért mindenképpen azt javasolta a grófnőnek, hogy tavasztól conventiók juhászokat kellene fogadniuk, mert azok a juhok szaporításában is érdekeltté tehetők.⁵² A majorhoz tartozó cselédség fizetésére később is gondja volt, 1726 februárjában a szolgálónak, a pásztoroknak és a kovácsnak járó conventio megküldését sürgette, mondván „hogy annyival inkább jobb kedve legyen szolgálatra”.⁵³

A tiszttartó már 1725 júliusában elhatározta egy major építését „itt Nagy Kövesden majornak való jó, száraz helyt találtam, fölső végén az Helységnek”, valamint csűrös kert felállítását. Azt is megírta Klobusiczky Évának, hogy amíg az utóbbit nélkülözik, addig egy kövesdi jobbágy, egy bizonyos Tar Mihály nevű „Csűrös kertiben köll rakatnom életet.”⁵⁴ Elérte, hogy végül ez a Tar Mihály legyen az ispán, akinek fél év múlva már conventio adását javasolta: „valami victuáléja és ruházattya lehetne, ... semmi cselédje nincsen, kivel segítené magát, csak vén szatyor feleségével bajlódik.”⁵⁵

1725 októberére állt a majorház, a hónap első hetében már a szarufákat rakatta a két szoba és két kamra fölé. A hat ajtóra hevedervasakat, szeget, az ajtóhoz Kluknóról 10 szál deszkát kért, hogy minél előbb elkészülhessenek, s hogy „az új majorban telelhessenek itt való Nagod marhái.” Nagykövesden kocsmát is tartottak, ahol sert is főztek, sőt a tiszttartó azon is gondolkodott, hogyan lehet „máshová transferálni”.⁵⁶ A mézárosnak Kiskövesden már házat építtetett, ezért – mint írta – „bízvást leködheti Nagod”. A tiszttartó feltehetően jól ismerte az embert, így aztán erős fenntartásokkal kezelte érkezését: „csak megjobbítaná magát, hogy megint valami nagyobb galibát maga fejire ne szerezne és nékem gondot sem.” 1726 januárjában az Alsó Ladislóczon építendő malomhoz a szomszédos homonnai uradalom tiszttartójától, Szmertnyik Zsigmondtól kért 12 szál tölgyfát, amit az erdőből a felállítandó malom helyére szállíttatott, de Nagykövesdre csűrnek és istállónak való fákat is hordatott.⁵⁷

A tiszttartó ténykedését erősen zavarta, hogy nem volt teljesen tisztában azzal, hogy „micsoda földek, kaszáló rétek esnek Nagod részére”.

52 Uo. Kovács János levele 1726. január 10-én, Nagykövesdről.

53 Uo. Kovács János levele 1726. február 22-én Nagykövesdről.

54 Uo.. Horthy Kovács János levele 1725. július 16-án, Kövesdről.

55 Uo. Kovács János levele 1726. január 10-én, Nagykövesdről. Még azt is felvetette, hogy a conventio birtokában a vármegyénél kezdeményezni tudná a „portiózástul immunitiót”.

56 Uo. Kovács János levele 1726. február 22-én.

57 Uo. Horthy Kovács János levele 1726. január 10-én, Nagykövesdről.

A Nagykövesden birtokos Szentiványi gróf emberei ugyanis két darab olyan földet is el akartak foglalni, amely már általa „ugarlott s forgatott” volt. Amikor erőszakkal fenyegettek „embert ölnek azon az földön”, akkor azért, hogy nehogy „valami gyalázatot tegyenek Nagod jobbágyán” kénytelen volt személyesen, fegyveresen kimenni, s ott tartózkodni, amíg a szántás és boronálás végbe nem ment.⁵⁸ A sok megfogalmazott kérés alapján az is egyértelműnek látszik, hogy nem volt tisztában a birtokos grófnő helyzetével, anyagi lehetőségeivel, vagy inkább korlátaival.

A zempléni birtok népessége kisegítette a kluknói gazdálkodást, mert a baskócziak lován Kövesdre érkezett tiszt ígérete szerint az „oda menendő aratókra is lesz gondom, csak tudhassak, mikorra kellenék őket odaküldeni.” Az aratás munkáit az eső Kövesden is megzavarta, de Kovács július végére annak befejezését jelentette a grófnőnek. Azt írta, búza nincsen, mert elődje „búza nélkül hadta itt való Nagod majorságát”. De rozs lesz 142 kereszt, 9 kéve, s árpa is 57 kereszt. A zab aratása viszont még folyamatban volt, annak munkálatai is az eső miatt húzódtak.⁵⁹ A széna kaszáltatásában is jelentősen előrehaladt, mintegy nyolcvan szekérre valót már jó szárazon betakarított, de az aratás után még újabb kaszáltatást ígért.⁶⁰

1726 januárjára már az árpát elcsépelte, s három szánnal, nyolc zsákban Kluknóra küldte az egy tonna vajjal együtt. Csépeltetésre ekkorra csak a vetni való árpa maradt Kövesden.⁶¹

A grófnő kérdésére válaszolva derült ki, hogy az egyik kerülő, akit a tiszt megbízott a komló Kluknóra szállításával, útközben eladott belőle, „menet és visszajövet is részegeskedett a komló áráért”. Ezért aztán kevesebb köböllel vitt az udvarba, mint amennyiről Kovács János elszámolt. A tiszttartó a vén, szakállas kerülőt vétkéért megfogatta, láncra verette, s azt ígérte a grófnőnek, nem bocsájtja addig szabadon „míglen annyi komlót meg nem adgya, amennyit elpazarolt...”⁶²

Az állattartás bizonyos kereskedelmi tevékenységet is megalapozott. 1725-ben a tavalyi 68 bárány gyapjából posztót kívánt szövetni, s a herélt bárányokat (58) és a meddő juhokat a hanusfalvi vásáron akarta jó pénzen eladni. A sertés dézsmálásából szerzett állatokat a jobbágyoknál hagyta, hogy „miglyen makra kimennek, azután jó kövéren, egyszersmind öszszeszedvén, oda küldöm, ahová leszen az Nagod parancsolattya.” 1726

58 Uo. Kovács János levele 1725. október 5-én, Nagykövesdről

59 Uo. Kovács János levele 1725. augusztus 6-án, Nagykövesdről

60 Uo. Kovács János levele 1725. július 30-án, Nagykövesdről

61 Uo. Kovács János levele 1726. január 10-én, Nagykövesdről.

62 Uo.

januárjában a dézsmabeli sertések közül kiválogatta, amelyek szalonnára valók, a többi teletetésre a falukban hagyta. Javaslatára szerint a krajnyai sertéseket is le kellene hajtatni Kövesdre, mert ott csak elvesztegetnek a teletetésre „sok életet”, itt tartva pedig szép nyája lehetne a grófnőnek.⁶³ A ménest viszont felhajtatta a Krajnyára, „azmely szénát kaszáltattam pusztákon, zab szalma is vagyon ... avval fognak teletetni ott tavaszig, mivel itt sok széna elkölt, attul tartottam, hogy a szarvasmarháknak kevés lesz”.⁶⁴

A jobbágyasszonyok fonalat is fontak a grófnő számára, mert 1726 februárjában a tisztartó a vékonyabb és vastagabb fonalak várható mennyiségét is jelezte neki, mondván „a fonó mívet kiosztottam.”⁶⁵

Az erdőt inkább az uraság hasznára kívánta fordítani azzal, hogy ahol lehetett tilalomban tartotta. Ahogyan láttuk, saját gyakorlati tapasztalata is arra vezette rá, hogy nincsen elég épületre való fa a birtokon, de az inspector, Furár Pál utasítása is ezt szorgalmazta. A turcsóczi határban, ahol eddig szabad faizás volt, a most növekedni kezdő tölgyest tilalmazta azért, hogy „két-három esztendő múlva elég fája lészen épületre való.”⁶⁶

A birtokon lévő szőlők a tisztartó számára is sok gondot okoztak. A sárospataki promontóriumon lévőkről maga állapította meg egy 1725 júliusában írott levelében, hogy „bár jobb státusban láthattam volna”, kapálatlan, bár a vincellér „alkalmas homlítást tött”. A krajnyai jobbágyokkal végeztették a szőlőmunkák jelentős részét, amiről kénytelen volt megírni: „nem hasznot, hanem kárt, mindeddig tettek az szőlőkben, mivel ők karózáshoz, kötéshez nem értenek. ... Kiváltképpen kötözéssel elrontja az termést szőlőben, aki ahoz nem ért és karózással szőlőnek tövét elvesztegeti.” A legnagyobb problémának azt érezte, hogy a szőlőmunkákra a vincellér nem kapott elég pénzt („Vinczellér avval menti magát, hogy későn kezéhez adminisztrálták a pénzt”), s a helyzet ezért alakult ki. A kövesdi szőlő munkáihoz is nagy a restancia (14 magyar forint), csak rábeszélésére, biztatására végzik a szakmányosok „megleszen az pénz, csak emberől végezzék az munkát”.⁶⁷ Ezért aztán elég határozottan írta meg a grófnőnek, hogy küldje neki a szakmányosoknak járó restancia összegét, s a pataki vincellért is védelmébe vette: „Lehet megvenni rajta, de adáig nagy fogyatkozás volna a szőlőkben, ha pénz

63 Uo.

64 Uo. Kovács János 1726. február 22-én kelt levele.

65 Uo.

66 Uo. Kovács János levele 1725. augusztus 18-án, Baskóczról.

67 A kövesdi szőlőt akkor kapálták, azt remélhetően azon a héten elvégzik. A kapálásra 26 magyar forint hiányzik. Uo. Kovács János levele 1725. július 16-án, Kövesdről

nem küldene Nagod, így is elég fogyatkozás következett, hogy illy sokáig kapálatlanul voltak az szőlők.”⁶⁸ Végül személyesen küldte fel Kluknóra Depta Tamás vincellért, hogy a grófnő tőle informálódjon.

Nagykövesden ő maga intézkedett a szőlőműveléssel és a borokkal kapcsolatban. A művelés szakszerűsége érdekében ő is a bérekre elküldendő pénzt hiányolta, aminek hiányában nincs munka. A szakmányosoknak ugyanis már kevés az ígéret, a biztatás, hogy minden rendben lesz, „feléje se akarnak menni a szőlőnek, míg a pénzt nem látják”, ezért aztán a szőlő ott áll a nagy dudvában kapálatlanul. A tisztartó tehetetlenségét is bevallotta azzal, amit leírt: „Ha mind Nagod jobbágyi volnának, tudnék mit cselekedni vélek, de más ember jobbágyát nehéz kényszeríteni”. A termésről azonban a helybeliek véleményére alapozva optimistán nyilatkozott „hála Istennek szép, több bort várhat Nagod, mint tavál volt.”⁶⁹ Augusztus elején végre arról kapott hírt Beliczay Andrásról, hogy a grófnő 30 magyar forintot küldetett neki a kövesdi szőlőmunkák kifizetésére. De egy véletlen ismét megakadályozta a pénzhez jutásban. Depta Tamás pataki vincellér ugyanis találkozott azzal az emberrel, aki hozta neki a pénzt, annak „kezeből elvette légyen és magával vissza vitte Kluknóra...”. A helyzet egyértelműen zúgolódásra adott okot, hiszen a tisztartó nagy nehezen csak rábeszélte a szakmányosokat a munkára, s azok a kapálást el is végezték, így a fizettséget megérdemelték.⁷⁰ Bár hosszan húzódott a kapálás, végül augusztus közepén, amikor újabb parancsot kapott a grófnőtől, a tisztartó mégis úgy látta, hogy a „kövesdi promontóriumon mind azon által, hogy illy sokára vonódott munkája a szőlőnek, semmi kárt mégis érésében nem szemléltem”.⁷¹

Az uraság számára rendelt bort az udvarház pincéje helyett, amelyet igen nedvesnek tartott, az általa jó gazdának tartott, s ispánná tett Tar Mihály pincéjébe helyeztette. Nem tekintette valami jó minőségűnek, mert mielőbbi eladását javasolta „Jó volna, hogy sokáig itt nem heverne, még most kocsmákon elkölhet, de azután nem tudom micsodás lészen, mivel csak szegényedik, azért úgy aláb szállott ereje azon bornak”. Szerinte nem kezelték helyesen a bort abban az évben (1725), ez adja az okot „csak úgy állott töltetlenül”. Egy hordó bort a grófnő kérésére „jó eczet-

68 Uo. Kovács János levele július 24-én, Homonnáról.

69 Uo. Kovács János levele 1725. július 30-án Nagykövedről.

70 Uo. Kovács János levele 1725. augusztus 6-án Nagykövesdről

71 Uo. Kovács János levele 1725. augusztus 18-án, Baskóczról.

nek két átalagban csinálók”.⁷² A grófnő parancsa szerint a Kövesden lévő borokat végül Kluknóra szállíttatta, ahol feltehetően eladásra került.⁷³

A tisztartó a levelek mellé a zempléni birtok terményeiből is küldött Kluknóra, az udvarba, a grófnő személyes ellátására. 1725. július végén egy-egy kosár barackot és ugorkát vitetett, s megírta, hogy sajnos a dinynye még éretlen „abbul nem lehetett küldenem mostanság.”⁷⁴ Októberben azonban már csak szőlőt tudott küldeni, egyéb gyümölcsöt nem.⁷⁵ 1726 januárjában Nagykövesdről az árpával küldött a szekereken halat is. Sajátos, hogy ennek kapcsán tudhatjuk meg, hogy Klobusiczky Éva csíkot is kért tisztartójától, de az elhárította a kötelezettséget, mondván: „ki nem telik Nagod jobbágyaitól, mivel egy sincs közöttük, aki csíkot fogna, akik tudnak, azok pediglen mind Szentiványi úr és Fischer úr eő Nagok részére valók, és azok magok urai részére adnak egy-egy putommal csíkot.”⁷⁶

A tisztartónak a krajnyai három falu népességéről egyáltalán nem volt jó véleménye. Először akkor formált róluk negatív képet, amikor a kövesdi szőlőmunkákban való részvételük hasznát, illetve annak inkább szakértelmük hiánya miatti káros voltát állította szembe a szakmányosok munkájával. Bizonyos, hogy véleményének az odaküldött jobbágyok előtt is hangot adott, ami meghatározhatta további viszonyukat. Ezt követően került sor arra, hogy dézsmálatni utazott el a falvakba, s amikor „Bagyinszky urammal létemben” megpróbálták kiszedni tőlük a szemes életet, „ki sem magyarázhatnám ... szófogatatlanságokat és ravaszságokat, csak úgy összetanácskoztak, ... nem adnak semmit.” Ezért házról házra járva volt kénytelen tőlük „örönek öröjével marhájokat szánakba hajtani”. Ekkor történt meg vele, hogy Alsó Ladiskóczról egy Fedák nevűnek a fia és annak társa nagy botokkal rátámadtak, hogy megverjék. Nagy szerencséjére az ott tartózkodó kvártélyos németek észrevették, mi készül ellene, s megakadályozták a falubelieket. Homonnán aztán maga a német mesélte el az esetet, amit Bagyinszky is tanúsít, ezért kérte, büntesse meg a grófnő a támadókat, mert „félek is közöttük jární.” Egy másik eset is ehhez a faluhoz volt köthető. Egy Pesicsan nevű krajnyik kárt tett a rábízott „dezsmabeli életben, kévékben más csúrben hordott éjcekának idein”, ezért Bagyinszkyval egyetértve 12 forintra büntette.⁷⁷

72 Uo. Kovács János levele 1725. július 30-án Nagykövedről.

73 Uo. Kovács János levele 1725. augusztus 18-án, Baskóczról.

74 Uo. Kovács János levele 1725. július 30-án Nagykövedről.

75 Uo. Kovács János levele 1725. október 5-én, Nagykövesdről.

76 Uo. Kovács János levele 1726. január 10-én, Nagykövesdről.

77 Uo. Kovács János levele 1726. február 22-én. Bagyinszky György – 1667-től nemesi címmel rendelkező tiszt – a bírságpénzt is magával vitte a grófnőnek.

A baskóci Kovács Stephan erőszakos verekedése ügyében – aki Alsó Ladiskóczon egy Chudar András nevű jobbágy két fiát sebesítette meg, betörte egyikük fejét, de mások is panaszkodtak rá – Furár Pál praefectus parancsát immel-ámmal teljesítette. Furár Kovács Istók elfogását követelte tőle, s a grófnő további parancsáig Sztropkóra, börtönbe szállítását is. Kovács János tisztartó azonban csak azt írta a grófnőnek „Kit is, ha elő vehetnék valahol, úgy cselekszem véle...”⁷⁸ Tanulságos azonban, hogy maga Furár is más megoldást javasolt a börtön helyett. Azt vetette fel – ami szerint az elfogás és bebörtönzés mégis bekövetkezett –, hogy inkább Sztropkóról ki kellene ereszteni, ha tud maga mellett kezeseket állítani, s megígéri, hogy „józanul és jámborul fogja magát viselni, és hív jobbágya leszen Nagodnak.”⁷⁹

A levelezés alapján nem lehet pontosan megmondani, meddig dolgozott Kovács János Klobusiczky Éva tisztartójaként. 1726. február 22-én ugyanis azt kifogásolta, hogy Furár Pál inspector haladéktalanul kérte tőle az 1725-re vonatkozó elszámolásait. Szerinte ilyen csak akkor fordul elő, hogy valakinek esztendője lejárt előtt kéri a számadást, ha valakinek a munkájában „valami notabilis igazságtalanságban tapasztaltatik... én pedig az én szolgálatomban ...instructiom szerint számadásommal esztendőmnek végét álhatatosan várom.”⁸⁰ A kérést a grófnő feltehetően akceptálta, mert a tisztartó továbbra is szolgálatban maradt.

Furár csak 1727. október 8-án jelezte a grófnőnek, hogy sok elfoglaltsága miatt halad lassan az elszámolások átnézésével. A másik, nyomósabb okot horthy Kovács János számadásai szolgáltatták, „kívánván minden cikkelyét, az ki Nagod kárára eshetett volna, jól megvizsgálnom... az difficultásokot megküldetem, számadásival s minden documentumaival, valamelyek voltak kezemnél. ...a difficultásokra a napot és esztendőt mikorra assignáltatnak neki, fel kell tenni, azokra, hogy mennél előbb feleljen, intetik.”⁸¹ Ez tehát már egyértelműen a számonkérés ideje, amikortól megszakadt a szolgálat.

Kovácsnak 1728 szeptemberében egy Kluknóra küldött leveléből azt tudjuk meg, hogy a számadást „két esztendőre attam Tekintetes Furár Pál úrnak kezéhez”. Szemmel láthatóan nagy baj lehetett az önértékelésével és a vele kapcsolatban lejátszódott események értelmezésével. Időközben

78 Uo. Kovács János levele 1725. agusztus 18-án, Baskóczról

79 Uo. Furár Pál levele 1725. április 4-én Káposztafalváról. A baskóczi bírónak is megfogalmazott a grófnő nevében egy válaszlevelet, ahhoz lehetne utóiratként csatolni Kovács Istók ügyének megoldását.

80 Uo. Kovács János levele 1726. február 22-én.

81 Uo. Furár Pál levele Klobusiczky Évának 1727. október 25-én.

ugyanis a krajnyai jobbágyok bevádolták, hogy ő az oka az ottani rendetlen állapotoknak. Nagy Kövesden viszont Bagyinszky György adósságai fejében lefoglaltatta „kevés” dohányát, egyéb portékáit pedig a grófnő confiscáltatta. Kiderült, hogy a birtokról a „felföldre” távozott, s utólag csupán ezt volt hajlandó hibájaként elismerni, igaz, elmenetelekor még azt gondolta „legfeljebb egy holnap múlva megterek”. Alázatos bocsánatkérése mellett természetesen azért esedezett, hogy a grófnő „alázatos szolgálatomért, hogy azon kevés portékácskámát s marhácskámát kezimhez kegyelmesen kiadná”.⁸²

Az átnézett források alapján bizonyossá vált, hogy hazatértekor Csáky Mihály felesége olyan feladatra vállalkozott, amelynek nagyságát és bonyolultságát feltehetően nem tudta előre felmérni. Férje birtokait nélkülöznie kellett, mivel az nem volt hajlandó az udvar elvárásait teljesíteni, s már azt is nagy kegynek lehetett tartani, hogy Csáky Imre és Zsigmond közbenjárásának köszönhetően Klobusiczky Éva és a gyermekek visszatéréséhez Bécsben hozzájárultak.

A Csáky rokonság tagjai közül a közvetlen segítséget Csáky Imre gyakorolta egyrészt Kluknó és Mindszent egy részének átadásával, másrészt a legidősebb fiú, Csáky István, majd a legkisebb, Csáky Imre taníttatásával, valamint a két lány, Krisztina és Konstancia bejuttatásával a kassai Orsolya-rendi apácák zárdájába. A közvetlen rokonság, Klobusiczky István felesége, Kapy Klára, Klobusiczky Julianna, valamint Klobusiczky Erzsébet férje, Fischer báró tartották ugyan magukat a testamentumhoz és a testvérek közötti birtokosztás megállapodásához, de saját családjuk érdekeit is érvényesíteni kívánták. Konfliktus esetén Klobusiczky Éva természetesen tudott a kardinálishoz és a tárnokmesterhez fordulni, de családon belüli ellentétek folyamatos jelenléte bizonyára sok problémát okozott számára.

A megszerzett családi birtokok sem nagyságukat, sem a belőlük szerezhető jövedelmeket tekintve nem voltak olyan jelentősek, hogy a Csákyak támogatása nélkül arisztokráta-hoz méltó életmódot biztosítottak volna a grófnőnek. A gyermekek éppen ezért próbáltak különböző karrierpályát építeni: István katonatiszt lett, Krisztina jó házasságot kötött, Károlyi Ferenc felesége lett, Konstancia az orsolyitáknál élt Kassán, majd ő is inkább a nemesi származású Rác Demeter felesége lett. A legkisebb fiút, Imrét Csáky Miklós püspök, majd érsek vette pártfogásába, aki előbb Váradon, később Rómában tanult, majd ott is maradt, s apátként fejezve be életét.

82 Uo. Kovács János levele 1728. szeptember 10-én, Homonnáról.

1731-ben Klobusiczky Éva halála után utódai – Csáky Imre és Zsigmond támogatásával – el tudták érni, hogy III. Károly a birtoklásra és öröklésre vonatkozóan kegyelemben részesítse őket. Az 1731. augusztus 28-án, Bécsben keltezett kegyelemlevél értelmében Csáky Mihály gróf örökösei (István, Imre, Krisztina és Konstancia) visszakapták apjuk javaiból a mindszei részirtokot, s jogot nyertek arra, hogy a máshoz zálogba került birtokrészeket visszaválthassák. Ezen túl jelentős eredmény volt még, hogy „az apai bűn miatt megszüntetett és eltörölt fiági öröklés ismét életbe lépett, azonban csak azon jogok és adományok esetében, amelyek a családot jelenleg illetik, a korábban szerzett jogokra nem vonatkozik.”⁸³ Az utóbbi fiági öröklés lehetőségére vonatkozó kegyelmet – tudomásunk szerint – először a kardinális örökségének felosztásakor, 1738-ban gyakorolták, de az idősebb fiú, István 1734-ben bekövetkezett halála miatt a jog csak Csáky Imrére lehetett érvényes, ahogyan a bihari közös családi javak elosztásakor, a 18. század végén is ezért került elő a család tagjai között a távoli Rómában élő utód öröklési jogosultságának lehetősége.⁸⁴

Klobusiczky Éva hat évvel török földről való hazatérte után, 1729-ben halt meg, abban a tudatban, hogy gyermekeinek életútját nagyjából rendezettnek láthatja. Sorsa élete utolsó hat évében nem mindennapi megpróbáltatások elé állította, amelyekben családon belüli és kívüli kapcsolatainak meghatározó szerep jutott, de amelyekben nem csak sikerekkel, hanem mindennapos kudarcokkal, kompromisszumokkal, lemondásokkal is gyakran találkozott. A források vallatása egyértelműen igazolja számunkra, hogy Csáky Mihály utódainak sorsát a kapcsolatok sűrű szálai – testvéreinek családtagjaival, a Csáky rokonsággal, a vármege tisztikarával, a Klobusiczky Éva által alkalmazott tisztekkal – erősen befolyásolták, lényegileg meghatározták azokat a kereteket, amelyek között a grófnő, gyermekeivel együtt életlehetőségeit kialakíthatta.⁸⁵

83 A kegyelemlevél részletének pontos fordítását Tóth Orsolyának köszönöm. ÖStA HHStA, FA Csáky 11-a. Csáky Miklós iratai között. 1731. aug. 28., Bécs

84 Csáky István 1734-ben Mainzban meghalt, Csáky Krisztina 1736-ban fejezte be életét. Konstancia valamikor 1750 előtt hunyt el, Imrével viszont még az 1790-es évek végén is számoltak. A család hozzáállását Csáky Imre esetleges birtokigényéhez lásd Papp Klára: „*Most pedig Biharról!*” *Raisz György jószágigazgató levelei a 19. század elejéről*. Új Nézőpont 2020. évi 3. száma, 40–53.

85 Csáky Mihály utódainak sorsáról szól megjelenés alatt álló tanulmányom. Papp Klára: *Családon belüli és rokonsági kapcsolatok szerepe. Csáky Mihály feleségének, Klobusiczky Évának és gyermekeinek sorsa a török földről való hazatérés után*

Tünde Veres

The Estates of Leopold Wilhelm Draheim

*(...) we supplicate respectfully your honorable excellency to relegate that special case ad ordinariam juris viam and require as our gracious, paternal Prince; having Sir Draheim's arrestum [inprisonment] been absolved, having his and his wife's properties been returned and having the desired litorale documents been handed out (...)'.*¹

The quotation above is one of the key sentences of the document which was written at the assembly of County Abaúj, to Imre Thököly. The letter was written with the purpose of calling the Prince's attention to the fact that some contradictions and maltreatments could be found related to the lawsuit against Wilhelm Draheim. Advancing forward a proposal for returning the unlawfully confiscated estates was the other aim.² The letter remained as a copy in one of Wilhelm Draheim's books which contains compositions; Draheim was the former prefect of the chamber and this document has great significance from the point of this study. It proves that Thököly Imre lobbied for Draheim during his lawsuit because the county had put pressure on him – the begging letters of Draheim weren't so important. Consequently, Wilhelm Draheim later truly regained his estates. Our questions are the following: which properties could be confiscated by the chamber, which estates he regained during his work, and what his children inherited after his death.

Exploring of his properties is usually worth starting with the inherited family estates, which is not a simple task because Wilhelm Draheim is not mentioned in any documents before 1675, based on to our current knowledge. Thus any former data from the family, any dates, or documents related to the tenancy aren't known. Consequently, we studied the history of his estates from the time of his death, and we proceeded backward in the time. The year of his birth is unknown, but we know more about the

1 Magyar Nemzeti Levéltár [National Archives of Hungary] Országos Levéltára [National Archives] (henceforth MNL OL) G 3 A Thököly- és a Rákóczi Szabadságharcok levéltárai. A Thököly Szabadságharc Levéltára. Thököly Szepesi Kamarájának iratai [Archives of the wars of independence led by Thököly and Rákóczi. Archive of the war of independence led by Thököly. Documents of Thököly's Chamber at Szepes] (henceforth G 3 TSzK) fasc. 12. III. 8. April 17, 1685 p. 241.

2 Leopold Wilhelm Draheim prefect of the chamber was entered an action in the early period of 1685 because the grain hasn't been threshed and the damage was estimated to 10000 Ft by the Szepes Chamber according to the indictment charge sheet. To offset this damage, his and his wife's estates were confiscated.

time of his death: Draheim probably died between June 6, 1693 and July 8, 1693. The exact date was not noted but his correspondence helps us in this question.³ A document dated July 8 is an inventory of the Chamber about the estates in County Abaúj which were seized by the subprefect Mátyás Marczibán because of some debt to the Fiscus. The inventory of November 16 can be considered its supplement; this document lists the same properties (except for one property) but in a more detailed way: it mentions (among others) the tithe and the yield of the vineyards and the fields.⁴ Most importantly, it also mentions that the listed estates and parts of estates are the all properties of Draheim in County Abaúj. So theoretically the chamber got almost all of the properties of the former prefect but, in practice, the widow and orphans of Draheim could get the incomes from the estates.⁵ According to the aforementioned two documents, in 1693 Wilhelm Draheim had one empty building plot each in Abaújvár, Szemere, Radvány, Pusztakércs, and Suita (presently called Zsujta); he bought this latter one from Mrs. Sándor Vas. His greatest estates could be found in Kenyhec, Miglész (now Miglécnémeti), and Tornyosnémeti. As we do not have enough sources, we cannot know when the aforementioned empty plots became his or his family's properties. In contrast, we have much more usable data related to the estates in Miglész, Kenyhec, and Tornyosnémeti.

After Wilhelm Draheim's death, the following were noticed as his properties. He had two country mansions at Miglész; formerly, one of them was the possession of László Király and the other one was owned by Gergely Nagy and Gergely Czakó. Arable lands and fields belonged to these nobiliary county mansions. The Király-mansion was in use; it had well-built side-buildings with a hedge surrounding it, an arable land (three-year), sum: 23 'köböl' of Kassa. The arable land of the other empty mansion was also used; it was 13 'köböl'. Assarts could also be found at the settlement which were used for agriculture: approximately 31 'kö-

3 On 6 June, 1693 Lukács Keresztúri wrote a letter to the one-time prefect. MNL OL E 204 Kamarai misszilisek [Missiles of the Chamber] (henceforth E 204) fasc. 22. June 6, 1693 Lukács Keresztúri's letter to Wilhelm Draheim. On 8 July, the chamber registered 'the late' Draheim's estates. MNL OL E 156 Urbaria et Conscriptiones (henceforth E 156) a. Fasc. 024. No. 051.

4 MNL OL P 1702 Magánlevéltárak. Családi fondok, levéltárak. Lossonczy család levéltára. Rokon és idegen családok [Private archives. Family fonds, archives. Archive of the Lossonczy family. Relatives and stranger families] (henceforth P 1702) fasc. 1. fons 5. nr. 6.

5 „(...) *ac ad rationem Fiscii Regii ad e[ius] manum apposui conscripsi viduam tamen eiusdem cum orphanis in usu bonorum relinqui.*” MNL OL E 156 a. Fasc. 024. No. 051.

ből' of crops were sown. In total, fields which provided 10 cartloads of hay belonged to the two properties. The inventory involves a significant part of the fields bought for cash. We don't know how much the price of these estates was but Draheim certainly had to pay a high sum for them (considering that these 7 fields provided 83 cartloads of hay). The greatest field which provided 40 cartloads of hay cost 180 forints.⁶ The wood of Miglész was common with the wood of Abaújvár; tithe from this was due to Draheim such as „*from every grain*”.⁷ 21 villeins (with quarter plots) lived in the settlement whose chattels were also recorded. The 58 bullocks, 48 cows, 103 pigs, and 34 hives suggest an absolutely not poor settlement; a family which owned even 6 bullocks or 10 pigs was not a rare phenomenon. These figures are surely considerable, considering the fact that in the estate of Regéc, positioned south from this region, only 12 cows and 8 pigs were recorded in Tállya country town in 1689. Even in Fony, which is a much smaller settlement, 2 bullocks, 18 cows and 10 hives were recorded – these figures were split among 30 soccages.⁸ In Tornynosnémeti, the prefect had a much smaller part of estate. According to the recordings, he had 8 soccages but only 4 of them were inhabited. However, these four soccages showed similarly good data. Some notes of the inventory show that Draheim bought 1 quarter building plot from János Barczy and he paid 100 forints. He got tithes from the wood and the arable lands in Németi (similar to his estates in Miglész); moreover, he also received some incomes from duties: 6 forints every year. 9 vineyards belonged to this estate which provided 26 barrels of wine. The estate in Kenyhec involved an arable land (17,5 köböl) and a field called Csörgő (2 cartloads of hay) but not any vineyard. He also owned 3 soccages; Draheim bought their bullocks and carts for his own money.

Some of these aforementioned estates, with the exception of Kenyhec, were formerly the estates of Ferenc Csáky and István Fekete. These were confiscated by the Kamara in 1672–73.⁹ At that time, Wilhelm Draheim worked at the Szepesi Administration; he was newly appointed to be a prefect.¹⁰ As prefect, his task was the handling, recording, and estimation of the confiscated estates, and the control of the local officials of the chamber. After the estates of Csáky and Fekete had been confiscated, Draheim himself made the estimation in 1675 which assessed the items in Miglész

6 MNL OL E 156 a. Fasc. 090. No. 033.

7 MNL OL P 1702 fasc. 1. fons 5. nr. 6.

8 MNL OL E 156 a. Fasc. 061. No. 012.

9 MNL OL E 156 a. Fasc. 044. No. 024.; MNL OL E 156 a. Fasc. 049. No. 026.

10 MNL OL E 156 a. Fasc. 158. No. 033 / a.

and Németsi; 1280 Ft was the total sum.¹¹ According to the document, the recorded properties were already planned to be given to him for usage at this time: „(...) *aestima[ti]o et specifica[ti]o bonorum, juxta quam mihi bona assignare debebat. (...) mihi usu fructuario jure*”. However, he could receive them only in 1676.¹² The valuation involved not only the properties of Ferenc Csáky and István Fekete, but also a burnt-down house in Kassa which was owned by Ferenc Kátay and it was destroyed almost entirely during the fire in Kassa in 1674. The parts given to him there weren't too profitable. According to a document from 1675, parts of estates in Miglész and Németsi provided only 98 Ft and 58 denarius a year.¹³ Later, the same properties (which are mentioned in the estimation (*aestimatio*) made by Draheim) were donated to Draheim, his wife Klára Gatályi and their children by the king Leopold I in 1681.¹⁴ This donation was confirmed by Imre Thököly, too, and later Draheim was compelled to parley because of them.

Firstly, Ferenc Kátay's widow tried to regain the house in Kassa which they formerly owned. When Thököly had occupied Kassa in 1682 and the Szepesi Kamara had also fallen under the authority of the Prince, Hungarian magnates hoped that Imre Thököly would terminate the institution which was thought to be harmful and „German”. They also hoped that they would regain their properties which had been confiscated because of high-treason. Naturally, the Prince didn't want to do this because he also needed the institution (especially its incomes) to control his state. However, some people tried to regain their estates because they considered the confiscation to be unlawful. Kátay's widow probably had similar aims when she asked for Thököly's help related to the following section: *nisi alia Benigni[ssi]ma Suae Ma[ies]t[ati]s Sacra[tissi]mae resolutio subsecuta fuerit*¹⁵ which can be read in an estimation of November 28, 1675. Then Wilhelm Draheim sent a reply-letter to the Prince and he wrote that the Kamara had handed the house over to him by order of the Emperor. He also mentioned that only one stone wall of the house stood; both cellar and the roof collapsed at that time¹⁶. After his investiture, he renovated at

11 MNL OL E 156 a. Fasc. 090. No. 033.

12 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. November 2, 1685 p. 251.

13 MNL OL E 156 a. Fasc. 120. No. 008.

14 MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, [Archives of Hungarian Chancellery] Libri regii vol. 16. p. 637–638.

15 MNL OL E 156 a. Fasc. 090. No. 033.

16 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. January 18, 1683 p. 146. The house itself was distrained by the Szepes Chamber in 1671. The inventory which was made then says: „In

his own charge, but he also wrote that he had never lived there. „*I have never lived there for I had a suspicion that this house wouldn't remain in my ownership, should God ever liberate this country.*”¹⁷ Even if Draheim truly had not lived there, since he lived in a house which was in the outer region of Kassa¹⁸, while the Kátay-house was an „urban house”, the second part of his statement is undoubtedly false. The Kamara gave him the house in 1675, at which time the kuruc actions were not significant enough that the „*liberation of the country*” could be a realistic thought. Thököly was elected to be the commander-in-chief in 1680, moving the more significant maneuvers to the Tiszántúl. The actions of kuruc soldiers became more threatening only from that time.¹⁹ Thus it is likely that Draheim had renovated the house because he wanted to live there, but this plan could not come to fruition. In this way, his argumentation had only one goal: he wanted to put himself in a favorable light in his letter sent to the Prince. In any case, Draheim didn't protest against the widow's request. We can read in his reply letter that he was willing to hand the house over to Mrs. Ferenc Kátay but he stated some conditions. He wanted Mrs. Ferenc Kátay to pay him the costs of the renovation and also the current value of the house; Draheim wanted assessors to assess the value of the house. The later history of the Kátay-house is not known, as it is mentioned neither in the recording made after the death of Draheim nor during his per, but most likely Kátay's widow bought it from Draheim.²⁰

the Folgáčz street, on the right side, there is a house made of stone. The house opening right from the gate has glass windows and iron grated. In its rear part there is a kitchen; from the same gate, opens an empty room which iron door is the steps upwards from the rear part of the room. On the right, there is an old room which is called bakehouse. The upper room opens to the street from which opens another room, at the end of the steps there is another little house; from the court, you can reach into a cellar. In the rear part of it, there is a room for the food which door is lined with iron tin. In the rear part of it, there are two stalls for horses with shed. MNL OL E 156 a. Fasc. 035. No. 101.

17 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. January 18, 1683 p. 146.

18 Archív mesta Kosice. Magistrát mesta Kosice (henceforth AMK MMK) Schwarzenbachiana, nr. 10063.

19 More details about Thököly's election to Thököly commander-in-chief in: KARDOS Tímea: A seregválasztó nagyveszekedés: Thököly Imre és Teleki Mihály vitája. [The great debate which divided the army: Debate of Imre Thököly and Mihály Teleki] *Valóság* 57, 2014. No. 1. 84–92.

20 It's suggested by the following fact: the letter (addressed to Sebestyén Sárossy) mentioned two distrained houses from which the only one was in Kassa and the other one was in Eperjes. MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. My 20, 1685 p. 45.

After the case of the Kátay-house, he confronted with the relatives of the person who formerly owned Miglész and Tornyosnémeti. During the spring of 1684, István Csáky Jnr., the son of the Lord Chief Justice István Csáky and only 15-year-old at the time, asked the restitution of the estates in Szepesvár, Nagyida, and Gönc in a petition. These estates were confiscated in 1671 from the brother of the Lord Chief Justice because he took part in the Magnate conspiracy, also known as Wesselényi-conspiracy. In such a case, an estimation was to be made, and this was Draheim's task. To assess the exact value of these estates, he compared several earlier assessments concerning their incomes. The figures show the value of these estates accurately, and why Csáky Jnr. wanted to regain them so much. The part-estate in Szepesvár was valued at 115178,16 forints in 1676, 113551,50 forints in 1677 and 140935 forints in 1684.²¹ The other part of this estate in Szepesvár was owned by his father, István Csáky Sr.²² The Lord Chief Justice had 25 children, so due to the dividing of the estates Csáky Jnr. needed as many and profitable estates as he could obtain. A letter written to Thököly is a really interesting part of the report on the property assessment made by Draheim. In this document, he asks the Prince not to hand his estates in Miglész and Németi over to Csáky because the emperor donated these estates to him 9 years before, and they were never under the authority of the fiscal prefecture. On the basis of later dated (and above mentioned) documents, it is undoubted that Draheim could remain the owner of Miglész and Németi. Formerly, both items belonged to the estate in Nagyida. An estimation which was made by Wilhelm Draheim at Csáky's request mentions Nagyida but not the items in Németi and Miglész. Beside the settlement of Nagyida, there are the following items in the assessment: a storeyed, uninhabited mansion with a garden and an alodium (600 Ft), 800 'köböl' arable lands (4000 Ft), a field which provides 208 cortloads of hay (1040 Ft), 12 half soddages (1200 Ft), 3 cottar plots (130 Ft) and 6 empty half plots (300 Ft).²³ *I respectfully supplicate your excellency to make exceptions [excipiere] with my properties in Miglész and Németi, donated to me by by the Emperor tempore restitutionis forte*

21 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. May 27, 1684 p. 167.

22 More data about István, Ferenc and László Csáky's litigations related to properties in: PAPP Klára: *„Esze, kardja, s házassága után boldogul az ember”. Tanulmányok a Csáky család 17–19. századi történetéből.* [„Man prospers due to his mind, sword and marriage”. Studies from the history of the Csáky family from the 17–19th centuries.] Debreceni Egyetem Történelmi Intézet [University of Debrecen, Institute of History] Debrecen, 2006. 47–64.

23 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. May 27, 1684 p. 166.

*bonorum Nagyidensium and to leave them graciously in my possession while then I have been inaugurated (...)*²⁴ Thököly supported Draheim and his wife to retain these two parts. On August 24, 1684, while in Nagyida, the Prince wrote to the Chamber, explaining what he decided concerning Miglész and Tornyosnémeti. However, the Administration and the officials of the estate did not execute the Prince's order, even until September of next year, so these parts of the estate remained under the authority of Csáky and all the crops were harvested and threshed for him. These facts are mentioned in a letter of September 1 written by Klára Gatályi to Thököly.²⁵ The procedure of this case at the Chambre was quite slow: the final decision was made only in September. According to it, Draheim remained the owner of Miglész and Németi.²⁶ A letter of September 9, 1685 (unfortunately, the addressee is unknown) suggests that István Csáky Jnr. didn't agree with this decision. Draheim listed his objections and opinion related to this case; it is worth quoting: „*1. According to the decree in Kassa made in deliberatio pro fundamento, each man could recapture his own properties; this decree didn't suit Csáky while neither his father nor himself had been in exile. 2. I was the follower of our Prince earlier than Csáky was. 3. Until I have been arrested, he didn't try to obtain this property of mine although he obtained the whole property in Nagyida. 4. Excellency has already confirmed the donation of the emperor after the decree in Kassa; this case may violate Excellency's honor. 5. It's an unprecedented case that the donation of the Emperor and the confirmation of the Prince could be reconsidered judiciaire by an official of the administration or the chamber. Moreover, only he [...] has the right to revise the collatio perennalis, and because Ferenc Csáky is a pro-Habsburg [labanc] and the servant of the Emperor, he was condemned as a servant of the Emperor and not as an exile. Et hoc sufficient. But we had better wait and not do any solicitation, and they will be wary. The name of the bailiff must be consigned cum complicib[us] and preserved; there is enough time to revenge on him suo modo; dealing with this now is useless.*”²⁷ Finally, Csáky István obtained the part-estates in Nagyida and the oppidum in Gönc according to the decision of Leopold I. in September 1688.²⁸

24 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. May 27, 1684 p. 168.

25 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. September 1, 1685 p. 142.

26 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. September 5, 1685 p. 142–143.

27 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. September 9, 1685 p. 250.

28 BARTA M. János: *Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel*. [János Rottal's correspondence with Ferenc and István Csáky] MTA Bölcsészettudományi

According to surviving data, Draheim had a similar controversies related to the properties of István Fekete. Our sources about this case are rather insufficient, so only a part of a sentence of a letter which was written by Draheim and sent to Thököly (in another case) suggests that István Fekete recaptured his own part before August 1684.²⁹ This part contained 6 cottar homes in Miglész and its value was 225 Ft.³⁰ While these parts are mentioned in the inventory made after the death of the former prefect, the controversy related to them could have ended similarly to the case of the Csáky-estates.

Despite of his acquired properties, Leopold Wilhelm Draheim could not be categorized as rich. After he had received the decree of County Abaúj in the summer of 1684, in which the sheriff of the county (László Sárossy) obliged him to send 2 cavalrymen to the Prince's military post, he sent an indignant letter to Imre Thököly.³¹ The letter tells that Draheim did not need to send any soldiers earlier because the Prince himself relieved him of this task. The number of the requested cavalrymen in his place was another grievance, saying he could not afford it. Later he wrote that he had been obligated to pay only 1 forint when he had owned the properties which had been given to him by the emperor (we should remember that for a short time he was divested of both the Csáky-properties and the Fekete-properties by the summer in 1684). He explained that in his current position, after the Turkish destroyed his remaining estates, he could not afford more than 1 cavalryman.

„I am a newcomer and for all the things I own in this country, I paid in cash when the prices were so high. Hereby I confess that if I hadn't obtained any house or properties and if I hadn't spent any on my several servants or my family, I would have some money due to my service. But as it has been coming so slowly as it was being spent” – he wrote in May 1685.³² We don't know how much he paid for the usage of the properties of Csáky and Fekete between 1676 and 1681 but one thing is undoubted: he had to pay 700 Ft for pawn every year for the house in Kassa, whose former owner was Ferenc Kátay and which had an estimated value of 1000 Ft.³³ On 24 July in 1686, he obtained another cottar plot in

Kutatóközpont [Research Centre for Humanities, Hungarian Academy of Sciences] Bp., 2017. (Lymbus kötetek 3.) 355.

29 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. August 25, 1684 p. 171.

30 MNL OL E 156 a. Fasc. 090. No. 070.

31 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. August 25, 1684 p. 171.

32 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. May 12, 1685 p. 41.

33 MNL OL E 156 a. Fasc. 120. No. 008.

Tornyosnémeti for which he paid 30 Ft to the Chamber,³⁴ and (according to a registration of February 1690) he owned two uninhabited cottar plots (sum value: 170 Ft) as pawn, for 130 Ft.³⁵ Despite these aforementioned facts, it is a questionable statement that he had bought all of his properties for cash. An inquiry was conducted in his case even in the spring in 1684 because he had confiscated some properties for the benefit of himself, and this inquiry continued when he was brought an action a year later. At that time, during the hearing of witnesses, many of the asked citizens of Kassa gave detailed evidence against Draheim and János Láng; these citizens said that these two persons abused their offices.³⁶ The result of the inquiry confirmed the citizens' statements.³⁷

When Leopold Wilhelm Draheim died in 1693, his family inherited mainly debt; as he had outstanding debts to the chamber as well, all of his estates in Abauj were confiscated. However, Draheim had amassed quite a large sum of debt not only to the institution of Szepes but also to some private persons. *„If the Gyöngyösi family will ask the residue of the price of the house, they have to wait whatever they do (...) think of it if I couldn't fulfill it in better times, we definitely couldn't fulfill it now when all of our properties are gone (...) They should still wait (...) I am not able to pay now. Please tell everyone who have granted credit us that I'll pay us in the future.”*— he wrote these words to his wife, Klára Gatályi after he had been arrested in 1685.³⁸ It's a meaningful fact that Draheim's family couldn't pay even the costs of the funeral. Mátyás Freindlich, the

34 MNL OL E 156 a. Fasc. 120. No. 008.

35 MNL OL E 156 a. Fasc. 009. No. 004.

36 *„Johannes Ban: at that time I was present due to inquisition, so I know that most of the items from the house of Bálinfy were taken to the houses of Wilhelm and János Láng. Petrus Divinyi: I saw that Wilhelm's groom what kinds of things brought from Bálinfy's house to the house of Wilhelm. Michael Várad: I've also heard that Wilhelm took an aureus etwee hidden under his pelisse from Holló's house. Johannes Sárossy: I know that Wilhelm ordered some products of Mrs. Forgács from Eperjes on carts; one part of them was sent to our lord, the other part was sent to his own house and this latter cart was covered with some drapes. András Pléhműves: He knows that after the getaway of the Jesuits, quite many crops, tin pots, blankets, duvets, and other household items were left here, which were gathered on the order of the prefect. In the evening, he took away all the possess (including the crops) of the Tavernath chamber official who lives in Bálinffi house. This Tavernath recognized a cupboard (which was owned former by him) in Draheim's house.”* MNL OL W210 A Thököly Szabadságharc Levéltára. Tanúvallomások, perek [Archive of the war of independence led by Thököly. Testimonies and litigations] (henceforth W210) 1685. p. 27., 30., 32., 33., 66.

37 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. without date p. 249.

38 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. May 29, 1685 p. 42.

court justice in Szendrő³⁹ gave some money to the widow for this purpose. Choosing him was quite reasonable, as according to the specificatio, Freindlich granted credit to Draheim many times.⁴⁰

Although Draheim wrote to his wife in 1685 that „*as it has been coming so slowly as it was being spent*”,⁴¹ this statement became true only after his death. His children, Mária and Klára could inherit only confiscated properties. The former prefect of the Szepes Chamber got married twice in his life. His second wife called Judit Görgey (the widow of János Nikházy); their marriage in 1688 strengthened the financial position of his children. In 1720, before the death of Judit Görgey, Judit Nikházy and Mária Draheim divided the inherited properties; if we study their sharing, we can see remarkable properties including at least 7 mansions, large arable lands, fields, and – what is more important – free vineyards in the region of Hegyalja.⁴² This document doesn't contain any sections about the former properties of Wilhelm Draheim, so Judit Nikházy and Mária Draheim negotiated only about the Görgey-estates. The later history of the prefect's estates is mentioned in a document that was written some years later, in 1725. This is the testament of Mária Draheim in which she bequeathed half of his father's estates in Miglész, Németi, and Kenyhec to her second husband called Tamás Czuk, an official who was responsible for the collecting of thirtieth customs in Sátoraljaújhely,⁴³ while the second part was bequeathed to her daughter Mária Szilvássy, who was born from her first marriage.⁴⁴ Thus the properties which were obtained by Leopold

39 G. GYÖRFFY Katalin: Festők, szobrászok, faragók, asztalosok, kőművesek és más mesteremberek gróf Csáky Antal szolgálatában Szendrőn a 18. század közepén. [Painters, sculptors, wood-carvers, carpenters, masons and other artificers in the service of count Antal Csáky in Szendrő in the centre of the 18th century] = *Művészettörténeti értesítő*, 2006. No. 2. 277.

40 „*How much Nobel Wilhelm a Draheim owed me in his life and how much I erogated for his funeral*” – this is the beginning of a list which contains the following items: the house in Kassa (180 Ft), to the wife (54 Ft), to György Kovács (31,20 Ft), for 6 harness (40 Ft), for the coat of arms (37,21 Ft), for the signet ring (3,94 Ft). MNL OL P 1702 fasc. 1. fons 5. nr. 5.

41 MNL OL G 3 TSzK fasc. 12. III. 8. May 12, 1685 p. 41.

42 These documents were dated to 1723. Dividing of the inherited wealth doesn't mention Klára Draheim. She was last mentioned in the sources in 1721, so we can suppose that she died before the final document was made. MNL OL P 1702 fasc. 1. fons 5. nr. 12.

43 MNL OL E 156 a. Fasc. 065. No. 059.

44 Slovenský národný archív. Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Lelesi Acta anni 1725. nr. 56.

TÜNDE VERES

Wilhelm Draheim could be later redeemed at the Chamber, so it could be further inherited among the descendants of the former prefects.

Rupčić Hajnalka

A répacukoripar úttörői, és a nádcukor egyeduralmának megszűnése

A cukor – bármilyen növényből állították is elő – szerves részét képezi napjaink táplálkozásának, ezt az élelmiszert azonban a 19. század második felét megelőzően drágasága miatt csak a tehetősebbek fogyaszthatták. Kezdetben a nádcukor töltötte be a legjelentősebb édesítőszer szerepét a mézen kívül, ám egy, a 18. században történt, jelentéktelennek tűnő felfedezés ezt az egyeduralmat megtörte, s hosszas rivalizálás vette kezdetét a monopolhelyzet megszerzéséért. Ez a küzdelem már akkor megkezdődött, mikor az újonnan felbukkant édesítőszer piaci szempontból még egyáltalán nem veszélyeztette a nádcukor monopóliumát. Ennek ellenére – ahogy a későbbi fejlemények is igazolták – a nádcukor-kereskedelemben érdekelt felek fenyegetettség-érzése megalapozottnak bizonyult. Az 1747-ben felfedezett répacukor ugyanis a sok nehézség ellenére utat tört magának, és egy idő után kiszorította a nádcukrot európai piacáról.

A cukornád, amely az édes füvek családjába tartozó, belül lédús, kívül kemény kérgű édes növény¹, Melanéziából, pontosabban Új-Guineából származik, ahol már Kr. e. 15 000–8 000 között valószínűleg hasznosították.² Bár a nád maga Melanéziából származik, a cukornádkultúra kiindulási helye kétségekívül India volt, ezért is terjedt el tévesen a cukornád származási helyeként India.

A cukornád általunk ismert első említése Nagy Sándor makedón király krétai admirálisa, Nearkhosz beszámolójában lelhető fel. A Perzsa Birodalom Kr. e. 327-es elfoglalása után Nagy Sándor seregei tovább nyomultak India irányába, melyről az admirális jelentést tett uralkodójának, s egy különös, méhek nélkül mézet adó növényről számolt be.³ Ez a számukra szokatlan növény nem volt más, mint a cukornád. Az indiaiak

1 Robert Huber – Hubert Ziegler: *Lexikon der Biologie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 2004, 487.

2 Ez az Új-Guineából származó cukornád fajta a *Saccharum officinarum*, a *Saccharum robustum* leszármazottja, és több évszázados utat tett meg, amíg eljutott Európába. Feltételezhetően Kr. e. 8 000 körül kezdett emberi kéz által terjedni. Jakob Baxa – Guntwin Bruhns: *Zucker im Leben der Völker*. Verlag Dr. Albert Bartens, Berlin, 1967. 1.

3 A beszámoló Sztrabón Geographika című munkájában és Megaszthenész írásaiban maradt fenn. Baxa – Bruhns, 1967. 1.

kezdetben a kertekben termesztett nádat annak megérése után levágták, rácsálni kezdték, és kiszívták vagy kipréselték a levét. Az évszázadok során kiismerték a növényt, és rájöttek, hogy a szárból kinyert lé főzés során nyúlós, ragadós barna masszává válik. Ha még tovább főzték, a massa már szilárdabb szerkezetet kapott, és kihülése után megdermedt. Így jött létre a nyers nádcukor. Ezt a nyers cukrot idővel továbbfejlesztették: tisztítással és átfőzéssel egy világosabb, jobb minőségű masszát kaptak, ez azonban még mindig nem volt kristályos szerkezetű. Állaga a mézére hasonlított, ezért is lehetett megtévesztő azok számára, akik ezt a cukornádból nyert anyagot nem ismerték, és az általuk ismert mézhez hasonlították. A rómaiak a Kr. u. 1. században már élénk kereskedelmet folytattak Indiával, a cukornádat és az abból nyert, masszává főzött szirupot is ismerték, de ez az anyag még nem volt sem fehér, sem szemcsés.⁴ A nádcukor kikristályosításának módját feltehetően a perzsák dolgozták ki, miután az indiaiakkal folytatott kereskedelemnek köszönhetően megismerkedtek azokkal az eljárásokkal, melyeknek segítségével kinyerhették a nád nedvét, és abból nyers cukrot állíthattak elő.⁵ A perzsák Kr. u. 600 körül továbbfejlesztették az indiaiak által alkalmazott sűrítés, átfőzés, újrapréselés, ismételt dermedtés és feloldás technikáját, és sikerült mentesíteniük a cukrot minden egyéb anyagtól, és fehér, szemcsés szerkezetű cukrot nyertek.

Tehát Perzsiában alkalmazták elsőként az alapos tisztítási és finomítási eljárásokat, s itt töltötték először kúp alakú formákba a főzött cukormasszát, mely így a megszilárdulás után süvegformát öltött. Az itt folytatott cukortermelés az arab hódítás idején is folytatódott, sőt, jelentőségét az arabok is felismerték, és terjeszkedésük során a cukornádat is magukkal vitték, többek között Egyiptomba, Szíriába, Ciprusra, Marokkóba, Szicíliába, Máltára és az Ibériai-félszigetre is.⁶ Bár az arab hódítás jóvoltából a nádcukor eljutott Európa egyes déli régióiba, ám a lakosság körében csak a keresztes hadjáratok idején vált ismertté.⁷

Bár az új édesítőszer rendkívül magas ára miatt luxuscikknek számított, használata a tehetős felső társadalmi rétegek körében fokozatosan

4 Baxa – Bruhns, 1967. 6–7.

5 Herbert Pruns: *Vom Mittelalter bis zur französischen Revolution*. Europäische Zuckerwirtschaft 3., Fördererkreis Zucker-Museum e. V. Berlin, 2008, 23.

6 Pruns, 2008, 25–27.

7 Aacheni Alberich (Albertus Aquensis) – aki a hazatért keresztes lovagok szóbeli beszámolójából állította össze *Historia Hierosolymitana* című munkáját – a Tripolisz szántóföldjein található „méznádról” számolt be, melyet (a német fordítás szerint) Zucra névvel illettek. Baxa – Bruhns, 1967, 9–11.

elterjedt. A középkorban gyógyszerként és élvezeti cikként alkalmazták, a 15–16. századtól pedig már státuszsimbólummá vált. Ettől kezdve a cukrot az arisztokrata udvarokban már nemcsak gyógyításra, édesítésre és cukros csemegék készítésére használták, hanem az előkelő vendégek elkápráztatását szolgáló reprezentációs eszközként is.⁸

A korábban a cukorkereskedelmet uraló itáliai kereskedővárosok (Velece, Genova, Firenze stb.) keleti kereskedelmi útvonalai a 15. században megindult török hódítás következtében beszűkültek. Mindez arra készítette az európai kereskedelemben érdekelteket, hogy új útvonalakat fedezzenek fel Indiába és a keleti kereskedelem központjaiba. A felfedezéseknek köszönhetően nemcsak egy alternatív hajózási irányt találtak India felé, hanem a cukornád számára is új termesztési területekre leltek. Így helyezték át a ciprusi nádtermesztést az 1420-ban felfedezett Madeirára, majd telepítettek cukornádültetvényeket a Kanári-szigetekre. Az itt folytatott cukortermelés a középkor végére már nagymennyiségű cukrot szolgáltatott az európai piacokra, aminek következtében a cukorárak csökkentek, de nem olyan mértékben, mely lehetővé tette volna a kevésbé tehetősek cukorfogyasztását.⁹ Ennél jelentősebb hatása volt a cukornádtermesztésre és a cukorkereskedelemre az amerikai felfedezéseknek. Bár Kolumbusz Kristóf eredetileg „sárga aranyat” keresett az Újvilágban, végül a „fehér aranyak” is nevezett cukor előállítását lendítette fel azáltal, hogy 1493. november 15-én partra szállt Hispaniolában, ahol először ültették el a cukornádat, melynek sikeres fejlődéséről és szaporodásáról a spanyol királyi párt is értesítette.¹⁰ Az amerikai gyarmatok cukornádtermesztése portugál és spanyol kézben volt, de a spanyol területek váltak kiemelkedővé. A 17. századtól pedig már a britek is megvetették lábukat az amerikai gyarmatokon, így ők is bekapcsolódtak a rabszolgakereskedelemnek köszönhetően rendkívül nyereséges cukornádtermesztésbe és cukorkereskedelembe. Anglia számára nem csupán a cukorüzlet, hanem a rabszolgakereskedelem is rendkívül nagy hasznot hozott, igaz e kettő szorosan összekapcsolódott.¹¹ A 18. századra a Brit Birodalom mind a cukortermelésben, mind a rabszolgakereskedelemben

8 Rupčić Hajnalka: *Régi idők státuszsimbóluma, a cukor*. [Online: Újkor.hu, <http://ujkor.hu/content/regi-idok-statuszsimboluma-cukor> – 2020. július 30.]

9 Edmund Oskar von Lippmann: *Geschichte des Zuckers, seiner Darstellung und Verwendung, seit den ältesten Zeiten bis zum Beginne der Rübenzuckerfabrikation*. Max Hesse's Verlag, Leipzig, 1890, 247–257.

10 Baxa – Bruhns 1967, 17.

11 Gerhard Tannenber: *Der Kampf um den Zucker. Deutsche Forschung und Tatkraft brechen ein Monopol*. Wilhelm Goldmann, Leipzig, 1942, 48.

monopol helyzetbe került. Csakhogy ez az európai országok számára gazdasági szempontból hátránnyal járt, hiszen a gyarmatárukra szükségük volt, ugyanakkor az azokra kiadott pénzt nem tudták visszaforgatni; az Anglia és a gyarmatok kasszájába vándorolt. Ezt a pénzáramlást igyekeztek a franciák és a poroszok megakadályozni a merkantilista (a poroszok esetében kameralista) gazdaságpolitikával.¹² II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) porosz király – elődeihez hasonlóan – a belső piac védelmére törekedett, ő azonban nem a külföldi áruk behozatalának megtiltásával érte ezt el, hiszen ebben az esetben elesett volna a gyarmatárukra kivetett magas vámokból származó bevételektől. Ebből következően a külföldi árut beengedte, de a nyereséget igyekezett belföldön tartani, mégpedig hazai manufaktúrák, a cukor esetében cukorfinomítók létrehozásával.¹³ A 18. század második felében 17 finomítót állítottak fel a Porosz Királyság területén, melynek köszönhetően egy gördülékenyen működő cukoripart hoztak létre.¹⁴ A sikeres cukoriparnak köszönhetően egyre jobban elhalványult a cukorral, mint a gazdaságot károsító gyarmatáruval szembeni „ellenszenv”, s a poroszok inkább hasznos árucikként tekintettek rá, szemben más gyarmatáruval, mint például a kávé és a tea, hiszen ezekből nem tudtak nyereséget termelni.¹⁵

A magas vámok és a cukorfinomítók tehát tompították a pénzáramlás okozta gazdasági hátrányt, ám Nagy Frigyesnek ez nem volt elegendő. A cukrot és a többi gyarmati, illetve külföldi árucikket szerette volna valamilyen belföldön előállított termékkel helyettesíteni.¹⁶ Ennek érdekében gyakran fordult az akadémia tudósaihoz. A korszak elismert gyógyszerész-kémikusa, Andreas Sigismund Marggraf fel is keltette az uralkodó figyelmét. Marggraf nem kifejezetten cukrot keresett, de növé-

12 Lakatos Hajnalka: A répacukor felfedezése és a porosz cukoripar kezdetei. In: *Paletta. II. Korújkortörténeti Tudományos Diákkonferencia*. Szerk. Bódai Dalma – Vida Bence. ELTE BTK Közép- és Korújkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 2015., 71–91.

13 Baxa – Bruhns, 1967, 64.

14 Johann Andreas Demian: *Statistische Darstellung der Preussischen Monarchie. Grösstentheils nach eigener Ansicht und aus zuverlässigen Quellen*. Verlag Stuhr, Berlin, 1817, 372–373.

15 Baxa – Bruhns, 1967, 67.

16 II. Frigyes ellenezte a kávé-, tea- és kakaófogyasztást és a cukorhasználatot. Mivel ő maga sörlevesen nevelkedett, szerette volna, ha alattvalói is megelégszenek ezzel. A „káros” italok fogyasztását azzal igyekezett visszaszorítani, hogy például a kávé 1781-ben állami monopóliummá tette, és betiltotta a szeszfőzdeket. Ám hiába tiltotta be a kávébehozatalt, és küldött kémeket a titokban kávé pörkölk felkutatására, a növekvő kávéfogyasztást nem tudták visszaszorítani. Tannenbergh, 1942, 29.

nyi nedvek vizsgálatával foglalkozott, így a cukornád és más növények helyettesítésében is jó eséllyel indulhatott. Bár a korszakban több európai országban folytattak kísérleteket különböző növényekkel (juhar, kukorica, édes gyökerek), de az első sikerek Marggrafot illették.

Marggraf 1709. március 3-án született Berlinben, s gyógyszerész családból származott. Apja, Henning Christian Marggraf¹⁷ maga is gyógyszerész volt, és a család egyik ágában (Paschasius Marggraf leszármazottai) többen is sebész, orvos vagy gyógyszerész mesterséget űztek. Marggraf elsősorban kémiai kutatásokkal foglalkozott, de egy ideig gyógyszerészként is dolgozott, miután képesítését megszerezte.¹⁸ Öt évig tanult a *Collegium medico-chirurgum*ban, és Caspar Neumann vezetése mellett kémiai ismeretekre tett szert. Apja hatására fordult a gyógyszerészet és az orvostudomány felé.¹⁹ 1731-ben a helyi gyógyszerész, Rösler társaként kapott munkát Frankfurt am Mainban, két évvel később pedig Strassburgban Johann Jacob Spielmann²⁰ gyógyszerértárának munkatársa lett.²¹ Felsőfokú gyógyszerészeti és orvostudományi tanulmányait a hallei egyetemen végezte, és tudományos képzését a freibergeri Bányászati Akadémián fejezte be. Itt ásványok vizsgálatával foglalkozott, és azok közé a kutatók közé tartozott, akik kémiai elemzéseik során már mikroszkópot is használtak. Marggraf tehetsége és sokoldalú érdeklődése hamar megmutatkozott. Az ő nevéhez köthető többek között a foszforsav és a hangyasav felfedezése, illetve utóbbi ecetsavtól való megkülönböztetése.

17 Henning Christian Marggraf (1680–1754) udvari gyógyszerész volt, de a családi papírok nem őrizték meg, hol és milyen eredménnyel fejezte be gyógyszerész tanulmányait. 1707. október 5-én berlini polgárjogot szerzett, egy évvel később pedig megnősült.

Georg Edmund Dann: *Deutsche Apothekerfamilien. Pharmazeutische Zeitung* 82., 1937, 337–342.

Henningnek feleségétől, Anna Martha Kellnertől (1685–1752) több gyermeke született, közülük legalább nyolc lány volt. Három lánya és egy fia (Andreas Sigismund) érte meg a felnőttkort. Feltehetően felesége révén jutott vagyonhoz, így saját építésű házában tudta megnyitni gyógyszerértárát a Spandauer Strasse és a Probststrasse sarkán. Gyógyszerész karrierjének csúcán az Ober-Collegium medicum tanácsadója lett.

Christoph Friedrich: *Andreas Sigismund Marggraf. Begründer der Zuckerindustrie.* 2009.10. [Online: *Pharmazeutische Zeitung*, <https://www.pharmazeutische-zeitung.de/ausgabe-102009/begruender-der-zuckerindustrie/> – 2020. július 30.]

18 Dann, 1937, 337–342.

19 Tannenberg, 1942, 24.

20 Johann Jacob Spielmann (1695–1740), Goethe későbbi professzorának és kémiatanárának, Jacob Reinbold Spielmannnak (1722–1783) apja, a strassburgi Hirsch gyógyszerértár tulajdonosa. Friedrich, 2009.10.

21 Dann, 1937, 337–342.

Emellett hangsúlyozta a desztillált víz kémiai kísérleteknél mutatkozó előnyeit, foglalkozott a különböző timföldek tulajdonságaival, a gipsz és a mészkő felhasználásával, ciánkáli előállításával és a cink cinkércből való kivonásával. Mindezekkel nemzetközi hírnévre tett szert, de a cukor takarmányrépából való kivonásával a cukoripar történetének úttörőjévé vált.²² Csakhogy a rendkívüli felfedezésnek számos akadályt le kellett küzdenie, mire annak valódi haszna mutatkozott.

Marggraf 1744-től megkezdett növényi nedvekkel foglalkozó kutatásai során felismerte, hogy az adott növényben található fehér, kristályos anyag nem csupán hasonlít a cukorra, hanem valóban az, és teljesen megegyezik a cukornádban található cukorral. Mikroszkópos elemzése kimutatták, hogy az általa vizsgált őshonos növények közül a fehér és a piros mángold, valamint a cukorgyökér nagyobb mennyiségben tartalmaz cukrot. Marggraf abban a hitben, hogy a cukor is egy só, ugyanúgy próbálta kivonni a cukrot a növényekből, mintha sót vonna ki. Ennek megfelelően alkohollal próbálkozott és sikerrel járt. A felszeletelt répákat kiszárította és mozsárban porrá zúzta, majd tovább szárította. A meleg porból nyolc unciát vékony nyakú üvegbe töltött, felöntötte tizenhat uncia sósborszesszel, és lezárta egy parafadugóval. A keveréket homokfürdön melegítette egészen a forráspontig, majd vásznon keresztül leszűrte és kipréselte. A kipréselt levét szintén üvegbe tette, lezárta és meleg helyen tárolta. Néhány hét múlva az üvegben tárolt folyadék a cukor minden tulajdonságával bíró anyaggá kristályosodott.²³ Végül a fehér mángoldból 6,4%, a piros mángoldból 3,9%, míg a cukorgyökérből 4,6% cukrot sikerült kivonni. Mivel az alkohol használata drágának bizonyult, Marggraf más, a nádcukorfőzéshez hasonló módszerhez folyamodott. A növényekből kinyert nedvet főzéssel sűrítette be, a keletkezett habot eltávolította, majd a főzetet tojásfehérjével, illetve ökörvérrel tisztította

22 A korszak növények cukortartalmáról alkotott elképzelései és a flogiszton-tézis rámutat arra, hogy szinte csoda, hogy Marggraf a kémia 18. századi állása szerint egyáltalán ki tudta vonni a cukrot a répából. Ekkor ugyanis még nem tudták pontosan, hogyan jön létre cukor a különböző növényekben, és viták folytak arról is, hogy a növények a levegőből vagy a földből nyerik-e cukortartalmukat. Az a szemlélet terjedt el, miszerint a növények egy titokzatos „földérből” táplálkoznak. Ezt a nézetet végül Liebignek sikerült megtörsnie a nitrogén körforgásának bemutatásával. Szintén elfogadott elmélet volt a flogiszton-tézis, melyet kezdetben Marggraf is igaznak vélt, de hamarosan rájött a tévedésére. A flogiszton-tézis szerint az égést az adott anyag darabokra esése okozta, mely során egy bizonyos alkotóelem, a flogiszton táplálta a lángot. Az égést tehát akkoriban még nem oxidációs folyamatként ismerték. Tannenber, 1942, 24–30.

23 Andreas Sigismund Marggraf: *Chymische Schriften*. 2. Band, Verlag Arnold Wever, Berlin, 1767, 70–74.

meg a szennyeződésektől és a felesleges összetevőktől. A legnagyobb és legjobb minőségű cukorhozammal végül a fehér mángold bírt.²⁴ Eredményeit Marggraf 1747. november 17-én ismertette az akadémia tagjaival, és előadását hamarosan publikálták is *Experiences chimiques faites dans le dessein de tires un véritable sucre de diverses plantes, qui croissent dans nos contrées* címen, mely később német nyelven is megjelent.²⁵

Marggraf a cukor kivonásával kapcsolatos kísérleteit a porosz uralkodótól függetlenül kezdte meg, ám eredményeinek publikálása felkeltette Nagy Frigyes figyelmét, aki felkérte a tudóst, hogy keressen megoldást a gyarmatárúk (például a csokoládé, a kávé vagy a dohány) helyettesítésére. Ezek a próbálkozások végül nem vagy csak részben jártak sikerrel. A király támogatta Marggraf kutatásait, de mivel az újonnan felfedezett répacukor még rendkívül messze állt az ipari előállítástól, így nem csodálkozhatunk, hogy Frigyes inkább a porosz cukorfinomítók létrehozását igyekezett elősegíteni, hiszen azok sokkal hamarabb hasznot hozhattak az államnak, mint az éppen csak megismert répacukor, melyet ráadásul a tudóstársadalom is kételkedően fogadott. Hihetetlen volt számukra, hogy a répából kivont cukor megegyezik a nádcukorral. Még a királynak és az akadémia tagjainak küldött kóstoló sem tudta őket meggyőzni. Mivel a társadalom által megbecsült tudósok kétellyel fogadták az új felfedezést, így a lakosság sem tett másképp.²⁶ Marggraf rendkívül szerény és konfliktuskerülő jelleméből adódóan nem védte meg felfedezését a támadóktól,²⁷ annak ellenére, hogy ő maga is tisztában volt a répacukor rendkívüli előnyeivel.²⁸ Marggrafot valójában tudományos érdeklődése hajtotta, és nem felfedezésének hasznossága. Ennek következtében a répacukor nem kapott elég figyelmet, ellenzői könnyedén elnyomhatták. Bár Marggraf 1782. augusztus 7-én végelgyengülésben meghalt,²⁹ és kutatásai egy időre homályba veszttek, de a politikai és gazdaság viszonyok nem hagyták sokáig szunnyadni a répacukor kérdését. A hazai cukor előállításának

24 Christoph Schumann: *Der Anteil deutscher Apotheker an der Entwicklung der technischen Chemie zwischen 1750 und 1850*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 1997, 270.

25 Herbert Pruns: *Europa auf der Suche nach Zucker in einheimischen Kulturpflanzen*. Europäische Zuckerwirtschaft 1., Fördererkreis Zucker-Museum e. V. Berlin, 2004, 90–91.

26 Tannenber, 1942, 28–30.

27 Tannenber, 1942, 27.

28 Marggraf tudta, „hogy a szegény paraszt nagyon jól használhatná ezt a növényi cukrot vagy annak szirupját az elég drága [cukor] helyett...” Marggraf, 1767, 84.

29 Friedrich, 2009.

szükségessége újra és újra felmerült, így Marggraf tanítványa, Franz Carl Achard folytatta és tökéletesítette azt a munkát, melyet tanára egykor elkezdett, megalapozva ezzel az európai répacukoripart.

A francia származású Achard családja a nantes-i ediktum megszüntetése után Berlinbe menekült. Achard édesapját³⁰ 1755-ben – amikor két éves volt – vesztette el, ezután édesanyja³¹ újraházasodott. Gyermekek és fiatakoráról sajnos nem sokat lehet tudni, az viszont bizonyos, hogy Berlinben élt, és egyik nagybátyja különösen szíven viselte a sorsát. Magánéletéről is rendkívül kevés információ maradt fenn, azt azonban tudjuk, hogy professzorával, Marggraffal ellentétben ő megházasodott, és gyermekei is születtek.³² Achard kémiát és fizikát tanult, első fizikai esszéit pedig 1773-ban jelentette meg. Alig huszonegy évesen a berlini természettudósok társasága (*Gesellschaft Naturforschender Freunde zu Berlin*) tiszteletbeli tagjának választotta.³³ Ennek köszönhetően ismerkedett meg számos ismert tudóssal, így későbbi tanárával, Marggraffal is, aki pártfogásába vette. Achard hamarosan Marggraf asszisztense lett, és egy tudományos munkatársi állást is megpályázott, igaz, erre a posztra már az akadémia is javasolta őt. A király kezdetben egy külföldi tudósnak szerette volna adni az állást, de az akadémia tagjainak közbenjárására végül mégis Achard kapta a kinevezést, és huszonöt évesen az akadémia professzorává vált. Ezután tanárának hivatali lakásába költözött.

A tehetséges és becsvágyó Achard bizonyítani akarta, hogy az akadémia tagjai nem hiába szavaztak bizalmat neki, és a tudomány akkori

30 Wilhem Achard (franciául Guillaume Achard), a werdervorstadi francia templom lelkésze. Wilhelm Stieda: *Franz Karl Achard und die Frühzeit der deutschen Zuckerindustrie*. Abhandlungen der Philologisch-Historischen Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Verlag Hirzel, Leipzig, 1928, 3–8.

31 Bernard Unterhalt Marguerite-ként (In: Bernard Unterhalt: Franz Carl Achard. Der Zuckerfabrikant. 2003/18. [Online: Pharmazeutische Zeitung, <https://www.pharmazeutische-zeitung.de/inhalt-18-2003/magazin-18-2003/> – 2020. július 27.], Baxa és Bruhns pedig Marie Eleonore Roupertként nevezi meg. Baxa – Bruhns, 1967, 99.

32 Huszonhárom évesen kérte a király engedélyét a Karoline Repperrel való házasságkötésre, bár családja ellenezte az esküvőt. Ez a frigy azonban nem tartott sokáig, pár év múlva ugyanis elváltak. Egy fiuk született, Karl August, aki később közgazdászként tevékenykedett. Achard második házasságkötésének időpontja nem ismert. Második választottja Jeanne Henriette Caroline Koeppen volt, akitől három gyermeke született, de még egybekelésük előtt. Achard valószínűleg új partnere miatt vált el előző feleségétől. Lánya, Henriette Sophie Adelheid 1787-ben, fia Johann Karl Felix 1791-ben, második lánya, Emilie Albertine Amalie pedig 1795-ben született. Tannenberg, 1942, 80–82.

33 Unterhalt, 2003/18.

állása szerint megoldhatatlan problémák megoldásába kezdett. Rendkívül érdekelte az elektromosság, melynek elmebeteg-gyógyításban való alkalmazását és az állati, valamint növényi csírák életben tartására való felhasználását vizsgálta. Megismételte Galvani kísérletét, és olyan egyéb tesztekert hajtott végre, melyek véletlenül jutottak eszébe. Így akart salétrom nélküli lőport készíteni, illetve olyan ágyúkat, melyek légnomás felhasználásával lötték ki lövedékeiket. Még drágakövek előállításával is megpróbálkozott. Bizonyos tekintetben megszállott volt, hiszen előfordult, hogy tizenhárom éjszakát töltött folyamatosan a laboratóriumban, és a kertben végzett kísérletek végrehajtásában még a legrosszabb időjárási körülmények sem tudták megakadályozni. A francia író, Thibault és a német természettudós, Alexander von Humboldt is elismeréssel nyilatkozott Achard éles elméjéről és kitartásáról.³⁴ A tudós legújabb eredményeiről rendszeresen tájékoztatta Nagy Frigyest is, aki 1780-ban megbízta Achard-t, hogy próbáljon meg kifejleszteni új színező anyagokat, illetve keressen megoldást a külföldi dohányfajták hazai klímához való hozzászoktatására.³⁵ A kísérletek elvégzésére Achard egy kaulsdorfi birtokot kapott a királytól 1782-ben, majd a sikeres eredmények után az uralkodó évi 500 tallér élethosszig tartó járadékot is adományozott neki. A dohány mellett kukoricatermesztés is folyt a birtokon, annak reményében, hogy abból is sikeresen nyerhetnek majd ki cukrot, ám ez végül nem a várakozásoknak megfelelően alakult. Ennek hatására határozta el Achard, hogy megpróbálja folytatni tanára korábbi kutatásait, és 1784-ben takarmányrépa termesztésébe kezdett, amellett, hogy továbbra is kísérletezett az őt érdeklő problémákkal, mint például a repüléssel és az optikával.³⁶

Miután Achard tanára, Marggraf elhunyt, az akadémia fizikai osztályának igazgatói posztja megüresedett. Achard rendkívüli teljesítménye indokolta, hogy ő követi professzorát a direktori székben, és az uralkodó rövid habozása után megkapta tanára korábbi pozícióját.³⁷ Ezután még több felkérés érkezett a királytól Achard-hoz különféle kísérletekre, különösen a gyarmatárak helyettesítésének céljából. Cukorral kapcsolatos kísérletei is új lendületet vettek. Az édes, cukrot tartalmazó növények, gyümölcsök, a szőlő, juhar és a kukorica vizsgálatába kezdett. A szőlőcukor kikristályosítása már a franciáknak sem sikerült, de azért ő is tett egy próbát; sikertelenül. Emellett, ahogy már említésre került, a kukoricával sem tudott jelentős eredményeket elérni, ezért úgy döntött, a répapélék

34 Tannenber, 1942, 36–39.

35 Baxa-Bruhns, 1967, 99–100.

36 Tannenber, 1942, 40–41.

37 Baxa-Bruhns, 1967, 100.

vizsgálatánál marad, majd kutatásait a takarmányrépa analizálására szűkítette. Bár a korszakban más tudósok is próbálkoztak cukor-előállításával, az ő adataikat Achard nem használta fel, sőt Marggraf eredményeit sem tartotta elegendőnek a nagyobb mértékű cukorgyártás kialakításához, annak ellenére, hogy tanárának adatai is jók voltak. Achard úgy vélte, hogy a hasznot is hozó cukorgyártáshoz meg kell találni a megfelelő fajtájú takarmányrépát, és olyan termesztési módszert kell kidolgozni, mely a lehető legjobb répa- és cukorhozamot produkálja. Kísérleteinek híre hamar elterjedt az európai tudósok körében, és számos kutató érkezett birtokára Spanyolországból, Itáliából, Franciaországból és Angliából, hogy megfigyeljék a különböző eljárásokat. Maga Achard is sokat utazott, mely jelentős kiadással járt, így a tudós, hamarosan anyagi nehézségekbe ütközött. A legnagyobb problémát azonban kaulsdorfi birtokának leégése jelentette. Mivel a terület használhatatlanná vált, 1785 novemberében kénytelen volt eladni a birtokot,³⁸ és laborjában és szolgálati lakásában folytatni a kísérleteket.³⁹ Mivel azonban kertje és laboratóriuma e célra túl kicsinek bizonyult, kénytelen volt új földbirtok után nézni. 1790 és 1792 között sikerült megvásárolnia egy zsellérbirtokot Französisch Buchholtzban, majd 1795-ben egy másik telket is szerzett, ahol folytathatta a korábban megkezdett munkát. Több év telt el, mire sikerült magasabb cukortartalmú takarmányrépát kinemesítenie. Végül 1799-re tudott olyan fajtát létrehozni, amely már alkalmas volt a répacukor nagyobb mennyiségben való előállítására.⁴⁰

Achard több szakértő véleményét is kikérte az általa alkalmazott eljárásról és a kinyert végtermékről, és mindannyian ígéretesnek ítélték meg az új cukor gyártását, ezért a tudós 1799. január 11-én tájékoztatta III. Frigyes Vilmos királyt is az elért eredményekről, leveléhez csatolva a szakvéleményeket⁴¹ és egy-egy szirup- és cukormintát is.⁴² Egyben támogatásért is fordult a királyhoz, és tízéves privilégiumot és egy birtokot kért tőle. Mivel Achard módszereinek részletes ismertetése és az államot érintő előnyökről szóló számítások elég meggyőzőnek tűntek az uralkodó számára, ezért tekintélyes mértékű anyagi támogatást és egy

38 Pruns, 2004, 104.

39 Tannenber, 1942, 79–89.

40 Hans-Heinrich Müller: *Bei den Demoiselles in Buchholz. Berlinische Monatsschrift*. Heft 10. 1999. [Online: Berlinische Monatsschrift, <https://berlingeschichte.de/bms/inxbms99.htm> – 2020. augusztus 27.]

41 Tannenber, 1942, 92–94.

42 Schümann, 1997, 272.

dél-poroszországi birtokot helyezett kilátásba 100 000 tallér értékben, ha a répacukor gyártása valóban sikeresnek mutatkozik.⁴³

Achard eljárásának ellenőrzésére Frigyes Vilmos a General Directorium vizsgálóbizottságát küldte ki, melynek szakvéleménye szerint az eljárás kivitelezhető volt és az állam számára is haszonnal kecsegtetett.⁴⁴ A biztató szakvélemény ellenére a király nem adta meg a támogatást, melyre az adósságokkal terhelt Achard-nak nagy szüksége lett volna. Hiába írt újabb levelet Frigyes Vilmosnak, abban ismét elutasítást kapott,⁴⁵ pedig a répacukor sikerességének híre 1799 első félévében gyorsan terjedt, hét brossúra, nyolc röpirat és számos újságcikk jelent meg a témában.⁴⁶ Az újabb elutasítás után Achard úgy döntött, állami támogatás nélkül folytatja kísérleteit, és egyedül állítja fel répacukorgyárát. Hogy támogatókat szerezzen, előadta tapasztalatait az akadémián, ahol tudósok, kereskedők, gyárosok, hivatalnokok és földbirtokosok jelentek meg, remélve, hogy jó befektetési lehetőségekre találnak. Achard-nak végül Treskow és ifj. Salomon Nathan kölcsönzött nagyobb összeget (10 000 és 12 000 tallér) a szükséges földterület megvásárlására. Így jutott cunerni birtokához Alsó-Sziléziában 1801 elején. Korábbi hitelezői azonban egyre nagyobb nyomást gyakoroltak rá, ezért Achard újabb levelet küldött a királynak, hogy teljesítse ígéretét. Több hónapnyi várakozás után sem érkezett válasz, sőt, megtiltották, hogy közvetlenül a királyhoz intézze kéréseit. Az idő sürgetett, hiszen ekkor már nem csupán Achard akart cukorgyárát létrehozni, megjelent a konkurencia is.⁴⁷ Saját gyárát Achard végül 1802. március közepén helyezte üzembe. Itt kezdetben 13 embert foglalkoztatott, s naponta 3,5 t répát dolgoztak fel, 3,64%-os nyerscukorhozammal és 3,31%-os melasz- és sziruphozammal.⁴⁸ Achard-nak időközben sikerült elérnie, hogy a király juttasson számára némi anyagi támogatást, mely ugyan nem az ígért 100 000 tallér volt, csupán annyi, mellyel adósságai egy részét rendezni tudta. A még ki nem fizetett hitele-

43 Franz Carl Achard: *Kurze Geschichte der Beweise, welche ich von der Ausführbarkeit im Grossen und den vielen Vortheilen der von mir angegebenen Zuckerfabrication aus Runkelrüben geführt habe.* Hartmann, Berlin, 1800, 7–9.

44 Achard, 1800, 18.

45 Pruns, 2004, 207–208.

46 Baxa – Bruhns, 1967, 101.

47 Lampadius Jénában, Reichenbach grófja Würbitzben, J. W. Placke és A. L. Bodenstein pedig Magdeburgban hozott létre cukorgyárát. Kérdéses persze, hogy ezek valóban gyárként funkcionáltak-e és nem csak kísérleti létesítményként. Pruns, 2004, 208–216.

48 Pruns, 2004, 216–217.

zók azonban, továbbra is a pénzüket követelték, így a tudós 1802. május 8-án újabb kérvényt nyújtott be adósságának elengedésére. Ekkor ismét szakvéleményhez kötötték az anyagi támogatást. Mivel Bothe kamarai tanácsos szakvéleményében Achard üzeme pozitív elbírálásban részesült, ezért a király 90 000 tallért utalt ki neki. Bár a tudós egészen 1821-ben bekövetkezett haláláig adósságokkal küzdött, és sokáig úgy tűnt, hogy a cunerni cukorgyártól remélt gazdasági haszon elmarad,⁴⁹ a répacukor előállítását mégis folytatták, egészen 1807. március 21-ig, amikor a gyár sajnálatos módon leégett.⁵⁰

Bár Achard Cunernben felállított répacukorgyára nem hozott azonnali sikert, az általa kidolgozott módszerek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a poroszországi répacukorgyárak elterjedjenek, ezek ugyanis az ő eljárása szerint működtek. A tudós 1805-ben megjelent *Nachricht über die Runkelrübenzuckerfabrikation zu Cunern in Schlesien über die Ergebnisse der bisherigen Zuckerfabrikation in Cunern* című írása, valamint a korszakban szokatlanul számító, ám napjainkban elterjedt népszerűsítési módszer⁵¹ sokakat meggyőzött a répacukor jó minőségéről és a nádcukorral való azonosságáról. Miután cunerni gyára leégett, Achard többszöri próbálkozása ellenére sem tudott újabb üzem felállítani, ezért ehelyett a király kérésére 1811-ben tanintézetet hozott létre, ahol ő maga tanította a répacukorgyártás módszereit.⁵²

A 19. század első felében, nehézségek árán, de sikerült biztos lábakra állítani az európai répacukorgyártást. Az idáig vezető utat azonban nemcsak a technikai és anyagi nehézségek komplikálták, hanem a répacukrot ellenzők tábora is. Az új típusú, európai cukor elterjedése ugyanis nem mindenkinek állt érdekében. Éppen ezért az ellenzők minden erejükkel igyekeztek a répacukrot a nádcukorral nem egyenértékűnek, csupán egy pótszernek beállítani és gúnyolódás tárgyává tenni.⁵³ A különböző napilapok, naptárak és vicclapok rendszeresen tréfálkoztak a répából előállított cukorral, és az elhúzódo kísérletek, valamint a tömeges gyártás elmaradásából arra következtettek, hogy kételyük nem alaptalan. Még az Achard birtokára kiküldött vizsgálóbizottságból is viccet csináltak,

49 Pruns, 2004, 245–252.

50 Baxa – Bruhns, 1967, 116.

51 Achard írásához mellékeltek egy adag Cunernben gyártott répacukrot is. A mintát kis üvegekbe, azokat pedig dobozokba tették, és ellátták Achard gyáranak pecsétjével, ezzel is megerősítve, hogy a répacukorminta valóban a cunerni üzemből származik. Pruns, 2004, 255.

52 Tannenber, 1942, 240–241.

53 Tannenber, 1942, 120.

és a *Des Esels Schatten oder der Prozess in Krähwinkel* című színházi darabban a „takarmányrépa-bizottsági szakértő” kifigurázott alakját is megjelenítették.⁵⁴ Emellett több versike is született, mely a nád- és a répacukor konkurens harcára volt kiélezve. A *Neue Berlinische Monatschrift*ben 1801-ben megjelent, ismeretlen szerzőtől való versecske például így hangzott: „Ó takarmányrépa te csodálatos! / A véres cukornád neked fonnyadoz / majd nem lesz már négereknek kiáltása / Mert nem hallatszik többé korbácsütés csattanása. / Fáradtta lesz a frank a harcban / Félelmet lel a brit hatalmadban / És eh, gondolta Európa, / Hogy a békét majd a répa hozza.”⁵⁵ A vers rámutat a répacukor politikai jelentőségére, a rabszolga-kereskedelem megszüntetésében és a brit cukormonopólium megtörésében betöltött szerepére, és feltételezhetően a répacukor ellenzőinek megbízásából készült. Ezek az ellenzők a nádcukor-finomítók képviselői, a juharból készült cukor hívei és az angol kereskedelem közvetítői közül kerültek ki. Sajnálatos módon azonban Achard tudóstársai között is akadtak jópáran, akik szembeszálltak az új cukorral.⁵⁶

A gúnyverseken kívül különféle rosszindulatú híresztelések is szárnyra kaptak, melyek szerint a répaültetvények miatt kevesebb földterület jutott a gabonaféléknek és ez éhínséggel fenyegetett, valamint azt állították, hogy a répacukor főzéséhez túlságosan sok tüzelőre lett volna szükség, mely anyagi nehézségekhez vezethet. Ez utóbbi állítás többnyire a juharcukor támogatóitól származott, akik szerint a juharfákat sétányok és utak mentére lehetett volna telepíteni, és az elhulló fákat pedig tüzelésre használhatták volna.⁵⁷

Az Achard kutatásait rossz szemmel néző cukorfinomítóknak ugyan nem lett volna okuk az aggodalomra, hiszen a tudós által kért répacukorgyártási privilégium a finomításra nem vonatkozott, ezt mindenképp a belföldi finomítók végezték volna. Ezen kívül a nád- és répacukor rendkívül hasonló tulajdonságai lehetővé tették volna, hogy a répacukor finomítását némi átállítással ugyanazok az üzemek végezzék, amelyek nádcukrot rafináltak. Ennek ellenére a finomítók répacukorellenesek

54 Baxa – Bruhns, 1967, 333.

55 Az eredeti vers: „O wundervolle Runkelrübe! / Dir welkt das blut’ge Zuckerrohr; / Bald steigt, beim Knall der Peitschenhiebe, / Des Negers Schrei nicht mehr empor. / Der Franke wird des Kampfes müde; / Der Brite fürchtet deine Macht: / Und eh’ Europa es gedacht, / Wirds, einer Rübe wegen, Friede!”, *Die Runkelrübe*. Neue Berlinische Monatschrift, 1801/50, 37.

56 Gerhard Tannenber: *Franz Carl Achard, der Wegbreiter des Rübenzuckers*. Lühe-Verlag, Leipzig, 1943, 24–25.

57 Tannenber, 1943, 25–26.

voltak, és az angol kereskedőházak bábjaiként továbbra is konkurenciát láttak a répából készült cukorban.⁵⁸ Egy bizonyos professzor Büsch, hamburgi szakértő répacukrot kritizáló szakvéleménye pedig csak olaj volt tűzre, és téves megállapításaival még inkább eltántorította a répacukorhoz nyitottabban álló német vállalkozókat és finomítókat, különösen azon állításával, miszerint a répából kizárólag szirup készíthető, szilárd cukor egyáltalán nem.⁵⁹

Achard tisztában volt azzal, hogy a gyarmati cukor képviselői és az angol kereskedők megpróbálnak majd ellene dolgozni. Mindezt igazolta, hogy a britek nem csupán a répacukor elterjedését igyekeztek megakadályozni. Már a juharcukor poroszországi bevezetését is megpróbálták meggátolni. Ezt pedig azért tudták megtenni, mert a juharfák magvait Európa csak Észak-Amerikából tudta beszerezni, onnan pedig nyilvánvalóan a brit kereskedők szállítottak. Csakhogy a megrendelt nagyobb mennyiségek helyett rendszeresen csupán pár font magot szállítottak le. Az első ötven fontos rendelés 1797-ben történt, ötven font helyett azonban csak tizenöt font érkezett meg Berlinbe. Egy másik, hatszáz fontos megrendelésnél pedig csak négy fontot kapott meg a megrendelő. Hasonlóan járt az a vásárló is, aki háromszáz font juharmagot rendelt, de végül csak negyvenet kapott meg, ráadásul a magvak nedves homokba voltak csomagolva, így a negyven fontból huszonhárom valójában csak homok volt.⁶⁰ Végül az angolok ténykedése és más ésszerű okok⁶¹ miatt az európai juharcukor előállítására érdekében tett próbálkozások hamarosan feledésbe merültek.

Ahogy a juharcukrot, úgy a répacukor-termelést is igyekeztek az angolok ellehetetleníteni. Ebből következően nem alaptalan az az elképzelés, miszerint annak idején Marggraf a répacukor sikeres kivonása után nemcsak azért nem próbálta meg kifejleszteni a répacukor ipari előállítását, mert őt csupán tudományos érdeklődés vezérelte. Lehetséges, hogy őt is nyomás alá helyezte az angol kereskedelmi érdek, mely kutatásának megszakítására kényszerítette.⁶² Mivel azonban erről biztos információk nem állnak rendelkezésre, így csak a britek Achard-ral szemben tanúsított fenyegető viselkedése erősíti meg az angolok répacukrot érintő aknamunkáját.

58 Tannenber, 1942, 149–151.

59 Tannenber, 1943, 26.

60 Tannenber, 1943, 27.

61 A juharfa növekedési ideje túlságosan hosszúnak bizonyult ahhoz, hogy megérje a termesztése.

62 Tannenber, 1943, 28.

Miután Achard tudományos munkái angol nyelven is megjelentek, a brit kémikusok megkezdték a répacukorral kapcsolatos eredmények elemzését, és ügynököket küldtek Poroszországba, hogy mintát szerezzenek az Achard-féle répacukorból. De mivel annak kereskedelmi forgalomra szánt gyártása még nem kezdődött meg, így a „kóstoló” beszerzése nehéz feladatnak bizonyult. A *Royal Society of London* 1800-ban John Taylor cukorgyárost küldte a németekhez tanulmányútra. Taylor apjának címzett levelében igen jó véleménnyel volt a német répacukorról, melyet Achard-nál, Göttlingnél és Lampadiusnál tett látogatása során tanulmányozott, és szerinte Angliában is sikere lett volna a répacukorgyártásnak, mely nemcsak az élelmiszeriparra, hanem az állatok takarmányozására is jó hatást gyakorolt volna.⁶³ Mindez megerősítette a briteket abban, hogy a répacukor valódi konkurenciát jelent cukormonopóliumuk számára.

A répacukor azonban nemcsak Angliát, hanem Amerikát is fenyegette, ezért az angol követ, Lord Thomas Greenwill értesítette a helyzetről a berlini amerikai nagykövetet, John Quincy Adamset is. Adams Achard munkáinak elolvasása és a sziléziai hirschbergi finomítóban tett répacukorpróba után felismerte, hogy hamarosan tényleges vetélytárs válhat az új cukorból, mégis alábecsülte annak jelentőségét, melyet testvérének írt levelében is hangoztatott. Hogy az új édesítőszer feltörekvését megakadályozzák, az angolok – köztük tudósok és politikusok is – igyekeztek a répacukrot a nádcukorral szemben nem egyenértékűnek feltüntetni, és továbbra is valótlanságokat terjesztettek róla. Állították, hogy a répacukorral nem lehet konzerválni, nem alkalmas a befőzésre. Tették mindezt úgy, hogy közben a németek és a franciák sikeresen alkalmazták erre a célra. Ennek ellenére az angol gazdák is kísérleteztek cukorrépa termesztésével, ami sok esetben sikeres volt, mégis győzött a beléjük oltott előítélet.

A britek kétségbeesésére utaló jel volt, hogy 1800-ban Achard-t meglátogatta egy nevét elhallgató férfi, és bizalmasan akart vele beszélni. Érdekes módon az idegen mindent tudott a tudósról és annak pénzügyi háttéréről. Miután hosszasan dicsérte munkásságát, 50 000 tallért kínált fel Achard-nak, ha az megváltoztatja nézeteit, és visszavonja állítását, miszerint a répacukor helyettesíteni tudja a nádcukrot. Achard azonban visszautasította az ajánlatot. Az angolok viszont nem adták fel, és két évvel később újabb ismeretlen ügynök próbálta megvesztegetni a tudóst, immár jóval nagyobb összeggel. 200 000 tallért kínáltak fel neki, melyért cserébe egy olyan tudományos mű kiadását követelték, melyben elismeri,

63 Schümann, 1997, 279–280.
Tannenber, 1943, 29.

hogy tévedett a répacukorral kapcsolatban. A vesztegetők hiába reménykedtek, hogy Achard adósságai miatt megvesztegethető lesz; a tudós ezt az ajánlatot is visszautasította.⁶⁴ Ezek a vesztegetési ügyek nem hiába keltették fel a gyanút, hogy a cunerni birtok nem véletlenül gyulladt ki, hanem az angolok keze volt a dologban.

A brit érdekeltek tehát mindent megtettek, hogy a répacukor elterjedését ellehetetlenítsék, ám az európai kontinens érdekeinek és a répacukor szempontjából szerencsés napóleoni kontinentális zárlatnak⁶⁵ köszönhetően a kialakulóban levő répacukoripar túl tudott lendülni a kezdeti nehézségeken. Bár a zárlat feloldása és Napóleon uralmának vége a répacukorgyárak hanyatlását hozta magával, az ipari forradalom technikai fejlesztéseinek köszönhetően az 1840-es évekre az üzemek új erőre kaptak. A 19. század végére Európa már kivitelre is termelt, és az Egyesült Államok cukorbehozatalának kétharmadát az európai répacukor tette ki.⁶⁶ A nádcukor egyeduralmát a répacukor megtörte, és az egykori luxuscikkből ekkorra már olyan tömegcikk vált, amely alapvetően megváltoztatta a táplálkozási szokásokat, társadalmi és kulturális változásokat hozva maga után.

64 Tannenbergh, 1942, 160–168.

65 Mivel a zárlat jelentősen megnehezítette a gyarmati áruk Európába hozatalát, a répacukor egyre jelentősebb szerepet kapott a lakosság cukorral való ellátásában.

66 Baxa – Bruhns, 1967, 172–192.

Dezső Kinga Julianna

Révész Imre „búcsúja” személyes forrásainak tükrében

Révész Imre 1938–1949 között töltötte be a Tisztántúli Református Egyházkerület püspöki tisztségét, mely időszak – a 2. világháború eseményei miatt – igen tartalmasnak mutatkozott nem csupán a magyar politikai- és közéletben, de az egyházi élet szempontjából is. Ennek az időszaknak a megpróbáltatásai a püspök életére nézve is sorsfordító hatást gyakoroltak, mely eseményekről Kósa László¹ és Szabó András Péter² is részletesen írnak tanulmányukban, illetve Tibori János³ és Barcza József⁴ is behatóan tárgyalja azokat. Tanulmányomnak nem tárgya ezeknek az előzményeknek a részletes bemutatása, szükségesnek tartom azonban felvázolni azt a néhány eseményt – főként az említett írások nyomán –, amelyek megteremtik Révész „búcsújának” értelmezési keretét.

1944 nyarán, amikor Debrecen hadszíntérré változott, Révész Hajdúszoboszlóra menekült a bombázások elől, és onnan igyekezett igazgatni egyházának és benne egyházkerületének ügyeit. Visszatérését követően – mondhatni – egyik főszereplőjévé vált az állami és egyházi élet újjászervezésének, ugyanis tagja lett a helyi Nemzeti és Törvényhatósági bizottságnak, és olyan formán lett „házigazdája” az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, hogy az az ő személyes felügyelete alatt ülésezett a Református Kollégium Oratóriumában. Ravasz Lászlónak, a Zsinat lelkes elnökének lemondását követően Révészre hárult a feladat, hogy alelnökből elnökké előlépve befejezze az állam és az egyház ügyének rendezését. Ennek eredményeként 1947. október 7-én megszületett az az Egyezmény⁵, ami tulajdonképpen 1990-ig meghatározta a Magyar Református Egyház életét. A püspök naivan hitt abban, hogy a szocialista

1 Kósa László: A történész Révész Imre fordulata. In: *A látókörok metszése. Írások Szegedi-Maszák Mihály születésnapjára.* Szerk. Zemplényi Ferenc et al. Gondolat Kiadó, Bp., 2003. 233–251.

2 Szabó András Péter: Révész Imre „az idők viharában”. *Protestáns Szemle* 45, 2003/2. 66–84.

3 Tibori János: *A Tisztántúli Református Egyházkerület Története 1944–1957.* Magyarországi Református Egyház, Debrecen, 1995. 64–200.

4 Barcza József: Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége. In: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok.* Szerk. Barcza József – Dienes Dénes. Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszék, Sárospatak, 1999. 143–153.

5 Szövegét lásd: Tibori János: *Pártállam-pártegyház.* Magyarországi Református Egyház, Debrecen, 2003. 122–128.

DEZSŐ KINGA JULIANNA

államvezetés betartja majd az egyezményben foglaltakat, de hamarosan számára is nyilvánvalóvá vált erőfeszítéseinek hiábavalósága és az állam egyházellenes magatartása. Révész 1949 júliusában lelki kimerültségére hivatkozva nem csupán püspöki tisztségének intett búcsút, de lelkesi mi-voltát is teljes mértékig maga mögött hagyta és nyugalmazott egyetemi tanárként folytatta életét Budapesten. A püspök azonban nem „szó nélkül” távozott, ugyanis több fórumon is elkészönt híveitől és azoktól a testületektől, melyeknek tagja volt. Tanulmányomban ezeket a „búcsúiratokat” veszem górcső alá, s ha nem is szolgálhatok egyértelmű magyarázattal a lemondás okait illetően, azt mindenképpen igyekszem bemutatni, hogy milyen érzésekkel távozott egyházából a nagyhatású püspök, Révész Imre.

UTOLSÓ JELENTÉS AZ EGYHÁZKERÜLETI KÖZGYŰLÉS SZÁMÁRA⁶

Révész a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökeként az Egyházkerületi Közgyűlés vezetője is volt, mely testület előtt rendszeresen referálnia⁷ kellett az Egyházkerületben folyó ügyekről. 1949. július 12-én hangzott el a püspöktől az utolsó ilyen beszámoló, ami nem csupán összefoglalta a tisztség betöltésének ideje alatt végzett tevékenységét, hanem egyben búcsú is volt attól a testülettől, melyben tíz évig gondozta a Tiszántúli Református Egyházkerület espereseivel együtt egyháza és benne a Tiszántúl hitéletét.

Szembetűnő az a magyarázat, mellyel jelentését kezdte, és amiben arra hivatkozott, hogy lemondásának oka csak és kizárólag egészségügyi állapotának romlása, hangsúlyozva azt, hogy nincs értelme más okokat keresni. Figyelembe véve azonban a bevezetőben említett politikai és egyházi életben végbemenő változásokat, s ezekben Révész sorsdöntő szerepét, feltételezhető, hogy nem csupán a *testi és szellemi kimerülés* volt lemondásának oka, hiszen az Egyezmény aláírását követően érzékelhette, hogy a kialakuló új rendszer egyháza nem az az egyház lesz, amelyben ő felnőtt, majd egyetemi tanárként, lelkeszként és püspökként szolgált. Az önreflexív szöveg mondatain egyértelműen áthat Révész

6 A Közgyűléshez intézett beszéd 1990-ben jelent meg nyomtatásban annak a kötetnek a részeként, amelynek első fele Révész teológiai önéletrajzát tartalmazza, emellett pedig számos másik, addig kiadatlan kéziratot tárt a nyilvánosság elé. Révész Imre: *Vallomások*. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949. Szerk. Barcza József. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1990. 128–140.

7 Ezeket a referátumokat nevezi a református egyházi szakzsargon napjainkban is „püspöki jelentéseknek”, ez az oka annak, hogy a kiscímbe is a „jelentés” szó szerepel.

önbizalomhiányos volta⁸, melyen tulajdonképpen az sem segített, hogy környezete alkalmasnak tartotta őt a rábízott feladatok elvégzésére.

A terjedelmes búcsú szövegét áthatja az a számadásos jelleg, ami szintén jelen van Révész 1944-ben megírt vallomásainak⁹ minden fejezetében. S míg önéletrajzában a szellemi fejlődésével kapcsolatos, ágostoni értelemben vett vallomásosság és az Isten előtti számvetés határozza meg írásának milyenségét, addig a Közgyűlés előtt elmondott búcsú sokkal inkább az embereknek, munkatársaknak szól a gyakorlatban elvégzett munkáról és püspökségének számadatairól. Ez a számvetés már-már kényszeresnek is tűnhet, hiszen Révész olyan részletes adatokat közölt, mint például a püspökség alatt Budapesten eltöltött napok száma, szabadságának napjai évi bontásban a távollétek magyarázatával, vagy az igehirdetői szolgálatok száma Debrecenben és azon kívül, de egyházmegyei bontásban egyenként felsorolta azt a 236 gyülekezetet is, amelyekben püspöksége alatt *generális vizitációt*¹⁰ tartott vagy többször szolgált. Nem véletlen azonban a látogatások ilyen részletességgel történő említése, ugyanis ezek lehettek azok az alkalmak, amelyek a döntőshozói pozícióból fakadó felelősségérzet súlyát enyhíteni tudták, ugyanis Révész így fogalmaz velük kapcsolatosan: „*Szolgálatomból talán sehonnan sem hoztam haza édesebb emléket, mint ezekről az utakról...*”.

Szintén ezt a fajta, enyhítő örömet jelenthette számára a tudományos munka, melynek megkoronázásaként idézte fel jelentésében azt, hogy 1946-ban tizenegy évi levelező tagság után a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. A tudományos tevékenységen kívül pedig az új Próbaénekeskönyv¹¹ létrehozásáért végzett fáradságos

8 A szövegben erre a következő részek utalnak: „...*eleitől fogva világosan éreztem éppen ezen feladatokra alkalmatlanságomat*”; „...*soha életemben igazi közéleti érzékkel nem rendelkezttem...*”; „...*egyedül csak magamat vádolom azért, hogy a szolgálatom nem volt eléggé eredményes...*” stb.

9 Révész Imre: *Vallomások: teológiai önéletrajz*. In: Révész, 1990, 11–67.

10 A Magyarországi Református Egyházban az egyházlátogatás azon típusa, amikor az egyházkerület és az egyházmegye vezetősége tesz látogatás egy gyülekezetben és ellenőrzi annak működését.

11 A Magyar Református Zsinat 1937-ben hozott határozatot arra vonatkozóan, hogy az 1921 óta használatban lévő Énekeskönyvet meg kell újítani. Az új Próbaénekeskönyv 1948-ban látott napvilágot, az előkészítő munkálatokban pedig kiemelkedő szerep jutott Révész Imrének és Ravasz Lászlónak. Bővebben lásd: Barcza Józsefné: *A református egyházi ének- és zeneügy*. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Szerk. Bartha Tibor – Makkai László. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1983.

munka volt az, amire bevallása szerint sokkal szívesebben és nagyobb energiabefektetéssel koncentrált, mint a püspöki feladataira.

„... a temetőbe a boldog feltámadás reménye alatt tulajdonképpen már megérkeztem” – írja Révész a jelentés utolsó egységében, ami egyértelműen kifejezi, hogy nem csupán a munkatársaktól kíván búcsút venni, hanem az élettől is. A fent idézett mondat kettős jelentést is hordozhat, ugyanis a kialakuló új rendszer és az egészségi állapota miatt érzett létbizonytalanság arra enged következtetni, hogy Révész 1949-ben már ténylegesen a halálra készült, de egyúttal jelentheti azt is, hogy a lelkeszi tisztség elhagyásával identitásának egy darabja múlt ki végérvényesen. Ez a fajta végső búcsú pedig abban is megmutatkozik, hogy a jelentés írásos változatát már, mint nyugalmazott egyetemi tanár írta alá, nem utalva sem lelkeszi, sem pedig püspöki voltára. Az Egyházkerületi Közgyűléshez intézett búcsú és köszönetnyilvánítás alapján nem kérdéses azonban az, hogy a püspök végtelen alázattal és szeretettel viseltetett azok iránt, akik püspöki szolgálatában végig mellette voltak és támogatták őt mind a püspökválasztások, mind pedig a döntései során.

BÚCSÚLEVÉL A HITTUDOMÁNYI KARHOZ¹²

Révész az egyetem Hittudományi Karán 1930-1938 között nyolc esztendőn át volt az egyháztörténetírás- és tanítás olyan, kiemelkedő mestere, aki igyekezett a hazai tudományos életben a nemzetközi kutatási irányokat meghonosítani.¹³ Ahogyan az a püspöki jelentésében is elhangzott, szerelmese volt a tudomány művelésének, s feltételezhetően sokkal szívesebben töltött időt a protestáns egyháztörténet különböző korszakainak tanulmányozásával, mint a püspöki hivatalában a gyakorlati érzékét igénylő feladatok ellátásával. A Hittudományi Kar testületéhez intézett búcsúlevelét 1949. augusztus 2-án vetette papírra, kicsit kevesebb, mint egy hónappal az Egyházkerületi Közgyűléshez intézett búcsút követően.

A levél terjedelmét tekintve meg sem közelíti a Közgyűlésnek szóló beszéd hosszúságát, ennek oka pedig kiolvasható a levél első soraiból, ahol megköszöni a kollégáinak azt, hogy a hatvanadik születésnapján látogatást tettek nála. Ebből következik tehát, hogy Révésznek lehetett alkalma arra, hogy ezen az eseményen hosszan és élőszóban búcsúzon el a Kartól, így a levél megírása tulajdonképpen egy formális gesztusnak,

¹² A Hittudományi Karhoz intézett búcsúlevél szintén abban a kötetben jelent meg nyomtatott formában, amely az utolsó jelentést is tartalmazza. Révész, 1990, 141–142.

¹³ Bővebben lásd: Révész Imre: Egyháztörténelem. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 141–183.

udvarias köszönetnyilvánításnak tekinthető. Éppen ezért a nagyon rövidre szabott dokumentum fő motívuma a hála kifejezése nem csupán az ott eltöltött évek alatti támogatásért, hanem azért is, hogy a püspöki szolgálat alatt visszajárhatott tanszékére helyettesíteni, így tulajdonképpen nem zárult le 1938-ban az ott végzett szolgálat és nem szakadt meg a szoros kapcsolat sem.

„Bealkonyult életem eddig megtett útjára visszatekintve, habozás nélkül az egyetemi tanszéken eltöltött 8 esztendő tekintem (...) Istentől legjobban megáldott éveimnek” – írja levelében Révész. Ez a mondat egyértelmű kijelentés arra nézve, amit már a fent leírtakban több helyütt említettem: a püspök számára valóban az egyetemi tanári lét és az egyháztörténetírás művelése, tanítása volt élete zenitje, ugyanis a prédikáláshoz alkatából fakadóan nem érezte magát alkalmasnak, a püspöki feladatok ellátása kapcsán pedig a gyakorlati érzéknek volt híján személyisége.¹⁴ S hogy mennyire érezte ezt élete hivatásának, jól mutatja, hogy 1949 után a lelkészi és püspöki tisztségtől való megválással lemondott mindenféle egyházi javadalmazásról is, csupán az egyetemi tanári állása után járó állami nyugdíjazást igényelte.

LEMONDÓLEVÉL A ZSINATHOZ¹⁵

Ahogy arra a bevezetőben is utaltam, Révész püspöki tisztségénél fogva nem csupán tagja volt a Zsinatnak, hanem Ravasz László, dunamelléki püspök lemondását követően lelkészi elnöke is. Mi több, püspöksége előtt egy ízben, 1928–1929 között választott tagként is jelen volt a testületben. A lemondólevél 1949. szeptemberi keltezésű, amikor már nyilvánvalóvá vált Révész távozása, tehát ez a dokumentum szintén egy formális búcsúként, leköszönésként és legfőképp áldáskívánásként értékelhető, melynek terjedelme hasonló a Hittudományi Karhoz intézett szövegéhez.

Ő maga is rögzítette rögtön a levél első néhány sorában, hogy 1949. szeptember 1-én vált meg hivatalosan és végérvényesen a lelkészi és püspöki hivataltól, s ennek szükségszerű következménye a zsinati tagság megszűnése is, ugyanis itt „csupán” püspöki tisztségénél fogva volt jelen. „Kegyelmi megajándékozatásként” értékelte azt, a Zsinat elnöki pozíciójá-

14 Ezekről az alkati dilemmákról bővebben ír teológiai önéletrajzában. Révész, 1990, 11–66.

15 A Magyarországi Református Egyház Zsinatához intézett lemondólevél szintén azok között a válogatott kéziratok között látott napvilágot, amelyeknek az előzőekben tárgyalt két dokumentum is része volt. Uo. 143–144.

ból fakadóan elvégzett feladatot, amikor is aláírója lehetett az egyház és az állam viszonyát rendező Egyezménynek. Az, hogy Révész a fent említett kifejezést használta, feltehetően sokkal inkább vonatkozik az esemény történelmi jelentőségére, mint az Egyezmény tartalmával való egyetértésre és megegyezés helyeslésére. Már csak azért is feltételezhető ez, mivel levelében emlékeztette a testületet arra, hogy ő maga a skót példa¹⁶ híve volt és ezt is lehetőségként tárta a Zsinat elé. A skótok által létrehozott szabad egyház mintája azonban nem valósulhatott meg, ugyanis az erre való törekvés feltehetően meghaladta volna Révész szellemi és testi erejét, így ő maga is az Egyezmény aláírása mellett döntött. Már csak azért is, mert hitt abban, hogy megvalósulhat a „szabad egyház szabad államban” koncepciója, melyről hamar kiderült, hogy az állam és az egyház a legkevésbé sem lehetett szabad a szocialista államrendszer idején.

Végezetül Révész áldáskívánásban kérte „...*az anyaszentegyház Urát, (...) engedje a Zsinatot minél előbb (...) a magyarországi református egyháznak egyedüli vezető testületévé válni...*”, ez a *minél előbb* azonban több mint négy évtized elteltével következhetett be, ugyanis az 1947-ben megkötött Egyezmény 1990-ig volt érvényben.

Búcsúszó¹⁷

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található az a gépelt dokumentum, melynek Révész a „Búcsúszó” címet adta, és amelyben immáron nem egy testülettől vagy személytől köszön el, hanem minden tiszántúli református emberhez szól. Az íráson nem szerepel keltezés, de valószínűsíthető, hogy 1949 utolsó hónapjaiban keletkezhetett, ugyanis rögtön az elején visszautalt *folyó év szeptember 1-re*, s az akkor történetekkel – nevezetesen a távozásával – magyarázta a hívekhez és barátokhoz intézett búcsúszavakat.

A szöveg tulajdonképpen magyarázata és igazolása mindannak, amit püspökként tett, Révész szóhasználatával élve pedig *bizonyágtétel* arról a szeretetről, ami őt körbe vette szolgálata alatt. Felhívta a figyelmet az „*imádság értelmére*”, kiemelve a Miatyánkból a megbocsátásról szóló mondatot, amit saját bevallása szerint a legnehezebben sajátította el, és híveit is arra kérte, hogy vele szemben is gyakorolják ezt a fajta megbocsátást. Ez az imádságról szóló szakasz valamiféle bűnbánatként értel-

16 Skóciában 1843-ban valósult meg a Skót Szabad Egyház teljes függetlenedése az államtól, amikor is a lelkészek lemondtak minden addigi állami javadalomról. Bővebben lásd: Gyenge János: *A református szabad egyházak története*. Nagyvárad, 1924. 3–10.

17 A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I. 27. b.

mezhető püspökségének tetteire nézve, ami arra utalhat, hogy ha ő maga „*kegyelmi megajándékoztatásként*” tekintett is az Egyezmény aláírására, ismerte a rosszalló hangokat is a megegyezést illetően.

A szöveg következő, nagyobb egységében Révész három pontot sorolt fel és magyarázott további önigazolásként.

„*Az egyházi közszolgálattól visszavonulásom egyedül és kizárólag saját szabad önelhatározásomból történik.*”

„*Új állást vagy javadalmazást sem titkon, sem nyilván nem kértem és nem kaptam.*”

„*A fenti kettőt azért írom meg, hogy téves és rám nézve nem kellemes föltevéseknek és elképzeléseknek lehetőleg útját álljam, s amennyiben már /sajnos!/ kialakultak, a Jézus parancsa szerinti egyértelmű beszéddel /Máté 5:37¹⁸ igyekezzem azokat elosztatni.*”

Az első pontban egyértelműen azokat a feltevéseket szerette volna elosztatni, amelyek esetlegesen az eltávolításáról vagy lemondásáról szóltak, ugyanis nyilvánvalóvá tette hívei előtt, hogy a folyamatosan romló egészségi állapota miatt nem tudja vállalni a közért való munkálkodást. Az anyagi helyzetével kapcsolatos szövegrész pedig a tényleges feddhetetlenség alátámasztására utal, hiszen nem lett volna számon kérhető azért sem, ha lelkészi és püspöki szolgálata után kap javadalmazást, ezektől azonban olyannyira végleges a búcsú, hogy megelőgszik az egyetemi tanári állami nyugdíjazással. A harmadik számozott egységben magyarázta, hogy az előzőleg említett két pont leírása azokat a hangokat próbálja jobb belátásra bírni és ellensúlyozni, amelyek ellent mondanak a Karl Barth által megfogalmazottaknak,¹⁹ illetve a Zsinati Tanács 1948.

18 Révész a szövegben igei textussokkal is megerősíti és alátámasztja az önigazoló mondatokat, ugyanis a harmadik pontban Máté evangéliumából jelöli meg a következő részt: „*Ellenben ha igent mondotok, az legyen igen, ha pedig nemet, az legyen nem, minden további szó a gonosztól van.*” Ezen kívül a gépelt dokumentum alján szerepel tollal írva egy másik textus is: Róm. 9:1, s ez a következő ígét takarja: „*Igazat mondok Krisztusban, nem hazudok, lelkiismeretem tanúskodik mellettem a Szentlélek által.*” Ezeknek az ígéknek a levélbe illesztése sokkal inkább kelti azt a hatást, mintha Révész valamiféle ítélőszék előtt tenne esküt arra, hogy vallomásában minden kimondott szó igaz, mintsem egy hívekhez intézett bensőséges búcsú érzetét. S bár feltehetően a püspök olvasatában ez az ítélőszék és a bíró csak Isten lehet, mégis szükségét érzi annak, hogy – főként a „*nem kellemes föltevések*” miatt – a hívek előtt is igazolást nyerjenek távozásának okai és körülményei.

19 Karl Barth, a neves svájci teológus 1948-ban tett magyarországi látogatását követően – mintegy – külső szemlélőként reflektált mindazokra, amiket Magyarországon az átalakuló államszervezettel és a református egyháznak az erre adott válaszreakciójával kapcsolatosan tapasztalt, illetve nyílt levelet is intézett a magyar reformátussághoz. Amire Révész búcsújában utal tulajdonképpen úgy summázható, hogy Karl Barth

április 30-án kiadott deklarációjának.²⁰ Ahogyan az előző pontokban is megjelent, a harmadik részből sem hiányzik az igei hivatkozás²¹, amely Révész esetében sokkal inkább arra mutat, hogy döntéseinek meghozatala a sola Scriptura elvén alapszik, s ez határozta meg tulajdonképpen egész életét, mintsem utólagos alátámasztásul szolgálnának.

Révész búcsújában felidézte Szász Károly, költő és dunamelléki püspök saját maga által írt sírfeliratát, melynek fő mondanivalója, hogy ha annyi virág kerül a sírjára, mint amennyi emberrel ő valaha is jót tett, akkor kert lesz temetője, s ha annyi követ dobnak rá, akkor piramis lesz sírja helyén. Révész éppen amiatt hivatkozott erre a rövid versre, hogy ellenpontként állítsa fel és magának olyan sírt óhajtson, ahol sem kert, sem piramis nem lesz, hiszen ő mindkettőt megkapta életében azáltal, hogy Isten szolgájaként tevékenykedhetett. Révésznek egyetlen kívánsága volt csak a hívek felé: ha az új Próbaénekeskönyvet forgatják, akkor emlékezzenek meg róla, s ezzel nyilvánvalóvá válik – ahogyan arról már korábban is említést tettem – élete egyik fő művének tartotta azt, hogy közreműködhetett ennek az új énekeskönyvnek a létrehozásában. A búcsú lezárásaként is ebből az énekeskönyvből idézte fel a 73. zsoltár 13–14. versszakát,²² s arra kérte híveit, hogy énekeljék ezt vele együtt

helyeselte azt az utat, amit a Magyarországi Református Egyház választott, vagyis a „szabad egyház szabad államban” elvének megvalósítását, azonban aggodalmát fejezte ki az Egyezmény lehetséges következményeivel kapcsolatban. Afelől viszont nem kételkedett, hogy az egyház vezetői mindig keresztényi módon, és evangéliumi alapokon állva fognak a választott „keskeny úton” haladni. Bővebben lásd: Barth Károly és a magyar egyházpolitikai helyzet. 1. Református egyház a „vasfüggöny mögött”. – 2. Nyílt levél a magyarországi református egyházban élő barátaimhoz. *Lelkipásztor* 23, 1948/6. 232–237.

20 A Zsinati Tanács néhány hónappal az Egyezmény aláírását követően ebben a nyilatkozatban tette közzé, hogy milyen álláspontot képvisel az állam és egyház közti kapcsolatáról. A deklaráció születésének körülményeiről bővebben lásd: Dr. Horváth Erzsébet: *A református iskolák államosítása (1945–1948)*. Habilitációs értekezés. 2010. 131–135. [Online: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, http://zsinatilevtar.hu/files/a_reformatus_iskolak_allamositasa.pdf – 2020. május 22.)

21 „Megvan az ideje az eltépésnek, és megvan az ideje a megvarrásnak. Megvan az ideje a hallgatásnak, és megvan az ideje a beszédnek.” /Préd. 3:7/; a következő kijelölt rész egy hosszabb igeszakasz János evangéliumából: „Az igazi szőlőtő”/ Ján. 15:1–16/.

22 „A mennyekben te vagy nekem csak egyedül én Istenem; ez egész földön senki nincsen, kit kívüled lelkem kedveljen. Ha elfogy testem és lelkem, mégis vigasztalsz szívemben; egyéb részem nekem nincsen, Tenáladnál én Istenem! Mert kik tőled eltávoznak, azok elvesznek, romlanak; elveszted azokat hirtelen, kik bíznak bálványistenekben. Azért én néked ezt mondom: közelséged oly jó nékem, mert te vagy én menedékem és jótéved magasztalom!”

„*bujdosásának hajlékában*”. Ez utolsó kifejezés igen beszédes arra nézve, hogy a püspök hogyan élte meg távozását: lemondása és nyugdíjba vonulása tulajdonképpen elbujdosás, s ha nem is abban az értelemben, mintha tettei miatt kényszerülne bujdosásba (akár így is értelmezhető), de a közügyek előli elzárkózás allegóriájaként mindenképp.

ÖSSZEGZÉS

Révész Imre nem távozott tehát „szó nélkül” egyházából, ugyanis – mondhatni – illően köszönt el azoktól a testületektől, melynek tagja volt, így a Tiszántúli Református Egyházkerületi Közgyűléstől, a Hittudományi Kartól és Magyarországi Református Zsinattól, illetve fontosnak tartotta, hogy ne csak azokhoz szóljon, akikkel a kollegiális viszonyból fakadóan személyes kapcsolata volt, hanem megszólítsa az egész Tiszántúlt, annak minden gyülekezetét és hívét. A búcsú szavai minden esetben valamiféle magyarázatként is szolgáltak távozására nézve, bár feltehetően mindenki, aki ismerte fizikai és idegrendszeri gyengeségeit és a közéleti események által arra nehezedő nyomást, tudta leköszönésének okait. Szinte mindegyik dokumentumon áthat az a fajta létbizonytalanság, ami Révész életében már 1944-ben, Debrecen hadszíntérré válásával megjelent, s tulajdonképpen a tisztségektől való búcsú szavaiban mindenhol ott rejti az élettől való elköszönés, ugyanis a püspök egészségi állapotának romlása miatt nem csak lemondásra, hanem már a halálra is készült. Ezt támasztja alá az is, hogy már 1944-ben papírra vetette teológiai önéletrajzát²³, melyben életének legfontosabb városait sorra véve megrajzolta saját szellemi fejlődésének ívét; illetve az, hogy 1949-ben megírta rövid végrendeletét²⁴ is. Annak ellenére, hogy már leköszönésekor így érzett, csak 1967-ben hunyt el, ez idő alatt pedig nem egészítette ki és nem is módosította a hátralévő 18 évben sem önéletrajzát, sem végrendeletét. A sorra vett személyes források mindamelllett, hogy hivatalosak és Révészre jellemzően a korabeli egyházi nyelvezetet alkalmazzák, nagyon személyesek is, így abban a tekintetben nem hagy kérdéseket, hogy a püspök milyen alázattal és jó pásztorhoz méltó odafigyeléssel viseltetett környezete iránt.

23 Révész Imre: *Vallomások: teológiai önéletrajz*. In: Révész, 1990, 11–66.

24 Uő. *Végrendelet*. In: Révész, 1990. 145–146.

Balázs Füreder

The Evolution of Hungarian Gastronomy in the Past Thousand Years

INTRODUCTION

Hungarians are showing unlimited confidence if is about presentation of their cuisine, beverages or dietary habits. Due to their open-minded behavior, many Hungarian ingredients and culinary experiences are recognized worldwide. This poses the following questions: What makes the Hungarian gastronomy ‘Hungarian’? Why are goulash, paprika catfish stew with curd cheese pasta, Kolozsvár style stuffed cabbage with sour cream, apricot *pálinka* of Kecskemét, the Tokaji Aszú or the Unicum regarded as Hungarian dishes and drinks? These questions can clearly be addressed based on the following three arguments.

First, the geographical location and climate are crucial. These features basically determine the character and quality of the available raw materials that can be used by the Hungarian cuisine. Second, Hungary had diverse contacts with various other nationalities (for example Turks, Serbians, Germans, Italians, French, etc.) during its history. Thus, several culinary elements were adapted for the Hungarian table from other cultures. Finally, we should consider the unique Hungarian culinary specialties that have a well-deserved reputation worldwide.

During the past several centuries, the Carpathian Basin was a melting pot for a wide variety of nations and this will not change in the future. Our current research aims at shedding light on the emergence and the complex development of the Hungarian cuisine and describing its pathway to worldwide recognition. Several so-called ‘national’ Hungarian dishes do not actually have Hungarian origin; but rather stem from the Carpathian Basin. The real values of the Hungarian cuisine are its variety and diversity, which are unfortunately suppressed by globalization.

THE LESS KNOWN HUNGARIAN CUISINE (GASTRONOMY BETWEEN 10TH AND 14TH CENTURIES)

There are very limited number of resources available related to the Hungarian cuisine from the period between the Hungarian conquest of the Carpathian Basin and the extinction of the Árpád dynasty (1301). Hence, we are restricted to form hypotheses and assumptions concerning the culinary culture of this era.

The agriculture of the settled Hungarians significantly diversified due to the contact with the inhabitants of the Carpathian Basin. This affected the alimentation and cuisine of the Hungarians. Hungarians adapted several words from other folks during the wanderings. For example, the Hungarian words for ‘bull’, ‘calf’, ‘pig’, ‘barley’, ‘wheat’, ‘grape’, ‘wine’, ‘fruit’, ‘pear’, ‘apple’, ‘pea’ and ‘onion’ are of Bulgarian-Turkish origin, or words for ‘grain’, ‘carrot’, ‘bean’, ‘lentil’, ‘cabbage’, ‘cucumber’, ‘radish’, ‘dill’, ‘poppy seed’, ‘plum’, ‘cherry’, ‘peach’, ‘strawberry’, ‘raspberry’ and melon are of Slavic origin.¹

Hungarians produced primarily grain on the fields in the 10th and the 11th centuries. On the Great Hungarian Plain, the preferred grain was millet; wheat and barley were cultivated in the Transdanubia area. Wheat became the primary grain on the Great Hungarian Plain only later, at the turn of the 11th and 12th centuries. The increased popularity of rye production can also be assigned to this period. Our ancestors started to cultivate beans, beetroot, cabbage, carrot and cucumber around the 9th and 10th centuries. Grape cultivation was characteristic in the Roman era and it was soon revitalized at the end of the 10th century. Vineyards belonged to various monasteries and estates of feudal lords.²

Methods of animal husbandry did not change significantly after the settlement. There is evidence for stabling during the age of Hungarian conquest traces,³ although later hutches and winter animal houses were used more frequently. Hence, animals could graze on the grasses from spring to autumn and were kept in enclosed barns during the winter.

The monotonous use of herbs and spices (pepper, horseradish, Artemisia-grass) during the era of Hungarian conquest significantly changed in the age of the Árpád dynasty. First, Hungarian ancestors recognized the potential of dill and savory then of the nutmeg, which arrived in Hungary through the ancient Byzantium. The famous Buda law book – written starting from the middle of the 13th century – already deals with the trade of juniper berry, pepper, sugar, sweet fennel, ginger, saffron and clove. Indigenous spices in the Carpathian Basin include

1 György Györffy: *István király és műve*. Gondolat Kiadó, Bp., 1977. 398, 421, 423.

2 Our viticulture is rooted from two sources; the knowledge brought from the East during the great migration period was complemented by the Pannonian viticulture that originated from the Romans. Ferenc Gyulai: A honfoglaló magyarság ételeinek régészeti-növényntani forrásai. In: József Laszlovszky (ed.), *Tudományos közlemények II*. Bp., 1997. 126.

3 Until the 10th century, animals were not kept in stalls in Hungary. Gyula Kristó – Ferenc Makk: *A kilencedik és a tizedik század története*. Pannonica Kiadó, Bp., 2001. 160.

juniper, thyme, sweet-sedge and verbena.⁴ Honey was the most important sweetener,⁵ as sugar import was only started in the 14th century. Due to its high price, sugar was considered as a luxury product until the end of the 19th century. Thus, it did not play a major role in general nutrition.⁶

Drink consumption habits were partially changed after the Hungarian conquest. The previously popular kumis started to disappear and wine consumption started to overtake the consumption of beer. White wine was broadly consumed in the Middle Ages in Hungary. Red wine consumption was extremely rare and only two barrels of red wine were mentioned in the accounts of Diocese of Eger from 1503.⁷

There are no surviving written sources that would shed light on cuisine techniques and food preparation in this period, therefore it is only possible to describe cooking habits based on archaeological explorations. Hence, we assume that dishes were prepared by boiling (as stews) similarly to Eastern habits, however the Hungarian “*sűt*” (means: to bake) verb has a Finno-Ugric origin. Clay cooking pots were widely used for cooking, but it is also possible that wooden cookware or leather ‘wineskins’ were also used. Meat was cooked with salt and eaten with horseradish and porridge.⁸

CUISINE OF THE LONG RENAISSANCE (GASTRONOMY IN THE 14TH–18TH CENTURY)

The Hungarian renaissance culture, the establishment of alimentary habits⁹ cannot be linked to the reign of Matthias Corvinus (1458–1490). The changes in taste spread from the beginning of the 14th century but undoubtedly flourished during the reign of King Matthias. The renaissance cuisine lived on after the death of the monarch until the defeat of Mohács

4 László Józsa: *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*. Gondolat kiadó, Bp., 1996. 27, 30.

5 Gyula László: *A honfoglaló magyar nép élete*. Magyar Élet Kiadása, Bp., 1944. 296.; Mihály Borsody: *Az édességkészítés története*. Magyar Élelmiszeripari Tudományos Egyesület, Bp., 1995. 14–17.

6 Eszter Kisbán: Táplálkozáskultúra. In: Iván Balassa (ed.), *Magyar néprajz IV*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997. 535–536.

7 László Solymosi: Szőlőművelés Magyarországon a középkorban. A honfoglalástól a 14. századig, *História XX*, 1998/5–6, 20.

8 Józsa, 1996, 30–32.

9 Due to the lack of written sources, the folk cuisine of the peasantry cannot be extensively studied as opposed to the cuisine of the nobility. This changes in the 18th–19th century.

(1526) in Hungary and even for a longer period in Transylvania.¹⁰ Hungarian gastronomy preserved its main characteristics until the 18th century. Despite new ingredients, technologies and dishes appearing in the era, the style of our cuisine remained fundamentally the same. Besides cereals, vegetables and fruits were grown in the 14th century on the farmlands and in the backyards; in addition, grape and wine were also highly valued at the time. The lack of fresh and clean water also led to increasing wine consumption.¹¹ Types of wine started being distinguished by their colour from the 15th century.¹² The most famous and best-known wines of this era were originated from Sylvania, Sopron and Baranya.¹³

There are only a few references about food in the literature in this period. We only know about the consistency and the strongly spiced nature of dishes. Sigismund of Luxemburg (1368–1437) stayed as a guest in Paris, France in March 1416 and one day he invited the prominent women of Paris to a feast to his accommodation in the Louvre. His cooks were ordered to prepare strongly spiced, thick stews according to the methods and customs in Hungary. A contemporary chronicler described the feast as “There were only very few guests who were able to eat the dishes as they were too hot and spicy but there was plenty of meat served”.¹⁴

Cooks of the era were well-recognized and widely respected. In 1414, royal chef Ferenc Eresztvényi, along with his brothers named Péter and Cherubin received a coat of arms from King Sigismund in Speyer, Germany. The first coat of arms awarded to a Hungarian cook depicts a pike with foliage in its gills, being roasted on a spit over an open fire.¹⁵

10 Balázs Füreder: Reneszánsz gasztronómia Magyarországon. Egy XIV. századi magyar recept bemutatása. *Szakmai Füzetek*, 2007/21. Budapesti Gazdasági Főiskola KKFK. 97, 101.

11 Iván Bertényi: A középkori művelődés. In: László Kósa (ed.), *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 81.

12 Zsigmond Csoma: Középkori magyar szőlőfajták, *História XX*, 1998/5–6, 21.

13 László Zolnay: *Ünnep és hétköznapi a középkori Budán*. Gondolat Kiadó, Bp., 1975. 149.

14 Sándor Csernus: Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról. (1416. március) In: László Koszta (ed.), *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 129.

15 Zolnay, 1975, 146.

Fig. 1. Eresztvényi family coat of arms.¹⁶

According to his chronicler, Gáspár Heltai, king Matthias Corvinus liked mostly the Saxon cabbage with bacon.¹⁷ Galeotto Marzio informs us that our ancestors ate beside square tables and served all dishes in sauce. Sauces were differentiated based on the main features and ingredients of dishes. Young pheasant, partridge, duck, capon, goose and starling, various food prepared from lamb, calf, kid, pork, boar and different fish were served in their own special sauce enriched with unique spices. It was also customary that our ancestors to eat from a shared bowl. Nobody used forks to take a piece of food or to lift it to their mouths. Everybody had their own bread on the table in front of them, took the meal from the bowl, slicing it with their knives if it was not already sliced and they ate with their hands. In Matthias' courtyard, saffron, clove, cinnamon, pepper and ginger were the most popular spices. Galeotto considered the Hungarians as people with more vigorous and more impulsive nature,

¹⁶ *Eresztvényi family coat of arms* [Source: [https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Coa_Hungary_Family_Eresztv%C3%A9nyi_Ferenc_\(1414\).svg](https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Coa_Hungary_Family_Eresztv%C3%A9nyi_Ferenc_(1414).svg) – 3 July 2020]

¹⁷ Sándor Iván Kovács: „A gyomos matéria” In: Erzsébet Király (ed.), *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratot szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv*. Magvető Kiadó, Bp., 1981. 110.

mentioning that “it is not wrong that they use so many spices to cook with”.¹⁸

Among court traditions and banquets, the contemporary chroniclers also wrote about famous hunts whose primary purpose was socializing rather than simply collecting meat. Many renowned hunts are well known, for instance the bear-hunting of Louis I in Zólyom in 1353, the grand hunting of Sigismund of Luxemburg in 1412 in Rákos (Pest), or the bear pursuit of Hyppolit Estei (cousin of Beatrice of Naples, wife of Mathias Corvinus), the cardinal of Eger, on February 21st in 1412 in the Bükk mountains.¹⁹

In the 16th century, the diet of noblemen and peasants was broadening with new types of dishes only very slowly. Oatmeal, made of millet and barley, being already popular, still remained an important food. The most preferred legumes were peas and lentils. Favoured vegetables were carrots or cabbage, which were pickled as well. Among meat dishes, beef and sheep were the most popular. Interestingly, pork and poultry were more precious than beef or sheep; poultry was considered a luxury. After the discovery of America, several new vegetables and animals reached Europe. Among these, turkey - also called as ‘indian tik’ - was the first to arrive in Hungary. It was brought to Europe by the Spanish and appeared in the cuisine of the Hungarian nobility between the 16th and 17th century. Meat dishes were cooked or roasted, seasoned with salt. The most widespread oriental spice was still pepper, but saffron, nutmeg, clove and cinnamon were also used for colouring and seasoning. The most significant novelty of the century was the appearance of boiled pasta. The introductory course of meals, soup, was, however, missing from the tables until the next century.

Two new drinks appeared in 16th century Hungary: burnt wine (*aqua vitae*) and coffee. Before that, burnt wine was only used as a predicament, but this time they start to appear in taverns.²⁰ Coffee was present in the country since the second half of the century. Coffee consumption was adopted by some of the Hungarian noble society either from the Turks²¹ or the Austrians. It became generally widespread in certain circles and in

18 Galeotto Marzio: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Translation by Tibor Kardos. Magyar Helikon, Bp., 1977. 55–56.

19 László Zolnay: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Natura Kiadó, Bp., 1971. 106.

20 Kisbán, 1997, 427.

21 Hungarian cuisine was greatly influenced by the Turks during this era. Owing to this, several dishes such as stuffed cabbage or egg barley were introduced to the country and nowadays all of these are regarded as typical Hungarian foods. István György Tóth: *A magyar művelődés a kora újkorban*. In: László Kósa (ed.), *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 161–162.

some noble families both in Transylvania²² and in Hungary by the middle of the 17th century, but it only became popular in the beginning of the following century.²³

Meat courses had absolute priority over other dishes in the 17th century. Per capita daily meat consumption fluctuated between 150 and 300 grams.²⁴ This roughly equals to that of citizens (175–190 grams per day, 65 kilograms per year) and of soldiers (300–350 grams per day, 110–127 kilograms per year).²⁵ Cattle were the most popular livestock countrywide in the 16th–17th centuries²⁶ and the nobleman preferred beef dishes over other types of meat. Besides meat, bread and wine were the two other basic foods in the era. From a contemporary point of view, the wine consumption²⁷ of the era would seem excessive. A great example of this is Miklós Bethlen (1642–1716), a Transylvanian nobleman, who decided at the age of 18 to stop being a drunkard and afterward only drank half an *ejtel* (ca. 0.75 litre) or three *meszelys* (1.2 litres) of wine for lunch and for dinner. Count Ádám Batthyány von Németújvár (1609–1659) and his wife, however, consumed 2 pints (3.2 litres) and 1 pint (1.6 litres) both for lunch and for dinner from the noble nectar in 1636.²⁸

Tea and chocolate were present at the courts in the end of the 17th century and spread rapidly in the following century.²⁹ The consumption

22 Klára Papp: „Minden örömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése, Erdély-Történelmi Alapítvány – DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2006. 209.

23 Borbála Benda: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. A Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára kiadványa, Szombathely, 2014. 137.

24 Id.: Uradalmi étrend Csejteről 1623–1625-ből. *Történelmi Szemle* XXXVIII, 1996/2–3, 280–281.

25 István N. Kiss: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. *Agrártörténelmi Szemle* XV, 1973/1–2, 104, 106.

26 János Buza: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: János Honvári (ed.), *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula Kiadó, Bp., 2000. 113.

27 During the Turkish occupation, after the fall of Syrmia, Tokaj-Hegyalja became the leading Hungarian wine region at the turn of the 16th and the 17th centuries. (István Orosz: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In: Zoltán Benyák – Ferenc Benyák (eds.), *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Hermész Kör, Bp., 2002. 192.) The period from Rákóczi's war of independence (1703–1711) until the third partition of Poland (1795) can be regarded as the golden age of the Tokaj-Hegyalja wine region. (István Orosz: A bortermelés társadalomformáló hatása. Tokaj-Hegyalja fénykora, *História* XX, 1998/5–6, 36.)

28 Borbála Benda: Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban, *Korall* 10, 2002. 117, 119–120.

29 Ibid. 131–133.

of these novelties did not concern all social classes,³⁰ but for the nobility, we can soon regard chocolate – according to the 18th century Hungarian cookbooks – not only as a “drink” but also as a dessert ingredient. Rosolio, an excellent variant of sweet liqueurs that were much beloved in Europe at the time, also was introduced in the Carpathian Basin at this time, becoming generally widespread in the second half of the 18th century.³¹

At the turn of the 17th and the 18th centuries, the Hungarian nobility started to change from the Medieval two-meal system to the new age tradition of having three proper meals a day: breakfast, lunch and dinner. Breakfast was organized around coffee, a new hot drink, served with bread and other complements. The first course of lunch was a soup, therefore soup plates appeared alongside dinner plates.³² At the end of the meals in the 18th century, ice cream and related utensils started to appear every now and then. For example, Countess Kata Csáky asked her husband for a pewter ice cream bowl and a scoop in a letter written on July 29, 1777.³³

In the beginning of the 18th century, plants from the New World started to appear in the Hungarian culinary culture. Maize³⁴ became widespread in the decades 1700–1720 in Transylvania³⁵ and in the course of the century in Partium,³⁶ however, due to the unsuitable climate, its cultivation was negligible in the region of the Northern Carpathians.³⁷ The first Hungarian description of the plant comes from István Mátyus in 1762. He mentions that the Belgian and the French cook corn in water

30 Kisbán, 1997, 541, 543.

31 Balázs Füreder: *Drei Rosolio Rezepte von Ágnes Balassa (1769)*. [Online: Epikur - Journal für Gastrosophie, [http://www.epikur-journal.at/de/ausgabe/detail.asp?id=502&art=Artikel&tit=Drei%2520Rosolio%2520Rezepte%2520von%2520%C3%81gnes%2520Balassa%2520\(1769\)–3 July 2020](http://www.epikur-journal.at/de/ausgabe/detail.asp?id=502&art=Artikel&tit=Drei%2520Rosolio%2520Rezepte%2520von%2520%C3%81gnes%2520Balassa%2520(1769)–3%20July%202020)]

32 Kisbán, 1997, 429.

33 Papp, 2006, 146–147.

34 Initially, corn was only grown in peasant farms for human consumption; in larger estates, it was mainly used for feeding pigs. János Barta Jr.: *A tizennyolcadik század története*, Pannonica Kiadó, Bp., 2000. 85.

35 Kisbán, 1997, 430.

36 Klára Papp: „*Esze, kardja, s házassága után boldogul az ember*” Tanulmányok a Csáky család 17–19. századi történetéből. Erdély-történeti Alapítvány – DE Történelmi Intézet, Debrecen, 2006. 110, 118, 119. Around the end of the century, corn was used to make pálinka in the Partium. Id.: A bihary Csáky-birtokok birtokigazgatása és jövedelemforrásai a XVIII. század végén. In: István Rácz (ed.), *Szabó István emlékkönyv*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 205.

37 Kisbán, 1997, 430.

BALÁZS FÜREDER

and eat it with butter.³⁸ From the 1760s, the government authorities continuously popularized the plant not only for human consumption and animal nutrition but also for industrial purposes (distillation). On the other hand, people only accepted corn generally after the rainy, humid and poverty-stricken years of 1814–1817.³⁹

HUNGARIAN CUISINE BASED ON PAPRIKA (19TH–20TH CENTURY)

Paprika, one of the most typical plants of Hungarian cuisine,⁴⁰ started to spread slowly from the 1720s. It arrived from the Balkans, therefore it was consumed first in the southern region of the Great Hungarian Plains, but only by peasants. The noble class completely rejected it at first but later started to have pickled paprika as a side dish around the end of the century.⁴¹ The real breakthrough came in the 19th century due to the Hungarian Reform Era (1825–1848). The nobility and the citizens were more and more concerned about the homeland, the history and the origins of their ancestors. Thus, they added this typically rustic spice⁴² to their cuisine and started to use it more frequently, slowly forgetting the sweet and sour flavours of the past.⁴³

38 László Kósa: *A burgonya Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 19.

39 Id.: A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). A hétköznapi élet kultúrája. In: László Kósa (ed.), *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 266. (Hereinafter Kósa, 2000a)

40 The first mention of paprika in Hungary dates back to Albert Szenczi Molnár's dictionary (edition published in 1604) under the names „törökbors” (Turkish pepper) and „piper indicum”. However, József Csapó's book, published in 1775 in Pozsony (Bratislava), considers paprika a spice used by the peasantry. Katalin Csapó: *Ízek városa Budapest. Hagyományos ételek és gasztronómiai kultúra a vendégszerető fővárosban*. Holnap Kiadó, Bp., 2007. 31–32.

41 Kisbán, 1997, 430. During our research, we first encountered paprika in István Nánási's manuscript cookbook from 1771. Recipe 578, Turkish pepper for roast meat is a recipe of pickled paprika. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum/Hungarian Museum of Trade and Tourism (MKVM 1978. 9.) Nánási István: *Szakácskönyv*. Bólya, 1771.

42 Interestingly, paprika-flavoured meat dishes were unknown among the Palóc in Northern Hungary even around 1900 and lamb goulash only appeared in the 1920s. Eszter Kisbán: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja, Bp., 1989. 86–87.

43 Balázs Füreder: *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*. PhD dissertation, Debrecen, 2009. 23–24.

Fig 2. Paprika house in Tihany. Photo: Balázs Füreder

Pörkölt, popularly known as goulash outside the country, is maybe the only world-renowned dish originating from Hungary. It emerged from the pastoral life of the Great Plains. There are sources from 1786 about seasoning goulash meat with paprika and it is also documented from this time that the shepherd food started to spread widely. Count Hoffmannsegg of Saxony, who visited the country in 1793–1794, mentions paprika-seasoned meat as a "national dish" in his travel diary ("Da war mir immer das liebste ein ungarisches National-Gerichte von Fleisch mit türkischen Pfeffer, das mir ganz herrlich schmeckt und sehr gesund seyn muss...").⁴⁴

From the beginning of the 19th century onwards, printed Hungarian-language descriptions of *pörkölt*, *gulyás* and *paprikás* started to appear. István Czifray included recipes of goulash-style *pörkölt* - "*Gulyásos és pörkölt hús*" - and chicken *paprikás* - "*Paprikás tsirke (Tsibe, Pisellye)*" - in his book published in 1830. Ferenc Zelena also wrote about the method of preparing goulash meat in the same year. Susanna Németh offered a rudimentary goulash soup⁴⁵ named "*Gulyásos hús*" to her readers in 1836.

44 Kisbán, 1989, 23–24, 33, 34.

45 Goulash soup starts from the classic *pörkölt* base consisting of fat, onions and ground paprika, then spices, vegetables and water is added to the seared and browned meat before it completely softens. In the end, *csipetke* (soft pinched noodles made of flour and eggs without water, seasoned with a pinch of salt) is cooked directly in the soup. *Pörkölt* is also made with onions and paprika; it's very important to fry the meat in high heat then let it simmer slowly in its own juices instead of adding much water and cooking it. This results in a stew with a thick sauce; in the past, it was accompanied with white bread, nowadays it is served with *nokedli* (similar to *Spätzle*), egg barley or salted

Toward the end of the 19th century, goulash soup, goulash-style meat stew, that is, pörkölt and paprikás started to diverge from each other.⁴⁶ At the time, goulash was consumed all over the Austro-Hungarian Monarchy, so it is no coincidence that Babette Franer devoted a whole chapter to goulash in her cookbook ‘Die Wiener exquisite Küche’ published in 1893. She described the recipes of beef goulash, Hungarian goulash, peasant goulash, veal goulash, pork goulash, Karlsbad goulash, Székely goulash, fish goulash, Debreceni goulash and beefsteak goulash, supplemented it in the 1906 edition with the description of Andrassy goulash and secessionist goulash.⁴⁷

The period from the Austro-Hungarian Compromise of 1867 until the outbreak of the First World War was an era of development and transformation in Hungary. In the second half of the 19th century, industrialization accelerated. As a result, society began to transform, which brought about changes in eating habits. In previous centuries, Hungary has traditionally been a high meat and relatively low grain-consuming society. In the second half of the 19th century there was a general decline in meat consumption (average yearly per capita meat consumption was 33 kg nationwide, 62 kg in cities and 114 kg in Budapest), and at the same time, the role of bread and pasta in the Hungarian diet increased. During this period, food consumption habits of social classes differentiated substantially. In the diet of the peasantry, old-fashioned porridge and mushy meals were still considerably present, festive meals were rare and modest. In contrast to this, the eating habits of upper classes, mostly based on French and Viennese cuisine,⁴⁸ can be considered quite sophisticated.

The new gastronomic culture was open and exciting for a long time. Ground paprika had not dominated the green spices to the extent we experienced during the era after the Second World War, which we could call a “boring, paprika-based Hungarian cuisine”. The wide variety of used ingredients is also remarkable. Besides the triad of pork, beef and chicken, which all became prevalent in the second half of the 20th century, it was not considered exotic or uncommon to mention veal, mutton, rabbit meat or game. Chefs and guests were not averse to preparing or eating innards. Sweetwater and sea fish, similarly to crabs, frogs, snails and oysters were considered typical in most cookbooks. In addition to potatoes, cabbage, tomatoes and green pepper, housewives were eager

cooked potatoes. Paprikás differs from pörkölt in that it is only made of white meat with sour cream or cream, with slightly less paprika and onions.

46 Kisbán, 1989, 48–49, 58–59.

47 Ottó Gecser: Amerikai bors, indiai curry és magyar paprika: Lokális és globális figurációk a kulináris ízlés társadalomtörténetében. *Erdélyi Társadalom* 12, 2014/2, 74.

48 Kósa, 2000a, 286–287.

to use several other vegetables that were later unfairly neglected, such as asparagus and artichoke. The gastronomy of the late 19th and early 20th century did not only represent a taste of a very narrow noble class, as opposed to the renaissance cuisine of the former centuries. Alongside the social elite, the style and taste of a growing upper middle class, which was getting more and more prosperous and open to the world, established the contemporary Hungarian cuisine and made it successful.⁴⁹

After the peaceful years following the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the First World War broke out in 1914,⁵⁰ which ended with the dissolution of the Dual Monarchy. The image of the food consumption of the era is quite depressing. One-sided, deficient and unhealthy. The poor in the villages and towns tried to save money on their diets. At the time, every class started their meals with a soup. Peasants have taken on more and more elements from the cuisine of the upper classes, for example, sweet pastries, fruit preserves or vegetable stews.⁵¹

The main meal of the upper classes, which consisted of five courses in the previous century, started to decrease to three courses already at the end of the century. Breakfast included coffee with milk, pastries and rolls served with butter and jam. The main meal started with a soup, followed by a main course of meat, and finished with a dessert or fruits. Breakfast of working-class men had two distinct patterns: either they had ham, bread and pálinka similarly to the peasants, or consumed coffee with milk and bread like the middle class. Women and children ate bread with *café au lait* in both classes. Lunch consisted of soup and another course, usually a pasta dish three times a week and a meat dish four times a week. For

49 Balázs Füreder: Zilahy Ágnes valódi magyar szakácskönyve. A magyar ízvilág átalakulása a 19. század végén. In: Róbert Török (ed), *MKVM 50. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Jubileumi Évkönyve*. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Bp., 2017. 130.

50 The depression did not affect everyone. The best restaurants and hotels of Budapest could maintain adequate supplies even towards the end of the war. For example, we can find out from the dinner menu of Grand Hotel Hungaria on January 21, 1917 that its affluent guests could choose from various cakes (Hungaria, linzer, chocolate cake) and different kinds of ice cream (coffee, lemon and chocolate) at the end of their meals. Balázs Füreder: Food and Menu in The Frontline and in Restaurants in Homeland – What did Civilians and Soldiers Consume During the Great War? *Almatourism - Journal of Tourism, Culture and Territorial Development* 7, Special Issue War and Tourism, 2016/5. 123. [Online: Almatourism - Journal of Tourism, Culture and Territorial Development, <https://almatourism.unibo.it/article/view/6385> – 3 July 2020]

51 László Kósa, A polgári társadalom korának művelődése II. (1920–1948). A hétköznapi élet kultúrája. In: László Kósa (ed.), *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 409–410. (Hereinafter: Kósa, 2000b)

supper, working-class families usually ate leftovers from lunch.⁵²

Peasants still regarded obesity as a symbol of health and prosperity, which was in sharp contrast with the slim, slender and athletic body type coveted by the upper middle class. The propagation of healthy lifestyle and increasing vegetable production from the beginning of the century have spurred a remarkable change in popular taste and consumption of vegetables and fruits increased considerably. There was also a huge change in preservation procedures. Refrigerators started to spread in urban households and the canning industry grew significantly by the 1930s both domestically and internationally.⁵³

The economic hardship and deprivation people endured during the Second World War did not end in 1945, but continued into the mid-1960s.⁵⁴ Most people ate beans, corn, potatoes and pasta dishes daily, the lucky ones had some meat on the table on Sundays.⁵⁵ Although food consumption regained the pre-war level by the middle of the century, but there was limited choice of available food and there were disruptions in food supply. Food consumption increased spectacularly from the beginning of the sixties and peaked at the end of the eighties, when per capita meat consumption exceeded 80 kg.⁵⁶ However, this figure decreased to 70.2 kg in 2000, 56.7 kg in 2010,⁵⁷ then slightly increased to 58.6 kg in 2014.⁵⁸ The country's leadership also controlled food prices. From the mid-seventies, tea and coffee became freely priced, but the price of bread, flour, milk and cheese still remained fixed. The western press mockingly referred to this era as Goulash Communism, then as fridge socialism.⁵⁹

In the post-war period, previously used raw ingredients such as artichoke, crabs or shellfish almost completely disappeared from the kitchens. Housewives and average cooks in restaurants “created” more

52 Kisbán, 1997, 438.

53 Kósa, 2000b, 410–411.; Ignác Romsics: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Bp., 1999. 169.

54 Tibor Valuch: A magyar művelődés 1948 után. In: László Kósa (ed.), *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 479, 481.

55 Balázs Füreder: Gasztronómiánk az elmúlt évtizedekben. *Príma Konyha Magazin* (February 2006) 21.

56 Valuch, 2000, 481.

57 Az élelmiszerfogyasztás átalakulása, 2010. *Statisztikai Tükör* 6/42, 11 June 2012. [Online: Központi Statisztikai Hivatal, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/elelmfogy/elelmfogy10.pdf> – 3 July 2020]

58 Élelmiszermérlegek, 2014. *Statisztikai Tükör* 9 August 2016. [Online: Központi Statisztikai Hivatal, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/elelmfogy/elelmfogy14.pdf> – 3 July 2020]

59 Romsics, 1999, 439, 479–480; Valuch, 2000, 480, 485.

and more stereotypical meals, in all probability due to the ideological and economical effects of the established political system, as a consequence of which Hungary became known as the home of pörkölt, goulash soup and fried breaded cutlet.

CONTEMPORARY HUNGARIAN CUISINE (GASTRONOMY IN THE 21ST CENTURY)

In the past decades, onion sautéed on rendered bacon fat and paprika formed the basis of Hungarian cuisine.⁶⁰ Its foundations were the goulash soup, calf- and chicken paprikás with sour cream, stuffed cabbage and strudels.⁶¹ However, we think that the era of paprika-based Hungarian food culture that emerged at the beginning of the 19th has ended and currently we are experiencing the first decades of a transitional chapter now at the beginning of the 21st century.⁶²

In 1988, the first Hungarian McDonald's restaurant opened in Régi posta Street in Budapest and fast-food culture started gaining ground in the country. Several other international chains tried to establish themselves in the Hungarian market, but over time some decided on leaving the country.

At the beginning of the eighties, the winds of change reached the everyday cooks as well. Housewives more and more often used oil besides the previously predominant grease for frying meat. The use of spices typical in the past decades, mainly restricted to pepper, cinnamon, cloves, vanilla, red pepper, cumin, marjoram, dill and bay leaf expanded as it was possible to buy thyme, summer savoury or tarragon in grocery stores again. Large culinary festivals and gastronomy competitions started in our country in the nineties, mostly differing from average fun fairs with their thematic programmes.⁶³ Besides the festivals, gastro-tourists could soon discover thematic wine routes, as the first wine route in Hungary, the Villány-Siklós Wine Route Association was established on September 14, 1994.⁶⁴

60 András Tusor: *Ételismeret*, In: András Tusor – Gyula Sahin-Tóth (eds.), *Gasztronómia. Étel- és italismeret*, Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1999. 34–35.

61 László Csizmadia (ed.), *Gasztronómiai lexikon*, Mezőgazda Kiadó, Bp., 1993. 272.

62 Balázs Füreder – Tamara Rátz: *Gasztronómiai örökség és identitás Magyarország turisztikai marketingjében*, In: Antal Aubert – Mónika Berki (eds.), *Örökség és Turizmus*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 2009. 326.

63 Patrik Fehér – Balázs Füreder – Péter Várvi: *A magyar gasztronómia és vendéglátás helyzete napjainkban*, *Turizmus Bulletin* XIV, 2010/4, 35–36.

64 Géza Szabó: *Esettanulmány: A villány-siklói borút mint tematikus út*. In: László Puczkó – Tamara Rátz (eds.), *Az attrakciótól az élményig. A látogatómenedzsment módszerei*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. 104–117.

The chain stores that appeared and spread during this period played a decisive role in the transformation of the gastronomic culture. Owing to these chain stores, ingredients that were previously unheard of, such as salmon, exotic fruits, maple syrup, etc. became accessible for people who wanted to cook, even in smaller towns.

The public taste of consumers and those working in the hospitality industry was largely shaped by cooking programmes on the various TV channels from the nineties. Cooking became fashionable by the first years of the 21st century. The shows are lively, passionate and authentic. Viewers get what they need in this “rushing world”. Quickly prepared meals using healthy ingredients with a hint of humour. By the end of the first decade of the new millennium, the commercial channels considered everyday cooking shows boring, so the concept of food reality tv show was created. In these programmes, well-known Hungarian personalities host their “colleagues”, but the role of gastronomy is no longer as significant as we have seen in previous cooking shows. It is worth mentioning the role of printed and internet media besides television as well, since food and cooking magazines, web sites and blogs are also influencing and transforming our culinary culture day by day.⁶⁵

The field of top gastronomy and gourmet restaurants also began to evolve. Costes has become the first Hungarian restaurant to be awarded a Michelin Star in 2010, but it was led by a foreigner at the time, the Portuguese chef Miguel Rocha Vieira. Hungarian chefs – Szabina Szulló executive chef and Tamás Széll sous-chef – received a Michelin Star in the following year (Onyx Restaurant⁶⁶). Borkonyha Winekitchen, led by Ákos Sárközy, earned a star in 2014. The Tanti Restaurant also received a Michelin Star in 2015, but it lost the award in 2017.⁶⁷ According to Nicola Portinari, a two Michelin star Italian chef of La Peca restaurant near Verona, we are still lagging behind in this regard by 30–40 years.⁶⁸ While Fausto Arrighi, the former director of the Italian version of the *Michelin Guide* mentioned that there was too much sea fish and plenty

65 Fehér – Füreder – Várvi, 2010, 35–36.

66 The Onyx Restaurant became the first Hungarian Restaurant with two Michelin-stars. It was recognized in 2018 when it was managed by Chef Ádám Mészáros. Györgyi Kalas: *Két Michelin-csillagos az Onyx, Széll Tamás étterme Bib Gourmand minősítést kapott.* (26 March 2018) [Online: Index, <https://index.hu/kultur/eletmod/2018/03/26/michelin/> – 3 July 2020]

67 András Földes: *Eggyel kevesebb Michelin-csillag van Magyarországon.* (6 March 2017) [Online: Index, http://index.hu/kultur/2017/03/06/eggyel_kevesebb_michelin-csillag_van_magyarorszagon/ – 3 July 2020]

68 Györgyi Kalas: *Mitől jó egy étterem, és mitől rossz?* (24 January 2016) [Online: Index, http://index.hu/kultur/eletmod/2016/01/24/dining_guide_teszt_budapest_portinari_michelin-csillag/ – 3 July 2020]

EVOLUTION OF HUNGARIAN GASTRONOMY

of American meat and a there was lack of local ingredients in Hungarian restaurants. So far, Hungary is only internationally well known for its wines, this is unfortunately not yet true for its agriculture, there are very few good restaurants. ”It is important to find a unique character, however, I cannot see this in Hungary yet. Even in better restaurants, the tastes are similar everywhere, the same dominant taste comes along on every plate.” Or rather, even if there are problems with agriculture, gastronomy can only undergo a remarkable development if there is a great leader. In Italy, for example, they had such a leader in Gualtiero Marchesi and now in Massimo Bottura, the chef of Osteria Francescana. He thinks that there is still a great need for prominent personalities in Hungarian cuisine.⁶⁹

The above-mentioned factors have jointly changed our eating habits in the past decades. In our opinion, contemporary Hungarian gastronomy cannot be precisely defined or described. We cannot state that our “most important” foods are made with grease, seasoned with paprika, thickened with roux and enriched with sour cream as before. We are currently living in a transitional era.

*Fig. 3. Lángos with nutella and bananas - Great Market Hall Budapest.
Photo: Balázs Füreder*

69 Id.: *Nincs saját életünk*. Interjú az olasz Michelin-kalauz igazgatójával. (17 October 2016) [Online: Index, http://index.hu/kultur/eletmod/2016/10/17/nincs_sajat_eletunk/ – 3 July 2020]

BALÁZS FÜREDER

Globalization fundamentally transforms peoples' relationship with food. Paprika still plays a dominant role in the kitchens, but besides, new recipes, ingredients and technologies keep on arriving from several countries of the world. Chefs or housewives prepare chicken paprikás just as often as Italian pasta dishes. At Christmas, stuffed cabbage is still very popular, but so is roast turkey with chestnut stuffing. We prefer to buy roasted pork rib, black pudding and fried sausages at the market, but among young people, hamburger and gyros is more popular. The end of this transitional period is difficult to predict at present, and it may become apparent after several decades, just like the dominant elements of the new era.

Kertész Tünde Fruzsina

Kállay Miklós az amerikai emigrációt megelőző éveit Olaszországban 1945-1953 között báró Bakách-Bessenyei Györggyel való levelezésének tükrében

Vizsgálatom tárgyát olyan levelek képezik, amelyek már Kállay Miklós emigrációs éveiben íródtak, de még az előtt, hogy Kállay az Egyesült Államokba költözött volna. A háborút követő öt Olaszországban töltött év - mely átmenetinek bizonyult a volt miniszterelnök számára – arra a következtetésre vezette, hogy Amerikában telepedjen le és addigi passzív szemlélődését felváltsa az aktív közélet.¹ Tanulmányomban Kállay Miklós életének az amerikai emigráció előtti időszakát és az afelé vezető útját szeretném bemutatni. Ebben báró Bakách-Bessenyei György szerepe ebben nem kicsi, ő ugyanis ez alatt az idő alatt Amerikában és Nyugat-Európában járva folyamatosan tájékoztatta Kállayt a közéleti kérdésekről, a világpolitikai helyzetről. Kállay Miklós évek óta ismerte Bakách-Bessenyei Györgyöt, aki az ő miniszterelnöksége alatt volt Magyarország vichy-i és berni követe². Az ország német megszállását követően pedig Bakách-Bessenyei György, Barcza György volt vatikáni és londoni követtel alapította meg a Követi Bizottságot, melynek tagjai a megszállást és a német kollaborációt el nem fogadó, az akkori magyar kormánytól elhatárolódó diplomaták voltak.³ A Követi Bizottság célja volt külföldön, hazai vonatkozású kérdésekben tájékozódni, majd a rendelkezésükre álló

1 „Kállay Miklós Magyarország miniszterelnöke 1942. március 9-től 1944. március 22-ig. A német megszállást követően a Sándor-palotából először Horthy Miklós kormányzó rezidenciájára menekült, onnan Budapesten a Zivatar utcai török követségen Sevket Fuat Kececi török követ nyújtott menedéket a miniszterelnöknek és családjának. Kállay Miklós 1944. november 19-ig tartózkodott a követségen, innen hurcolták el a magyar és német rendőrök és SS-katonák. Ezután a Margit körúti fogházban és Sopronkőhidán tartották fogva, 1945-ben pedig Dachau és Mauthausen koncentrációs táboraiban raboskodott. Dél-Tirolba telepítették már fogolytársaival, amikor az amerikai hadsereg felszabadította a tábort 1945. május 4-én. Ezt követően Kállay Miklós soha többé nem tért vissza Magyarországra, 1953-ig Olaszországban Capri-szigetén és Rómában élt majd 1953 év végén az Egyesült Államokba, New Yorkba költözött és ott élt 1967-ben bekövetkezett haláláig.” Kertész Tünde Fruzsina: Kállay Miklós életének és politikai pályájának alakulása a második világháborút követően. In: *Amerikai magyarok – magyar amerikaiak*. Szerk. Ambrus László – Rakita Eszter. Líceum Kiadó, Eger 2019. 177.

2 Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911-1945.*, Budapest, Európa Könyvkiadó - História folyóirat közös kiadása, Budapest, 1994. 208.

3 Barcza György, 1994. 133-134.

információkat továbbítani a magyar demokratikus ellenállás részére. Bíz-
tak abban, hogy a háború végével Magyarországnak szabad, törvényes és
demokratikus kormánya lesz, s emiatt igyekeztek a megszállt országot
a távolból segíteni.⁴ A Követi Bizottság mintegy negyven főt számlált,
tíz követet és nagyjából harminc diplomatát és követségi tisztviselőt,
akik kapcsolataik révén a szövetségesek felé fordultak Magyarország
érdekében. Céljuk nem egyik vagy másik győztes nagyhatalom előnyben
részesítése volt az ország kárára, hanem szabadságunk, demokráciánk
helyreállítása a háborút követően mindenfajta idegen megszállás nél-
kül. A Sztójay-kormány azonban azokat a diplomatákat, akik a német
megszállást követően elhatárolódtak a fennálló magyar kormánytól tá-
vollétükben megfosztotta állampolgárságuktól, vagyonukat elkobozta.
Ez természetesen nem akadályozta a Bizottság tagjait, hogy munkájukat
folytassák, mondhatni erre az eshetőségre tevékenységük jellege folytán
fel voltak készülve.⁵ A Követi Bizottság tevékenységét addig folytatta,
míg Magyarországon 1945. november 4-én meg nem tartották a parla-
menti választásokat, mely során az új magyar kormányt elismerték az
angolszász nagyhatalmak is. Ezt követően a Bizottság feloszlatta magát,
tagjainak legnagyobb része azonban külföldön maradt és az országra
rátelepedő szovjet befolyás miatt a kint maradtak feladatuknak érezték
a továbbiakban a szabad Magyarország ügyének képviselését.⁶ Kállay
Miklós emigrációba kényszerülését követően felvette a kapcsolatot
egykori kollégáival, számos diplomatával így például Bakách-Besse-
nyey Györggyel is, akivel baráti nexusban álltak, mely jól érzékelhető
leveleik hangnemén. Kállay mert őszinte lenni Bakách-Besseneyvel,
megosztotta vele aggodalmait az emigrációs politika nyílt színére lépé-
sével kapcsolatban. Ez a lépés ekkor ugyanis még számos bizonytalan-
ságot rejtett magában. Ugyanígy Bakách-Besseney sem rejti véka alá
a véleményét az emigráció helyzetéről, „*Nagyon érdekelne tudni, hogy
vannak e és milyen terveid a jövőre nézve? Nevezetesen, hogy gondolsz
e arra a lehetőségre, hogy újból bekapcsolódj az aktív politikába? (Már
amennyire egy emigráció tevékenysége aktív politikának minősíthető.)*”⁷
A magyar emigráció politikai sokszínűségéből adódóan rengeteg alkal-
lom nyílt a konfliktus helyzetekre, ami gyakorlatilag állandó problémát
jelentett kezdettől fogva. Emiatt Bakách-Besseney is aggódott, „*Az én*

4 Barcza György, 1994. 135.

5 Barcza György, 1994. 135-142.

6 Barcza György, 1994. 163-164.

7 Jósa András Múzeum Kállay Gyűjtemény (a továbbiakban: JAM KGY) 2020.1.90.1.
Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1947.dec. 2.

tevékenységem kifelé a Te régi politikád szellemében való felvilágosításra, befelé pedig csak arra szorítkozik, hogy az emigráció különböző csoportjai között lehetőleg ne törjön ki egy emigrációs polgárháború.”⁸ Ekkoriban a negyvenes évek végén az amerikai emigrációban élő európai csoportok számára strukturális változást hozott a *Free Europe Committee* vagyis Szabad Európa Bizottság létrejötte, mely az amerikai kormány javaslatára, de magánszervezetként működött. 1949. június 1-jén jegyezték be, mint non-profit szervezetet New Yorkban. A *Free Europe Committee* élvezte a mindenkori amerikai kormány erkölcsi és anyagi támogatását, s kiváló eszköz volt az amerikaiak számára a hidegháborús kommunistaellenes propagandában. Céljuk volt egyébként, hogy a kelet-közép európai szovjet térnyerés alá eső országok emigrált, demokratikus elveket valló politikusainak munkáját segítse.⁹ Így a Bizottság osztályaiként jöttek létre az egyes országok képviselőitében a nemzeti bizottmányok, a Magyar Nemzeti Bizottmány is, melynek megalapításánál az 1946-tól az Egyesült Államokban élő Bakách-Besseney György is bábáskodott, s ő lett a MNB külügyi bizottságának vezetője. Ennek alakulásáról is beszámolt Kállaynak egy 1947. év végén íródott levelében, „*Január közepén újból Amerikába szándékozom utazni, hol remélem addigra megszületik végre valami magyar bizottság, melynek szükségessége mindinkább érezhetővé válik. Amennyiben ezzel kapcsolatban valamiféle kívánságod volna, kérlek tekintsél követednek úgy mint a múltban és tudasd velem utasításaidat párizsi címemre.*”¹⁰ Ebben az a különösen érdekes, hogy bár Kállay Miklós ekkor még nem aktív tagja az emigrációnak, kifejezetten visszavonultan él Capri szigetén Olaszországban, sőt Bakách-Besseney ebben az idézett levélben kérdezi meg tőle első alkalommal, hogy van-e valamilyen terve a jövőre nézve – ami a közéleti visszatérést illeti – mégis, mielőtt feltenné számára ezt a kérdést már előre bocsájtja, hogy ha bármi „kívánsága” van a magyar bizottsággal kapcsolatban, akkor tudassa vele „utasításait”. A szóhasználat valószínűleg a múltbeli munkakapcsolatból fakad, mint Kállay miniszterelnöksége alatt szolgálatot ellátó diplomata. A levél végén Bakách-Besseney megjegyzi, hogy szerinte még nem jött el az ideje Kállay színre lépésének, amivel Kállay egyetért „*És én azt hiszem e pillanatban jobb nélkülem. Én nem jelentenék még ma összefogást, az én intranzigenciám talán intoleránsabb mint valaha. Ahogy nem*

8 JAM KGY 2020.1.90.1. Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1947. dec. 2.

9 Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1989.*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989. 150-153.

10 JAM KGY 2020.1.90.1.

tudnék együtt dolgozni Sztójay, Szálasi, Imrédy volt emberivel, éppen úgy nem a mai quislingekkel, bérencekkel.”¹¹ Úgy gondolta, sokkal előrébb való a magyar ügy képviselője a nyugat előtt, mint az, hogy ő újból a politika színpadára lépjen, bár a kettő nem zárta volna ki egymást, Kállay a jó időzítésre is apellált.¹² A rá jellemző óvatossággal és némi aggodalommal, de mondhatjuk, hogy felelősségtudattal állt ehhez a kérdéshez, mely tulajdonságai miniszterelnökségének politikájában is észrevehetőek.

Az amerikai belpolitika befolyása nem volt elhanyagolható az emigrációs csoportok és szervezetek életében. Bár a *Free Europe Committee* a mindenkori amerikai kormány támogatását élvezte, ehhez azért szükség volt egy megkerülhetetlen tényezőre, mely a következő évtizedekben jellemezte a világpolitikát. Ez pedig a hidegháború kialakulása, illetve az Egyesült Államok egyre határozottabb kommunizmus és szovjet ellenessége. Amerika misszióának tekintette, hogy megállítsa a kommunista ideológia terjedését a világban, ahol pedig nem tudta megakadályozni a Szovjetunió térfoglalását, ott belülről kívánta bomlasztani a rendszert. Eszköze az antikommunista propaganda, melynek szolgálatába állította az 1947-ben Harry Truman elnöksége alatt megalapított Központi Hírszerző Ügynökség a CIA¹³, illetve a CIA által finanszírozott egyik frontszervezetet a Szabad Európa Bizottságot (*National Committee for a Free Europe* vagy *Free Europe Committee*). A Szabad Európa Bizottság égisze alatt működő Szabad Európa Rádió pedig lehetőség volt a kelet-európai emigráns politikusok és más értelmiségiek számára, hogy a kommunizmus elleni nézeteiknek hangot adjanak, ilyenén módon a rádió szimbólummá vált a vasfüggöny mögötti országok elnyomott népei számára, nem sejtve, hogy komoly politikai és lélektani hadviselést folytat irányukba az amerikai titkosszolgálat arra várva, mikor robban ki a hallottak hatására

11 KGY 2020.1.91.1-3. Kállay Miklós levele Bakách-Besseney Györgynek 1947. dec. 10.

12 KGY 2020.1.91.1-3. Kállay Miklós levele Bakách-Besseney Györgynek 1947. dec. 10.

13 Truman elnök 1947-ben döntött arról, hogy központi hírszerzési igazgatót nevez ki annak érdekében, hogy a hírszerzés metódusa egyre nagyobb prioritást élvezett melynek szervezeti szinten is meg kellett felelni. A központi hírszerzési igazgató feladata a külföldi műveletek felügyelete lett. Még ebben az évben a Kongresszus jóváhagyta az 1947-es nemzetbiztonsági törvényt, amivel létrejött a CIA és a Nemzetbiztonsági Tanács (National Security Council). Carl J. Jensen – David H. McElreath – Melissa Graves: *Bevezetés a hírszerzésbe*, Budapest, Tudásközpont Tankönyvműhely, Antall József Tudásközpont, 2017. 47.

felkelés vagy forradalom.¹⁴ A Franklin D. Roosevelttel halálát követően az elnöki székbe kerülő Harry Truman a Truman-doktrína¹⁵ 1947. március 12-i kihirdetésével nyílt és határozott hangot ütött meg elítélve a Szovjetunió terjeszkedését és a szovjet kommunista ideológia terjesztését Kelet-Európában. Az elnök kijelentését konzervatív oldalról olyan indokkal támadták, hogy a doktrína ellehetetleníti a Szovjetunióval való helyzet rendezését¹⁶, Truman azonban, aki polgárjogi kérdésekben érzékeny volt, nem visszakozott.

Truman hivatalos elnökké választását – ti. első elnöki ciklusát tragikus okok miatt átvette csupán - Kállay Miklós 1948-ban levelében is megemlíti¹⁷ Bakách-Besseneynek, ami szerint ő figyelemmel követte az eseményeket, tanulmányozva a Gallup-jelentéseket Truman győzelmét jósolta.

Az amerikai magyar emigráció számos új taggal bővült a második világháború alatt és az azt követő időkben. 1938-40. közötti időszakban azok a zsidó származású polgárok, akik a hitleri antiszemitizmus elől menekültek külföldre, majd a már említett, a háború alatt külföldön dolgozó diplomaták, akik politikai okokból nem kívántak hazatérni. Később bukásukat követően a magyar nyilasok is nyugaton kerestek menedéket bár ők és a kommunisták is az emigráció marginális, elszigetelt csoportját alkották. A háború végével a felszabadult haláltáborok túlélői közül szintén sokan emigráltak az Egyesült Államokba, ugyanekkor szabadultak ki azok a politikusok - közéjük tartozik Kállay Miklós is – akiket a koncentrációs táborokban, mint politikai foglyokat tartottak. Az 1956-os

14 Tim Weiner: *A CIA története* – Hamvába holt örökség, Budapest, Gabo Kiadó, 2009. 55-56.,149.

15 Amikor az angolok anyagi nehézségeikre hivatkozva visszavonták csapataikat 1947. február 3-án a polgárháború dúlta Görögországból, az Egyesült Államok segítségét kérték Görögország és a Marshall-segélyből is részesülő, a kommunista térnyeréssel szemben álló Törökország védelmezésére. Az amerikai kongresszus azonban csak olyan intervenciót hagyott jóvá, mely a kommunizmus infiltrációjára reagál, így Truman ezt tette – egyébként teljesen reálisan – 1947. március 12-én elhangzott beszédének központi mondanivalójává. Beszédében Truman kijelentette: „*Úgy vélem, az Egyesült Államoknak segítséget kell nyújtania azon szabad nemzeteknek, melyek szembeszegülnek a különböző – kívülről támogatott – fegyveres kisebbségek alávetési kísérleteinek. Úgy vélem, segítséget kell nyújtaniunk a szabad országoknak ahhoz, hogy saját sorsukról saját maguk dönthessenek.*” Stephen Graubard: *Az elnökök* – Az amerikai elnöki hivatal átalakulása Theodore Roosevelttől George W. Bushig, Budapest, Alexandra Kiadó, 2007. 294-296.

16 Stephen Graubard, 2007. 296.

17 KGY 2020.1.92.1-4. Kállay Miklós levele Bakách-Besseney Györgynek cc. 1948. január

forradalom és szabadságharc előtti utolsó kivándorlási hullámmal pedig megérkeztek azok a többnyire politikusok, értelmiségiek és közéleti személyiségek, akik az 1945-1949. közötti szépreményű, de szélsőséges baloldali fordulatot vett konszolidációs időszak belpolitikai küzdelmeit követően a kommunisták által ellehetetlenített helyzetük miatt kényszerültek elhagyni Magyarországot.¹⁸ Még a háború alatt, 1941-ben tette meg negyedik egyben utolsó Amerikába vezető útját az 1930-ban újjászervezett Kisgazda Párt egykori elnöke, Eckhardt Tibor az amerikai magyar emigráció kiemelkedően tehetséges tagja. Először 1928-ban járt az Egyesült Államokban, üzleti ügyekben. Nem sokkal ez után 1929-30. között öt hónapot töltött kint előadókörúton, a Carnegie Alapítvány a Nemzetközi Békéért szervezet támogatásával, melynek célja nemzetközi együttműködés valamint az Egyesült Államok kapcsolatainak bővítése volt. Eckhardt itt is illetve a Glasgow-i Egyetemen is felszólalt, mint a Revíziós Liga igazgató-alelnöke a trianoni béke revíziójának szükségessége érdekében.¹⁹ Több politikussal egybehangzóan felismerte, hogy 1940-re egyre nagyobb lett a bizonytalanság Magyarország helyzetét illetően, a növekvő német befolyást sokan nem nézték jó szemmel s tartottak annak következményeitől. A kormányzó megbízásából 1940-ben utazott az Egyesült Államokba azzal a céllal, hogy felmérje az amerikai közvélekedést Magyarország irányában illetve, hogy kifejezze, Magyarország baráti országgént tekint Amerikára, sőt esetleges szövetségesként is. Számos prominens amerikai politikussal és újságíróval illetve üzletemberrel találkozott útja során. Ráadásul maga az elnök Franklin Delano Roosevelt is fogadta őt a Fehér Házban.²⁰ Negyedik utazására az Egyesült Államokba 1941 augusztusában került sor, melynek céljáról Eckhardt visszaemlékezéseiben így írt: „*folytatni a nácizmus elleni harcot, amely Magyarországon lehetetlenné vált*”²¹ utalva az ekkorra az országon elhatalmasodó hitleri nyomásra. A magyar ügy hatékonyabb képviselője érdekében az 1906-ban alapított Amerikai Magyar Szövetség munkáját felpezsdítő Eckhardt Tibor, 1941-ben a szövetségen belül létrehozta a Független Magyarországgért mozgalmat, aminek célja egyértelműen a német befolyás megszüntetése és a demokratikus magyar kormány létre-

18 Nagy Kázmér: *Elveszett alkotmány – A magyar politikai emigráció 1945-1975.*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. 34.

19 Kádár Lynn Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941-1972.*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2006. 43.

20 Kádár Lynn Katalin, 2006. 52-54.

21 Kádár Lynn Katalin, 2006. 67.

hozása²², mindig hangsúlyt helyezve a tényre, hogy a Kállay-kormány és a kormányzó keze a harmadik birodalom által meg van kötve, s magánjellegűnek álcázott titkos angolszász országokba irányuló küldetésekkel igyekeznek lerázni magukról a német béklyót úgy, hogy Magyarország ne sérüljön.²³ Eckhardt Tibor 1941-es útját követően a hazai és nemzetközi fordulatok miatt nem tért vissza Magyarországra, 1946-ban sikerült a családját is kiutaztatnia, akik a háború alatt itthon tartózkodtak.²⁴

Pályafutását ismerve nem csoda tehát, hogy Eckhardt a háború befejeztével sem vonult vissza és az emigrációs közélet egyik legkiemelkedőbb alakja lett, amit Bakách-Besseney levelében is olvashatott Kállay Miklós, miszerint: „*A politikai vezetők közül, úgy tapasztalat, mint nyelvtudás, mint összeköttetések stb. tekintetében Eckhardt Tibor kimagasló és azt hiszem, amint a körülmények ezt megengedik, kitűnő szerepet fog játszani.*”²⁵ Ez így is történt, hiszen Eckhardt tagja lett a megalakuló Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának, ő volt a katonai albizottság vezetője. A Bizottmány élén Varga Béla állt, aki 1947. május 31-ig Magyarországon a Nemzetgyűlés elnöke volt, s Bakách-Besseney az ő személye kapcsán is bizakodásáról ad hangot Kállaynak: „*Varga Béla, aki az itten nagyjában megalakult komité elnöke, nagy buzgalommal és tapasztalattal tölti be az őt már papi mivoltánál fogva is megillető kiegészítő és békítő tényező szerepét.*”²⁶ Azonban az MNB tagjai között sokan foglaltak helyet azok is, többek között Nagy Ferenc volt miniszterelnök, akik az emigránsok új hullámával érkeztek Amerikába. Eckhardt és Nagy csoportjai között szinte azonnal kialakult a politikai feszültség, aminek oka elsősorban az eltérő politikai generációs és társadalmi háttér volt. A köztük lévő ellentét jelképe lehet az emigrációs politikai élet ellentéteinek. A szűk keretek között megalakuló bizottságok, elkerülhetetlen politikai csatározásai alapvetően részei voltak a mindennapi emigrációs életnek. Ugyanakkor a szélsőséges csoportokat leszámítva minden oldalon egy célja volt, a magyar ügy méltó képviselése az Egyesült Államokban. Bakách-Besseney György, aki tartotta a kapcsolatot Eckhardt

22 Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban – Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*, Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2000. 373-374.

23 Borbándi Gyula, 1989. 31.

24 Kádár Lynn Katalin, 2006. 37.

25 JAM KGY 2020.1.93.1-2. Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1948. 03. 05.

26 JAM KGY 2020.1.93.1-2. Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1948. 03. 05.

Tiborral és Kállay Miklóssal is, azt írja meg Kállaynak, hogy Tiborral „*igyekezni fogunk azt a józan magyar politikát érvényesíteni, mely méltán fűződik a Te nevedhez.*”²⁷ Ami a Bizottmány megalakulása körüli időszakban még tartható volt, hiszen nagyjából kiegyensúlyozott volt a korábban 1944-45 során vagy előbb emigrált politikusok aránya az 1947-49. között érkezett új politikusokéval. Kállay bár akkor még nem kívánt részt venni az emigrációs közéletben, kíváncsi volt az Amerikából érkező hírekre és a Bizottmány megalakulását örömmel fogadta. Aggódva hallgatta azonban, hogy számos panasz is érkezik a MNB ügyeit illetően és nem csak Bakách-Besseney hanem mások – olyanok is, akikkel nem tartott fenn kapcsolatot – levélben vagy személyesen keresték meg és kérték ki véleményét az emigráció ügyeiben, s ez a tény sokat elárul arról mennyire köztiszteletnek örvendő politikus volt. Mert bár életformája ekkoriban 1945. után mondhatni zárkózott volt, de alapvetően inkább a nagy nyilvánosság elől és ez nem jelentette azt, hogy ne lett volna nyitott a nemzetközi és a magyarságot érintő hírekre. Csendes megfigyelője volt az eseményeknek, elkezdte írni miniszterelnöki székben töltött két évnek visszaemlékezéseit és mivel ismerősei legnagyobb része politikai és diplomáciai berkekből került ki így akarva akaratlanul bevonódott a hírek sűrű világába. Végső soron nem tett mást, mint amit a kollégái: az életét a magyar politika a magyar ügy szolgálatába állította és ez olyasfajta elhivatottságot jelentett, amit nem lehetett csak úgy félretenni. Bár leveleiben visszatérő motívum, hogy hangot ad belső vívódásának: csendes megfigyelő legyen vagy aktív politikus? Az mindenesetre kitűnik, hogy teljes mértékben sosem kívánt elzárkózni a politikai eseményektől. Bakách-Besseney pedig az 1940-es évek végétől egyre gyakrabban hozta szóba hol elfogadóan, hol kérdően érdeklődve²⁸, nem akarna-e mégis bekapcsolódni a politika véráramába újra? Kállay pedig mivel nem igazán kedvelte Olaszországot, az olasz mentalitással nehezen azonosult, kicsit mintha hangosan gondolkodna megjegyezte: „*Aki régen van itt az annyira meg van győződve az olaszok komolytalanságáról, hogy semmi komolyabb actiora nem tartja őket képesnek. (...) De hová menni? Franciaországban sem sokkal jobb a helyzet (...) Ott azonban nem tarthatnám magamat távol sem a politikától sem az emigrációtól. Angliában, Írlandban, jól érezném magam de nem beszélek angolul. Maradna a tengeren*

27 JAM KGY 2020.1.108.1. Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1948. 11. 19.

28 „*Kedvesen érdeklődsz további terveim iránt. Nem tudom van e emögött valami más is mint baráti gondosság?*” JAM KGY 2020.1.118.1-2. Kállay Miklós levele Bakách-Besseney Györgynek, cc. 1948.

túl, az U.S.A.-ra a nyelvtudásomon kívül felmerül a megélhetés drágasága, és nem lenne furcsa a helyzet a Bizottmánnyal vonatkozásban, kölcsönösen feszélyeznénk egymást. Tengerentúli lehetőség ami néha foglalkoztat Canada francia zónájában egy farm vásárlása lenne, ami abból a szempontból sem rossz, hogy nem vagyok messze a magyar ügyek központjától de mégsem vagyok ott. Persze mindezek mögött anyagi kérdések is állanak (...)"²⁹ Kállay tehát bár 1945. óta Olaszországban élt, Bakách-Bessenyei és mások hatására elkezdett gondolkodni azon, hogy tovább áll. A döntés mivel csak kényszerűségből választott otthona volt az ország, nem volt annyira nehéz illetve érezhető a leveleiben az elvágyódás onnan, hiszen nem reagált volna Bakách-Bessenyei érdeklődésére, ha őt magát nem foglalkoztatta volna a költözés. A problémának tekintett angol nyelvtudás hiánya sem gátolta meg abban, hogy az Egyesült Államokba költözzön és túl a hatvanon megtanuljon egy új nyelvet. A Kállayra jellemző lassú és megfontolt lépésekkel, alaposan tájékozódva az Amerikában várható helyzetről és körülményekről 1949. év őszén már azt írja Bakách-Bessenyeinek: „*Átmegek azzal a céllal és vágygal, hogy a Bizottmány holtpontra jutottságában és a koncentrált támadások tüzeiben, segítsék mindenkivel összefogva, aki szintén akarja, újra aktívvá tenni és az eddig történt esetleges hibák, vagy talán csak félreértések felszámolásával, a szükséges reformok meghozatalával, annak munkaképességét és népszerűségét visszaállítani.*"³⁰ Úgy ír, ahogyan az várható egy volt háborús miniszterelnöktől: fel kívánja mérni a javítandó hibákat, ennek orvoslására reformokat bevezetni és biztonságosan a fejlődés útjára terelni a Bizottmányt, akárcsak egy kormányt vagy országot. A Bizottmány tevékenységétől mindenki sokat várt, hiszen a legjelentősebb dolog vele kapcsolatban az amerikai támogatás volt, s ez rendkívül nagy biztonságérzetet adott a benne dolgozóknak: a hátszág anyagilag és erkölcsileg biztosított volt. Kállay tisztában volt ezzel, ám egyértelműen megírta Bakách-Bessenyeinek mi az, amit szem előtt kell tartaniuk ezzel kapcsolatban: „*Én, ha bekapcsolódom a Bizottmány munkájába, az amerikai politikát, annak külpolitikai célkitűzésében, egyre a Bizottmány külpolitikai programjává óhajtanám tenni úgy befelé mint kifelé, viszont éppen olyan erősen szeparálni azt a vendéglátó ország politikájába való bele-*

29 JAM KGY 2020.1.118.1-2. Kállay Miklós levele Bakách-Bessenyei Györgynek cc. 1949.

30 JAM KGY 2020.1.121.1-2. Kállay Miklós levele Bakách-Bessenyei Györgynek 1949. 09.09.

*szólástól.*³¹ Nem kívánta a Bizottmány elamerikanizálódását, hiszen Amerikára vendéglátó országgént tekint, és mint vendégek elfogadják, amivel megkínálják őket, de nem érzik feljogosítva magukat arra, hogy a házigazda ügyeibe szóljanak. Azonban a tengerentúlra költözés lassú folyamat volt, lassan született meg a gondolat, majd az elhatározás és az előkészületek is hosszadalmasak voltak. Eközben Bakách-Besseney továbbra is beszámolt a Bizottmányt érintő ügyekről, ami – ahogy már fentebb említésre került – nem volt mentes a belügyi konfliktusoktól, „(...) csak holnap sept. 27-ikén fog kezdődni, ünnepélyes *Veni Sanctével*, melyet Varga (ti. Varga Béla) fog celebrálni, míg a szentbeszédet Közi-Horvát (ti. Közi-Horváth József római katolikus lelképásztor, az MNB tagja) fogja elmondani. Utána azután emelkedett hangulatban fogunk leülni veszekedni.”³² A leírtak teljesen fedik a valóságot, ugyanis a Bizottmányra kezdettől fogva jellemző, hogy a politikai sokszínűséggel nem igazán tudtak mit kezdeni, jobb és baloldal folyamatosan vitázott, sőt a vitába a távol élő Kállayt is bevonták.³³ 1949 tavaszán Bakách-Besseney és Eckhardt is tervezték, hogy látogatást tesznek Kállay Miklósnál, mely találkozóra sor is került, de semmiféle média visszhangot nem kapott lévén egy baráti találkozóról volt szó. A Bizottmány baloldali tagjai azonban azzal vádolták őket, hogy ez a jobboldali konzervatív tagok „harcba hívása” volt. Bakách-Besseney és Eckhardt tagadták, hogy politikai színezete lett volna az összejövetelnek, amit azzal tekintettek bizonyítottnak, hogy Kállay ekkor mindenfajta politikai akciótól távol kívánta tartani magát.³⁴ Bakách-Besseney mindenesetre tartott attól, hogy a baloldali vádaskodás az MNB elnökét, Varga Bélát negatívan befolyásolta volna, ugyanakkor nem értett egyet Eckhardt Tiborral azzal kapcsolatban, hogy mindezt az élőszőn kívül levélben is el kell küldeni Varga Bélának, mert annak már „védekező jellege” volna, amit nem tartott méltónak.³⁵ Kállay némi büszkeséggel a stílusában vette tudomásul

31 JAM KGY 2020.1.121.1-2. Kállay Miklós levele Bakách-Besseney Györgynek 1949. 09.09.

32 JAM KGY 2020. 1.127.1. Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1949. 09.26.

33 JAM KGY 2020.1.127.1. Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1949. 09. 26.

34 JAM KGY 2020.1.125.1. Levél dátum és aláírás nélkül, amit feltehetőleg Eckhardt Tibor és Bakách-Besseney György írt Varga Bélának

35 „Mert ha elhatároztunk volna tényleg egy jobboldali előretörést, ehhez teljes jogunk lett volna és kinek mi köze hozzá?” JAM KGY 2020.1.129.1. Bakách-Besseney György levele Kállay Miklósnak 1949.10.03.

az őt ért „vádakat”: „*Úgy látszik, némely uraknak ideges percek vannak, ha eszükbe jut, hogy van más is rajtuk kívül e világon. Én pedig vagyok. Teljes öntudattal és önérzettel. A nehéz időkben ezek sehol se voltak, meg nem mukkantak míg egy halálra gázolt ország eltiprói fel nem használták őket. Én állottam egyedül két évig egyedül a fronton, magam védtem és próbáltam országomat megmenteni, s ha ez nem is sikerülhetett egy millió ember köszönheti ennek életét és a megszállásig tisztán őriztem meg nemzetem becsületét és a magamét is.*”³⁶ Kállay igazából miniszterelnöki múltjából és kapcsolatai révén akarva akaratlanul került be az emigrációs köztudatba még akkor is, ha egy óceán választotta el azoktól, akik panaszt emeltek ellene. Bár Bakách-Besseney György leveleiben a Bizottnmány megalakulásától kezdve részletesen számolt be annak belügyi kérdéseiről és vitáiról, ami feltételezi, hogy részben számított a volt miniszterelnök tanácsaira, illetve valószínűleg már ezen részletek tárgyalásával is közelebb kívánta hozni az MNB ügyeit Kállayhoz hátha úgy dönt, ő is részt kíván venni benne. Az MNB alapítói mindenkire számítottak, aki mentes a szélsőséges nézetektől és szívvel-lélekkel a magyar ügyet képviselné nyugaton. A magyar ügy itt a szovjet kommunista rezsím által elnyomott, a szabad, demokratikus magyar érdekek képviselőjét jelentette. Mindközben Kállay 1949-ben miniszterelnöki memoárjának kiadásán is dolgozik, s felvette a kapcsolatot C.A. Macartney professzorral a kézirat angol fordításának ügyében, de Bakách-Besseney is segített amerikai kapcsolatai révén a kiadás kapcsán, Kállay ugyanis ekkor már ragaszkodott ahhoz, hogy Amerikában jelenjen meg először a kötet.

Kállay kiterjedt levelezésének köszönhetően annyi hírt kapott a Bizottnmány belső ügyeit illetően elsősorban Bakách-Besseneytől és az amerikai magyar emigrációról, hogy az 1940-es évek végére már körvonalazódott a döntése, miszerint az Egyesült Államokba költözik és belép a Magyar Nemzeti Bizottnmányba, hiszen a levelek nagy része arra biztatta, hogy utazzon és valóban sok ismerős várta már a tengeren túl. Kállay még Olaszországban élt, amikor 1952 novemberében beválasztották a Magyar Nemzeti Bizottnmány Végrehajtó Bizottságába³⁷. Ekkoriban már bizonyos volt az amerikai út, azonban a vízum megszerzése hosszadalmasabb folyamat volt, mint gondolták. Az emigrációs politikai életben való színrelépésének nyomatékosításaképpen 1945. óta első alkalommal 1953 januárjában adott rádió interjút Kállay Miklós a római rádió magyar

36 JAM KGY 1.128.1. Kállay Miklós levele Bakách-Besseney Györgynek 1949. szeptember 30.

37 Délamerikai Magyarság 1952. december 9. szám 4. oldal

adásában, melyben fellépett a pártpolitizálás ellen az emigrációban.³⁸ Szerinte ugyanis ez csupán széthúzza az egyébként is szűk keretek között mozgó, kevés és tenni akaró emigráns magyar politikust. Nyilatkozata arról árulkodott, hogy – mint minden emigrációba kényszerülő – tervezi és bíz a hazatérésben, abban, hogy a szovjethatalom elbukik Magyarországon. Ez úton felhívta az emigráns politikusok és közéleti tevékenységet folytatók figyelmét arra, hogy ne a belügyi apró vitákra pazarolják az energiájukat. Hazatérve ugyanis az ország szolgálatába kell, hogy állítsák a nyugaton szerzett tapasztalataikat, s arra kell törekedniük, hogy emigrációjuk során tanuljanak, tanulmányozzák a nyugati demokráciák világát és törekedjenek minden jó gyakorlatot otthon kamatoztatni. Ez a hozzáállás később is jellemzője volt Kállay emigrációs politikájának, teljes mértékben le tudta magáról pergetni a belső viták irrelevanciáját és figyelmét egy nagyobb ügy felé fordítani. 1953 márciusában még ügyintézés alatt volt Kállay amerikai vízuma, melyre Bakách-Bessenyei, aki ennek lebonyolításában óriási szerepet vállalt így referált Kállaynak: *„Ma beszéltem újból a Free Europe-nál vízumod ügyében azt mondták, hogy már megkapták az illetékes hatóság hozzájárulását ahhoz, hogy Téged, mint az USA szempontjából „nélkülözhetetlen” személyt kvalifikáljanak szerintük ez volt a legnehezebb és biztosra veszik, hogy május elején jönni fogsz.”*³⁹ Bakách-Bessenyei meghatódva vette tudomásul és írta meg Kállaynak – amivel nyilván ő maga is tisztában volt, hogy sokan várják kiutazását és jelentős változásokat várnak tőle.⁴⁰ Természetesen – akármennyire is távol akarta tartani magát Kállay a pártpolitizálástól – elsősorban azok a kollégái tekintettek bizakodva Amerikába érkezésére, akikkel azelőtt is egy oldalon, hasonló elveket vallva vitték az országos politikát és – nem meglepő módon – nem a politikai paletta baloldali tagjai. Kérdés volt még a kiutazás időpontja, ugyanis nem volt lényegtelen, hogy az mely hónapra esik. 1953 májusában, míg a papír érkezésére várt levelezésében erről is érdeklődött Bakách-Bessenyeitől, aki Varga Bélával a Magyar Nemzeti Bizottmány elnökével együtt azt javasolta, hogy ha június 15-ig oda tudna érni, akkor utazzon, ha viszont csak azt követően, akkor inkább várja meg a szeptembert, mert a nyári melegben mindenki elutazik a nagyvárosokból, így New Yorkból is, ami Kállay úti célja volt. Kállay azonban az utazás kényszerű halasztása miatt aggódott,

38 Délamerikai Magyarság 1953. január 20. szám 6. oldal

39 JAM KGY 2020.1.140.1. Bakách-Bessenyei György levele Kállay Miklósnak 1953. március 31.

40 JAM KGY 2020.1.142.1. Bakách-Bessenyei György levele Kállay Miklósnak 1953. április 24.

hogy az emigrációs közvélemény bizalmát elveszíti így tehát saját részről törekedett a magyar ügy napirenden tartására. A halasztással nyert időt arra használta fel, hogy Párizsban sajtókonferenciát tartott, melynek egyik célja kifejezetten az volt, hogy a Bizottmány körüli bizalmatlanságot enyhítse. Kállay beszédében hangsúlyozta, hogy az emigráció politikája építsen Amerika szabadságszeretetére, s hálásan tekintett az Egyesült Államok által életre hívott Szabad Európa Bizottságra és a Szabad Európa Rádióra, mely ugyancsak az amerikaiak szabadságszeretetének megnyilvánulásai, melyből nekik is profitálniuk kell és fontos, hogy az emigráció belügyeit rendezzék, hogy az ne akadályozza az érdemi munkát. Végül pedig megjegyezte, hogy külpolitikai vonalon teljes mértékben az amerikai mellett állnak, a szovjet kommunista infiltráció elleni küzdelemben, mivel Amerikától várhatták a segítséget Magyarország részére is.⁴¹ Nagyfokú bizalmat szavazott meg Kállay Miklós a Bizottmány nevében az Egyesült Államoknak, hiszen diplomáciailag és politikailag ez volt helyénvaló, ugyanakkor mindig hangsúlyozta, hogy az amerikai belügyekbe semmiképp sem szabad belefolyniuk. Törekedniük kell a jó kapcsolatra Amerikával, melyben nem kis szerepet kapott a hála, hiszen az Egyesült Államok hozta létre a szervezetet, melyben az amerikai magyar emigráció a befogadó ország által megtámogatott hangot kapott és ez kétségtelenül fontos szempont volt. Az már más kérdés, hogy a Szabad Európa Bizottság létrehozása rímelt az amerikai hidegháborús politikára, ami mellé a magyar politikusok is jó szívvvel tudtak felsorakozni. Kállay Miklós Amerikába utazása végül 1953 decemberében valósult meg, s New Yorkba indulásakor ezt mondta a megjelent újságíróknak: „*Magyar politikát csinállok Amerikában!*”⁴² Eddigi levelezését és mondanivalóját ismerve ez nem jelentett mást, mint a pártpolitikán való felülkerekedésre való törekvést és a megszállás alatt küszködő Magyarország szabadságának képviselését, a szabad Magyarország hangjának hallatását a tengeren túl. Kállay Miklós egész életét ennek szentelte.

41 Délamerikai Magyarország 1953. július 17. szám címloldal

42 Délamerikai Magyarország 1954. január 12. szám 3. oldal

Jan Walczak¹

Contacts of the Anti-Communist Opposition from Poland and Czechoslovakia. Polish-Czechoslovak Solidarity

Polish-Czechoslovak Solidarity was an organization that grew out of the cooperation of the anti-communist opposition in both countries in the 1980s, and is one of the few initiatives from this period that also existed after the democratic changes in 1989. Its activists actively participated in political, social and cultural transformations in Poland in 1989, creating in the early 90s the Polish-Czech-Slovak Solidarity Foundation and the Polish-Czech-Slovak Solidarity Association, which owned or had branches after 1989 in Wrocław, Nowa Ruda, Cieszyn, Raciborz and Jelenia Góra.²

The activity and role of the PCzS in the 1980s as well as the cooperation of the anti-communist opposition from Poland and Czechoslovakia were the subject of historians' interest and have already been elaborated on. The most important is a monograph by Ł. Kamiński, P. Blažek and G. Majewski, "Over the borders. History of Polish-Czechoslovak Solidarity" - told until 1989.³ In turn, the achievements of the PCzS after 1989 are summarized by doctoral dissertation of Jan Walczak entitled "Polish - Czech - Slovak Solidarity – activity to the benefit of developing the cross-border cooperation, freedom of speech and democracy on the Polish side (1989-2016)".⁴

The article will present the beginnings of the international opposition organization Polish-Czechoslovak Solidarity and its most important achievements and successes.

The initiator of establishing the first contact was Tomáš Petřivý - a Slovak living in Bratislava. In 1977, he visited Jacek Kuroń in Warsaw, a

1 Jan Walczak, doctor of humanities in history, Jan Wyżykowski University (Polkowice-Lubin, Poland), scientific interests: Polish-Czechoslovak and Polish-Czech relations after 1945, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7650-1299>, e-mail: j.walczak@ujw.pl

2 Jan Walczak: *Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka. Działalność na rzecz współpracy transgranicznej, wolności słowa i demokratyzacji po stronie polskiej (1989-2016)*. Doctoral dissertation, typescript. Wrocław, 2018.

3 Łukasz Kamiński – Petr Blažek – Grzegorz Majewski: *Ponad granicami. Historia Solidarności Polsko-Czechosłowackiej*. Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław, 2009.

4 Walczak, 2018.

co-organizer of the Workers' Defense Committee and offered him cooperation in the underground environments - the Workers' Defense Committee and the Czechoslovak Charter 77. As a convenient place to exchange opinions and conspiracy materials, a route called the Friendship Route was chosen, leading along the border ridge of the Karkonosze Mountains. His values, ideal for secret metastases, were noticed in January 1978 by Anna Šabatová, signatory and spokeswoman of Charter 77, who during a visit to the house of Olga and Václav Havel in Hradeczek found information in the tourist brochure about this place, accessible to tourists from both countries, which in times of tight state borders was something extraordinary. The location was ideal for meetings with Czechoslovak oppositionists. During the first of them, on July 8, 1978, at the Obří Bouda hostel, the Poles did not come because they thought that the idea was "too crazy to be realized".⁵ This year, two meetings at the border were finally organized.⁶

Václav Havel, Tomáš Petřivý, Jiří Bednář, Marta Kubišová, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Lityński and Antoni Macierewicz reached the first successful meeting. The amendments to the declaration on the tenth anniversary of the intervention of the Warsaw Pact troops in Czechoslovakia were edited at that time. The second successful meeting was carried out on 2 September 1978. Apart from discussing and planning activities for the coming months, the participants conducted interviews that appeared in underground publishing houses.⁷ The meeting was attended by Adam Michnik, Jan Lityński, Antoni Macierewicz, Anna Kowalska, Piotr Naimski, Zbigniew Romaszewski, Petr Uhl, Anna Šabatová, Jiří Němec, Jiří Dienstbier, Ladislav Hejránek and Vlastimil Třešňák.⁸ A message was then adopted, the content of which was announced in Prague and Warsaw on 20 September 1978. It appointed working groups to ensure the rapid exchange of information, it assumed the possibility of preparing joint documents or a seminar devoted to civic initiatives in Eastern Europe. The meeting also sent letters to human rights defenders from the bloc of the USSR. The plans included issuing the publications on the dissident movement and revolution.⁹

5 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 126–127.

6 Wanda Dybalska: Spiskowcy z Gór Żłotych. *Gazeta Wyborcza* (8 July 2005)

7 Ibid.

8 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 128.; Andrzej Kobus, *Niezależne kontakty polsko-czechosłowackie w schyłkowej dekadzie porządku jałtańskiego (1980–1989)*. Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski, 2008. 42.

9 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 129.

JAN WALCZAK

After the third meeting of October 1, 1978, arrests took place. Repression was particularly severe for Czechoslovak citizens (including 9 months in prison). A year later, when Czech oppositionists Šabata and Petřivi were arrested in Czechoslovakia, Polish dissidents organized a weekly hunger strike to defend them in the church of St. Cross in Warsaw from October 3 to October 10, 1979.¹⁰

An important moment for the PCzS was the National Congress of Delegates of “Solidarity”, during which, on September 8, 1981, the “Message to Eastern European Workers” was adopted. We read in it: *“Delegates gathered in Gdansk at the First Congress of Delegates of the Independent Self-Governing Trade Union Solidarity send workers of Albania, Bulgaria, Czechoslovakia, German Federal Republic of Germany, Romania, Hungary and all nations of the Soviet Union - greetings and words of support. As the first independent trade union in our post-war history, we deeply feel the community of our fate. We assure you that, against the lies spread in your countries, we are a genuine, 10-million employee organization, created as a result of workers’ strikes. Our goal is to fight for the improvement of all people’s work.”* The message also included words addressed to opposition activists from other countries: *“We support those of you who have decided to enter the difficult path of struggle for a free trade union movement. We believe that your representatives and our representatives will soon be able to meet in order to exchange trade unions”*. The adoption of the “Message ...” legitimized the use of the slogans of “Solidarity” for the cooperation of Polish oppositionists with Czechoslovak dissidents.¹¹

With this message, Aleksander Gleichgewicht, the first head of the Polish-Czechoslovak Solidarity on the Polish side, went to Prague shortly after the congress, met with Jan and Jaroslav Šabatami and V. Malý and A. Šabatowa, for the first time the name of the cooperation group – Polish-Czech Solidarity appeared. At the time, the principles of cooperation and the basic goals of the future underground activity were also agreed: exchange of independent publishing houses and all printed materials regarding human rights issues. It was decided that Wrocław would be the center maintaining contact with the Czech Republic, while on the Czech side PCzS was to be Prague.¹²

10 Ibid. 141.

11 Ibid. 164–165.

12 Grzegorz Majewski: *Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka 1981–1989. Lower Silesia* 10, 2002, 157.

The beginnings of the fascination with Czechoslovakia by many future PCzS activists in the early 1980s resembled the experiences of Mirosław Jasiński: *“My first contact with the opposition was related to Waldemar Frydrych. We traveled to Czechoslovakia at the end of 1980. There, through friends, we met with the theme of The Plastic People of the Universe. More from an artistic point of view. My interest in Czechoslovakia increased. I even registered for a Czech language course, studying art history and Polish philology. Social connections caused me to meet Aleksander Gleichgewicht, it was the beginning of 1981. It turned out that he was also a Czechophile and in September 1981 he was to go to Prague, after the First National Congress of ‘Solidarity’, to create something that would be called Polish-Czech Solidarity. He did not know, of course, that it was the worst period for the opposition in the Czech Republic, because the Czech Communists were frightened of what was happening here in Poland. De facto the opposition was destroyed, and a few people were left there. Those who did not go to prison were forced to emigrate. The largest repressions against the Charter 77 signatories were in 1980–1981. Most of them were in jail at that time, and active oppositionists could be counted on the fingers of two hands”*.¹³

According to the latest research, oppositionists wishing to establish relations in Czechoslovakia were closely watched by the Czechoslovak security service. As the Czech historian P. Blažek established on the basis of documents in the Czech archives, the meeting of A. Gleichgewicht in Prague and later in Brno was arranged by a secret collaborator Stanislav Dvořák, pseudonym “Michal” was also monitored by StB. In the years 1981–1984 he traveled between Wrocław and Prague as an PCzS courier. Mr. Blažek reached documents that show that Dvořák himself volunteered for service after he was asked by his Polish friends to transport materials for Charter 77 activists. It is also known that as part of the Červotoč action, the Czechoslovak secret police sought to direct and control cooperation between oppositionists in Poland and Czechoslovakia.¹⁴ On the other hand, under the codename “Sever” (“North”), the Czechoslovak

13 Interview with Mirosław Jasiński. 6 May 2014.

14 Petr Blažek: Akcja “Červotoč” (Kołatek): tajny współpracownik StB Stanislav Dvořák jako kurier “Solidarności Polsko-Czechosłowackiej”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 9, 2006, 117–163.; Kobus, 2008, 64–65; Id.: *My i oni. Opozycja polityczna wobec analogicznych ugrupowań demokratycznych w Europie Środkowo-Wschodniej lat 80. XX wieku. Kontakty, współpraca, podobieństwa*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź, 2012. 34–35.

JAN WALCZAK

Ministry of the Interior monitored in a broad sense the situation in the PRL.¹⁵

Despite communication difficulties, it was possible to establish a secure way of sending materials by post, and the efficient printing technology (screen printing) was provided to the Czech Republic. The exchanges in the mountains, with time, were organized at least once a month, except for the winter period. Illegal materials were transported in tourist backpacks. In the second half of the 1980s, four identical blue backpacks were bought - two were received by the Czechs, two by Poles. At the point of contact, they were exchanged along with the content. In addition to "tourist" hikes along mountain routes, couriers on a regular basis traveled to Prague by train. One of the ways for a safe journey was taking seats just next to soldiers of the Soviet Army and sharing alcohol together. The Czechs made contact with the Poles also thanks to the information contained in the underground edition of the miniature book u.t. "Conspiracy", which reached the southern border. There were published reprints of arrest warrants for Polish oppositionists along with home addresses, hence it was clear who was the trustworthy person. The appointment, arranged thanks to contacts with "Conspiracy", took place in June 1986 in the Western Tatras near the "Grześ" summit. Z. Janas, J. Onyszkiewicz, P. Pospíchal and Jan Bunsch took part in it. In this way, the Warsaw-Brno communication channel was created next to Wrocław, where representatives of the Czechoslovak side came from.¹⁶

Over time, both parties agreed on a common way of coding information, which allowed for effective secrecy of the meeting place.¹⁷ Each of the contact-oriented places - the border post - was given a female name. Meetings were always at noon. One should subtract three from the date given by telephone. And so the phone information sounding: "*Anita will come to Prague this twenty-seventh month*" did not alarm the communist secret service and meant that the meeting would take place on Saturday, the twenty-fourth, at twelve at the border post marked with the female name.¹⁸

15 Petr Blažek: *Dějiny Polsko-československé solidarity. Vztahy československé a polské opozice v letech 1976–1989*, Univerzita Karlova v Praze, Prague, 2008. 217.; Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 184.

16 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 186–187.

17 Petr Blažek – Grzegorz Majewski: *Granica Przyjaźni. Karta 45*, 2005, 121.

18 Ibid. 123.

It also happened that misunderstandings occurred during the exchange campaign. As when the couriers could not meet even though they were convinced of reaching a pre-arranged and appointed place. It turned out that on the Polish side and on the Czechoslovak side there were two different peaks of the same name - Borówkowy Wierch and Borůvkový vrch.¹⁹

From 1986, translation work on the then-banned contemporary Czech and Slovak literature began and an ambitious plan was prepared to create an underground publishing series called Collection of Czech and Slovak Independent Literature. At the same time, the project of an archive of independent publications was also carried out.²⁰ In January 1988, the first Czechoslovak literature entitled “I Served the King of England” by Bohumil Hrabal in the translation by Piotr Godlewski, next there were books of Josef Škvorecký, Vaclav Havel and Jan Pelc.²¹

On the 10th anniversary of the Charter 77, in 1987, Z. Janas and P. Pospíchal decided to print blocks with postage stamps and an occasional calendar. Drafts were prepared in Czechoslovakia in autumn 1986 and transferred to Poland through the Borowiecka Valley in the Tatra Mountains. Stamps, issued illegally by the PCzS functioned in a legal circulation, arrived, among others in letters to the imprisoned P. Pospíchal.²² He was sent to prison in January 1987. He was arrested in Brno. He was a member of the Defense Committee of the Unjustified Persecutors, a signatory of Charter 77 and an activist of Polish-Czechoslovak Solidarity. He was accused of spreading Polish independent publications and maintaining contacts with activists of the underground Solidarity.

He was threatened with 12-year imprisonment for espionage. In order to save an important collaborator, the Polish oppositionists collected several thousand signatures in his defense, and organized a demonstration held in Wrocław on April 16, 1987 which was a special moment for the Polish-Czechoslovak group. At that time Polish-Czechoslovak Solidarity was officially disclosed. The demonstration was also attended by members of the Independent Students' Association and the “Freedom and Peace” Movement.²³

19 Ibid. 123.

20 *Website of the Polish-Czech-Slovak Solidarity Foundation* [Online: Polish-Czech-Slovak Solidarity Foundation, http://www.spczs.engo.pl/index_pl.php?dzial=historia – 13 March 2010]

21 Ibid.

22 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 192–193.

23 Ibid. 191–192.

P. Pospíchal remembered well the campaign in his defense during his imprisonment: *“In 1987, demonstrations took place in my case. However, such information did not reach the prison. Actually, I was in pre-trial detention. I received newspapers. Although you could not learn much from the newspapers, unless you read between the lines. I understood that something was happening when I stopped receiving mail. Finally, one day I was brought a large bag, from which I poured 400, maybe 500 letters. Among them, there were no letters from Poland, so it was not the whole correspondence, although letters from the Netherlands were given to me in this package, for example. I understood the scale. This campaign in my defense was powerful. After four months, they released me from prison. After leaving, Czechoslovakia was able to see a change in Moscow’s course”*.²⁴

Another important event was the announcement of the creation of the Circle of Friends of Polish-Czechoslovak Solidarity (6 July 1987). The Circle of Friends was to defend the arrested in a similar way as in the case of demonstrations in defense of P. Pospíchal, who was accused by the Czechoslovak authorities for espionage for Poland. The Declaration of the Circle of Friends of the PCzS was personally written by V. Havel and he became the organizer of the Circle in Czechoslovakia. On the Polish side, the campaign was supported by J. Kuroń. The signatures were collected, several on each side, and the statement stated that the initiative is a continuation of cooperation undertaken by Workers’ Defense Committee and Charter 77, as well as a cooperation group, which in 1981 was originally called the Polish-Czech Solidarity.²⁵ The spokespersons of the Friends of the PCzS Circle on the Czech side were A. Šabatová, and on the Polish side J. Pinior.²⁶ The declaration of support was signed by many democratic activists from both countries, including V. Havel, P. Uhl, J. Čarnogursky, J. Kuroń, Z. Romaszewski or Z. Bujak.²⁷ The establishment of the Circle of Friends of Polish-Czechoslovak Solidarity, composed of well-recognized opposition figures, gave a minimum of security to those involved in building PCzS. In the event of the arrest, they had a chance to support and help. Importantly, the adopted “Declaration of Friends of the PCzS” indicated that the organization is not limited only to cooperation

24 Interview with Petr Pospíchal, 15 October 2015.

25 Majewski, 2002, 159.

26 Blažek – Majewski, 2005, 125–128.

27 *Website of the Polish-Czech-Slovak Solidarity Association, a branch in Cieszyn* [Online: Polish-Czech-Slovak Solidarity Association, http://www.spczs.cieszyn.pl/?p=p_13 – 13 March 2010]

between two neighboring countries, but “implements as part of wider contacts between independent groups in Eastern bloc countries which aimed at developing cooperation in this part of Europe. and around the world”.²⁸

Worth remembering is the action carried out on September 12, 1987 on the Way of Friendship near Śnieżka by PCzS together with the “Freedom and Peace” Movement. It was organized in defense of the ecology threatened in both countries under the slogan “Save the Giant Mountains”. On both sides of the border on Śnieżka, groups of protesters set off. On that day, many security officers could be found in shelters and on mountain trails just before the protest. Militia cars were waiting for demonstrators. About 15 people took part in the protest action on the Polish side, they were arrested and the journey in a police car is mentioned as a “cheerful bus”. Before it happened, the Poles managed to develop the “Save the Giant Mountains!” Banner. The Czechs were arrested before they reached the agreed place.²⁹

In the Czechoslovak security service report (StB) from that period (probably from the first half of 1988, the document lacks an exact date): *“In recent times, the Friendship Road area was to be used in a few cases for mass demonstrations of anti-socialist forces organized by representatives the so-called. opposition from the CSRS and the People’s Republic of Poland. At that moment, the Polish-Czechoslovak Solidarity movement was formed, the opposition forces of the CSSR and the People’s Republic of Poland, in order to coordinate the anti-socialist action.”* The security services of both countries carried out special operations which were to serve to thwart the personal contacts of Charter 77 with members of “Solidarity” and KOR.³⁰

PCzS activists, as announced in the “Declaration about the establishment of the PCzS Circle of Friends”, were not limited only to Polish-Czechoslovak relations. There were contacts in Hungary and Germany. Metastasis to Ukraine was also carried out. On February 1, 1988, PCzS supported the protest at the Romanian Embassy in Warsaw against the bloodily suppressed protests that took place in November 1987 in Braşov. PCzS got also involved in collecting the signatures under the

28 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 196.

29 Majewski, 2002, 161; Blažek – Majewski, 2005, 129–132.

30 Ibid. 131.

petition regarding support for persecuted dissidents in the GDR and independent journalists in Yugoslavia.³¹

The meetings in the mountains took place regularly in 1987-1989. Contacts were established, along with Brno and Prague, with Zlin and Opava, centers in Cieszyn and Bielsko-Biała became active. In Poland in December 1987, the first issue of the “Bulletin of Polish-Czechoslovak Solidarity Information Bulletin” was published, a periodical issued regularly until 1989 by the Social Movement “Solidarity”, published by the publishing house “Kret” („Mole”). Jarosław Broda became its editor-in-chief. The editorial team was also composed of M. Jasiński and T. Kuranda. The initial edition was 700-800 copies, in the final phase it reached 1500 copies. The vignette was a drawing of two entangled palms.³² The magazine was to serve: “... *both information on the activities undertaken by the PCzS and selective information about the situation in the country of our friends*”.³³ J. Broda, head of the editorial office, mentions: “*M. Jasiński entrusted me with the management of the ‘Bulletin’*”. A group of translators among us was difficult to complete and thus exposing us to various complications in translations. The messenger grid provided us with materials, because that was also what it was about to present in Poland as what was happening in the circles of the Czechoslovakian opposition and how this opposition functioned. With us, the knowledge of this subject was very small, and they often did things fascinating at times. The Library of Polish-Czechoslovak Solidarity also came to this, in which I specialized. At that time, we had contact with Stachowski and Jagodziński, so they were very professional translations.³⁴ The Warsaw structure joined this and the structure of WAI, the East European Information Agency, overlapped.³⁵ In the following issues, among others, the review of independent magazines published in Czechoslovakia was conducted, Articles about the country’s latest history, documents of opposition movements, reports on activities or interviews were published. The magazine was published both in the Polish and the Czech language version. It had the format A5, initially 4 pages, with time it grew to 24

31 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 202–203.

32 Dariusz Cecuda: *Leksykon opozycji politycznej 1976–1989*. Biuro Informacji Studenckiej, Warsaw, 1989. 151.

33 *Biuletyn Informacyjny. Pismo Solidarności Polsko-Czechosłowackiej* (December 1987) No. 1/1.

34 Jan Stachowski and Andrzej Jagodziński, outstanding translators of the Czech language and Czech literature.

35 Interview with Jarosław Broda, 14 October 2014.

pages. It was assumed that the magazine would be a monthly. In 1988, two double numbers were issued and one triple, in 1989 the letter came out three times and the last issue was published in January 1990. In the case of the Czech version of “Biuletyn ...”, two issues were printed in 1988.³⁶ *“The newsletter appeared irregularly, but the assumption was that it would be published once a month - says Broda - so he could not contain the news information. There was an information department, and that was information mainly from WAI. We tried to choose the most interesting topics and it was done together. We replicated the script with screen printing technique. The last or last two numbers have appeared on the offset”*.³⁷ It is worth remembering that the Polish-Czechoslovak Solidarity contributed to the transmission of independent information, creating the foundations of free media in Central Europe. The organization initiated the creation of the above-mentioned WAI, i.e. the Eastern European Information Agency (December 20, 1988), serving the rapid and independent exchange of information between Prague, Warsaw, Budapest, Vilnius and Moscow. The opposition movements began to form in the entire Soviet bloc. It became necessary to inform each other about the activities carried out. The announcement on the establishment of the Agency was signed by Tatiana Kłaugina and Aleksander Podrabianek from Moscow, Petr Pospíchal, Petr Uhl and Jan Urban from Czechoslovakia, Geza Buda, Tamas Brehidai and Tibor Philipp from Hungary, and a group of Poles: R. Bogdański, B. Hrybacz, R. Kozak, W. Maziariski, T. Pękalski and D. Winiarska. Information was exchanged by phone.³⁸ The Polish section of WAI originated from the thriving functioning of the Solidarity Information Service and the Czechoslovak section was the signatories of Charter 77. An important task of WAI was to provide reliable and true information to foreign correspondents, information often different from the one that was disseminated by state news websites saturated with party propaganda (PAP, TASS, CzTK).³⁹ This is how J. Broda mentions information about the information society in the SPC. *“The Eastern European Information Agency was a joint idea of people from Wrocław,*

36 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 200–201.

37 Interview with Jarosław Broda, 14 October 2014.

38 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 218.

39 Anna Morawiecka: Wschodnioeuropejska Agencja Informacyjna. In: Maciej Zalewski (ed.), *Szlak do wolności - XXV lat Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej*. Wrocław, 2007. 74–77; Kobus, 2012, 63–64; Łukasz Kamiński: *Wschodnioeuropejska Agencja Informacyjna*. [Online: Encyclopedia of Solidarity, http://www.encycol.pl/wiki/Wschodnioeuropejska_Agencja_Informacyjna – 13 May 2016]

JAN WALCZAK

Petr Uhl and Wojciech Maziariski. The structure of the 'Camp' magazine was in Warsaw. The editorial staff dealt with Central Europe. They had contacts with Budapest and Vilnius. The WAI activity was involved if we took into account the whole structure, dozens of people. The transmission of information took place in such a way that Uhl called Anna Morawiecka and dictated it. We recorded it and it was rewritten. In this way, this path was quite fast. Our information agency of 'Solidarity Fighting' used this information very profusely".⁴⁰ The WAI activity ended in 1990.⁴¹

In March 1988, the Polish-Czechoslovak Solidarity began with the project under the name "Patronage", which was to be an extensive project carried out across borders. The idea of its implementation came up with M. Jasiński, whose initiative was presented in a special edition of the "Information Bulletin ..." entirely devoted to this topic. The PCzS appealed to all citizens and organizations to take concrete care of political prisoners and their families in Czechoslovakia. The cases of 13 political prisoners from Czechoslovakia and 26 people from Poland are presented in more detail. From the Polish side, Piotr Niemczyk and Radosław Gawlik became the coordinators of the "Patronage", Petr Uhl and Petr Pospíchal from the Czechoslovak side. In the next issues of the "Bulletin ..." the names and places of stay of prisoners and addresses of their families, as well as information about joining the "Patronage" by many people and independent groups on both sides of the border appeared. "Patronage" was a commitment to: "a) inform the public about the case of this prisoner in all available ways; b) sending letters (and persuading others to do so) to the person under the "Patronage", to her family, relatives; c) sending (as far as possible) financial support (parcels to prison, parcels for the family, especially in cases of families with children); d) intervene in this matter with the authorities of her country; e) possible invitations (if possible) of a given person or members of his family to his country".⁴² The campaign met with great public interest and was coordinated by PCzS in both countries.⁴³ For example, the environment of the underground "Krytyka" joined it. As part of the "Patronage", the family of F. Veis, a signatory of Charter 77, was arrested on charges of espionage. Surrounded by care, he received parcels with medicines.⁴⁴ In May 1988, the first hunger

40 Interview, Jarosław Broda, 14 October 2014.

41 Kamiński, 2016. (WAI)

42 *Biuletyn Informacyjny. Pismo Solidarności Polsko-Czechosłowackiej* (July-August 1988) No. 8–9. 13.

43 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 204–205.

44 Kobus, 2012, 181.

protests began, which also included prisoners from other countries such as Hungary, the USSR and even Greece. A hunger strike was taken in Czechoslovakia and a petition was signed in defense of J. Pinior and Cz. Borowczyk.⁴⁵

On the eve of the 20th anniversary of the intervention of the Warsaw Pact troops in Czechoslovakia, on 10 July 1988, during the next big meeting of the main activists of the democratic opposition in Sněžník (Králický Sněžník), a joint declaration was signed. It included, inter alia, important issues for both countries, and as future actions it defined actions towards the right to sovereignty, explaining all the interventions within the Warsaw Pact, deportation of Poles in 1939-1941 and 1944-48, murder in Katyn and of the participants of the Hungarian revolution in 1956, the right to freedom of speech, the right to travel, the right to determine the economic system.⁴⁶ However, on 25-28 August 1988, in Nowa Huta, in the church of St. Maximilian Kolbe, the International Human Rights Conference was held, attended by nearly a thousand people, including 300 guests from abroad. There were also representatives of the Polish-Czechoslovak Solidarity, but the only representative of the Czechoslovak side who managed to reach Krakow was the signatory of Charter 77 and member of the SPC Aleksandr Vondra. He gave a lecture on the activities of the Czechoslovakian opposition over the last year.⁴⁷

In February 1989, there was a demonstration during the premiere of V. Havel's "Protest" and "Audience" at the Powszechny Theater in Warsaw. During one of the performances, the then Prime Minister of the Polish People's Republic, Mieczysław Rakowski, was present. During the break, A. Michnik spoke about the situation in Czechoslovakia and about V. Havel being imprisoned. His performance was drowned out by Karel Gott's songs, but Michnik nevertheless received a loud applause. On 5 April, a Czech evening was organized in Warsaw. During that, 100 cards were written and sent to V. Havel, addressed to the prison address, speeches were given on the subject of the writings of the Czech dissident, and at the end of the evening, "Teatr 38" performed the play "Audience". According to G. Majewski, these actions undoubtedly contributed to the early release of V. Havel. It was a signal that the Czechoslovak authorities

45 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 204–205.

46 *Biuletyn Informacyjny. Pismo Solidarności Polsko-Czechosłowackiej* (July-August 1988) No. 8–9. 1–2.

47 Majewski, 2002, 165–166.

are beginning to undergo international pressure and that a well-organized campaign that brings publicity can be effective.⁴⁸

On February 18, 1989, in Podkowa Leśna, Polish-Hungarian Solidarity was formed in the circle of PCzS activists. In the first statement of the newly established organization, solidarity was expressed with the imprisoned activists of the Czechoslovak opposition. The spokespersons of the organization were: Geza Buda, Wojciech Maziarski and Andrzej Szczęśniak. In the future people from these circles will initiate the creation of the Visegrad Group.⁴⁹ The period after partly free elections to Parliament in Poland was particularly important in the relations between the Polish and Czechoslovak opposition. Changes in the path to democratization took place in Poland. The previous PCzS members on the Polish side took over important state positions, places in the parliament (Z. Janas, J. Lityński, A. Michnik, and J. Onyszkiewicz), J. Kuroń became the minister. A special event was the visit of newly elected Polish members of Parliament and former PCzS activists - Z. Janas, A. Michnik and J. Lityński - started in Czechoslovakia on 21 July 1989. Using diplomatic passports, they met in communist Czechoslovakia with repressed friends from the mountain trails. The symbolic moment was the 21st anniversary of the invasion of Czechoslovakia. PCzS members organized a demonstration in Cieszyn on August 21, 1989 under the slogan “*No more fraternal help*”, during which the assembly apologized to the Czechs and Slovaks for their intervention in Czechoslovakia in 1968. Nearly 3 thousand participants took part in the march.⁵⁰ In September 1989, Polish PCzS activists carried out a daring campaign to transfer a Czechoslovak member of the organization Stanislav Deváte, physically exhausted, threatened with arrest across the border. Two Poles carried Devátej through the mountains, then all three took the substituted car, broke the blockade prepared by officers of the Border Protection Armies and after the chase straight from the sensational film reached Wrocław, where the escapee found a safe haven.⁵¹ The seminar “Central Europe was the most important initiative in the history of PCzS’s activity and later for further work of this organization. Culture at a crossroads - between totalitarianism and commercialism” combined with the Review of Independent Czechoslovak Art took place in Wrocław on 3–5 November 1989 as an event accompanying the debate. In the opinion of V. Havel,

48 Ibid. 167.

49 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 218.

50 Ibid. 224.

51 Ibid. 225.

these events were a “*prelude to the Velvet Revolution*” and so it was. At the Leopoldinum Hall of the University of Wrocław, discussion panels took place for three days. Debates, concerts and exhibitions gathered nearly one thousand Czechs and Slovaks - despite the difficulties associated with crossing the tight Polish-Czechoslovak border. Many were detained on it, others reached Wrocław through the GDR. One of the performers in Wrocław was Karel Kryl, the famous bard of the Prague Spring, who had to perform for the first time in 20 years in front of his own audience. Another Czechoslovak artist who presented himself in Wrocław was Jaroslav Hutka. A memorable two-day concert took place in the Polish Theater. After it was over, Wolfgang Templin, an East German dissident who spoke Polish, came on stage. He reported that a demonstration with a million people took place in East Berlin. These words were answered by shouts of joy in Czech: “*Svobodu, svobodu!*”.⁵² During the events in Wrocław, the Czechoslovak Art of Young Generation exhibition received a special publicity. Eventually, the works planned for the show were not hung in the gallery and were stopped along the Polish-Czechoslovak border with the artists. Instead of images, the viewers were presented with empty frames with the inscriptions “*Zarekwirowano*”.⁵³ Funds for the festival were obtained from the American National Endowment for Democracy, supporting opposition activities in Poland.⁵⁴ The seminar and festival made the Czechs and Slovaks realize that they had the right to think about freedom and democracy. A few days after its completion, the events in the country on the Vltava were fast moving towards the “*velvet revolution*”.⁵⁵

The bloodless transformation process in Czechoslovakia began two weeks later in Prague. On November 17, student protests began. On November 19, 1989, the Civic Forum⁵⁶ was formed in the Czech Republic, gathering various opposition groups, including the existing activists of

52 Ibid. 232–233.; *Review Program of Czechoslovak Independent Culture*, Solidarity 9, from 066-176, PCzS, Ossolinski National Institute, Department of Social Life Documents.

53 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 230–232.

54 Interview with Zbigniew Janas, 15 May 2015; National Endowment for Democracy (NED). Organization in Poland known as the National Fund for Democracy Support or the National Fund for Democracy.

55 Kamiński – Blažek – Majewski, 2009, 227.

56 Citizens’ Forum (part of the Občanské forum) - political movement in the Czech Republic, operating in 1989–1991, of which V. Havel was the co-founder and informal leader.

Charter 77 and PCzS. In Slovakia, however, the Society against Violence took action. In the course of the events in which hundreds of thousands of people took part, the current communist president Gustáv Husák lost his position. On December 28, 1989, Alexander Dubček became the chairman of the National Assembly. In Cieszyn, December 21, 1989, a meeting of the Civic Parliamentary and Solidarity Club was held with the participation of activists from the Civic Forum, including those related to the PCzS. The assembly adopted a statement on cooperation.⁵⁷

Next day the activist PCzS, writer and playwright Vaclav Havel⁵⁸ was elected the president. The PCzS members with M. Jasinski, who organized the Wrocław seminar several days earlier, participated in the bloodless revolution as the observers. His ascension, addressed to the crowd gathered at Wenceslas Square was Extremely eloquent and applauded. He brought to Prague a letter of support for the Czechoslovakian changes signed by Lech Wałęsa. In March 1990, the PCzS organized in the Karkonosze a meeting of President Havel and the chairman of NSZZ “Solidarność” L. Wałęsa.⁵⁹

The achievements of Polish-Czechoslovak Solidarity activists on both sides of the border and the coordination of ventures against the communist authorities, which effectively suppressed freedom of speech and thought and sealed the borders between states, are today an example of courage, given the realities in which PCzS members lived. As a result of settlements in the framework of the “round table” in Poland and the velvet revolution in Czechoslovakia, most of them became participants in democratic political changes in their countries. PCzS’s initiatives from before 1990 were a legend and an incentive for further activities in the following years in the field of non-governmental organizations. The activity and bringing the freedom and integration ideas of the PCzS after 1989 were greater on the Polish side, where PCzS gained an institutional framework transforming into an association implementing socio-cultural initiatives and establishing a foundation supporting democratization processes in the former USSR countries. On the Czech and Slovak side, informal partners remained, ready to cooperate to this day.

57 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 239–240.

58 Wojciech Roszkowski: *Półwiecze*. Historia polityczna świata po 1945 r. Warsaw, 2005. 397.

59 Kamiński – Błażek – Majewski, 2009, 239–240.

FURTHER LITERATURE

- Bartušek, Aleš, „Dlaczego Polska? O początkach współpracy w ramach Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej”, In. Małgorzata Kaute, Janusz Okrzesik (ed.), *Obywatele dyplomaci. Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka w Cieszynie i Bielsku-Białej*. Bielsko-Biała, 2009. 54-70.
- Blažek, Petr, (ed.), *Akce „Sever”. Státní bezpečnost a krize Polské lidové republiky 1980-1984*, vol. 1. Prague, 2017. 500.
- Blažek, Petr, (ed.), *Akce „Sever”. Státní bezpečnost a krize Polské lidové republiky 1980-1984*, vol. 2. Prague, 2017. 360.
- Blažek, Petr, „Sejdeme se - zatím - v Polish: Vratislavský festival 3.-5. November 1989”, In. Teresa Tarajło-Lipowska, Jarosław Malicki (ed.), *Wrocław in the Czech Republic - Czechs in Wrocław: Literature - language – culture*. Wrocław, 2003. 371-389.
- Blažek, Petr, „Setkání představitelů československé a polské opozice na státních hranicích 1978-1989”, In. Dalibor Hrodek (ed.), *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti. Pardubická konference*. Prague, 2003. 177-209.
- Domber, Gregory, „National Endowment for Democracy i amerykańskie popracie dla „Solidarności” w latach 1984-1988”, In. Łukasz Kamiński, Paweł Jaworski (ed.), *Świat w Solidarności 1980-1989*, Warszawa, 2013. 522- 528.
- Friszke, Andrzej, *Czas KOR-u. Jacek Kroń a geneza Solidarności*, Kraków, 2011. 612.
- Friszke, Andrzej, *Opozycja polityczna w Polsce 1945-1980*, London, 1994. 608.
- Grajewski, Andrzej, „SPCzS na Podbeskidziu w okresie 1988-1990”, In. Małgorzata Kaute, Janusz Okrzesik (ed.), *Obywatele dyplomaci. Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka w Cieszynie i Bielsku-Białej*. Bielsko-Biała, 2009. 62-70.
- Kamiński Ł. (2004), „Ręce precz od Czechów! Polacy wobec inwazji na Czechosłowację w 1968 r.”, *Więź* 7, 2004, 81-91.
- Kamiński Łukasz;, Blažek Petr, Majewski Grzegorz, *Hranicím navzdory: Příběh Polsko-československé solidarity*, Prague 2018. 320.
- Kamiński, Łukasz; Piotrowski, Paweł, „Podziemie wrocławskie w czasach Służby Bezpieczeństwa”, *Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej* 2, 2002, 275-293.
- Kamiński, Łukasz, „Opozycja w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1945-1989 – droga do syntezy dziejów”, In. Krzysztof Łabędź,

JAN WALCZAK

Magdalena Świder (ed.) *Opozycja antykomunistyczna w krajach blok wschodniego 1945-1989*. Kraków, 2014. 10-20.

Kamiński, Łukasz, „Panorama dolnośląskiej opozycji”, *Pamięć i Przyszłość* 2, 2010, 8-16.

Kamiński, Łukasz, *Wschodnioeuropejska Agencja Informacyjna, Encyclopedia of Solidarity*, www.encysol.pl/wiki/Wschodnioeuropejska_Agencja_Informacyjna [date of access: 13/05/2016].

Kaute Maugorzata, Okrzesik Janusz (ed.), *Obywatele dyplomaci. Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka w Cieszynie i Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2009. 146.

Kobus, Andrzej, *Czechosłowacja wobec narodzin, rozwoju i delegalizacji Solidarności 1980-1982*. Toruń, 2006. 199.

Łabędź Krzysztof; Świder Małgorzata (ed.), *Opozycja antykomunistyczna w krajach bloku wschodniego 1945-1989*, Kraków 2014. 380.

Łabędź, Krzysztof, „Opozycja polityczna w Polsce w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku na tle działalności opozycyjnej w innych krajach blok wschodniego”, In. Krzysztof Łabędź, Małgorzata Świder, *Opozycja antykomunistyczna w krajach bloku wschodniego 1945-1989*. Kraków, 2014. 39-54.

Majewski, Grzegorz, *Solidarność Polsko-Czesko-Słowacka: współpraca mimo granic*, Warsaw, 2009. 22.

Potocki, Roger, „Działania National Endowment for Democracy na rzecz promowania demokracji w Europie i Eurazji”, In. Maciej Zalewski (ed.) *Szlak do wolności – XXV lat Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej*. Wrocław, 2007. 166- 169.

Roszkowski, Wojciech, *Historia Polski 1914-2005*. Warsaw, 2007. 512.

Walczak, Jan, „Budowanie tożsamości społeczności lokalnych pogranicza na ziemi kłodzkiej po 1990 r. Rola Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej”, In. Mieczysław Adamczyk, Włodzimierz Olszewski (ed.), *Społeczności lokalne jako „miejsca” zmian. Teoria i praktyka*. Polkowice, 2005. 267-292.

Walczak, Jan, „Inicjatyw Społeczno-kulturalna na pograniczu polsko-czeskim po 1989 r. a dziedzictwo Solidarności Polsko-Czechosłowackiej”, *Zeszyty Naukowe DWSPiT. Studia z Nauk Społecznych* 4, 2011, 107-129.

Walczak, Jan, „Osiągnięcia Fundacji Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej na rzecz demokracji i wolności słowa”, *Zeszyty Naukowe DWSPiT. Studia z Nauk Społecznych* 8, 75-94.

Walczak, Jan, „Prof. Joseph Wittig – poeta, teolog, kronikarz. Łącznik między współczesną społecznością lokalną ziemi kłodzkiej a niemiecką przeszłością regionu”, In. Mieczysław Adamczyk, Włodzimierz Ol-

POLISH-CZECHOSLOVAK SOLIDARITY

szewski (ed.), *Spoleczności lokalne w 25-leciu odrodzonej samorządności. Perspektywa interdyscyplinarna*. Polkowice, 2016. 233-246.

Walczak, Jan, „Solidarność Polsko-Czechosłowacka (SPCz). Współpraca opozycji antykomunistycznej z Polski i Czechosłowacji we latach 1978-1990”, *Zeszyty Naukowe DWSPiT. Studia z Nauk Społecznych* 3, 2010, 119-133.

Wierzbicki, Piotr, „Zarys myśli politycznie opozycji w PRL (1976-1989)”, In. Krzysztof Łabędź, Małgorzata Świder (ed.), *Opozycja antykomunistyczna w krajach blok wschodniego 1945-1989*. Kraków, 2014. 80-103 .
Zalewski, Mirosław (ed.), *Szlak do wolności - XXV lat Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej*. 2007, Wrocław. 210.

MOVIES

„Europa Środkowa idzie na wolność”, dir. Mirosław Jasiński

„Gry leśne, uliczne i piwniczne”, dir. Mirosław Jasiński

„Nasz Vaszek. O sile bezsilnych”, dir. Krystyna Krauze

„Zarekwirovano 1989-2009”, prod. Center of Culture and Art in Wrocław

Mousa Aida Zsófia**Két nemzetiség, egy állam: a héber humanisták binacionalista elképzeléseiről**

BEVEZETÉS

1917 és 1942 között a cionista eliten belül különböző elgondolások léteztek az őshonos palesztinai arabok aktuális és eljövendő hely(zet)éről. A cionizmus – amely zsidó nacionalista és/vagy emancipációs politikai mozgalomként határozható meg – a kezdeti szakaszban több törésvonal mentén bomlott irányzatokra. Az egyik fontos rendezőelv – aminek később meghatározó gyakorlati-politikai következményei voltak a cionista eszme megvalósulásának módjára – az őshonos palesztinai (túlnyomórészt arab) lakossággal kapcsolatos attitűd volt.

A *jisuv* időszakában e tekintetben három fő irányvonal különíthető el. Az egyik, a jelen írás tárgyát képző jeruzsálemi értelmiségiekből – jelsül a *Héber Egyetem* alapítóiból – a húszas évek közepén kiformalódott baloldali, héber humanista irányzat, amely a „kulturális cionista” Asher Ginsberg – írói álnevén Ahad Ha’am (Egy a Népből) – a századforduló környékén megerősödő héber nyelv reneszánszának kiemelkedő szellemi örökségét¹ föl vállalva és folytatva, az arabok és zsidók egyenjogúságán alapuló, binacionális államiságban gondolkodott. A politikai aréna másik oldalán elhelyezkedő szeparatista/revizionista cionisták csoportjának vezető teoretikusa Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkij intézményi képviselője pedig az általa vezetett *Revizionista Párt* volt. Zsabotyinszkij a palesztinai arab–zsidó viszonyról vallott nézeteit 1923-ban publikált írásaiban fogalmazta meg. *Kir habarzel*, azaz vasfal- vagy vaskerítés-formulájának és narratívájának kiindulópontja: arabok és a zsidók között nem jöhet létre önkéntes megállapodás Palesztinában. A kétnemzetiségű állam ideá(l)jának és a vaskerítés ideológiájának pólusai között alakult ki a *jisuv* etatista – azaz az önálló (nemzet)államiság megteremtésének prioritását valló mainstreamnek tekinthető – táborának szellemi mozgásteréje.

A cionista mozgalom különböző irányzatainak arabkérdésben megfogalmazott nézeteinek kritikai vizsgálata azért is fontos, mert a cionizmus történetét feldolgozó munkák kevés figyelmet szentelnek a cionista mozgalom és a palesztinai arabok kapcsolatának az államalapítást megelőző időszakára való tekintettel. Számos nem kritikai történeti elemzés abból

1 Shlomo Avineri: *A modern cionizmus kialakulása*. A zsidó állam szellemi gyökerei. Századvég Könyvtár, Budapest, 1994, 134–148.

a toposzból indul ki, miszerint a cionizmus egyszerűen nem érzékelt, hanem ignorálta az arabkérdést. Ezen állítás – ahogy az a későbbiekben megmutatkozik –, nem állja meg a helyét, hiszen a cionizmus különböző irányzatai az állam megalapítását megelőzően igenis megfogalmaztak – ráadásul egymástól sok tekintetben gyökeresen eltérő válaszokat – a Szentföld területén élő zsidó és arab lakosságra és az együttélésére vonatkoztatva. E közül volt egy mélységesen humanista, a pacifista tábor békés egymás mellett élését propagáló gondolatiság, ami a húszas évektől kezdve az állam megalapításáig olyan főleg értelmiségiekből álló társaságok körében volt érzékelhető, mint az alább részletesen bemutatásra kerülő *Brit Shalom*, azaz a 'Béke Szövetsége', a *Kedma Mizraha*, 'Előre Keltre', a pánsémita szervezet, a *League for Jewish–Arab Rapprochement and Cooperation*, valamint a legmeghatározóbb szövetségük, az *Ihud*, azaz az 'Egység'. A binacionális gondolat hívei – szembehelyezkedve a mainstreamnek tekinthető etatista cionizmus nézőpontjával – kimunkált ideológiáival rendelkeztek Palesztina nem zsidó lakossága helyzetének rendezését, zsidók és arabok békés együttélését tekintve. A következő tanulmány – kitérve a palesztinai cionista mozgalom etatista és radikális szeparatista-maximalista táborának arabkérdésben megfogalmazott válaszaira – ezen humanista irányzat arabkérdéssel kapcsolatos elképzeléseit kívánja bemutatni.

AZ ETATISTA CIONISTÁK ARABPOLITIKÁJA

A jisuv etatista táborának arabkérdésre adott válaszait tekintve fontos leszögezni, hogy ellentétben a héber humanisták elképzeléseivel, sokkal kevésbé voltak konzisztensnek. E politikai közösség egyes tagjai – a húszas évek elején és a harmincas évek derekán – jelentősen másként gondoltak a palesztinai (és a Palesztinán kívüli) arabok és zsidók kapcsolatáról. Mindazonáltal, a mainstream irányzatnak azok a pillérei, amelyek később – így az első arab–izraeli háború során, majd azt követően – a palesztinai arab kisebbséget érintő, többségi cionista közgondolkodás alapját adták, ebben az időszakban, a Balfour-nyilatkozat (1917) és a Biltmore-program (1942) közé eső negyedszázadban rögzülni látszottak. Az ebben az időszokban² zajló éles, belső viták folytán kiformalódtak az

2 A vizsgált időszakban négy olyan eseménysort emelhetünk ki, amelyek az arabkérdésről alkotott többségi cionista álláspontra különleges hatást gyakoroltak. Az első az 1920–1921-es erőszakhullám, amely – összekapcsolódva a Churchill-féle Fehér Könyv miatt érzett fenyegetettséggel – Ben-Gurion(ék) helyzetértékelését meghatározta. Ezt az 1929-es al-Buraq-felkelés, illetve kisebb mértékben a zsidók és britek elleni 1930-as arab támadássorozat követte. A harmadik – s alighanem legfontosabb – alakító

etatista, többségi cionista elgondolásnak azok az alapmotívumai, amelyek meghatározták az arabkérdésben kiformalódott „konszenzust”. E motívumok a következők: 1) a cionista politikai célok elérése érdekében a jisuvnak kellő gazdasági és katonai potenciált kell kiépítenie; 2) arab szövetség helyett ki kell alakítani a cionista projektum nagyhatalmi (elsődlegesen brit) támogatottságát; 3) el kell utasítani bármilyen, az arab nemzeten belüli vagy attól elkülönülő, önálló palesztinai arab nemzeti elkülönülés létjogosultságát; 4) képviselni és hangsúlyozni kell a cionizmus civilizációs küldetését a régióban; 5) elkülönült/elkülönített (szegregált) gazdasági, kulturális és szociális fejlődésre kell törekedni, és azt az új (a diaszpórán kívüli) zsidó élet reneszánszának alapjává kell tenni.³

A politikai cionisták táborán belül teoretikus értelemben az államiságot megelőzően David Ben-Gurion és Haim Weizmann gondolatai voltak a legmeghatározóbbak. Ben-Gurionnak, Izrael Állam első miniszterelnökének „arabkérdésben” megfogalmazott gondolatai nagy mértékben határozták meg az állam palesztin arabokat érintő későbbi politikáját. A gazdag teoretikus munkássággal bíró cionista alapítóatya az arab lakosságot tekintve tekintélyes és jelentős ellentmondásoktól nem mentes elképzelésekkel rendelkezett. Gondolkodásának homlokterében egyszerre volt jelen olyan szocialista ideológiából fakadó egalitárius küldetéstudat, mint az arabok és zsidók közötti ellentét osztályalapon történő feloldása, de gyakorlati tekintetben inkább a zsidó nemzeti otthon mihamarabbi létrehozását célul kitűzve sokkal inkább nemzeti, etnonacionalista gondolatok határozták meg. A különböző hozzáállások a jisuvban folyton alakuló közhangulat, a konfliktusokra adott reakciók dinamikája szerint is váltakoztak, de volt, hogy ugyanazon időszakon belül többféle elképzelés is megjelent: Ben-Gurion egyszerre hangoztatta a zsidó exkluzivitásról és a társadalmi egyenjogúságról vallott nézeteit.⁴ Egyenlőségről vallott nézetei az 1929-es *al-Buraq-felkelést* követően egyre inkább háttérbe

tényező az 1936–1939-es arab (vagy inkább már palesztinnak nevezhető) felkelés volt, amely az 1936-os általános sztrájkjal kezdődött, és egészen az 1942-es Biltmore-programig tartott. Végül a negyedik szakaszt a Biltmore-programot követő időszak eseményei jelentették, amelyek a brit mandátum megszüntetéséig, a területfelosztásig, majd a polgárháborúig és az első arab–izraeli háborúig elhúzódtak.

3 Simha Flapan: *Zionism and the Palestinians*. Barnes and Nobles, New York, 1979, 11–12.

4 Shabtai Teveth: *Ben-Gurion and the Palestinian Arabs*. From Peace to War. Oxford University Press, London, 1985, 198–201.

szorultak, ezt követően Ben-Gurion határozottabban ismerte fel, hogy az arabok részéről nemzeti alapokon szerveződő ellenállásról van szó.⁵

Az 1936–1939 közötti konfliktusos időszakban az erősödő revizionista hangok hatására is előtérbe kerültek az arabok kitelepítését célul kitűző elképzelések.⁶ Izrael későbbi első államelnöke Háim Weizmann a cionista program kivitelezését, benne az arabkérdés rendezését a külső, brit nagyhatalmi segítséggel megvalósított demográfiai változások útján gondolta megvalósíthatónak. Úgy vélte, hogy az arab probléma elsődlegesen a környező arab vezetőkkel történő kiegyezéssel megoldható, Weizmann ugyanis nem különített el önálló, partikuláris palesztin arab nemzeti önrendelkezési kérdést.⁷ Több fórumon kiállt a palesztin lakosság Transzjordániába történő kitelepítése mellett.⁸ Az államban maradó nem zsidó lakosság lehetséges jövője kapcsán egyszerre számolt a gazdasági prosperitás révén megbékülő elenyésző számú arab lakossággal, de folyamatosan jelen volt nála transzfergondolat is.⁹

Összegezve az etatisták a tömeges bevándorlás mellett a zsidó többség elérését az 1936-os felkelést követően egyre inkább kitelepítéssel vélték megvalósíthatónak. A belső ellentétek – ennek kivitelezését tekintve – húzódtak az irányzaton belül. Ben-Gurion annak tudatában sem bízott a brit segítségben, hogy realizálta, hogy az arab lakosság önkéntes távozása lehetetlen. Weizmann viszont úgy vélte, hogy még ha sor is kerül erőszakos transzferre, annak megvalósítása csakis brit segítséggel lehetséges. Az etatisták olyan nemzetállam létrehozását képzelték el, amelynek lakossága zömében zsidó, esetlegesen elenyésző számú arab lakossal rendelkezik, akiknek önrendelkezési mozgalma nem mérhető össze a zsidó törekvésekkel. Noha Ben-Gurion felismerte, hogy egy önrendelkezéséért küzdő nemzeti ellenállás bontakozik ki az arabok körében Palesztinában¹⁰, ennek a cionizmus törekvéseivel egyenlő legitimitációját nem fogadta el, ez pedig alapvetően határozta meg az etatista irányzat révén létrejött zsidó állam arabpolitikáját.

5 Israel Kolatt: *The Labour Movement and the Arab Question*. In: *Zionism and the Arabs: Essays*. Shmuel Almog. Zalman Shazar Center, Jerusalem, 1983, 16–22.

6 Lásd bővebben: Nur Masalha: *Expulsion of the Palestinians*. The Concept of „Transfer” in Zionist Political Thought. Institute for Palestine Studies, Beirut, 2012.

7 Masalha, 2012, 88.

8 Masalha, 2012, 34–35.

9 Mousa Aida Zsófia: A palesztinai arabok a cionizmus főáramának gondolkodásában. David Ben-Gurion és Chaim Weizmann a palesztinai zsidó-arab együttéléseiről, 1917–1947. In: *Eszmélet* 31, 124. szám, 2019/4, 125–142.

10 Flapan, 1979, 146.

A politikai arénában az etatistákkal társadalomképüket tekintve szemben elhelyezkedő szeparatista/revizionista cionisták legfőbb teoretikusa Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkij – a már korábban említett – 1923-ban publikált írásában fogalmazta meg a palesztinai arab–zsidó helyzetről vallott elképzeléseit.¹¹ A *kir habarzel*, azaz vasfal/vaskerítés doktrína kiindulópontja, hogy arabok és zsidók között elképzelhetetlen az önkéntes megállapodás.¹² A radikális gondolkodó korát meghaladva ismerte fel azt, hogy az területen élő arab lakosság Palesztinára, mint nemzeti otthonára tekint. Zsabotyinszkij ebből kiindulva úgy vélte, hogy minden olyan elképzelés naiv, amely szerint bármelyik arab vezetés elfogadná a zsidó többség kialakulását. Szerinte, mivel ez egy feloldhatatlan konfliktus, az egyetlen megoldás a két népet elválasztó szimbolikus vaskerítés, azaz a szegregáció politikája. A revizionisták legfőbb szervezete az 1925-ben Párizsban létrehozott *HaCohar* volt, amelynek tagjai úgy vélték,¹³ hogy a zsidó többség eléréséhez – Weizman elképzeléseivel ellentétben – nem brit szövetségre, hanem zsidó fegyveres erő felállítására van szükség.¹⁴ A revizionista oldalnak szervezeti értelemben másik bázisa a *Beitar*, egy 1923-ban Rigában alakult ifjúsági szervezet volt, amelynek ideológiai alapvetéseit Zsabotyinszkij határozta meg. Ennek sarokkövei: a zsidó államiság, a cionista monizmus és az önvédelem kötelessége.¹⁵ Nemzetalkotásról vallott nézeteit az olasz faszizmus egyes gondolataiból merítette, így a katonai oktatásnak mint a nemzetépítés fontos eszközének nagy jelentőséget tulajdonított.¹⁶ A vaskerítés logikájából kiindulva úgy vélte, hogy a zsidó államiság létrehozásához katonai eszközök szükségesek: zsidó katonai túlerővel kell létrehozni azt az uralmat, amely miatt az arabok felhagynak önrendelkezési törekvéseikkel. Az így létrejövő zsidó

11 Avineri, 1994, 188–195.

12 Vlagyimir Zeev Zsabotyinszkij: A palesztinai arab-zsidó együttéléstről. In: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Szerk. Lugosi Győző. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 186–194., valamint Avi Shlaim: *The Iron Wall*. Israel and the Arab World. W. W. Norton & Company, New York, 2001, 11–13.

13 Joseph B. Schechtman – Yehuda Benari: *History of the Revisionist Movement*. Vol. 1: 1925–1930. Hadar Publishing, Tel Aviv, 1970, 33–36.

14 *The Revisionist Movement*.

[The Knesset, https://www.knesset.gov.il/vip/jabotinsky/eng/Revisionist_frame_eng.html – 2020. augusztus 31.]

15 Schechtman – Benari, 1970, 333–338.

16 Eran Kaplan: *The Jewish Radical Right*. Revisionist Zionism and Its Ideological Legacy. University of Wisconsin Press, Madison, 2007, 27.

államban, az ott élő nem zsidó, többségében arab lakosoknak az egyéni jogaik garantálva lennének, de nemzeti jogokkal csakis a zsidó többség rendelkezhet. Sarkalatos pontja az elméletnek az a gondolat, hogy a cionista gondolkodó különbséget tett nemzetiség és állampolgárság között, ebből kiindulva pedig autonóm nemzeti jogok és szuverén nemzeti jogok között. Ebben egy olyan kisebbségnek mint a zsidó államban maradt palesztin lakosságnak nincs joga politikai szuverenitásra Izrael földjén.

A revizionisták egyes tagjai Zsabotyinszkij elképzeléseit idővel nem tartották kellőképp radikálisnak. Az Abba Ahimeir, Yehoshua Yevin és Uri Zvi Greenberg gondolataiból táplálkozó fiatalabb generáció a fegyveres erőszak alkalmazását tekintve szükségesnek tartotta a britek elleni merényletek alkalmazását is,¹⁷ amit Zsabotyinszkij ellenzett.¹⁸ Legfőbb szervezetük, a *Brit HaBiryonim* 1931-ben jött létre, ideológiájukra legnagyobb hatással az olasz fasizmus monista gondolatísága volt.¹⁹ Céljuk egy zsidó állam létrehozása volt, amelynek akadályát a britekben, a baloldali cionizmusban és az őshonos arab lakosságban látták. „Minden népnek joga van, ahhoz, hogy a területi határain belül élő kisebbség felett uralkodjon” – írta Yevin.²⁰ Greenberg a palesztin arabok ellenállásában az európai antiszemitizmus karakterét vélte felfedezni.²¹ Úgy gondolta, hogy Erec Jiszraelt csak véres küzdelem által lehet visszaszerezni.²² A helyi arab lakosságnak értelmezésükben semmilyen respektálható természetes kötődésük sem volt Palesztina földjéhez, ebből kifolyólag sem nemzeti jogokra, sem nemzeti státuszra nem érdemesek, hiszen mindig is idegenek voltak a területen.²³ Összegezve elmondható, hogy a revizionisták helyzetértékelése a palesztin arabok önrendelkezésért vívott nemzeti mozgalmát tekintve Ben-Gurionék gondolkodását is meghatározták, Zsa-

17 Schechtman – Benari, 1970, 180.

18 Peter Bergamin: *The Making of the Israeli Far-Right*. Abba Ahimeir and Zionist Ideology. Bloomsbury Publishing, London, 2019, 156.

19 Ehud Sprinzak: *The Ascendance of Israel's Radical Right*. Oxford University Press, London, 1991, 25–26.

20 Yaacov Shavit: *Jabotinsky and the Revisionist Movement 1925–1948*. Routledge, Abingdon, 1988, 138.

21 Greenberg világképében Európa a római harcosok földje, ahol antiszemitizmus honol, és amely kontinens a briteken keresztül szövetséget kötött az arabokkal a zsidóság legyőzésére.

Shavit, 1988, 148.

22 Shavit, 1988, 262–263.

23 Shavit, 1988, 169–171.

MOUSA AIDA ZSÓFIA

botyinszkij vaskerítés-doktrínája az államalapítást követően az etatista cionizmus arabkérdésre adott válaszaiban megjelent.

A BINACIONÁLIS ÁLLAMISÁG GONDOLATA AZ ÁLLAMALAPÍTÁST MEGELŐZŐ ÉVEKBEN

A BRIT SHALOM

A kétnemzetiségű államiság nézeteit valló értelmiség első jelentős szervezete pár nappal a XIV. Cionista Kongresszust követően 1925-ben Jeruzsálemben Arthur Ruppin vezetésével létrehozott *Brit Shalom*, azaz a Béke Szövetsége volt. Ruppin – aki a jaffai Palesztin Iroda vezetőjeként támogatta a cionista telepés célokat Palesztinában – 1929-ig volt tagja a szervezetnek, és inkább volt tekinthető pragmatikus cionistának, sem mint elkötelezett humanistának. A szervezet további alapítói elsődlegesen európai háttérből érkező zsidó értelmiségiek voltak, akik közül sokan a Héber Egyetem körül kialakuló szellemi körből származtak, akárcsak maga Ruppin, de ide tartozott Yitshak Epstein, Háim Kalvaryski és Rabbi Binyamin, azaz Yehoshua Radler-Feldman. A szervezethez később olyan neves liberális zsidó gondolkodók csatlakoztak, mint Martin Buber, Gershom Scholem vagy Ernst Simon. Fontos megemlíteni, hogy a binacionális ideológiának a palesztin oldalon is voltak hívei, úgy, mint Fawzi Darwish el-Husseini és Sama Taha, akiket – szimbolizálva a mozgalom körül egyre fogyó levegőt – 1946-ban merényletben meggyilkoltak.²⁴

Noha, a *Brit Shalom* csupán pár évig (1925–1933) létezett, és a héber humanisták nézetei 1947-re kiszorultak a palesztinai cionista mozgalom fő áramából, a palesztin közösséggel kapcsolatos cionista elképzelések tekintetében fontos szót emelni róluk. A *Brit Shalom* szellemi köre egy kétnemzetiségű, egyenlő nemzeti jogokkal rendelkező arab–zsidó állam létrehozása mellett állt ki. A jeruzsálemi csoport egyes tagjai már a húszas évek elejétől fogva tanulmányozták az őket körülvevő palesztinai arab kultúrát és nyelvet, valamint elkezdték kiépíteni kapcsolataikat a jeruzsálemi palesztin értelmiséggel. Kutatásaikból kiindulva javaslatokat fogalmaztak meg a cionista mozgalom vezetése, továbbá a brit királyi bizottságok számára. A fő sodorhoz tartozó cionista vezetés vádjaival szemben fontos megemlíteni a binacionalisták ideológiájának két sarokkövét: azon következetes alapvetésüket, mely szerint mindvégig kiálltak amellett, hogy a zsidóságnak történelmi jogai vannak Palesztina földjén,

24 *Brit Shalom Is Considered the Beginning of the Peace Movement in Israel: Its Archive Is Kept in the CZA* [The Central Zionist Archives, <http://www.zionistarchives.org.il/en/AttheCZA/AdditionalArticles/Pages/BritShalom.aspx> – 2020. augusztus 30.]

valamint azt a holokauszot követően felerősödő gondolatot, hogy a biztonságos otthon létrehozása Cionban csak úgy lehet sikeres, ha az ott élő palesztin arab lakossággal szemben méltányos és egyenrangú hozzáállást tanúsítanak.

Ez a szűk értelmiségi csoport szembehelyezkedett a zsidó nemzetállam létrehozásának gondolatával, és reflektált az őshonos palesztinai arabok jelenlétére, sőt azon túlmenően nemzeti önrendelkezésének kérdésére is. Humanista-cionista meglátásuk szerint az, ha az egyik népcsoport dominanciára törekedne a másikkal szemben, háborúhoz vezetne Izrael földjén, és emiatt derékba törné a cionizmus moralitását és céljait. A kezdeti időszakban a Brit Shalom binacionalizmusa optimista attitűddel jelent meg a cionizmus egészén belül. A mozgalom elsősorban tengerentúli tagjai a húszas évek eleji univerzalista, a wilsoni víziót követő optimizmusában bízva hittek elképzelésük sikerében. Olyan nemzetközi példák lebegtek szemük előtt, mint a svájci vagy a finn államiság többnemzetiségű berendezkedéseinek sikere. Gyakorlatilag egy olyan konföderatív berendezkedést szerettek volna létrehozni Palesztinában, amelyben egy vegyes, a paritás elvén nyugvó arab–zsidó testület látja el a törvényhozás funkcióját.²⁵

Az 1929-es al-Buraq-felkelés²⁶ vízvázalasztó eseményként hatott a Brit Shalom és az egész humanista cionista ideológia jövőjét tekintve. Az összecsapásokat követően a jisuv közvéleményében háttérbe tolódtak a békepárti hangok, megerősödtek jisuv-szerte és a diaszpórában is a militáns hozzáállást hirdető revizionista-maximalista szervezetek. Az arab és zsidó lakosság közötti összecsapásokat követően a szervezet ideológiája a meghatározó politikai közösség szemében az amúgy is egyre csökkenő legitimitását is elvesztette. A felkelés és annak politikai hatásai jelentős szerepet játszottak a békepárti szervezet eróziójában is. A Brit Shalom felbomlását követően a *HaShomer HaTzair* (Fiatal Őrzők Szervezete)

25 *Memorandum by the Brith Shalom Society on an Arab Policy for the Jewish Agency*. Jerusalem, 1930.

26 1929-ben olyan információk kaptak lábra a palesztinok körében, hogy a jisuv magához kívánja venni a Templom-hegyet. Ennek okán 1929 augusztusában Jeruzsálemben és Hebronban erőszakos felkelés tört ki a palesztinok körében, amely hullám továbbterjedt Safad és Tiberias városokra is. Az események során összesen 133 zsidó és 116 palesztin vesztett életét. Mindez vízvázalasztóként hatott, hiszen ennek következtében hozták létre a *Haganah* tagjaiból az *Irgun Bet* szervezetet, amely innentől kezdve végig azon volt, hogy a Hagana felfüggesztve korábbi deffenzív stratégiáját, agresszívabban álljon az arab lakossághoz. Ld.: Benny Morris: *Righteous Victims*. A History of the Zionist-Arab Conflict 1881–2001. Vintage Books, New York, 2001, 111–120.

MOUSA AIDA ZSÓFIA

tagjainak egy része tűzte zászlajára a kétnemzetiségű államiság és ezzel együtt a békés, egyenrangú egymás mellett élés gondolatát. 1938-ban létrejött a *Kedma Mizraha*, azaz „Előre Keletre” elnevezésű szervezet Háim Kalvaryski vezetésével. E kör a sémita kelet ideológiájából kiindulva támogatta a kétnemzetiségű államiság gondolatát.

A harmincas évek végétől a binacionális, héber humanista elképzelés egyre aktívabb képviselőjévé, az úgynevezett ötök csoportja, Judah Magnes, Gad Frumkin, Moshe Smilansky, Pinhas Rutenberg és Moshe Novomeysky vált. 1939-ben a Brit Shalom egykori tagjaiból, a Kedma Mizrahából és a HaShomerből létrejött a *League for Jewish–Arab Rapprochement and Cooperation*, amely szervezetnek később egyre aktívabb szószólója lett az 1938-ban Németországból Jeruzsálembé emigrált zsidó gondolkodó Martin Buber is.²⁷

MARTIN BUBER ZSIDÓKRÓL ÉS ARABOKRÓL

Martin Buber teoretikus munkássága kiemelkedő hatással volt a héber humanisták mozgalmára. A zsidó tömeges bevándorlásnak, illetve a zsidók számára biztonságos otthon létrehozásának cionista premiszóját egész munkássága alatt következetesen képviselte, azonban úgy gondolta, hogy a zsidókérdés a Palesztinába érkezéssel végérvényesen összekapcsolódott az arabkérdéssel.²⁸ A cionizmus mint morális politikai mozgalom iránti teljes elköteleződésének ékes bizonyítéka az az 1939-ben Mahatma Gandhi számára írt nyílt levél, melyben Gandhi azon állításával vitatkozik, miszerint Palesztina földje arab föld. Buber ebben kifejti, hogy a zsidóság palesztinai megjelenése egyáltalán nem hasonlítható a nyugati kolonialista gyakorlathoz.

„...A mi telepeseink a saját vállukon cipelik annak terhét, hogy saját erejükkel és vérükkel termékenyvé tegyék a földet. Mindezt pedig nem csak saját magukért teszik. A zsidó parasztok ugyanis megtanították testvéreiknek, az arab földműveseknek, hogy miképp tudják még jobban művelni a földet (...), hiszen minél termékenyebb lesz a talaj, annál több hely lesz nekünk és nekik is. Mi nem akarjuk őket elidegeníteni innen,

27 Susan Lee Hattis: *The Bi-National Idea in Palestine in Mandatory Times*. Shikmona, Haifa, 1970.

28 Leila Farsakh: *Time for a Bi-national State*.

[Le Monde Diplomatique, <https://mondediplo.com/2007/03/07binational> – 2020. augusztus 30.]

együtt akarunk velük élni. Nem akarunk uralkodni rajtuk, hanem velük együtt akarjuk szolgálni a földet...”²⁹

A többségi véleménnyé váló politikai cionista és militáns hangokkal szemben, a „vagy mi, vagy ők” doktrínával ellentétben Buber úgy gondolta, hogy vagy együtt, vagy pedig sehogy sem válhat sikeressé a cionizmus palesztinai vállalása.³⁰ Buber meggyőződése szerint, ha a cionista mozgalom uralkodni akar az arabok fölött, az győzelmet csak átmenetileg hozhat, hosszú távon viszont végzetes vereséget okoz mind politikai, mind morális szempontból a mozgalom számára. Mivel az ott élő arabok véglegesen sohasem fognak a zsidó dominanciába beletörődni, így a kialakuló konfliktus miatt Izrael spártai katonáállammá válik. Az így megerősödő és elkerülhetetlen militarizmus Buber értelmezésében mindenképp negatív hatást fejt ki a cionizmus erkölcsi karakterére. Palesztina arabjainak és akaratának figyelmen kívül hagyása pedig végzetes mérgezést hajthat végre a zsidó néplélekben.³¹

Buber dialógusfilozófiai alapvetései az arabkérdésben megfogalmazott nézetében is visszacsengenek. Az emberek közötti én és te egyenrangú viszony és az ehhez egzisztenciálisan szükséges kölcsönös bizalom a közösségek szintjén, jelen helyzetben a zsidó–arab együttélésben is alapvető fontosságú.³² Zsidók és arabok konfliktusára politikai megoldás Buber meglátása szerint csak kölcsönös bizalom elérésére építve valósulhat meg.³³ A kölcsönös bizalomhoz vezető út pedig, ahogy Paul Mendes-Flohr jegyzi meg, a buberi értelemben vett másik fél narratívájának befogadását szolgáló dialógus lehet.³⁴ Buber számára a cionista telepések spirituális-messianisztikus lehetőséget hordoztak magukban. Olvasatában a zsidó bevándorlás legitimitásához nincs szükség sem militarizmusra, sem pedig olyan külső segítségre, mint a Balfour-deklaráció vagy a brit diplomácia, sőt a palesztin őslakosság beleegyezésére sem, hiszen a

29 Martin Buber: *Gandhi, the Jews & Zionism*. Martin Buber’s Open Letter to Gandhi Regarding Palestine (February 24, 1939) [Jewish Virtual Library, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/letter-from-martin-buber-to-gandhi> – 2020. augusztus 30.]

30 Paul Mendes-Flohr: Martin Buber’s Vision of a Land of Two Peoples. In: *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture* 24, 2019/1–2., 175–176.

31 Mendes-Flohr, 2019/1–2., 177.

32 Martin Buber: *Én és Te*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.

33 Mendes-Flohr, 2019/1–2., 178.

34 Mendes-Flohr, 2019/1–2., 180–181.

Palesztinába való visszatérés isteni küldetés; ez a misszió viszont morális testtartást követel meg.³⁵

AZ IHUD

1942 szeptemberében Buber, Judah Magnes, Ernst Simon, Gavriel Stern és Moshe Smilansky részvételével létrejött az Ihud, azaz 'Egység' szervezete. Nézeteiket 1945-től kezdve folyóiratukban a *Ba'ayotban* (Problémák) publikálták. Az Ihud megalakulásával úgy tűnt, hogy a bi-nacionalizmus gondolata ismét szerepet játszhat a Palesztinával kapcsolatos cionista elképzelések jövőjében. Az Ihud a Brit Shalom programját továbbfejlesztve egy olyan, régiós tervet dolgozott ki, amelyben zsidók és arabok közötti unió létrehozását sürgette; ezen keresztül hosszú távon Palesztina, Transzjordánia, Szíria és Libanon egy gazdasági és politikai konföderációként egyesült volna.³⁶ Judah Magnes, akinek kiterjedt kapcsolatai voltak a tengerentúlon, elsődlegesen amerikai vallásos pacifistákkal, a Fábíánus Társasággal és washingtoni kormánytisztviselőkkel ápolt jó viszonyt, bízott abban, hogy képes lesz meggyőzni az amerikai moderált és progresszív cionista közvéleményt.³⁷ 1943-ban megjelent kiáltványában amellet érvel, hogy a Versailles utáni nemzetközi rendszerben keserű tapasztalatok rajzolódtak ki a kisebbségekkel kapcsolatos gyakorlatokat tekintve, ezért Palesztinában arra kell törekedni, hogy se arab, se zsidó nemzeti dominancia ne jöhessen létre.³⁸ Az arabok és zsidók közötti háború kialakulását és azt, hogy ezáltal veszélybe kerüljön a zsidók számára biztonságos terület létrehozása, szerinte csak egy kétnemzetiségű államszövetség létrehozásával lehet elkerülni. Magnes szerint csakis így, egy új univerzalista társadalom felépítésével válhat megoldhatóvá a zsidókérdés egésze. Egy olyan kozmopolita Palesztinát képzelt el, amelyik nem egy egyszerű állam lesz, hanem sokkal inkább

35 John Docker: Dissident Voices on the History of Palestine–Israel. Martin Buber and the Bi-National Idea, Walid Khalidi's Indigigenous Perspective. In: Julie Evans et al.: *Sovereignty*. Frontiers of Possibility. University of Hawaii Press, Honolulu, 2012, 13–15.

36 Arthur A. Goren: *Dissenter in Zion*. From the Writings of Judah L. Magnes. Harvard University Press, Boston, 1982, 370–371.

37 Sasson Sofer: *Zionism and the Foundations of Israeli Diplomacy*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 347.

38 Judah Magnes: *Toward Peace in Palestine*. Union Pamphlets. Ihud (Union) Association, Jerusalem, 1943.

egy spirituális központ a zsidó nép számára és világgözpont a monoteista vallási felekezeteknek.³⁹

A szervezet élesen kifogásolta az 1942-es Biltmore-program pontjait, és tulajdonképpen erre válaszul fogalmazta meg önmagát. Elsődlegesen azt, hogy a Biltmore-program a Fehér Könyvben foglalt korlátozások teljes mértékű elvetését és egy zsidó nemzetállam mihamarabbi létrehozását sürgette Palesztinában.⁴⁰ Az Ihud köré csoportosuló értelmiség abból indult ki, hogy a holokauszt után mindennél fontosabb a zsidóság számára egy biztonságos otthon létrehozása, mintsem az állami keretek biztosítása. Mindezt azzal a nagyon is cionista kitételrel állították, hogy a zsidóság Palesztinához való kötődése egyáltalán nem csak szenvedése révén, hanem törvényes jogánál fogva áll fenn.⁴¹ Úgy gondolták, hogy Palesztinában a zsidóság előtt két reális forgatókönyv áll: vagy békét kötve a helyi palesztin lakossággal, egy egyenlőségen alapuló kétnemzetiségű arab–zsidó államszövetséget (uniót) hoz létre, vagy háborúzik az arabokkal, veszélybe sodorva azt, hogy a zsidóság számára biztonságos otthon jöhessen létre. Továbbá, ahogy ezt Magnes megfogalmazta 1945-ben, ennek jelentősége többek között abban áll, hogy a binacionális együttműködés „alapját képezheti egy tágabb (regionális) politikai és gazdasági együttműködésnek Palesztina, Transzjordánia, Szíria és Libanon között.”⁴²

„Palesztina, mint zsidó állam zsidó uralmat jelent az arabok felett, Palesztina, mint arab állam arab uralom a zsidók felett. Palesztinának, mint binacionális államnak biztosítania kell alkotmányosan az egyenlő politikai jogokat és kötelességeket mind a zsidó, mind az arab nemzet számára, függetlenül attól ki alkotja a többséget, ki van kisebbségben.”⁴³

Magnes érvelése szerint csakis az ilyen értelemben létrehozott föderáció képes arra, hogy biztosítsa több ezer zsidó menekült számára, hogy Palesztinába és a regionális unió más részeibe menekülhessenek, mindezt

39 Sofer, 1998, 348.

40 A cionista Biltmore-program: A cionista ügyek amerikai rendkívüli bizottsága konferenciájának határozatai, New York, 1942. május 11. In: *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. Szerk. Lugosi Győző. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 222–224.

41 Martin Buber – Judah L. Magnes – Moses Smilansky: *Palestine. A Bi-national state*. Ihud (Union) Association of Palestine, New York, 1946.

42 Judah L. Magnes: Jewish–Arab Co-Operation in Palestine. In: *The Political Quarterly* 16, 1945/4. 306.

43 Goren, 1982, 393.

az etatista elképzelésekkel szemben nem arab ellenségeskedés, hanem arab megállapodás mellett.⁴⁴

A szervezet 1946 márciusában az Angol–Amerikai Vizsgálóbizottság⁴⁵ számára készült jelentésben „állást foglal a zsidók és arabok egysége mellett egy binacionális Palesztinában, amely a két népnek az állami szuverenitásból való paritásos részesedésén alapulna (...) a kétnemzetiségű államnak a szomszéd országokkal való egyesülése mellett...”⁴⁶ Ebben, a *Palesztina, egy binacionális állam* címmel megjelent nyilatkozatban Magnes és Buber az Ihudot képviselve élesen kritizálta a cionista establishment politikai elképzeléseit a zsidó állam nemzetállami realizálásának kérdésében. Meglátásuk szerint arra semmi esély sincs, hogy Palesztina, mint egynemzetiségű arab vagy egynemzetiségű zsidó állam békében létrejöhesse.

„Palesztina egész történelme azt mutatja, hogy ez az ország nem egyetlen nemzetnek biztosított állami függetlenségre teremtett (...), mi azt állítjuk, hogy a kicsiny Palesztina szuverén, független államisága, legyen az zsidó államiság vagy arab, megkérdőjelezhető érték ebben a háború utáni világban, ahol még a nagy államok is fel kell, hogy adjanak valamennyit saját szuverenitásukból.”⁴⁷

A versailles-i békerendszer kisebbségek jogait érintő kudarcaira gondolva amellett érveltek, hogy a többnemzetiségű államok esetében a nemzetállam nem a megfelelő politikai forma. „A multinacionális állam többféle értelemben is magasabb rendű, korszerűbb és reményteljesebb gondolat, mint a szuverén, egységes nemzetállam (...), a legreményteljesebb út afelé, hogy az egyes nemzetek megőrizték nemzeti identitásukat, ám mégis összeolvadjanak egy átfogóbb politikai keretben (...), egy ilyen állam nemes cél...”⁴⁸

Az Ihud 1946-os nyilatkozatában úgy érvelt, hogy ez az egység még a kialakult feszültségek mellett is megvalósítható, sőt, hogy a „zsákutcából” az egyetlen kiút ez a fajta zsidó–arab együttműködés lehet.⁴⁹

44 Goren, 1982, 395.

45 Az Angol–American Committee of Inquiry egy vegyes amerikai–brit bizottság volt, amelyet azzal a céllal küldtek Palesztinába a második világháborút követően, hogy megoldást találjon az arab–zsidó együttélés kérdésére. A bizottság végül a zsidó bevándorlás drasztikus csökkentése mellett tett le javaslatot.

46 Martin Buber – Judah. L. Magnes – Moses Smilansky, 1946.

47 Martin Buber – Judah. L. Magnes – Moses Smilansky, 1946.

48 Martin Buber – Judah. L. Magnes – Moses Smilansky, 1946.

49 Martin Buber – Judah. L. Magnes – Moses Smilansky, 1946.

1946-tól kezdve a cionista politikai vezetés és a Zsidó Ügynökség egy része utópisztikus, naiv és megvalósíthatatlan elképzelésként kezelte és tálalta Magnesék megoldási javaslatát. Tette ezt azzal együtt, hogy ebben az időszakban az Ihud bizonyos fokú sikereket ért el a nemzetközi közvélemény meggyőzésében. Az előzőekben említett angol–amerikai bizottságon túl, az UNSCOP⁵⁰ tagjai is szimpatizáltak az elképzelés egyes pontjaival. A HaShomer HaTzair is benyújtott egy tervezetet az angol–amerikai bizottságnak, amelyben Mordechai Bentov „Izrael Államának kétnemzetiségű megoldásában” az Ihudéhoz nagyon hasonló elképzeléseket közölt. Az irányadó cionista vezetés egyre erőteljesebb kritikája nem volt véletlen: az időszakban úgy tűnt, hogy Buberék elképzelése valódi alternatíva is lehet a cionizmus jövőjének meghatározásában. Az etatisták kritikáival szemben fontos ismételten megemlíteni, hogy a mozgalom továbbra sem kérdőjelezte meg a zsidó nép különleges kapcsolatát Izrael földjével, csupán együttesen értelmezte a palesztinok megkérdőjelezhetetlen nemzeti jogainak elismerésével. A binacionalizmus képviselői következetesen szálltak síkra amellet, hogy a cionizmus sikere csak az arab lakossággal történő békés együttműködés révén valósulhat meg, olyan kétnemzetiségű állam keretein belül, ahol sem az arabok, sem a zsidók nem lesznek a másik fölött álló domináns csoport.

1947-ben bemutatott állásfoglalásukban a szervezet tagjai úgy értékelték a helyzetet, hogy habár addigra a mandátum korábbi éveiben nem tapasztalt kiélezett viszony alakult ki, és a zsidó–arab együttműködés kialakítása nem egyszerű feladat, de a két nemzeti közösség között még mindig nem tapasztalható olyan mélységű rasszista gyűlölködés, ami miatt ez megvalósíthatatlan lenne. „Minden megvalósítható egy olyan kétnemzetiségű államban, ahol a két nemzet (arabok és zsidók) egyenlő szabadsággal, függetlenséggel veszik ki részüket a kormányzati munkából és egyenlő képviseléssel rendelkeznek” – írták.⁵¹ Magnesék ideológiájukban három fő problémakört emeltek ki a zsidó–arab viszonyon belül. Elsőként a (zsidó) bevándorlás kérdését, amely nézeteik szerint a zsidóság számára a háborút követően egzisztenciális kérdés, az arabok számára viszont fenyegetésként jelenik meg. Másodikként a földhöz való ragaszkodás kérdéskörét emelik ki: ebben a kontextusban Palesztina földje a zsidóságot történelmi kapcsolata jogán, az arabokat pedig több évszázados jelenlétük miatt a természetes jog révén illeti meg. Harmadikként a nemzeti közösségek önkormányzati autonómiájának kérdését

50 United Nations Special Committee on Palestine

51 *Arab Jewish Unity Testimony before the Anglo–American Inquiry Commission for the Ihud (Union) Association*, Jerusalem, 1947.

említik. Elképzelésüket tágabb nemzetközi horizonton szembeállították az egynemzetiségű államok kisebbséggel kapcsolatos, általuk nem megfelelőnek vélt gyakorlataival. „Az ilyen [általunk felvázolt] uniók, föderációk jelentik a béke útját” – írta Magnes.⁵² Univerzalista narratívájuknak megfelelően a zsidóság számára csak egy ily módon megszervezett államiságon belül valósulhat meg az, hogy valahol ne kisebbségben, hanem mint nemzetalkotó közösség élhessen békében.⁵³

KONKLÚZIÓ

Az előzékenben igyekeztem bemutatni az államalapítást megelőző időszakban kialakult cionista irányzatoknak az arabkérdésre adott válaszait, fókuszálva a binacionalista elképzelésekre. A „harmadik utas” politikát képviselő binacionalista irányzatot az 1940-es évek második felére a mainstream cionista vezetés meghatározó tagjai ösztűz alá vették a palesztinai rendezésben tanúsított gyökeresen eltérő álláspontja miatt. Összegezve azonban kijelenthető, hogy a Brit Shalom, majd az Ihud által képviselt kétnemzetiségű állami elképzelés, az etatista cionista kritikákkal ellentétben még pacifista, liberális, humanista jellegével együtt sem tekinthető sem utópisztikus, sem anticionista vízióknak. Az Ihud ideológiájában jelentős szerepet játszott a holokauszt bekövetkeztéből fakadó aggodalom – mint a diaszpóra zsidóságának legfőbb történelmi tapasztalata –, és annak figyelembevétele, hogy a túlélők számára mindenáron létrehozzanak egy olyan entitást, ahol zsidóként biztonságban élhetnek. Humanizmusuk pedig nemcsak világnézetükből fakadt, hanem abból a pragmatikus megfontolásból is, hogy a humanista-pacifista berendezkedés garantálhatja a zsidók biztonságos jelenlétét Palesztinában. Mindezzel együtt Buberék úgy gondolták, hogy az, ami 1948-ra létrejött a cionizmus nevében a jisuvban az egyáltalán nem az eredeti cionista vízió megvalósulása. Meglátásuk szerint a szélsőséges nacionalizmus és az ebből létrehozott állami szuverenitás aláásta a cionizmus valódi küldetését,⁵⁴ egy morális binacionális entitás létrehozását. Mindvégig azt a véleményt képviselték, hogy a Palesztinában élő arabokkal a viszony elmérgeződése a jisuvot és vele együtt a zsidók számára biztonságos

52 Martin Buber – Judah. L. Magnes – Moses Smilansky, 1946.

53 M. Reiner – Lord Samuel – E. Simon: *Palestine Divided or United*. The Case for a Bi-National Palestine before the United Nations. Praeger, Westport, 1983.

54 Judith Butler: *Jews and the Bi-National State*. [Logos Journal, <http://www.logosjournal.com/butler.htm> – 2020. augusztus 30.]

otthon megteremtésének lehetőségét veszélyezteti.⁵⁵ Elképzeléseik, noha Rabbi Binyamin vezetésével a szervezet még 1950-ig létezett, az ENSZ 1947-es felosztási tervét és a felosztást támogató amerikai cionista reakciók megerősödését, valamint főleg az 1948-as eseményeket és az állam kikiáltását követően kikerültek a cionista mainstream politikai gondolkodás palesztin közösségre vonatkozó diskurzusának homlokteréből. Anticionista, illetve posztcionista ideológiává alakulva ezt követően csak a cionista közvélemény marginális csoportjainak támogatását tudhatták magukénak.

55 Burak Erdenir: The Idea of a Bi-National State in the Israeli–Palestinian Conflict. In: *Turkish Policy Quarterly* 7, 2008/4, 25–32.

Lengyel Ádám

Biplánoktól forgószárnyasokig - A harci kutatás-mentés rövid története az első világháborútól napjainkig

BEVEZETÉS

Napjaink háborús hadszínterein az Egyesült Államok kiterjedt harci kutató-mentő képességet tart fenn annak érdekében, hogy a bajbajutott vagy sebesült amerikai és szövetséges katonákat kimenekíthessék a tűzvonalból, és minél előbb orvosi ellátáshoz juttathassák, ezzel életeket mentve, és jelentősen csökkentve a veszteségeket.¹ De hogyan jutott el ide az Egyesült Államok fegyveres ereje?

Tanulmányomban ezt mutatom be az első, ad hoc mentőakcióktól a második világháborús kísérletezésen keresztül egészen a 2000-es évekig, amikor kialakult a ma is érvényes eljárásrend.

FOGALMI KERET

Mielőtt rátérnék a tanulmány témájának tárgyalására, úgy gondolom, érdemes tisztázni a fogalmi keretet, amiben a témát vizsgálom.

A harci kutató-mentő (Combat Search and Rescue, CSAR) feladatok a különleges műveleti képességek közé tartoznak. Ennek oka, hogy az ilyen bevetések végrehajtásához szükséges különleges képességekkel – mind képzettség, mind felszerelés terén – a különleges alakulatok rendelkeznek.

A különleges műveleti képességek között a CSAR bevetések a közvetlen akciók (Direct Actions, DA) közé sorolhatók. A DA olyan műveleteket takar, melyek rövid idejű, korlátozott célú bevetések, s céljuk hagyományos erők alkalmazásával nem érhetőek el, legyenek ezek stratégiai, hadműveleti vagy harcászati jellegűek. A DA bevetések rendszerint három végrehajtási fázisra oszthatók: behatolás az ellenséges területre; feladatvégrehajtás; kivonás.²

1 Az Egyesült Államok Hadserege (U.S. Army) által publikált infografika szerint az átlagos amerikai katona túlélési esélye sebesülés esetén 26%-al javult a vietnámi háború óta. [Online: U.S. Army on Twitter, <https://twitter.com/USArmy/status/999727165800411138/photo/1> – 2020. augusztus 17.)

2 Árvai Zoltán et al.: *Legendák és titkok katonái*. A mélységi felderítés története. Zrínyi Kiadó, Bp., 2012. 273.

Magát a CSAR fogalmát az Egyesült Államok Fegyveres Erőinek Egységesített Harci Kutatás és Mentés Kézikönyve 1998-as változata a következőképpen adja meg: „*A harci kutatás és mentés (CSAR) a mentő erők által háború, vagy nem háborús katonai művelete során a bajbajutott személyek visszaszerzése céljából végrehajtott specifikus feladat.*”³ A fenti deklarációt érdemes még kiegészíteni azzal, hogy a bevetésre potenciális harci helyzetben kerül sor, azonban ez nem jelenti mindenképpen a mentőegység tűz alá vételét, vagy tűzharc kialakulását.

Bár azóta ez a fogalom a hivatalos anyagokban rövidült és vesztett jelentéstartalmából, véleményem szerint ez az 1998-as meghatározás fogalmazza meg a feladat komplexitását. Különösen fontosnak tartom kiemelni a *nem háborús katonai műveleteket*, ugyanis ezek igen gyakoriak napjainkban – elég csak az ENSZ kiterjedt békefenntartó tevékenységére, vagy az Egyesült Államok terrorizmus elleni háborújára gondolni.

HARCI KUTATÁS-MENTÉS A KÉT VILÁGHÁBORÚBAN

A harci kutatás-mentés „tényleges” előfutára már az első világháborúban megjelent, igaz még nem intézményesített formában, hanem inkább egyéni bátorság és hősiesség képében. A világháború a repülőgépek tömeges bevetésével és robbanásszerű fejlődésével is együtt járt, így ekkor került sor az első, ellenséges vonalak mögött lelőtt pilóták légi úton történő evakuációjára is. Az első ilyen akció egy brit tengerészeti pilóta, Richard Bell-Davis nevéhez fűződik, aki egy lelőtt társát mentette ki gépével a bolgár hadszíntéren 1915-ben.⁴ Emellett szintén az első világháború során kezdték egészségügyi evakuációs (Medical Evacuation, MEDEVAC) célra használni a repülőgépeket: a franciák például 1915-ben a beteg katonákat légi úton evakuálták Szerbiából.⁵

A két világháború között a repülés komoly technológiai fejlődésen ment át. A többfedeles gépeket leváltották a monoplánok, a fát és a vasznat pedig könnyűfémekre cserélték a repülőeszközök borításában. Ezzel együtt a repülőgépek szerepe is kibővült, megjelentek a nagy utas- és teherszállító repülőgépek, illetve továbbfejlesztették a víz felszínére is leszállni képes hidroplánokat. Továbbá, ahogy egyre inkább elterjedt a

3 *Joint Pub (JP) 3-50.21 Joint Tactics, Techniques and Procedures for Combat Search and Rescue*. Washington D.C., Joint Chiefs of Staff, 1998. VII.

4 *Second Supplement to The London Gazette of Friday, the 31st of December, 1915*. (1916. január 1.) 86.

5 Earl H. Tilford Jr.: *Seenotdienst: Early Development of Air-Sea Rescue*. *Air University Review* XXVIII, 1977/2. 37.

repülés, felmerült az igény a gépükkel lezuhant, vagy annak elhagyására kényszerült pilóták és személyzet kimentésére. A repülőgépeket kezdetben csak a földi mentési műveletek koordinálására használták. Jó példa erre az Egyesült Államok Tengerészgyalogságának bevetései Nicaraguában, ahol 1927 és 1933 között több olyan mentőakcióval is próbálkoztak, amiket ugyan földi egységek hajtottak végre, de felderítőrepülőgépek igyekeztek irányítani azokat – a rádiók hiánya miatt általában a gépből ledobott kis üzenetekkel.⁶

A lezuhant, vagy gépüket elhagyó pilóták mentése főként a nagyobb vízfelületek – például tengerek – esetében okozott problémát, mivel a szárazföldön a pilóta – baráti területen – szimplán elsétálhatott a roncsból egy közeli faluba, vagy ha esetleg rádióval vészjelzést adott le, a keresésére indulhattak a rendészeti és egészségügyi szervek, míg a tengerek esetében erre nem volt lehetőség. Ráadásul a vízbe érkező személyzetre nem csak a lezuhanással járó sérülés kockázata, de az időjárás is komoly veszélyt jelentett – a hideg vízben könnyen kihűlhetett a pilóta. Az újjászülető német légierőnél, a *Luftwaffen*ál merült fel először egy tengeri mentőalakulat (Air-Sea Rescue, ASR) létrehozása, mely a *Seenotdienst* néven működött. Az alakulatot vezető Konrad Goltz alezredes elégedetlen volt a rendelkezésre álló felszereléssel, ami főként öreg csónakokat jelentett, és így más megoldást keresett, s végül választása a Heinkel He-59-es hidroplán változatára esett. A gépeket jelentősen átalakították, többek közt elsősegély készletekkel, fűthető hálósákokkal és lélegeztető gépekkel szerelték fel. Az alakulat komoly szerepet látott el az angliai légi csata során a lelőtt német és szövetséges pilóták kimentésében a La Manche csatornából.⁷ A bevetések koordinálására a *Seenotdienst* felállított több mentés-koordinálási központot (Rescue Coordination-Center, RCC), melyek mind rendelkeztek saját felelősségi körzettel és alárendelt alegységekkel – két repülőgéppel és két mentőhajóval – a sikeres, önálló feladatvégrehajtás végett.⁸ Ezt a szervezeti rendszert tekinthetjük a modern kutatás-mentés elméleti alapjának is.

Ezek a mentő bevetések vitát is generáltak a hadviselő felek közt. A 1929-es genfi egyezmény 3., 6. és 17. cikkére hivatkozva a németek sértetlenséget kértek a mentést végző repülőgépieknek, ezt azonban a brit kormány megtagadta.⁹ Winston Churchill kijelentette, hogy nem ismerik

6 George Galdorisi – Tom Phillips: *Leave No Man Behind. The Saga of Combat Search and Rescue*. Kindle Edition. Motorbooks International, 2009. 25–27.

7 Tilford, 1977, 39–48.

8 Galdorisi – Phillips, 2009, 31.

9 Uo. 32.

el, „*hogy joguk van háborítatlanul megmenteni a bevetés közben lelőtt ellenséges pilótákat*”, mivel azok a pilóták, alakulataikhoz visszatérve, újra bombáznák Nagy-Britanniát. Churchill azt is megjegyzi, hogy „*A genfi konvenció azonban ehhez hasonló esetekre nem tartalmaz előírást, mert szerzői nem is számoltak a légi hadviselés lehetőségével.*”^{10, 11}

A Seenotdienst és a Luftwaffe nevéhez több újítás is fűződik, amit a mai napig használnak. Ilyen újítás a már említett, egészségügyi evakuációra/mentésre optimalizált repülőgépek használata, melyből később az alakulat állományában a He-59 mellett megjelent a Dornier Do-24-es átalakított változata is. Technológiai szinten emellett a németek kezdtek először a pilótáiknak kompakt tengeri túlélő csomagot összeállítani. A csomag tartalmazott egy felfújható csónakot, valamilyen festékanyagot – zöldet vagy sárgát –, hogy jól láthatóan jelezhesse helyzetét, fáklyát és füstgránátot – szintén helyzetjelzéshez – és egy automatikus SOS vészhelyzeti jeladót. Emellett a La Manche csatornán elhelyeztek olyan, rögzített csónakokat¹², melyekben a pilóták menedékre lelhettek amíg a mentőcsapatok nem találják meg őket.¹³

Emellett a mentés elméleti hátterére is jelentős hatást gyakoroltak. Először a Seenotdienst rendelt dedikált mentőgépeket a nagyobb bombázó formációk mellé, hogy azok azonnal rendelkezésre álljanak, amikor szükség lesz rájuk. Később a bombázóstratégia megváltozása okán létrehozták a már említett mentési körzeteket és RCC-ket. Ezen felül szintén ők látták el először vadász kísérettel a harcra kutató-mentő bevetésen résztvevő repülőgépeiket.¹⁴

10 Churchillnek technikailag igaza van, a genfi egyezmény nem tartalmazott a légi hadviselésre és a légi kutatás-mentésre, illetve (MED) EVAC-ra vonatkozó passzusokat. A második világháború során emellett gyakran a felcserekre és más egészségügyi feladatot ellátó, légénységi állományba tartozó katonákra vonatkozó előírásokat is kölcsönösen megszegtek a különböző frontokon a hadviselő felek. Bár a genfi egyezmény későbbi kiegészítései szigorúbban rendelkeznek az egészségügyi személyzet megkülönböztetéséről és védelméről, a modern hadszíntereken a vöröskeresztes megkülönböztető jelzést gyakran elhagyták, mivel az az ellenséges, nem konvencionális csapatok (gerillák, felkelők) céltáblájává tette az ilyen jelzést nyíltan viselő légénységet és eszközöket. A modern CSAR bevetések esetén a vöröskeresztes jelzést teljesen elhagyják, mivel a végrehajtó alegységek feladata egyszerre az egészségügyi evakuálás és a fegyveres behatolás ellenséges területre.

11 Winston S Churchill: *A második világháború*. I. Európa Könyvkiadó, Bp., 344–345.

12 A csónakokat élénk sárga színűre festették, és elhelyeztek bennük tiszta, száraz ruhákat, élelmet, vizet és takarókat.

13 Galdorisi – Phillips, 2009, 34–35.

14 Uo. 31–35.

Kezdetben a briteknél az egyes repülőszázadok a saját pilótáik mentéséért feleltek, ami illogikus és kivitelezhetetlen feladat volt. 1940 júliusának végén a 11. Group¹⁵ parancsnoka, Keith Park helyettes légi marsall szerzett Westland Lysander repülőgépeket, amikkel az összecsapások után túlélő pilóták után kutathattak és egy ledobható gumicsónakot¹⁶ is magukkal tudtak vinni. Emellett 1940. őszére a britek is elkezdtek használni a németek által már bevetett eszközöket: azonban ezen új eszközök és fejlesztések ellenére a britek inkább a pilóták vízi úton történő evakuálását alkalmazták, s nem használtak repülőgépeket erre a célra egészen 1941. végéig. A mentésért felelős alegységeket is ekkor állították fel.¹⁷

Az amerikaiak kezdetben a britekre támaszkodtak, ami a mentést illeti, de később ők is elkezdtek saját alegységeket létrehozni. Ehhez először a britek és a németek fix mentőcsónakos megoldását használták, majd megkezdték a vízre szállni képes gépek használatát. Erre a célra az OA-10 Catalina hidroplánokat vetették be. 1943 decemberében az Egyesült Államok hazarendelte a mentőalakulatok személyzetét, hogy instruktorként dolgozzanak az Egyesült Államok Hadseregének Légierjeje Légi-Tengeri Mentő és Vészhelyzeti Mentő Iskolájában (U. S. Army Air Force Air-Sea Rescue and Emergency Rescue School, USAAFASRERS). Az első csoport 1944 februárjában végzett, mely az 1. Vészhelyzeti Mentő Század (Emergency Rescue Squadron, ERS) néven állt szolgálatba.¹⁸ A háború alatt a legénységi állomány kiképzése folyamatosan változott, idővel nagyobb hangsúlyt kapott benne az elsősegély.¹⁹

A második világháború alatt az Egyesült Államok végrehajtott egy olyan akciót, ami később alapot jelentett az ellenséges vonalak mögötti mentőakciókhoz. 1943 augusztusában egy C-46 repülőgép meghibásodott Burma felett, és a fedélzeten tartózkodók ejtőernyővel kiugrottak a gépből. Donald Flickinger alezredes, a repülőezred orvosa és két önkéntes ejtőernyővel kiugrott, hogy segítsen rajtuk – köztük Eric Sevareidnek, a CBS haditudósítójának.²⁰ Bár az ilyen célú ejtőernyős bevetések nem

15 Az amerikai *Wing*-el megegyező méretű formáció. Pontos magyar fordítása nincs, mérete, vezetési rendszere és stratégiai szerepe alapján a hadosztállyal párhuzamosítható.

16 A britek csak később kezdték a pilóták személyi túlélőfelszerelésének is a részévé tenni a németek által már használt eszközöket.

17 Galdorisi – Phillips, 2009, 38–40.

18 Uo. 42–45.

19 Mae Mills Link – Hubert A. Coleman: *Medical Support of the Army Air Forces in World War II*. Department of the Air Force, Washington D.C., 1955. 218–219.

20 Jacob Blair: *Don Flickinger Became a Jungle Adventure to Save Crashed WW2 Airmen*. 2019. [Online: Adventure Journal, <https://www.adventure-journal.com/2019/01/>

voltak jóváhagyva ez idő tájt az Egyesült Államok Légierőjénél, mégis megrovás helyett inkább a három önkéntes hősiességét emelte ki a hadvezetés. Az *The Air Surgeon's Bulletin* 1944. februári számában a Légierő főorvosa által írt nyílt levél jelent meg, melyben a három fős csoport vezetőjének szervezőképességét és diplomáciai képességét méltatta – Flickinger alezredes a helyi törzsszel is jó kapcsolatot teremtett, és segített az ő egészségügyi problémáikon is.²¹

Szintén a második világháborúhoz kapcsolódik a helikopterek első komoly számú használata. Az Egyesült Államok Haditengerészete és Légierője ráadásul ezen eszközöket mentési célokra is bevetette. 1944-ben a Haditengerészet felállított hat mentőszázadot, mindegyikben helyet kaptak az R-4D helikopterek – ezek elsődleges feladata volt a MEDEVAC.²² Az első harci kutató-mentő helikopter-bevetést is az USA hadereje hajtotta végre 1944 áprilisában: egy YR-4 helikopter mentette ki egy lezuhant gép pilótáját és a rajta tartózkodókat egy olyan pontra, ahol már konvencionális repülőgépek is képesek voltak leszállni, és elszállítani őket.²³

A háború lezárultával az Egyesült Államok hadereje is béke-állapotra váltott, megkezdődtek a leszerelések. A légi kutató-mentő (Search and Rescue, SAR) képességből is mindössze két, gyengén felszerelt század maradt, és azokat is a Légiszállító Parancsnokság (Air Transport Command, ATC) alá rendelték. A századokat főleg a Távols-Keletre telepítették, Japánban és Koreában állomásoztak. A koreai háború kitörésekor a Légimentő Századok (Air Rescue Squadron, ARS) még a békeidős feladataik ellátására sem voltak kellően felszerelve²⁴ és feltöltve.^{25, 26}

Az 1947-es Nemzetbiztonsági Törvény fontos változást hozott az Egyesült Államok haderejénél. Önálló szervezeti egységként leválasztot-

don-flickinger-became-a-jungle-adventurer-to-save-crashed-ww2-airmen/ – 2020. augusztus 17.]

21 A Message from the Air Surgeon. *The Air Surgeon's Bulletin* 1. 1944/2.

22 Galdorisi – Phillips, 2009, 88.

23 John T. Correll: *Bring 'Em Back Alive*. 2019. [Online: Air Force Magazine, <https://www.airforcemag.com/article/bring-em-back-alive/> – 2020. augusztus 17.]

24 A repülőeszközök igen vegyes képet festettek: leginkább a mentési, felderítési célra átalakított bombázók – például SB-17-esek – és teherszállító repülőgépek kavalkádjaként írhatók le. A háború kitörése előtt nem sokkal kezdtek érkezni a Légierő más alegységeitől kivont Stinson L-5 Sentinel könnyű felderítő-repülőgépek és a Sikorsky H-5 helikopterek.

25 A légimentő alegységek feltöltöttsége igen magas, körülbelül 70%-os volt a második világháború és a koreai háború között.

26 Galdorisi – Phillips, 2009, 108–110.

LENGYEL ÁDÁM

ta a Hadseregről a Légierőt, illetve létrehozta a Légierő Minisztériumát.²⁷ Azonban jelentős csapást mért a kutató-mentő alakulatokra. Mint fentebb említettem, ezek az alegységek az ATC alá kerültek, ami azonban mostoha gyermekként tekintett rájuk – ezen persze nem segített az sem, hogy a SAR feladatok messze nem illettek a parancsnokság általános profiljába.

KOREA ÉS VIETNÁM

A koreai háború során az Egyesült Államok Légierője, Haditengerészete és Tengerészgyalogsága hajtott végre SAR, CSAR és MEDEVAC bevetéseket, jórészt korai helikopterekkel, de akadnak példák merevszárnyú eszközzel végrehajtott akciókra is. Ezek alatt kidolgozták azokat az eljárásokat és technikákat, amiket később, a vietnámi háborúban felhasználtak a hatékonyabb mentéshez. A Tengerészgyalogság helikopterei összesen 33 főt mentettek ki, a Haditengerészet 364, míg a Légierő 340 főt mentett meg.²⁸ Azonban, ha az impresszív számok mögé nézünk, láthatjuk, hogy csak a bevetések töredéke irányult az ellenséges vonalak mögé. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a koreai háború során lelőtt gépek személyzete a legtöbb esetben életét veszítette – a lezuhanás, vagy a gépet ért találat következtében – vagy hadifogollyá (Prisoner of War, POW) vált.

A koreai háború azt is bebizonyította, hogy a helikopterek kiválóan alkalmasak a mentési műveletekre,²⁹ mivel – a korai kritikákkal ellentétben – sokkal kevésbé sebezhetők az ellenséges tűzzel szemben, mint azt a szakértők jósolták.³⁰ A háború rávilágított a helikopterekkel együtt működni képes, mentési kíséretként (rescue escort, RESCORT) használható

27 *The National Security Act of 1947*. [Online: <https://www.dni.gov/index.php/ic-legal-reference-book/national-security-act-of-1947> – 2020. szeptember 23.]

28 Galdorisi – Phillips, 2009, 198–204.

29 Érdemes megemlíteni még az indokínai háborút és a francia sebész, Valérie André százados nevét, aki 1951. december 11-én egyedül, ellenséges tűzben repült helikopterével egy tűzharcba került, súlyos veszteségeket szenvedő alegységhez, ellátta a sebesülteket, osztályozta a sérüléseik súlyosságát, majd a legsúlyosabb sebesülteket evakuálta a hanoi kórházba. Ez a bevetés gyakorlatilag már a mai CSAR bevetések első megnyilvánulásának tekinthető.

30 Ennek azonban csak részben a helikopter, mint eszköz az oka. A siker sokban köszönhető annak, hogy az észak-koreai és kínai erők nem fókuszáltak légelhárító tüzet a mentést végző helikopterek megsemmisítésére, illetve nem használták a mentésre váró pilótákat csaliként.

repülőgépek hasznosságára is – olyannyira, hogy a vietnámi háborúban önálló századokat állítanak fel erre a célra.³¹

Korea után a következő nagy változást a vietnámi háború hozta az Egyesült Államok számára. Először is, itt kezdték alkalmazni a helikoptereket széles körben, a csapatok és felszerelés mozgatásától kezdve, egészen a széleskörű felderítési, támadási és evakuálási feladatokig.³² Ehhez kapcsolódóan megjelent a Hadseregnél a *légiroham*³³ koncepciója, mely alapvetése, hogy a csapatok, felszerelésük és utánpótlásuk mozgatásai is helikopterrel történik, továbbá a tűztámogatást is a helikopterek biztosítják, s a helikopterező alegységek a bevetett erők integráns részét alkotják. Az első széleskörű légiroham bevetésre 1965-ben került sor, amikor az amerikai 1. lovassági hadosztály³⁴ a Ia Đräng-i csatában tisztán erre az elméletre alapozva vetették be.³⁵

Másodszor, 1962-ben a Légierő HH-43 helikoptereit vezényelték mentési feladattal a régióba, azonban a metodika még mindig nem volt eléggé kiforrott, így az elindított bevetések nagyrésze kudarccal végződött, ráadásul a vietnámiak – a koreaiakkal ellentétben – már célzottan támadták a mentőalakulatokat. Azonban a sikertelenségéből tanultak a CSAR feladattal megbízott alakulatok: megszületett a ma is használt két

31 Galdorisi – Phillips, 2009, 207–211.

32 Bár az „első helikopterháború” jelzőt rendszerint az algériai háborúra használják, és valóban ott kezdték használni a helikoptereket nagyobb számban azokban a feladatkörökben, amikben majd később az amerikaiak is fogják, azonban a valóban tömeges, kimondottan helikopteres csapatmozgatásra és helikopterek extenzív és intenzív használatára épülő hadviselési forma a vietnámi háborúban jelent meg. Ennek persze az is oka, hogy a technológiai fejlődés következtében az Egyesült Államok már rendelkezett kellő számú és minőségű helikopterrel a terveik kivitelezéséhez.

33 Baráti rohamcsapatok mozgatása helikopterrel vagy konvertiplánal, hogy felvegye a harcrintkeztést és elpusztítsa az ellenséget, vagy elfoglaljon és megtartsa kulcs terepszakaszt. *Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms*. As of June 2020. 9. [Online: <https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/dictionary.pdf> – 2020. szeptember. 23.]

34 Az 1. lovassági hadosztály (1st Cavalry Division) egy 1921-ben alapított amerikai hadosztály, melyet eredetileg lovassági alakulatként hoztak létre. Nevében a *lovassági* szó már csak hagyománytiszteletből szerepel. A hadosztály csapatait légiroham célra képezték át és szerelték fel. Az alakulat mai struktúrája alapján páncéloshadosztálynak nevezhető, azonban jelentős helikopterező alegységekkel rendelkezik, melyeket egy dandárszintű parancsnokság (1st Cavalry Division Combat Aviation Brigade) alá vontak össze.

35 *Warrior Training Center Air Assault School. Handbook*. 2013. 8–11. [Online: Air Assault School, <https://semo.edu/pdf/showmegoold-AA-guide.pdf> – 2020. augusztus 17.)

helikopteres formáció, ahol az egyik helikopter a mentést végrehajtó, míg a másik támogató szerepkörben működött. Az első feladata volt a mentés végrehajtása, míg a másik biztosította a zavartalan kommunikációt³⁶ a bázissal és a baráti csapatokkal, illetve tartalékként funkcionált arra az esetre, ha az első helikopter meghibásodna vagy lezuhanna.³⁷

1965-ben technológiai téren történt előrelépés. A mentő csapatok megkapták az első H-3 helikoptereiket. A HH-3 jóval több sebesültet tudott befogadni, mint a HH-43, a hatósugara pedig körülbelül duplája volt. Szintén ebben az évben kezdte a Haditengerészet is kiterjeszteni saját kutató-mentő bevetéseit a szárazföld fölé, illetve az A-1 Skyraider és A-4 Skyhawk könnyű csapásmérő repülőgépei számára egyre gyakoribbá váltak a RESCORT bevetések. Az év során 87 végrehajtott CSAR bevetésből 23-szor kerültek tűz alá a mentőcsapatok, azonban mindössze 4 gépet, és egyetlen, a bevetésekhez rendelt katonát sem vesztek el.³⁸

1966-ban megkezdődött a légi kutatás-mentés átszervezése, a századok elkerültek az ATC-től, és létrehozták a Légtéri Mentő és Visszaszerző Szolgálatot (Aerospace Rescue and Recovery Service, ARRS), az alegységeket pedig Légtéri Mentő és Visszaszerző Csoportokká³⁹ (Aerospace Rescue and Recovery Group, ARRG) nevezték át. Ezen felül a 602. Légi Kommandó Század A-1 Skyraider gépeit kinevezték dedikált RESCORT alegységgé, így ők szorosan együtt működtek az ARRS-al a bevetések előkészítésében és végrehajtásában, továbbá kifejlesztették azokat a képességeket, amelyekre szükségük volt a feladatok végrehajtásában.⁴⁰

1968-ban⁴¹ megkezdődött a HH-3 helikopterek cseréje a típus továbbfejlesztett változatára, a HH-53-ra, ami jelentős előrelépést jelentett. Lehetővé vált a repülés közbeni üzemanyag vételezés, így a típus hatósugarát jócskán ki lehetett tolni. Emellett jelentősen fejlődött az elődökhöz

36 A korai rádiótechnológia és a műholdas kommunikáció előtt a sűrű dzsungel gyakran nehezítette a zökkenőmentes kommunikációt, ám a magasabban repülő második helikopter ezt kiküszöbölhette azzal, hogy „kommunikációs reléként” biztosította az összeköttetést.

37 Galdorisi – Phillips, 2009, 220–223.

38 Uo. 228–240.

39 Az ARRG-ok nagyjából zászlóalj méretű műveleti csoportok voltak, melyek alá két Légi Mentő és Visszaszerző Század (Aerospace Rescue and Recovery Squadron, ARRSq) tartozott.

40 Galdorisi – Phillips, 2009, 234.

41 Az első helikopterek „próbaképp” 1967-ben kerültek kiszállításra, de a tömeges típusváltás csak '68-ban indult meg, s egészen 1970-ig tartott, mire széles körben elterjedt és bevethetővé vált. Ettől függetlenül már 1967-től aktív szerepet vállaltak a típus hajózoói a vietnami háborús CSAR bevetésekben.

képest az avionika, a beépített rádiók, a helikopter túlélőképessége,⁴² valamint kompatibilissé vált az éjjellátó-készülékekkel való repüléshez, valamint a tisztán műszeres repülésre is alkalmassá tették. A cél az volt, hogy egy hosszútávon bevethető, időtálló⁴³ típust kapjanak, ami megfelel a CSAR minden igényének, napszak és időjárás függetlenül – ezt a helikoptert gyártó Sikorsky maradéktalanul teljesítette.⁴⁴

Vietnám mérlegéhez nem állnak rendelkezésre pontos statisztikák. Ennek részben az az oka, hogy a Pentagon minden elveszített repülőgépet harci veszteségként⁴⁵ írt le. A másik probléma a statisztikákkal, hogy nem sorolják a CSAR bevetések közé a sebesült katonák harci zónából való evakuálását, illetve azokat a bevetéseket sem, amikor különleges műveleti alegységeket kellett kivonni ellenséges vonalak mögül. Ezek szintén jelentősen módosíthatnák a statisztikákat.

George Galdorisi és Tom Phillips *Leave No Man Behind* című műve rendelkezik a legpontosabb adatokkal. A szerzőpáros kutatásai során megállapította, hogy 930 pilótát menekítettek ki a Légierő vagy a Haditengerészet mentőalegységei ellenséges vonalak mögül, a körülbelül 1.450 harci körülmények között lelőtt pilótából. Sajnos sikerességi ráta itt nem állapítható meg, ugyanis az 1.450 lelőtt pilóta nem jelenti, hogy mindannyiójukért indítottak mentőakciót⁴⁶ is.⁴⁷

Érdekes megnézni azt is, hogy a sikeres bevetések milyen áldozatokkal jártak. Galdorisi és Phillips megállapították, hogy a CSAR bevetések során 102, a mentésben részt vevő repülőgépet vagy helikoptert lőttek le, ez számításuk szerint 9,2 megmentett ember minden kilőtt gépért. Érdekesebb azonban megvizsgálni a CSAR bevetésekkel járó embervesztéseket, ugyanis ez az ilyen akciók legkritikusabb pontja. A szerzőpáros azt állapította meg, hogy 94, a mentésekben résztvevő veszítette életét a

42 Ez a típusnál erősebb páncélozást, masszívabb vázszerkezetet és elektronikai ellentévékenységi és elhárító eszközök beépítését is jelenti.

43 A gép időtállóságát bizonyítja, hogy csak 2008-ban vonták ki a szolgálatból, ekkor cserélték le teljesen a HH-60 Pave Hawk helikopterekre.

44 Darell D. Whitcomb: *On a Steel Horse I Ride. A History of the MH-53 Pave Low Helicopters in War and Peace*. Air University Press, Maxwell AFB, 2012. 11–21.

45 A nem-harci, tehát meghibásodásból vagy más problémából adódó gépvesztések aránya valószínűleg 25–35% között lehetnek, de ennek pontos felderítése szinte lehetetlen kihívás.

46 Erre vonatkozó hivatalos adat nincs, egyes szerzők a mentési hatékonyságot (elindított bevetések és sikeres bevetések aránya) 90% fölé becsüli, azonban véleményem szerint ez túlságosan magas szám, figyelembe véve a vietnámi háború veszteségi arányait.

47 Galdorisi – Phillips, 2009, 445–448.

LENGYEL ÁDÁM

Haditengerészet vagy a Légierő kötelékéből. Ha ehhez hozzávesszük a hozzávetőlegesen 211 CSAR bevetést, ahol a mentőalakulatokat tűz alá vették, azt kapjuk, hogy 2,24 bevetésenként⁴⁸ elvesztettek egy embert, hogy mások életét megmentésük.⁴⁹

VIETNÁMTÓL NAPJAINKIG

A vietnámi háború vége nagy csapást mért az amerikai fegyveres erőkre. A háború negatív megítélése, a sorozás, illetve a faji ellentétek szabdalták a sorait, éppúgy, ahogy az Egyesült Államokat magát.⁵⁰

Az 1970-es években a fegyveres erők a korábbi, sorozott legénységi állományról egy teljesen önkéntes alapú szervezetre álltak át. Emellett megindult egy igen jelentős hatású gondolkodási felfogás is. Az évtized második felében az Egyesült Államok Hadseregének Parancsnoki és Vezérkari Főiskolájában (U. S. Command and General Staff College) megszületett a később AirLand Battle⁵¹ néven ismertté vált doktrína, ami az első, hivatalos kísérlet volt arra, hogy a különböző fegyvernemek azonos elvek mentén, együttműködve vívják a jövő háborúját.⁵²

A CSAR képességet – szerencsére – nem sújtotta komoly csapás-ként a háború vége, ugyanis az alatt bizonyította létjogosultságát. Ennek köszönhetően az ARRS HH-53 helikopterei és azok repülő alegységei megjelentek a világ minden táján. Ráadásul egy modernizációs program is elindult, hogy a HH-53 egy kifejezetten különleges műveleti⁵³ feladatokra és CSAR bevetésekre optimalizált variánsát hozzák létre. A típus meg is született HH-53H Pave Low néven, és az 1970-es évek közepén állt szolgálatba a Légierőnél.⁵⁴

48 Az arányszám nem írja le tökéletesen az arányokat, ugyanis azokkal a bevetésekkel, amik bár CSAR bevetésnek minősülnek, de nem vették a mentőalakulatokat tűz alá, nem számol. A pontos arányok megadásához azonban nem állnak rendelkezésre elégséges adatok.

49 Galdorisi – Phillips, 2009, 448–454.

50 Richard W. Stewart (ed.): *American Military History II. The United States Army in the Global Era, 1917–2008*. Center of Military History, Washington D.C., 2010. 373.

51 A doktrína kidolgozásában jelentős szerepet vállalt Huba Wass de Czege dandártábornok (cegei Wass Huba, Wass Albert magyar író fia), aki az Egyesült Államok Hadseregének Parancsnoki és Vezérkari Főiskoláján belül működő Felsőfokú Katonai Tanulmányok Iskolájának (School of Advanced Military Studies) alapító-igazgatója.

52 Stewart, 2010. 374–383.

53 Az új modellel szembeni fő követelmények közt szerepelt az ellenséges vonalak mögé történő kismagasságú behatolás, valamint a navigációs rendszerek javítása.

54 Whitcomb, 2012, 91–102.

A CSAR alegységek azonban hátrányokat is szenvedtek. A helikopterek sokoldalúsága miatt folyamatos volt a verseny a gépekért a különböző alegységek és fegyvernemek között, s ez a szűkös fiskális keretek közt nem mindig kedvezett a légimentő alakulatoknak. Ennek következtében az ARRS mindössze 9 HH-53H helikoptert tudott rendszeresíteni 1980-ra.⁵⁵

Az egyik legkomolyabb változást, ami a CSAR képességét illeti, az 1980-as, finoman szólva is félre sikerült Saskarom hadművelet (Operation Eagle Claw) okozta. A művelet során a Delta Force, a 75. Ranger ezred egyes alegységei, illetve a Haditengerészet helikopterei⁵⁶ és a Légierő repülőgépei azt kapták feladatuk, hogy hatoljanak be Iránba, és szabadítsák ki az ott fogva tartott⁵⁷ amerikai polgárokat. Az akció során több komplikáció is fellépett, azonban a legsúlyosabb problémát az okozta, hogy az egyik RH-53 helikopter a *brownout*⁵⁸ miatti navigációs hibából adódóan nekiütközött az egyik földön álló EC-130 teherszállító repülőgépnek. Az akciót ezután lefűjték, a csapatokat pedig kivonták az ellenséges területről a megmaradt EC-130-assal, a helikoptereket pedig hátra hagyták.⁵⁹

A tragikus kimenetelű bevetésnek súlyos következményei voltak: Carter elnök vizsgáló bizottságot állított fel, ami komoly hibák sorozatát tárta fel.⁶⁰ Még a jelentés végleges formájának benyújtása előtt megkez-

55 Uo. 134.

56 Bár a Légierő mentő és különleges műveleti HH-53-asai rendelkezésre álltak, ráadásul hosszútávú, szárazföld felett végrehajtott bevetésekben igen gyakorlottak voltak, mégsem őket vetették be. Ennek az oka, hogy a tervezők attól tartottak, hogy a csapatmozgások felkeltenék az irániak figyelmét egy esetleges mentőakcióra.

57 1979-ben, az iráni iszlám forradalom során az Egyesült Államok teheráni nagykövetségének munkatársait túszul ejtették és fogva tartották. Az ő kimentésükre indult a Saskarom hadművelet, ám annak kudarca miatt a túszokat egészen 1981. január 20-ig fogva tartották.

58 Általában homokos, poros, vagy hóval (hó esetén *whiteout*) borított területen fellépő jelenség, mely során a helikopter főrotorja által felvert por/hó olyan sűrű felhőt eredményez a jármű körül, hogy az nullára csökkenti a látótávolságot, meggátolva ezzel a pilótákat a vizuális módon történő navigációban. A jelenség veszélye, hogy a tereptárgyak láthatóságának hiányában könnyen eredményezhet ütközést.

59 Isaac G. Lee: *Operation EAGLE CLAW*. Pioneer of Modern Aviation Tactics, Techniques and Procedures. Marine Corps University, Quantico, 2010. 17–19. [Online: Schematic Scholar, <https://pdfs.semanticscholar.org/7a3f/a527a47a11edf859a293c6ce7ef73b7001dc.pdf> – 2020. augusztus 17.]

60 Admiral J. L. Hollowy III: *[Iran Hostage] Rescue Mission Report*. August 1980. 2017. IV–V. [Online: Naval History and Heritage Command, <https://www>.

dődött a *Task Force 160* kódnévre keresztelt projekt, melynek keretében a 101. légideszant hadosztály⁶¹ helikopterező alegységéből megkezdték egy elit ezred felállítását, melynek célja a különleges műveleti bevetések támogatása. Igen komoly hangsúlyt fektettek például az éjjellátó készülékekkel való repülésre, és olyan technikák és taktikák kifejlesztésére, melyek maximálisan kihasználják a repült típusok képességeit a sikeres feladatvégrehajtás érdekében. A 160. Különleges Műveleti Repülő Ezredet (160th Special Operations Aviation Regiment, 160th SOAR) végül 1981. október 16-án aktiválták.⁶²

A Légierőre a Saskarom kudarca – mivel nem vettek részt benne – nem gyakorolt nagy hatást, azonban változás így is történt. Az ARRS-et és a Légierő más különleges műveleti alakulatait összevonták a Katonai Légiszállítási Parancsnokság (Military Airlift Command, MAC) alá. Ezzel senki sem volt elégedett – az eddigre főként hagyományos SAR bevetéseket végrehajtó ARRS félt, hogy forrásokat vonnak el tőlük a különleges műveleti képesség javára, míg a különleges műveleti századok (Special Tactics Squadron, STS) attól féltek, hogy még annyira se becsülik meg a munkájukat a teherszállító parancsnokságnál, mint amennyire a főként vadászgépekkel operáló TAC-nál.⁶³

Az 1990-es és 2000-es évek amerikai hadseregére – és ezzel együtt a CSAR képességre – a legnagyobb hatást mindenekelőtt az 1983. október 25–29. között lezajlott *Sürgető Düh* hadművelet (Operation *Urgent Fury*) gyakorolta. A művelet a második világháború óta az első valódi, közös, a különböző haderőnemek együttműködésén alapuló bevetés volt, ráadásul a Hadsereg új, 1982-es, nagyobb haderőnemközi együttműködést ösztönző doktrínájának is az éles tesztje. A művelet, bár sikerrel zárult, hemzsegett a hibáktól, amelyek főként a rossz koordinációból és a

history.navy.mil/content/history/nhhc/research/library/online-reading-room/title-list-alphabetically/i/iran-hostage-rescue-mission-report.html – 2020. augusztus 17.]

61 A hadosztály csak a nevében őrizte az ejtőernyős hagyományokat, a '60-as évek során légiszállítási, majd légiroham hadosztállyá alakították át.

62 *A History of 160th Special Operations Aviation Regiment (Airborne). A Report Prepared by the Federal Research Division, Library of Congress Under an Interagency Agreement with the 160th Special Operations Aviation Regiment (Airborne). October 2001.* 1–5. Titkosítás alól feloldva: 2010. [Online: Governmentattic.org, https://www.governmentattic.org/2docs/Army_160thSOAR_Histories_1991-2001.pdf – 2020. augusztus 17.]

63 Galdorisi – Phillips, 2009, 470.

gyakran egymással nem kompatibilis doktrínákból és működési elvekből fakadtak.⁶⁴

A problémák kivizsgálására létrehozták a Packard Bizottságot. A bizottság súlyos működési hibákat és az egységesítés szinte teljes hiányát tárta fel a Fegyveres Erőkön belül, továbbá javaslatot tett a különleges műveleti erők önállóságának⁶⁵ megteremtésére.⁶⁶ A javaslatok 1986 októberében manifesztálódtak, amikor kétpárti javaslatra az Egyesült Államok törvényhozásának mindkét háza elfogadta a *Goldwater-Nichols Törvényt*, mely átszervezte a Védelmi Minisztériumot és létrehozta az Egyesült Államok Különleges Műveleti Erőinek Parancsnokságát (United States Special Operations Command, USSOCOM).⁶⁷

Az átszervezés hatására a CSAR feladatokat ellátó alegységek a USSOCOM alárendeltségébe kerültek, ami pozitív változásokat indított be, azonban ezek nem azonnal történtek. A hidegháború utáni első jelentős katonai beavatkozásban, az öbölháborúban még elavult elveket alkalmaztak a mentések irányítására és koordinálására, s ennek köszönhetően a bevetési hatékonyság drámai mértékben lecsökkent – 38 szövetséges pilótából mindössze 8-at mentettek ki.⁶⁸

A hatékonyság javulásához változtatni kellett a bevetésekhez való általános hozzáálláson. Ezt segítette elő az egységes kutatás-mentési kézikönyv bevezetése 1996-ban, mely már a ma is használt, modern, egységes elveket tartalmazta: egységes mentésirányítás; a mentés parancsnoka

64 Az invázióról bővebben lásd: Richard W. Stewart: *Operation Urgent Fury. The Invasion of Grenada, October 1983*. Center of Military History, Washington D.C., 2009.

65 Ennek a gyökerei már a Holloway-féle jelentésben is szerepeltek. Holloway admirális javaslatot tett egy Terrorizmusellenes Egyesített Harci Kötelék (Counterterrorist Joint Task Force) létrehozására, melynek célja a különleges műveleti erők működésének koordinálása lett volna.

66 *A Quest of Excellence. Final Report to the President by the President's Blue Ribbon Commission on Defense Management*. xvii–xxx. Washington D.C., 1986. [Online: Document Cloud, <https://www.documentcloud.org/documents/2695411-Packard-Commission.html> – 2020. augusztus 17.]

67 *Goldwater–Nichols Department of Defense Reorganization Act of 1986*. [Online: Govinfo, <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-100/pdf/STATUTE-100-Pg992.pdf> – 2020. augusztus 17.]; LTC James Burns et al.: *United States Special Operations Command History, 1987–2007*. McDill AFB, 2007. 6–7. [Online: Federation of American Scientists, <https://fas.org/irp/agency/dod/socom/2007history.pdf> – 2020. augusztus 17.]

68 Lengyel Ádám: „Rendben, maga mondja meg az elnöknek...” Kutató-mentő bevetések az öbölhábotuban. In: „Sapere Aude” A Szegedi Történezhallgatók Egyesületének Első Konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. Dávid Benjámin – Kiss Gábor Ferenc – Lengyel Ádám. Belvedere Meridionale, Szeged, 2019. 78–83.

harci kutató-mentő tiszt legyen;⁶⁹ a mentés parancsnokát széles döntési szabadsággal kell felruházni.⁷⁰ Ezen változások eredményeként az 1999-ben, Jugoszlávia felett lelőtt két repülőgép pilótáját sikeresen mentette ki a készületségben lévő CSAR alegység.⁷¹

A 2001-ben kezdődött afganisztáni intervencióban, majd az iraki háborúban szintén komoly szerep jutott a CSAR alegységeknek, az ekkor szerzett tapasztalatok jelentős hatást gyakoroltak a működésre. A bevetések irányítása – hasonlóan más különleges műveleti bevetésekhez – jelentős mértéken decentralizálódott, mivel így hatékonyabb működés és gyorsabb reakcióidő érhető el, ami az ilyen időérzékeny bevetéseknél különösen fontos. Ezeknek a változásoknak a fő indikátora két CSAR bevetés volt, melyek során komoly komplikációk léptek fel: a 2002 márciusi Takur Ghar-i⁷² ütközet, és a 2005 júniusi *Vörös Szárnyak* hadművelet⁷³ (Operation Red Wings) során végrehajtott bevetés. A két akció során fellépő kommunikációs és műveletirányítási problémák elkerülése végett megerősítették az 1996-os és az 1998-as⁷⁴ egységes kézikönyvben lefektetett eljárásrendeket.

Emellett a CSAR bevetésekhez kapcsolódó felfogás is megváltozott. A dedikált CSAR alegységek elsődleges feladata már nem a lelőtt gépek pilótáinak kimentése lett, hanem a súlyosan sebsült bajtársak evakuálása és ellátása, és légi úton történő kórházba szállítása. Az iraki háború során 43 bevetést hajtottak végre, mely sebesült katonák kimentését célozta a harci zónából – azonban mindössze 2 alkalommal kellett lelőtt pilótákat megmenteni.⁷⁵ Az új szerepkörnek megfelelően az önálló CSAR doktrína is megszűnt, s egybe olvadt a személyi visszaszerzési (Personnel Recove-

69 Korábban a mentés parancsnoka rendszerint egy RESCORT gép pilótája volt, mivel ők rendelkeztek a legmagasabb rendfokozattal.

70 *Joint Pub (JP) 3-50.2 Doctrine for Joint Combat Search and Rescue*. Washington D.C., Joint Chiefs of Staff, 1996.

71 Részletesen lásd: Darell D. Whitcomb – Forrest L. Marion: Team Sport. *Combar Search and Rescue over Serbia*, 1999. *Air Power History* 61, 2014/3, 28–37.

72 Részletesen lásd: Lengyel Ádám: “Senkit sem hagyunk hátra!” Amerikai harci mentőakciók Szomáliában és Afganisztánban. *Belvedere Meridionale* 30. 2018/2. 88–118.

73 Részletesen lásd: Peter Nealen – Brandon Webb: *Operation Red Wings*. The Rescue Story Behind Lone Survivor (SOFREP). St. Martin’s Press, New York, 2013.

74 *Joint Pub (JP) 3-50.21 Joint Tactics, Techniques and Procedures for Combat Search and Rescue*. Washington D.C., Joint Chiefs of Staff, 1998.

75 Galdorisi – Phillips, 2009, 516–522.

BIPLÁNOKTÓL FORGÓSZÁRNYASOKIG

ry, PR) doktrínával 2005-ben, ez azonban nem jelenti, hogy az alapelveit ne alkalmazzák a mai napig.⁷⁶

ÖSSZEGZÉS

Mint látható, a harci kutatás-mentés valamivel több mint 100 éves történelme során jelentős technológiai, hadászati és harcászati átalakuláson ment át, az első világháborús, ad hoc, egyéni bátorságról tanúskodó mentésektől eljutottunk a szervezett, taktikai szinten alkalmazott, jól koordinált CSAR bevetésekig.

Ehhez komoly lépést jelentett a Luftwaffe által a második világháború előtt, és annak első szakaszában létrehozott mentési rendszerek, majd a forgószárnyas repülő eszközök széleskörű elterjedése és technológiai fejlődése az 1950-es évektől kezdve. Elméleti téren a legfontosabb változást a *Goldwater-Nichols Törvény* következtében végrehajtott átszervezés okozta, ám mire ennek pozitív hatásai érződtek, több mint 10 évnek kellett eltelnie. Az utolsó nagy átalakulás az önálló CSAR doktrína megszüntetése volt 2005-ben.

Ezen változásoknak köszönhetően létrejött a mai, hatékony amerikai harci kutató-mentő rendszer.

⁷⁶ *Joint Pub (JP) 3-50 Personnel Recovery. Second Draft.* Washington D.C., Joint Chiefs of Staff, 2004.

**„Az értelmiségi felelősségnek súlya van” –
Interjú Orosz Istvánnal 85. születésnapja alkalmából**

Orosz István történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Debreceni Egyetem professzor emeritusa, volt dékánja, rektorhelyettese, egykori országgyűlési képviselő, a Magyar Történelmi Társulat leköszönt elnöke. 80. születésnapja alkalmából jelent meg egy Forisek Péter által készített interjú az Újkor.hu – A velünk élő történelem c. online történelmi portálon. Intézetünk oktatója azonban idén ünnepli 85. születésnapját, hamarosan újabb tanulmánykötete jelenik meg. Ezért a Történelmi Tanulmányok szerkesztősége úgy gondolta, ez remek lehetőség arra, hogy folyóiratunkban nyomtatásban is megjelenhessen a 2015-ös interjú, és egy-két kérdés erejéig ismét megszólaltassuk Orosz tanár urat: mi történt az elmúlt öt évben.

Forisek Péter: Az Ön munkássága rendkívül sokrétű. Magam is több órára jártam Önhöz, a középkori egyetemes történettől kezdve a 19. századi magyar történetig. Tanulmányainak többsége mégis agrártörténeti tárgyú. Ön Mádról származik, a Tokaj-hegyvidék egyik legismertebb területéről. Ez az indulás mennyiben határozta meg a pályáját?

Orosz István: Kétségen kívül meghatározta, hiszen tulajdonképpen az első komolyabb tanulmányomat is Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztéséről írtam. Bár nem vagyok protestáns, mégis egyféle predesztinációs úton jutottam el Debrecenbe és lettem Szabó István tanítványa. Már a miskolci középiskolában tanító, egyébként kiváló történelemtanáromat is Szabó István tanította. Amikor Debrecenbe kerültem, Szabó István körül már létezett egy második iskola. Az első iskola tanítványait letartóztatták, elítélték. Amikor jelentkeztem nála, hogy én is szeretnék ebbe a társaságba beletartozni, furcsán nézett rám: „hát fiam, az én tanítványaimat le szokták tartóztatni” – mondta. Szerencsére ez nem történt meg a második gárdával. Így az ő tanítványainak egyike lettem és a doktori értekezésemet Tokaj-Hegyalja mezővárosainak történetéről írtam. Erre a témára időről időre visszatértem később is. Megjelent egy kötetem ezekről a mezővárosokról és az elmúlt húsz évben újabb cikkeket írtam. Egyszer talán egy nagy összefoglalást is megírok, csak nehezen szánom rá magam a forrásanyag nagyságának ismeretében. Mindig elriaszt az, hogy mi mindent kellene megnézni ahhoz, hogy ebből egy nagy, valóban összefoglaló, szintetikus munka szülessék. Szóval így lettem agrártörténész.

F. P.: Hogyan emlékszik Professor úr az indulásra?

O. I.: 1957-ben fejeztem be az egyetemet, majd 1958-ban szereztem egyetemi doktori fokozatot. Akkor indult az Agrártörténeti Szemle, ahol megjelentek a tanulmányaim, amelyek azért a szűken vett agrártörténetnél kicsit szélesebb tárgykört ölelnek fel. A magyar reformkorról és az 1848-49-es forradalom és szabadságharc történetéről szintén elég sokat publikáltam. Agrártörténeti ténykedésem lényegében a Tokaj-Hegyaljáról indult, de Debrecenbe kerülve rá kellett jönnöm arra, hogy az Alföld agrártörténete is számos sajátosságot mutat. A Szabó István köréhez tartozó Balogh István mindent tudott Debrecenről, amit tudni lehetett. Miután vele megismerkedtem, rájöttem, hogy Debrecen történetében is számos izgalmas dolog van, majd ez az érdeklődés kiterjedt a hajdúvárosokra. Akkoriban született egy sor hajdúmonográfia, majdnem mindegyiknek részese voltam. Utána más városok, mezővárosok, települések történetével is foglalkoztam: Mátészalka, Berettyóújfalú, valamint több bihari település történetének megírásában vállaltam szerepet. Írtam összefoglalást az alföldi településekről, majd összehasonlítottam az Alföldet és a Dunántúlt. Sokáig lehetne folytatni, egyik témából következett a másik. Végül egy településcsoport vizsgálatából eljutottam az ország egészének agrártörténetéig, két összefoglaló munkám született erről. Kandidátusi értekezésemet a reformkori magyar mezőgazdaság történetéből védtem meg, illetve a torzóban maradt tíz kötetes Magyar történetben a 19. század második felének agrártörténetét én írtam. Tehát össze is foglaltam mindazt, amivel foglalkoztam az agrárium területén. Ezzel jártak együtt azok a megbízatások, amelyekből az ember, ahogy korosodik, egyre kevésbé tud szabadulni.

F. P.: Elhangzott két híres, Debrecenhez köthető történész neve. Szabó Istváné, aki az 50-es években meghatározó szerepet játszott a Debreceni Egyetem történeti oktatásában és Balogh Istváné. Mellettük még kik voltak olyan jelentősebb személyiségek, akik hatottak az Ön munkásságára?

O. I.: A meghatározó mindenféleképpen Szabó István volt. Ő egy különleges ember volt, különlegesen jó tudós és egy olyan kutató, akit az élet kellőképpen megviselt. Azok közé tartozott, akik 1947-ben már viszonylag fiatalon akadémikusok voltak. Utána következett az Akadémia átszervezése, amelynek során őt kizárták. Amikor kandidátusi fokozatot kapott az új rendszerben, már a tanítványa voltam. Soha egy lépést sem tett a karrierje érdekében, de azért a végén megkapta az akadémiai doktori fokozatot. 1990-ben az Akadémia visszaállította akadémiai tagságát is,

de addigra ő már régen halott volt. Balogh István igazi debreceni ember volt és szakmáját tekintve inkább néprajztudós, mint történész. Nagyon jól ismerte a történeti forrásokat, a néprajzot erre alapozta. Szerintem a jövőben egyedül ilyen formán lehet majd ezt a tudományt művelni. Szabó István környezetében ismerkedtem meg vele és nagyon örültem, hogy ő is a barátai közé fogadott. Sok mindenben gondolkoztunk egyformán. Meg kell, hogy mondjam, hogy az én érdeklődési körömből sem hiányzik az a fajta megközelítése a hétköznapiaknak, amit a néprajz jelent. Ezt tőle tanultam, de egy évig hallgattam Gunda Bélánál is néprajzot a Debreceni Egyetemen. Nem lettem a tanítványa, de a néprajz alapjaira ő tanított meg. Az igazság az, hogy a tanáraink közül nem feltétlenül csak azok hatottak rám, akik szakmailag közel álltak hozzám, hanem azok is, akik-től módszertant lehetett tanulni. Közéjük tartozott (id.) Barta János, aki az irodalom professzora volt a Debreceni Egyetemen. Tőle meg lehetett tanulni, hogy tudományos kutatóként hogyan lehet és kell problémát felvetni és megoldani. Barta világosan látta, hogy milyen feladatok vannak az irodalomtörténetben. A nyelvészek közül két olyan professzor is volt, akik ilyen értelemben hatottak rám. Az egyik Kálmán Béla volt, aki finnugor nyelvészettel foglalkozott. Ő tanított meg arra, hogy hogyan lehet néhány adatból következtetéseket levonni. A másik Papp István, aki kiváló előadó volt.

Ugyan döntően magyar történelemmel foglalkoztam eddigi életemben, mégis nagyrészt egyetemes történelmet oktattam. Reformkort akkor tanítottam először, amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem meghívott, ahol tizenöt évet töltöttem. Ott azt adhattam elő, amit kutattam. A Debreceni Egyetemen viszont sosem tanítottam reformkort, helyette egy kényszerhelyzet eredményeként egyetemes történeti kurzusokat tartottam. Szabó Dezső nyugdíjazása után én voltam a legfiatalabb az intézetben és közölték velem, hogy „akkor most te fogod tanítani”. Ennek megvolt a maga haszna. Egyrészt átláttam a nemzetközi összefüggéseket, amiket a magyar történelemmel kapcsolatos publikációim során is fel tudtam használni, másrészt idősebb koromra megszületett az a három egyetemes történelemről szóló kötet, amiből a ti generációtok tanult.

F. P.: Az Ön fő kutatási területe a reformkor. Amikor az MTA levelező tagja lett, székfoglalóját az örökváltásról szóló korabeli vitákból tartotta. Hogyan látja, ezek a viták mennyire voltak meghatározóak a későbbi történésekre?

O. I.: Az első, hegyaljai mezővárosokról szóló tanulmányomat már említettem. A második a Széchenyi és a jobbágykérdés címet viselte.

Erre Szabó István kért fel azzal, hogy „fiam, én megírtam Kossuth kapcsolatát a jobbágyfelszabadítással, legyél szíves ebből a szempontból megvizsgálni Széchenyit.” Megírtam, meg is jelent az Agrártörténeti Szemlében. Jó szakmai lektori visszajelzéseket kaptam, ráadásul nem akárkitől, hanem Barta Istvántól, aki a reformkor legjobb szakértője volt a 60-as években Magyarországon. Már ott izgatott engem, hogy a 48-as jobbágyfelszabadításkor mi történt a földdel. A föld, ami előtte a jobbágy használatában volt, ekkor a tulajdonába ment át, azonban ez nem volt benne a törvényben. Ugyanakkor senki sem vonta kétségbe, hogy a megváltással – tehát nem a föld forgalmi árának megfizetésével, hanem a megváltással – ez a föld a jobbágyok tulajdonába ment át, ami Európában egyedi volt. Azt vizsgáltam meg, hogy hogyan jutott el Werbőczy korának szemlélete – azaz az, hogy a föld teljes tulajdonjoga az urasága, a jobbágyot csak munkája ellenértéke illeti meg – oda, hogy amikor 1848-ban a föld a jobbágy birtokába került, már egyáltalán szóba se kerüljön a Werbőczy-féle felfogás. Azt hiszem, hogy sikerült megmagyarázni, hogy milyen alapvető viták után jutott el a Werbőczyánus magyar nemesség ide. A szemléletváltozás nem egyik napról a másikra következett be, tehát nem úgy volt, hogy „na, március 3-án még azt mondtuk, de március 18-án már ilyen törvényt hoztunk”. A nemességnek volt egy jogilag alaposan felkészült rétege, amely igen pontosan, lépésről lépésre meghatározta, hogy hogyan történhet meg az az átalakulás, amelyben a szolgáltatások ellenértéke valóban a föld ellenértékévé vált.

F. P.: A szakma mellett közéleti tevékenységek sora kötötte, többek között a Debreceni Egyetemhez is. Hogyan sikerül összeegyeztetnie ezt a két világot?

O. I.: Igazság szerint kezdetben a szakmai tevékenységet a közélettel rettenetesen nehéz volt összeegyeztetni. A közéleti pályám azzal kezdődött, hogy előbb a kari, később az egyetemi szakszervezet vezetőjévé választottak meg. Ezeket követően büszkén mondom, hogy a Debreceni Egyetem első olyan dékánja voltam, aki nem kinevezéssel került a pozíciójába, hanem kari megválasztás útján. Szókimondó természetéből adódóan gyakran kerültem összetűzésbe az akkori rektorral, aki ennek ellenére egy nap megjelent a dolgozószobámban és felkért rektorhelyettesnek. A felkéréssel kapcsolatban először korábbi apró vitáink miatt visszakoztam, majd mégis elfogadtam azt. A rektornak, aki szintén akadémikus, és akivel a mai napig jó barátságot ápolok, azóta is fel szoktam hozni, hogy miért engem kért fel? Hét évig rektorhelyettesként, majd általános rektorhelyettesként tevékenykedtem. Utóbbi azért

volt fontos, mert a rektor egy olyan atomfizikus volt, aki gyakran volt úton a nagyvilágban. Így gyakorlatilag nekem kellett vezetni távollétében az egyetemet. A mai napig hangoztatom az értelmiségi felelősség súlyát, különösen, ha a politikáról van szó. A rendszerváltás idején úgy véltem, hogy minden értelmiséginek meg kell találnia a maga szerepét a demokratikus változásban. A kezdeti lelkesedésem eredményeként négy évig a debreceni önkormányzatban, majd az Országgyűlésben voltam képviselő. Utóbbiba egyéni képviselőként választottak meg. E vállalások miatt a nagy összefoglaló művek kimaradtak az életemből, annak ellenére, hogy például a rendes akadémiai tagság elnyeréséhez több, mint háromszáz tételből álló publikációs listát nyújtottam be. A közélet tehát valóban sokat elvesz az ember idejéből, de jó szívvel csináltam és nem bántam meg. Tapasztalatom szerint időnként mégiscsak van szerepformáló súlya annak, amit az ember felelős, döntéshozó helyeken mond.

Novák Ádám: 2020-ban elmondhatjuk, hogy ezeket a szintéziseket sikerült értékes tanulmánykötetekkel pótolni. Még tíz éve jelent meg az első *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon* címmel, utóbb pedig *A főnix és a bárány városa* címmel látott napvilágot egy tanulmánykötete. Miért-e két cívis szimbólum került a címbe, mi szerint történt a válogatás?

O. I.: Számomra tudományos kutatóként is fontos esztendő 2020, mert éppen hatvan esztendővel ezelőtt jelent meg első tanulmányom, amely egyébként az 1958-ban megvédett egyetemi doktori értekezésem volt, a hegyaljai mezővárosok 17. századi társadalmáról. Hat évtized alatt sok mindennel foglalkoztam, többnyire társadalomtörténettel, (írásaim száma eléri a 340-et). Már fiatal kutatóként is meggyőződésem volt, hogy társadalomtörténetet regionális alapon kell művelni, csak így lehet reális képet kapni egy ország társadalmának múltjáról. A 60 év alatt nagyon sok írásom jelent meg a hazai tájak történetéről, nem a megyékről, hanem a spontán szerveződő természetes tájakról. Továbbra is rendszeresen írok Tokaj-Hegyalja múltjáról, az ottani mezővárosokról: Sárospatakról, Tokajról, Bodrogheresztúrról, Mádról. Tanulmányaim a 14. századtól a 20. századig tekintik át a jeles borvidék történetét. Hegyalja volt az a terület, amelynek kutatásában elmerészkedtem a Mohács előtti korszakba is, bár a DL anyagban távolról sem vagyok olyan mértékben otthon, mint a 16–19. századi forrásokban. Tokaj-Hegyalján kívül szerepelt kutatási

területeim között a Kárpátalja, Nyugat-Dunántúl, a Hajdúság, Debrecen, a Sárrét és Érmellék, és általában az Alföld.

A regionális kutatások mellett, már az 1960-as években is több tanulmányt írtam a magyar reformkorról és a 19. századi magyar társadalom történetéről. Ezek között az első Széchenyi István és a jobbágycé kérdés volt, amely ugyancsak az 1960-as évek elején az Agrártörténeti Szemlében jelent meg Barta István reformkori kutató ajánlása nyomán. Széchenyi jobbágpolitikája az 1950-es évek derekán került érdeklődési körömbe, amikor Szabó István professzor tanítványai sorába fogadott. Nagy szellemi gyönyörűséget okozott számomra professzorom Kossuth és a jobbágyfelszabadítás c. tanulmánya, amely Századok c. folyóiratban jelent meg, s amelyről magánbeszélgetésekben érdeklődtem is. „István írja meg Széchenyi felfogását a jobbágyságról!”, biztatott professzorom. Így lett az említett tanulmány a szakdolgozatom, amit 1957-ben Szabó István el is fogadott. Ez jelent meg Barta István ajánlásával az Agrártörténeti Szemlében. A folyóiratnak később évtizedeken keresztül én is szerkesztőbizottsági tagja lettem, sőt 2007-től az elmúlt évig én voltam a főszerkesztője is. (A szerkesztőbizottságnak máig is tagja maradtam).¹

A Széchenyi tanulmány után sok reformkori írásom született, Kossuthról, Széchenyi és Kossuth kapcsolatáról, Kossuthnak Széchenyi telekdíj tervéről és az úrbéri kárpótlásról vallott felfogásáról, Wesselényi, Deák Ferenc jobbágyfelszabadítással kapcsolatos elképzeléseiről és tevékenységéről a reformkori szőlőművelésben, a legelők helyzetéről stb.

A reformkorhoz kapcsolódott kandidátusi értekezésem témája is, amely a magyar mezőgazdaság történetét dolgozta fel 1790 és 1849 között s egy rövidített változata németül is megjelent az Agrártörténeti Szemle Supplementum sorozatában. Szabó István tanítványaként egyik szerzője voltam a *Paraszttság Magyarországon a kapitalizmus korában 1849–1914* c. kötetnek,² én írtam a parasztbirtok elaprózódásáról szóló hosszabb tanulmányt. E témakörből több dolgozatom is született, bizonyára ezért bízták rám az 1970-es években reprezentatív összefoglalásnak szánt Magyarország története (az ún. 10 kötetes) hatodik kötetében a mezőgazdaságról szóló fejezetek megírását. Évekig foglalkoztatott annak az útnak a vizsgálata is, hogyan jutottak el a legjelesebb reformerek a reformkorban a jobbágyfelszabadítás szükségességének felismeréséhez,

1 Az Agrártörténeti szemle évfolyamai online a MTA Könyvtárának REAL–J Repozitóriumban olvashatóak. http://real-j.mtak.hu/view/journal/Agri=E1rt=F6rt=E9neti_Szemle.html (Letöltés ideje 2020. október 1.)

2 *A paraszttság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II.* Szerk. Szabó István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

de az is, hogy milyen volt a magyarországi jobbágyfelszabadítás „utó-története”, az egykori földesurak és jobbágyok között végső elszámolás, a szőlőföldek, irtások, legelők, „maradványföldek” azaz mindazon jobbágyi használatban lévő birtokok esetében, amelyre az 1848. évi jobbágy felszabadító törvény hatálya nem terjedt ki. Nem volt véletlen, hogy az akadémiai levelező tagság elnyerése után székfoglaló előadásomat „A »perpetua rusticitas«-tól az örökös megváltásig” címmel tartottam, bemutattva, hogy a Hármaskönyvben még tulajdonképtelennek tartott jobbágy hogyan lehetett az úrbéres földeknek olyan birtokosa, akinek a felszabadulás során tulajdonossá válása természetes volt az utolsó rendi gyűlés minden tagja számára. Arra is lehetőségem nyílt, hogy e területen elért kutatási eredményemet egy Gunst Péter professzortársam által szerkesztett gyűjteményes kötetben összefoglalhassam. (A tanulmány Király Béla professor „Atlanti Tanulmányok” c. amerikai sorozatának 98. kötetében jelent meg „Peasant Emancipation and After-effects” címmel.)

Tudományos tevékenységemnek ezeket az elemeit el kellett mondanom ahhoz, hogy megmagyarázzam a 2010-ben *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon* címmel megjelent gyűjteményes kötet születésének körülményeit.³ 1848-ban három nap alatt született meg az a törvény, amely a feudális rendszer maradványának tekinthető jobbágy-földesúri viszonyt felszámolta. A magyar nemesség azonban lépésről lépésre jutott el oda, hogy a jobbágyfelszabadító 1848. évi IX. tc-nek nem azt kellett kimondania, hogy a jobbágyok tulajdonosai lesznek úrbéres földjeiknek, csak azt, hogy „az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot) dézsma és pénzbeli fizetések, e törvény kihirdetésétől fogva örökösen megszűntetnek”, mert az előző évtizedek során már kialakult az a felfogás, hogy az úrbéres földek haszonvétele a jobbágy, a jobbágyi szolgáltatások pedig a földesúr „igaz tulajdonai”, azaz a jobbágy teljes tulajdonossá válásához elég volt az uraságot illető szolgáltatásokat megszüntetni. A kötetben összegyűjtött írások erre a kiindulópontonra vezethetők vissza. Ez a felfogás magyarázza az itt szereplő Wesselényi tanulmány és Kossuth tanulmányok szemléleti alapjait. Azt is azonban, hogy 1848 áprilisában maradtak elvarratlan szálak, amelyek Deák igazságügyi miniszter 1848 szeptemberi törvényjavaslata alapján lehetek volna megoldhatók. Ezekből is hiányzott azonban a szőlődézsma eltörlésének igazságos formája, a legelők elosztása a volt földesurak és

3 Orosz István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2010. (Speculum historiae Debreceniense 5.). Online elérhető a <https://tortenelem.unideb.hu/hu/node/280> oldalon (Letöltés ideje 2020. október 1.)

jobbágyok között és az ún. királyi kisebb haszonvételek eltörlése, amelyek a jobbágyfelszabadítás utótörténetére maradtak. A kötet e kérdéseket tárgyaló tanulmányaim foglalata.

A másik 2015-ben megjelent tanulmánygyűjtemény a Debrecen történetével kapcsolatos írásaimat tartalmazza. Címe ezért lehetett a főnix és a bárány városa.⁴ Életem egy szakaszában 1990 és 1994 között Debrecen város képviselőtestületének tagja voltam. Emlékszem már az alakuló ülésen hosszú vita folyt a város címeréről. Abban teljes volt az egyetértés, hogy a város „szocialista” címere, amely a heraldika minden szabályát áthágta, nem maradhat meg. A közgyűlés végül az évszázados „bárányos” címer visszaállítására döntött. Úgy véltem, hogy a város történetéről szóló tanulmányokhoz illik az a cím, amely e két címerállatra utal.

A Debrecen múltja iránti érdeklődésem kialakulása egyébként az 1970-es évekre datálható, és személyesen Balogh Istvánhoz kapcsolható. Balogh István a Szabó István körül csoportosuló kutatók egyike volt, professzorunknál habilitált, de jóval idősebb és nevesebb kutató volt a Szabó tanítványoknál. Ismeretségünk az 1950-es évekből származott. Már akkor is több tanulmányban és könyvben elemezte a debreceni társadalom történetét. (Szabó István írásainak egy része is kapcsolódott Debrecen múltjához, de az 1950-es években ezek még nem keltették fel érdeklődésemet.) Balogh István kitűnő tanulmányt készített a „debreceniség” mi-benlétéről (a fogalmat először Kazinczy használta) s erről a tanulmányról nyilvános vitát rendezett az Alföld c. folyóirat. Én is a meghívottak között szerepeltem s hozzászólásomban igyekeztem elhelyezni Debrecen-t a magyar városfejlődés egészében. A Balogh István által feltárt sajátos magatartásformát vezérfonálynak tekintve számos tanulmányban leltem rá Debrecen különleges helyzetére. Így Ránki György halála után örömmel vállaltam el az akkor születő sok kötetes „Debrecen története” főszerkesztői funkcióját, s a 19. századi debreceni gazdaság- és társadalomtörténet megírását.⁵ Ez a szöveg volt az akadémiai doktori értekezésem alapja. (Gondolom a Debrecennel kapcsolatos írásaim közrejátszottak díszpolgárrá választásomban is). Az 2015-ben kiadott válogatás a dok-

4 Orosz István: *A főnix és a bárány városa. Tanulmányok Debrecen múltjából*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015. (Speculum Historiae Debreceniense 21.) Online elérhető a <https://tortenelem.unideb.hu/hu/node/280> oldalon (Letöltés ideje 2020. október 1.)

5 *Debrecen története I–V*. Szerk. Szendrey István (I: 1984.), Rác István (II: 1981.), Gunst Péter (III: 1997.), Tokody Gyula (IV: 1986.), Veress Géza (V: 1997. Főszerk. Orosz István). Debrecen, 1981–1997. Mutatók az 1–5. kötethez. Szerk. Bényei Miklós. Debrecen, 2000. Debrecen helytörténeti irodalma: válogatott bibliográfia. Szerk. Bényei Miklós. Főszerk. Orosz István. Debrecen, 2002.

tori értekezésemen kívüli debreceni írásaimból született. Debrecen sajátos helyzete azóta is része kutatásaimnak. Legutóbb a debreceni nagybirtok születéséről cikkeztem, amely abban volt sajátos, hogy nem igazán voltak a jobbágyszabadság előtti korba nyúló feudális előzményei.⁶

N. Á.: A Speculum sorozat tagjaként hamarosan napvilágot lát a *Tanulmányok az Alföld Mezőgazdaságáról* c. új kötete. Mit lehet tudni erről az új munkáról? Ha jól tudom került be eddig magyarul nem olvasható írása is.

O. I.: Debrecen mellett az 1970-es évektől kezdve egy másik alföldi táj: a Hajdúság múltja is kutatásaim része lett. Ebben az időben sorra születtek a hajdúvárosok monográfiái, s kettőben én is részt vállaltam, Hajdúböszörményében egy rövidebb,⁷ Hajdúnánáséban több hosszabb fejezettel.⁸ Nánás esetében módomban volt több évszázad (17–19.) gazdasági és társadalmi változásait nyomon követni s először sikerült megtapasztalni Debrecenen kívül egy kisebb alföldi mezőváros fejlődésének sajátosságait. E két település mellett írtam tanulmányt Hajdúdorogról s (többet is) Hajdúszoboszlóról. De megpróbáltam összefoglalni a hajdúvárosok gazdaságának és társadalmának megkülönböztető sajátosságait is.

Debreceni és hajdúvárosi írásaim révén akarva-akaratlanul kutatója lettem a legnagyobb magyarországi táj: az Alföld gazdaság- és társadalomtörténetének. Ezekben az írásaimban döbbszemtem rá azokra az általános alföldi sajátosságokra, amelyeket mások írásaiban Karcagról, a „három városról” (Ceglédre, Nagykőrösről, Kecskemétre), Szegedre, Hódmezővásárhelyre, a Békés megyei mezővárosokról (Békéscsábárról, Békéscsábárról, Gyuláról, Mezőberényről, Gyomárról stb.) olvashattam. Ide számítom „második mesterem” Wellmann Imre írásait, Módy György, Rácz István, Für Lajos, Oláh József és Varga Gyula alföldi tanulmányait is, akik ugyanúgy Szabó István tanítványai voltak, mint én, vagy a Papp Kláraé, aki már az én tanítványaim közé tartozik.

6 Orosz István: Debrecen nagybirtokosai a 19. század utolsó és a 20. század első felében. In: *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*. Szerk. Papp Klára, Püski Levente, Novák Ádám. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2019. (Speculum historiae Debreceniense 26.). 249–262. Online elérhető a <https://tortenelem.unideb.hu/hu/node/280> oldalon (Letöltés ideje 2020. október 1.)

7 Orosz István: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése 1784–1889. In: *Hajdúböszörmény története*. Szerk. Szendrey István. Debrecen, Debrecen Városi Tanács, 1973. 343–390.

8 Orosz István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: *Hajdúnánás története*. Szerk. Rácz István. Hajdúnánás, Hajdúnánás Városi Tanács, 1973. 82–209.

Az alföldi sajátosságokról kialakuló véleményemet a saját kutatásaim mellett befolyásolták a néprajzi, szociológiai és történeti földrajzi írások is. A néprajztudós Györffy István volt az első, aki nemcsak az ország peremvidékein, de az Alföldön is megtalálta a magyarságra jellemző sajátosságokat. Balogh István, Hoffmann Tamás, Barabás Jenő, Bellon Tibor, Novák László, Szilágyi Miklós, Juhász Antal és mások sokkal járultak hozzá az Alföld megismeréséhez. Ugyanez mondható el a szociológus Erdei Ferencről, Majláth Jolánról, Márkus Istvánról, a földrajzos Beluszky Pálról, vagy fiatal kollégámról, Szilágyi Zsoltról.

Az évek során fokozatosan alakult ki felfogásom az alföldi táj megkülönböztető gazdaság és társadalomtörténetének sajátosságairól, amelynek itt csak két jellegzetességét emelem ki: a nyomásos rendszer hiányát a nagyhatárú mezővárosok határhasználati rendszerében, a parlagolás hosszú fennmaradását a gazdálkodásban és a szállásföldek szerepét a szabad földhasználat rendjében. Az sem volt véletlen, hogy amikor az MTA rendes tagjává választottak a (második) székkfogaló előadásom tárgyául az alföldi parlagoló gazdálkodást választottam, amely teljes terjedelmében a 2020-ban kiadott válogatásban jelent meg.

Ez a kötet a *Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról* címet viseli, s 12, különböző helyeken megjelent tanulmányt foglal magában.⁹ Ezek között szerepel a már említett akadémiai székkfogaló és egy másik írás a határhasználati rendszerek változásáról, a szabad gazdálkodás elterjedéséről, egy hosszabb tanulmány az alföldi tanyarendszerről, a dinnyés kertekről, a Tisza szabályozásról, és ahogy a kérdésedben is szerepel, a Felső Tisza-vidéki mezővárosi fejlődésről, amely korábban németül jelent meg Rostockban. Ez utóbbi tanulmányt Gerhard Heitz német agrártörténész professzor kollégánk tiszteletére írtam, aki jó kapcsolat tartott fenn Intézetünkkel (főleg Barta Jánossal, Papp Klárával és velem).

A kötet olvasóinak bizonyára fel fog tűnni, hogy a válogatásban különleges szerepet játszanak a mezővárosok. Említettem, hogy hatvan évvel ezelőtt első tanulmányom is mezővárosokról szólt, s azóta is megkülönböztetett figyelmet fordítottam e sajátos magyarországi városforma történetére. Az a véleményem, hogy a hazai mezővárosoknak három nagy csoportja különböztethető meg: iparos-kereskedő oppidumok, szőlőtermelő és nagyállattartó mezővárosok, ami általánosan elfogadottnak tekinthető a hazai szakirodalomban. A Felső Tisza-vidéki általam vizsgált

⁹ Orosz István: *Tanulmányok az Alföld mezőgazdaságáról*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2020. (Speculum historiae Debreceniense 30.). Online elérhető a <https://tortenelem.unideb.hu/hu/node/280> oldalon (Letöltés ideje 2020. október 1.)

nyolc mezőváros közül hét iparos jellegű volt a 14–15. században és csak egy mutatta az állattartó mezővárosok sajátosságát. A most megjelent kötetben az említett tanulmány mellett négy mezőváros részletesebb társadalomtörténete szerepel: Mándoké, Mátészalkáé, Hajdúböszörményé és Berettyóújfalué. Nem tartom véletlennek, hogy az Alföld peremén lévő és kisebb határral rendelkező Mándok és Mátészalka nem állattartó mezőváros volt, míg Böszörmény már a hajdúk letelepedése előtt, s Berettyóújfalu is a 16–17. század óta az állattartó oppidumok sorába tartozott. A válogatás során az is kitűnt, hogy mindaz, amit én az alföldi mezőgazdaság sajátosságaként megállapítottam, a nagyhatárú és állattartó mezővárosokra érvényes. A gazdálkodás jellegzetességei az Alföld belső területein a 19. század derekán változtak meg, amikor e táj a magyar gabonatermelés központjává lett, (korábban minden ellenkező véleménnyel szemben nem volt az).

Remélem a kötet olvasói azt is észre fogják venni, hogy a különböző időszakokban született tanulmányokat nemcsak az kapcsolja össze, hogy az Alföldről, vagy alföldi településekről szólnak. Az alföldi táj sajátosságai jelentik azt a kapcsot, ami ezeket az írásokat összefűzi. De ha azt mondanám, hogy 1963-ban már kialakultak bennem az alföldi régió megkülönböztető jellegzetességei, becsapnám az olvasót. Kellett legalább két évtized kutatómunkája ahhoz, hogy felfedezzem ezeket a vonásokat, amelyek utólag bizonyos egységet teremtenek a tanulmánykötet írásai között. Amikor megtapasztaltam, hogy az Alföld jellegzetes mezővárosai állattartó közösségek egészen a 19. század derekáig, csak akkor jöttem rá, hogy a tágas többnyire csak legeltetett határoknak adekvát gazdálkodási formája nem a nyomásos, hanem a parlagolós gazdálkodás, majd a szállásföldes rendszer volt. Ez alakította ki a külterjes „rideg” tanyákat. E rendszer 1850 körül bomlott fel, amikor a külterjes állattartás legelőit a gabonatermelés érdekében szántófölddé alakították. Ezt azonban csak úgy tehették meg, ha a vízjárta legelőkön szabályozták a folyókat. elsősorban a Tiszát. Így született meg az az alföldi gazdálkodás, amelynek még napjainkban is tanúi vagyunk.

N. Á.: **Annak ellenére, hogy nem csak agrártörténettel foglalkozott, mégis főként ezen kutatásai mentén határozzák meg munkásságát. Tudjuk, több mint harminc évig részt vett az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőségi munkájában, s a főszerkesztőségről is csak nemrég mondott le. Hogy látja a magyar agrártörténetírás mai helyzetét, jövőjét? Van új generáció?**

O. I.: Ha az elmondottakon túl a tudományos kutatásban betöltött szerepemre is kíváncsiak, el kell mondanom, hogy a Debreceni Egyetemen nem volt lehetőségem arra, hogy magyar történelmet oktassak. (Volt viszont a ELTE-n, ahol éveken át voltam az Új- és Modernkori Magyar Történelmi Tanszék munkatársa.) Debrecenben már tanársegédként az Egyetemes Történelmi Tanszékre kerültem, ott jártam végig az oktatói fokozatukat. Már docensként, majd egyetemi tanárként éveken át voltam a tanszék vezetője. Egyetemi előadásaimban igyekeztem azokat az elveket érvényesíteni, amelyeket magyar történelmi tanulmányaimban alkalmaztam. Így nem politikai történetet, hanem főleg gazdaság- és társadalomtörténetet (és akkor meglehetősen rossz néven vett egyháztörténetet oktattam). Arra azonban nem gondoltam, hogy kutatásaimat is az egyetemes történet határozza meg. Ennek ellenére már ekkor is írtam egy-két összefoglaló jellegű cikket az európai társadalomtörténetről. Barta Jánossal együtt Albrecht Thaer magyarországi hatásáról, a korai orosz jobbágyság jellegéről a kelet európai jobbágyköltözésről stb. A változás akkor következett be, amikor a kényszerűen használt orosz-ból fordított egyetemi tankönyvek helyett mód nyílt magyar szerzők által írt egyetemes történetek kiadására. Így született meg Debrecenben előbb az egy kötetes Európa-történet, majd három kötetben a középkor és az újkor története.¹⁰ Ezekben, tanítványaim unszolására, előadásaim alapján vállalkoztam (főleg társadalom- és kultúrtörténelmi) részfejezetek megírására és szerkesztési feladatok ellátására is. Fellelkesedve egyre többször vállalkoztam európai problémák kifejtésére. Vizsgáltam azt, hogy a magyar jelenségek hogyan illeszkedtek az európai történésekhez (Pl. A magyar mezőgazdaság helye Európában a 19. század első felében, Széchenyi István és az európai mezőgazdaság). Később önálló európai folyamatokat is elemeztem. (Európa régiói, európaiságunk történelmi gyökerei, Európa társadalma a 11–13 és a 15. században, Európai művelődés a 15–16. században, Kamat és uzsora a 15–16. században, Kálvin János és a kamatszedés szabadsága, Albertus Magnus).

Végül bizonyos kényszerhelyzet okozta, hogy tudományos publikációim között historiográfiai jellegű tanulmányok is helyet foglalnak, Két

¹⁰ *Európa története*. Szerk. Gunst Péter. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1992. 21–50.; *Európa a korai középkorban (3–11. század)*. Szerk. Angi János, Bárány Attila, Orosz István, Papp Imre, Pószán László. Debrecen, Debrecen University Press, Multiplex Media, 1999.; *Európa az érett és a kései középkorban (11–15. század)*. Szerk. Angi János; ifj. Barta János, Bárány Attila, Orosz István, Papp Imre, Pószán László. Debrecen, Debrecen University Press, Multiplex Media, 2001.; *Európa az újkorban (16–18. század)*. Szerk. Orosz István, ifj. Barta János, Angi János. Debrecen, University Press, Multiplex Media, 2006.

cikluson keresztül is elnöke voltam a Magyar Történelmi Társulatnak, s évfordulós cikkeket írtam a társulat múltjából. Az akadémia Történettudományi Bizottságának elnökeként emlékező írásaim jelentek meg Kovács Imréről és más népi írókról, az Agrártörténeti Szemle ötven évéről stb.

Nem kerülhettem meg, hogy ne vessem papírra Szabó Istvánnal és a debreceni agrártörténeti iskolával kapcsolatos emlékeimet, már csak azért sem, mert egyetlen még élő tagja vagyok ennek az iskolának. Ezek közül talán azok a legfontosabbak, amelyek Balogh István és Szabó István, vagy Szabad György és Szabó István kapcsolatát elemzik

Az elmondottakból kitűnik, hogy az elmúlt hatvan évben sok mindennel foglalkoztam, de a szakmai közvélemény, gondolom nem jogtalanul, agrártörténésznek tekint. Az én pályaválasztásomat meghatározta Szabó István. Ebben, utólag visszagondolva, az is szerepet játszhatott, hogy a politikatörténet területén nagyon nehéz lett volna akár a legkisebb függetlenséget is megőrizni a hivatalos dogmák érvényesítésétől. Az agrártörténet ilyen értelemben menekülés volt, ahol időnként vitatkozni is lehetett a szentesített nézetekkel (második jobbágyság, eredeti tőkefelhalmozás, porosz utas agrárfejlődés stb.). Ráadásul a sok faluról érkezett egyetemista számára nem kellett könyvből elsajátítani a paraszti munka és életforma elemeit, amelyek a mi fiatal korunkban is olyanok voltak, mint évszázadokkal korábban. Ezek a kényszerek ma már nem állnak fenn s ezért sokkal kevesebb fiatal kutató számára vonzó az agrártörténet. Tudomásul kell venni, hogy az olvasó számára a politikatörténet sokkal izgalmasabb, mint az agrármúlt száraz tényei. Ennek ellenére nem vagyok elégedetlen. Úgy látom visszaállt az a helyzet, ami a két háború között volt. Az agrártörténet fontos részét alkotja a hazai társadalomtörténetnek és vannak is fiatal kutatók, akik folytatni fogják a mi tevékenységünket. Ugyanakkor az ösztönzésnek nem szabad elmaradni. Az Agrártörténeti Szemle főszerkesztőjeként tapasztaltam, hogy távolról sincs olyan válogatási lehetőség a beküldött tanulmányok között, mint 30–40 évvel ezelőtt.

N. Á.: Látjuk, hogy 85 évesen is aktív szakmai munkát végez. Mi az, ami ezen kívüli megtölti napjait, ami korábban, vagy még most is kikapcsolja?

O. I.: 85 évesen én már aligha fogok pályát változtatni, de szívesen pótolnám azt pl. amit az egyháztörténet területén elmulasztottam. Az, hogy meddig lesz még erőm tudományos munkára, nem tőlem függ. Fizikailag megroppantam, de a szellemi hanyatlás nyomait legfeljebb abban

érezem, hogy hamarabb elfáradok, mint 20 évvel ezelőtt. Korábban fontos volt számomra a fizikai munka. Évtizedeken át szőlőbirtokos voltam szőlővárosomban Mádon. Ott a pincemunkát nem engedtem át senkinek. A szőlő eladása után feleségem bocskaikerti (szőlő) örökségében pótoltam azt, amit Mádon már nélkülöztem. Ma már a Bocskaikert sincs meg, de két botra támaszkodva nem is tudnék mit kezdeni vele.

Szellemi tevékenységre talán azért vagyok még ma is alkalmas, mert igyekeztem minden szakmai és társadalmi funkciótól megszabadulni. Nem hagytam újraválasztatni magam a Történettudományi Bizottság elnökének, lemondtam az Agrártörténeti Szemle főszerkesztői posztjáról, a Debreceni Szemle Kuratóriumának elnökségéről, csak visszafogottan vállalok elnökséget, vagy bizottsági tagságot Phd vagy akadémiai doktori értekezések bizottságaiban, de úgy tűnik (és ez jó érzés), a szakma még nem felejtett el. Fiatal munkatársaim megbecsülése erőt ad az öregkor bajainak elviseléséhez.

A tudománynak vagy a népszerűsítésnek szolgálni? – Interjú Barta Jánossal 80. születésnapja alkalmából

Barta János a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének professor emeritusa, az MTA doktora. Egyetemi pályafutása alatt volt tanszékvezető, intézetigazgató, dékánhelyettes, nyugdíjba vonulása előtt közel egy évtizedig vezette a debreceni Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolát. 18. századi magyar és egyetemes történeti témákban számos szakmai műve jelent meg. A korszakkal foglalkozók számára megkerülhetetlen *A nevezetes tollvonás* című könyve. 2016 nyarán Barta Jánossal történészi pályafutásáról Császár Ildikó beszélgetett, az interjú megjelent és még ma is elérhető az Újkor.hu – A velünk élő történelem c. online történelmi portálon. Intézetünk oktatója azonban idén ünnepelte 80. születésnapját, tanítványai, kollégái ünnepi kötettel tiszteltek előtte, s ő maga is hamarosan újabb köteteket jelentet meg. Ezért a Történeti Tanulmányok szerkesztősege úgy gondolta, a nemes alkalom remek lehetőség arra, hogy folyóiratunkban írásban is megjelenhessen a 2016-os interjú, és egy-két kérdést az eltelt időszak vonatkozásában is feltegyünk az ünnepeltnek.

Császár Ildikó: Miért éppen a történelemmel kezdett el hivatás-szerűen foglalkozni?

Barta János: Már fiatalkoromban szerettem a történelmet. Ketten voltunk testvérek, és Gábor öcsémmel rengeteg könyvet elolvastunk. Az egyik kedvencünk a 12 kötetes *Nagy Képes Világtörténet* volt, ami kevés kommentárt fűzött az eseményekhez, egyszerűen a dolgok menetét írta le. Ezt azért szerettük annyira, mert amikor mi fiatalok voltunk, tehát az 1950-es évek elején, a tankönyvekben egyfajta elferdített osztályharcos történelemszemlélet uralkodott, ami mellett azt hiszem, az ilyen eseménytörténeti érdeklődés teljesen érthető volt. Édesapánk, id. Barta János irodalomtörténész, nem próbált meg minket a saját szakmája felé terelni. Elsősorban az életpálya-választásunkra volt hatással, de sohasem akarta megmondani, hogy ezen belül merrefele orientálódjunk. Egyik témája Kemény Zsigmond lélektanilag megalapozott regényeinek elemzése volt, én viszont ugyanezeket a könyveket a benne leírt eseményekért szerettem olvasni, mivel kiváló betekintést adtak a korabeli Erdély életébe. Édesapámmal ellentétben én nem esztétikai alapon közelítettem meg olvasmányaimat.

Középiskolai éveim alatt tovább nőtt a történelem iránti érdeklődésem. A debreceni Fazekas Mihály Gimnáziumba jártam, ahol az első két évben [ma 9. és 10. osztály] Kiss Tamás tanár úr, aki neves költő és író

volt, egyfajta meseszerű történelmet tanított nekünk. Nagyon érdekes volt, de ma már nem ez a történelem lényege. Harmadikos koromra [11. osztály] váltás történt, Veress Géza lett a történelemtanárunk. Ő másként tanított, nemcsak azt kérdezte meg, hogy mi történt, hanem azt is, hogy miért történhetett. Számomra ez nagyon inspiráló volt, későbbi szakmai pályafutásomban is sok hasznát vettem.

Korábban gondolkodtam a régészetben is, viszont Debrecenben nem volt ilyen szak, ahová meg jelentkezhettem volna, oda kevés hallgatót vettek fel. Visszakozásomat erősítette, hogy a régészet választása a családtól való elszakadást is jelentette volna, amit pedig nem akartam. Végül a középiskola után a Debreceni, akkor Kossuth Lajos nevét viselő Egyetemen tettem felvételi vizsgát, ami akkor írásbeli és szóbeli részből állt. Összességében három szakot végeztem el: történelmet, angolt, néprajzot.

Cs. I.: Milyenek ítélte meg az akkori egyetemi életet?

B. J.: Az egyetemen sokkal kötöttebb rendszer működött, mint manapság. Mindössze négy-öt szak közül lehetett választani, s a kötelező kétszakosságból következően a szakpárosítások száma is korlátozott maradt (elsősorban magyar-történelem, magyar-orosz, magyar-„nyugati nyelv”, történelem-földrajz). Az ún. „nyugati nyelv” szakokra kevés hallgatót vettek fel, nyelvi szakjukat többségük a magyar szakkal párosította. Az évfolyamomon például egyedül én voltam történelem-angol szakos. Nem volt szabad tanárválasztás, a hallgatókat szakpárosításukon belül a névsorban elfoglalt helyüknek megfelelően osztották be: nagyobb szakpárosítások esetén az ABC eleje szemináriumon egyik csoportba került, a névsor második fele másikba, ami esetenként két különböző oktatót is jelentett. Az egyetemi felvételinél sokat számított, hogy a jelentkező milyen származású volt, itt elsősorban arra gondolok, hogy munkás, paraszt vagy ehhez hasonló családnak volt-e a tagja. Ők pluszpontokat is nyerhettek, ezzel szemben az ún. X-es besorolásúak (osztályidegennek számító, kuláknak minősített falusiak, korábbi katonatisztek, magasabb beosztású hivatalnokok, vagy egyszerűen a politika által gyanúsnak talált szülők gyermekei) ritkán kerültek be. Ennek a szelektálásnak elsősorban hátrányai voltak, de annyi előny is származott belőle, hogy a sok vidéki hallgató révén az akkor még szigorúbb falusi erkölcs és munkamorál is érvényesült az egyetemen. Elsősorban tanulni kellett, aztán jöhetett a szórakozás. Az egyetemen kívül is szigorú rendszer uralkodott. Akkoriban még nem volt televízió, a rádió is csak két magyarországi csatornát lehetett fogni, modern nyugati könnyűzenét csak más adókon (Belgrád, Luxemburg) hallgathattunk. A hallgatók között összességében szerintem

nagyobb volt az összetartás, a tanulócsoporthoz tagjai együtt rendeztek összejöveteleket vagy éppen együtt mentek el a szakestekre.

Cs. I.: Kiket tudna kiemelni az egyetemi tanárai közül? Kikre emlékszik szívesen?

B. J.: Akkor még tanított az a nagy generáció, amelynek tagjairól most például tantermek vannak elnevezve, másoknak emléktáblákat állítottak. Mindig büszkeséggel töltött el az, hogy arra az utolsó évfolyamra jártam, amelynek Szabó István professzor még előadott. Első évesként két félévig az úgynevezett Bevezetés a történettudományba című előadást tartotta, ezen kívül egy szemeszteren keresztül a magyar östörténettől az államalapításig tartó időszakról hallgattunk nála. Ő ekkor már nem foglalkozott hallgatókkal, emiatt nem nevezhetem magam a tanítványának. Mindig úgy szoktam fogalmazni, hogy a szakmában az unokája vagyok, mivel Szabó István tanítványok tanítottak, például Rácz István vagy Orosz István. Szabó István előadásai vezettek be a forráselemzésbe, de természetesen magyar östörténeti előadásait is igen szerettem. Angol szakosként Ország László professzor úr szemináriumai jelentették a legtöbbet, miatta kedveltem meg Shakespeare-t.

Cs. I.: Hogyan folytatódott a pályafutása az egyetem után?

B. J.: Amikor az egyetemre kerültem hallgatóként, akkor Tokody Gyula volt az Egyetemes Történeti Tanszék vezetője. Ő a 20. századi Németországgal foglalkozott. Igyekezett egy egymásra épülő német történeti kutatást létrehozni a tanszékén, aminek következtében egymást követő három évben hárman kerültünk a tanszékére. Nekem a 18. század volt a kutatási időszakom, amin belül II. Frigyes porosz királlyal kezdtem el foglalkozni. Az ő gazdaságpolitikájából írtam meg az első tanulmányaimat és egyetemi doktori értekezésemet. Az NSZK-ba akkoriban kutatni nem lehetett kijutni, Bécsbe is meglehetősen nehezen, aránylag könnyű volt viszont ösztöndíjat kapni az NDK-ba. Többször kutattam ottani könyvtárakban és levéltárakban. Azt azonban hamar be kellett látnom, hogy nem rivalizálhatok a német történészekkel, emiatt – úgy mond – visszahátráltam a magyar történelembe. Lényegében II. Frigyes kétségtelenül felvilágosult abszolút politikájának a párhuzamait kerestem II. József, majd Mária Terézia tevékenységében. Habár a királynő erősen vallásos volt, és szemben állt a felvilágosodás elveivel, uralkodásában mégis érvényre juthattak azok az intézkedések, amelyek egyes kortárs uralkodók felvilágosult politikájában nyilvánultak meg. A visszahátrálás nekem azt is jelentette, hogy politikájuk összehasonlítása által az ideológ-

gián túlmutató közös tényezőket tudtam kiemelni. Kandidátusi értekezésemben, amely egyébként könyv formájában is megjelent, a Habsburg és a Hohenzollern állam felvilágosult abszolutizmusának agrárpolitikájáról írtam. Szerencsére Tokody professzor nem akadályozott meg abban, hogy az eredeti egyetemes történeti kérdés helyett egy másik, inkább magyar történelemhez kapcsolódó téma felé forduljak. Itt meg kell említenem Niederhauser Emil nevét, aki szintén hosszú ideig oktatott Debrecenben. Kiváló egyetemes történész volt, szerintem az összes szláv nyelvet megértette, többen kiválóan beszélt is. Nagyon sokat segített nekem, akár szakmai, akár nyelvi kérdésekben. Emlékszem, amikor a magyarországi mezőgazdasági irodalomról írtam könyvet, akkor ehhez kapcsolódóan a 18. században Magyarországon a nemzetiségek nyelvén kiadott fordításokat is vizsgáltam. Egyikük előszavának (ami nem szerepelt sem az eredeti német, sem a magyar nyelvű változatban) megfejtésére Niederhauser professzort kértem meg. Ő egy hét múlva (következő debreceni útján) hozta azt, szinte szó szerint lefordítva, de megjegyezte, hogy egyébként ne kérdezzem, hogy milyen nyelven íródott, annyi biztos, hogy valamilyik szláv.

Cs. I.: Tehát a 18. század egyetemes és magyar történelmével is foglalkozott? Miért ezt az évszázadot választotta?

B. J.: A 18. század egy kicsit üresen maradt a történészek körében. A 16–17. század kutatói közül még éltek mára legendássá vált személyek, itt gondolok például Benda Kálmánra vagy Makkai Lászlóra. A 19. századdal is olyan jelentős történészek foglalkoztak, mint Szabad György vagy Hanák Péter. Amikor viszont hallgató voltam, akkor a 18. század kifejezetten elhanyagolt évszázadnak számított. Az 1950-es évektől jó ideig a tankönyvekben úgy írták le ezt az időszakot, mintha a szatmári békétől a magyar jakobinusok mozgalmáig nem történt volna semmi érdemleges, csak néhány hazánkat kizsákmányoló uralkodó (III. Károly, Mária Terézia, II. József) próbálta ellehetetleníteni az ország működését. Politikájuk értékelésére szokásos volt a gyarmatosítás kategóriájának használata. A két világháború közötti időszakban megjelent, ezzel a korszakkal foglalkozó művek azért nem ilyen szemléletűek voltak, például Domanovszky Sándor *Magyar Művelődéstörténet* című sorozatának harmadik kötetében a 18. század az előbb elmondottakkal szemben kifejezetten pozitív képet kapott. A háború utáni évtizedekben azonban unalmas évszázadnak számított, és azon gondolkodtam, hogyan tudnám úgy megfogni, hogy ne legyen ilyen.

Cs. I.: Hogyan jutott el az agrártörténethez?

B. J.: Wellmann Imrének köszönhetően kezdtem el foglalkozni az agrárirodalommal. Ő 1962-től a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban volt kutató, és megbízást kapott arra, hogy a készülő – de azóta is befejezetlen – tízkötetes Magyarország története negyedik részében a 18. századi agrártörténetet feldolgozza. Ehhez a korszak agrárirodalmának alaposabb elemzését is szükségesnek tartotta. Végül – talán német tudásom miatt – hozzám jutott el, és kért meg arra, hogy foglalkozzak a témával, és ha elegendő anyagot találok, akkor azt akár könyvformában is megjelentetik. Jártam a levéltárakat, és a külföldi ösztöndíjak során is ezzel a kérdéssel foglalkoztam. Volt egy lengyel ösztöndíjam, ennek során Lublinban találtam olyan könyvet, amelyben a Porosz Királyi Központi Könyvtár pecsétje szerepelt. Nem igazán örültek a felfedezésemnek, de végül felvilágosítottak, hogy a II. világháborúban a németek ennek a berlini könyvtárnak a jelentős részét Sziléziába menekítették, és barlangokban rejtették el. A háború után a lengyelek nem adták vissza ezeket (hiszen ennél jóval nagyobb értékeket veszítettek), így olyan 18. századi mezőgazdasági könyvekhez jutottam, amelyek Magyarországra soha nem jutottak el. Ennek alapján született meg 1973-ban a *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században* című könyvem. Ezt követően szélesítettem ki kutatásaimat az agrártörténet általánosabb kérdéseire.

Cs. J.: A szakmán kívül mivel foglalkozott még szívesen?

B. J.: A tudományos munkák azért fontosak, mert erre adják a minősítéseket, ezzel lehet előrébb jutni a szakmán belül. Úgy gondolom viszont, hogy nem ezek által lettem ismert, hanem a népszerűsítő munkákkal. Még gyermekek számára is írtam ismeretterjesztő könyveket a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadónak. Öcsémnek, Gábornak ott jelent meg az 1514. évi parasztfelkelésről szóló, *Keresztesek áldott népe* című könyve, és neki említették, hogy más népszerűsítő műveket is szívesen fogadnának. Ennek következtében beadtam egy szinopszist, ami olyan jól sikerült, hogy végül három könyvem is megjelenhetett a Móra Kiadónál. Az első ilyen jellegű művem 1981-ben a *Hét koporsó* volt (a magyar jakobinusok mozgalmáról szólt), amit a Benda Kálmán által összegyűjtött, az 1950-es és 1960-as években kiadott *A magyar jakobinusok iratai* című három kötetes forráskiadvány felhasználásával írtam meg. (A kiadóban az idős szerkesztőasszony, aki órákig tanítgatott arra, hogy hogyan is kell egyszerűen fogalmazni, abba is beavatott, hogy egy, a nagyközönségnek szánt munkának „ütős” címet kell adni.) Egyébként a magyar jakobinus témából külön írtam egy egész órás rádióműsort is. A *Hét koporsót* némi

öniróniával, mint „gyermek krimet” szoktam emlegetni, pedig – forrás-használata miatt – a szakma figyelmét sem kerülte el. 1995-ben a jakobinusok kivégzésének 200. évfordulóján rendezett konferencia egyik előadója lehettem, előadásomat pedig közölte a Századok. A *Hét koporsót* követően a szerkesztő kérte, hogy adjak be két szinopszist, hogy egyiküket, amelyet Erdély történetéről – ami mellé akkor még kellett egy Habsburg ellenes téma is – terveztünk, elfogadtathassa. Végül mindkettőt kiadták, 1983-ban *A Tündérkert romlása*, 1986-ban pedig *Miért halt meg Zrínyi Péter – a Wesselényi-összeesküvés története* címmel láttak napvilágot.

Cs. I.: Az utóbbi években Zemplén megye 18. századi történetével foglalkozott. Miért pont Zemplén?

Alapvetően egy véletlennek köszönhetően. Kezdő oktatóként egyszer Orosz István tanár urat (akkor már kollégámat) kísértem el Sátoraljaújhelyre, ahol a levéltárban az általam kutatott korszakra olyan jellegű forrásokat találtam, amelyek más megyékben nem maradtak fenn. A megyei közgyűlés jegyzőkönyve például azt örökítette meg, hogy a II. József által elrendelt kataszteri felmérésről szóló anyagokat a megyeháza udvarán elégették. Az eredeti példányokat bizonyára igen, de végül az összeírás szántóföldekre vonatkozó részét annyiszor másolták le, hogy az fennmaradt, nem is egy változatban. 1800-ban készült egy egyedülálló – más megyékben szintén nem fellelhető – jövedelem összeírás is, amelyben a kirobbant francia háború miatt kivetendő pénzbeli hozzájárulás nagyságának megállapítására a nemesek jövedelmeit is összeírták. Vagy például itt megőrizték a dicális összeírásokat 1776-tól kezdve folyamatosan. Fennmaradásukban persze a korabeli „levéltárosoknak”, Szirmay Antalnak vagy Kazinczy Ferencnek volt komoly szerepe.

Novák Ádám: „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” Így hangzik az első két kötet címe. Volt-e visszhangja ezeknek a köteteknek, és mi lesz a témája a hamarosan megjelenő harmadiknak?

A Sátoraljaújhelyen talált források alapján számos tanulmányt, és két kötetet is írtam, az utóbbi olyan adattár, amelynek folytatását most készítem.

Az adattárak visszhangja egyébként nem az azonnali és kitörő elismerés. Kutatóknak szól, akik a maguk feldolgozásaiban használhatják eredményeiket. Mivel a „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...*” első kötetének megjelenésekor sem voltam fiatal (az egyetem Történelmi Intézete 70. születésnapom alkalmával segítette megjelentetését), és nem

tudhattam, mire futja még időmből, akkori Zemplén megyére vonatkozó eredményeimet igyekeztem benne összefoglalni. Erre azóta hivatkoztak, és remélem fognak is. A második kötetben teljes egészében közre adtam a II. József korabeli kataszteri összeírás fennmaradt adatait, továbbá táblázatos excell formában az 1800-i jövedelem-összeírás településenkénti összefoglalóit. (A történeti Zemplén megyében 445 település volt, ez sem volt elhanyagolható munka.) Sajnos a helytörténetek megírásának első nagyobb hulláma az 1960–1980-as években lezajlott, ehhez könyveim már nem tudtak segítséget nyújtani, de remélem a későbbiekben talán még ez a műfaj is feltámad. Mellékesen: mivel pályázati támogatást elnyert könyvek – a pályázatok lejártáig – kereskedelmi forgalomba nem kerülhetnek, terjesztésük nem könnyű, de azért az érdeklődőknek – akár szakmabeliek, akár lokálpatrióták – tudunk, és ezután is tudunk juttatni.

Most a sorozat harmadik köteteként egy újabb adattárral bajlódom. Az 1800-i összeírásban több mint 8000 adatsor van, jelentős részüknél pedig a jövedelem 17 kategóriáját is feltüntették. Évek óta rendezgetem, alakítom monstre excell táblázataimat, mindig találok rajtuk javítani valót, ha rajtam múlna, sohasem mernék pontot tenni a végére. Miután azonban a Papp Klára professzor asszony témavezetésével nyert NKFI pályázat – amelyben kiadását annakidején tervbe vettük – az idén lejár, még az idei évben meg kell jelentetni. Remélem sikerül is.

Novák Ádám: Évek óta a Debreceni Szemle főszerkesztője. Tudjuk, hogy a hasonló folyóiratok sorsa hányattatott az új évezredben, de a Szemle megmaradt negyedéves lapnak. Mit tanult ebből a munkából, s hogyan értékeli az elmúlt időszakot?

Az 1990-es évek elején a Debreceni Szemle újraindítói a folyóirat alapítók között az elsők között „ébredtek”. Berényi Dénes akadémikus, az alapítvány kuratóriumának elnöke, és Gunst Péter professzor főszerkesztő jó érzékkel tudtak támogatást szerezni Debrecen városától, az egyetemtől, valamint különféle pályázati lehetőségekből. A „hányattottság” persze a mi esetünkben sem maradhatott el, a támogatások összege idővel leolvadt, volt olyan év, amikor a négy tényleges folyóiratszám helyett az internetes változat közleményeiből egyetlen nyomtatott számot tudtunk megjelentetni. Végül azonban támogatóink nem hagytak cserben, s ha néha nehézségek árán is, de a folyóirat mostanában folyamatosan tud megjelenni. Tegyem hozzá, tesszük ezt anélkül, hogy szerzőinknek (vagy a szerkesztőknek) fizetni tudnánk, de tulajdonképpen infrastruktúránk sincs. A szerzők felkérésén, a tanulmányok összegyűjtésén túl az anyagi-

akkal (nyomdaköltségek), a példányok címzettekhez való eljuttatásával is a szakmai munkáért felelős szerkesztőségnek kell foglalkoznia.

A Szemle tudományos sokszínűsége, amely számos tudományág megjelenésének igyekszik teret nyújtani, ugyanakkor viszont biztosítja a közlemények utánpótlását. Talán néha tudomány és olvashatóság összehangolásával vagyunk bajban. Bár címlapunkon szerepel a tudomány szó, kitartunk amellett, hogy szakmailag igényes, de végül a nem szakmabelieknek is érthető, érdeklődésüket felkeltő tanulmányokat adjunk közre. Ez néha nézeteltérésekhez vezet a szerzőkkel.

Cs. I.: Összességében milyennek látja a történelmi pályafutását?

B. J.: A magam pályáját talán lehet ambivalensnek (azaz egyidejűleg két irányba tartónak) nevezni. Az egyik irányban igyekeztem eleget tenni a szakmai előrehaladás követelményeinek, aminek úgy látszik tudományos témáimban – az agrártörténet terén, vagy a II. Frigyesről, II. József-ről, Mária Teréziáról, a felvilágosult abszolutizmusról írt munkáimban – sikerült is megfelelnem. A másik irányban viszont ott vannak azok az ismeretterjesztő könyvek, előadások, amelyekkel remélhetőleg magát a történelem iránti érdeklődést sikerült fenntartanom (felkeltenem?) a ma már egyre fogyatkozó, sőt közömbösebbé váló olvasóközönségben. A Zemplén megyei újabb adattár mellett az elmúlt hónapokban a Kossuth Kiadó új Magyar História sorozatának „másfél” kötetén dolgoztam. A 18. századi kötet (*Újjáépítés és modernizáció*) megírására eleve engem kértek fel, de végül a 16–17. századi kötet megírásába (*Három ország egy haza*) is be kellett kapcsolódnom. Bár erről az időszakról többször írtam, a feladat mégsem volt egyszerű, hiszen új műfajjal (bookazin, amely az ismeretterjesztő könyvektől a magazinok látványos külalakját és tartalmi érdekességét várja el) kellett megismerkednem. Ezúttal nálam sokkal fiatalabb szerkesztő asszony vezérlését kellett elfogadnom, miközben sokszor éreztem úgy, hogy bizony eljárt felettem az idő.

Számomra is észrevehetőbb eredményeket persze talán inkább tanári ténykedésemmel értem el. Gyakran köszönnek rám volt hallgatóim, akik elmondják, hogy kellemes emlékeik vannak az óráimról. Lehet, hogy csak az idő szépíti meg bennük az emlékeket, de én talán mégis az ilyen visszhangra, a hallgatók által kifejezett megbecsülésre vagyok a legbüszkébb. Nyilván hízelgő számomra, mégis azt tanúsítja, hogy nemcsak a könyvespolcon, hanem az emberek fejében is hagytam valamiféle nyomot.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bárány Attila, DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

Császár Ildikó, volt PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Dezső Kinga Julianna, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Forisek Péter, PhD, habilitált egyetemi docens, tanárképzési főigazgató, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

Füreder Balázs, PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Egyetem, Budapest

Kerekes Endre László, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Kertész Tünde Fruzsina, doktorjelölt, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola – főmuzeológus, Jósza András Múzeum, Nyíregyháza

Lengyel Ádám, PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

Mousa Aida Zsófia, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

Nagy Bettina, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Novák Ádám, PhD, tudományos munkatárs, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet – muzeológus, Déri Múzeum, Debrecen

Papp Klára, DSc, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

Papp Rita, doktorjelölt, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Rupčić Hajnalka, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

Szakács János, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Veres Tünde, doktorjelölt, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Jan Walczak, PhD, egyetemi docens, Jan Wyżykowski Egyetem, Polkowice-Lubin, Lengyelország

Szerkesztői útmutató a „Történeti tanulmányok” jegyzeteléséhez

A kötetben az évszámok jelzésére nem a római, hanem az arab számokat használjuk. Az évszámok, és általában a számok között nem a kis kötőjelet (-), hanem a hosszú kötőjelet (–) használjuk! A kis kötőjelet a földrajzi nevekben használjuk, a helyesírás szabályainak megfelelően. A lábjegyzetekben Budapest nevének rövidítése szerepeljen: Bp.,

LÁBJEGYZET

a) Önálló kötetnél:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a kötet címe – pont – a kiadás helye – vessző – éve – pont – a kötet terjedelme (oldalszám) – pont. A kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmondkorban*. Bp., 2005. 149. (továbbiakban Engel, 2005.)

b) Gyűjteményes kötetben lévő tanulmányoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – In – pont – a kötet címe – pont – a szerkesztő(k) neve – vessző – a kiadás helye – vessző – éve – pont – oldalszám (tól-ig, a két szám között nagyköötjel) – pont. A gyűjteményes kötet címét kérjük *dőlt* betűvel szedni.

Pl. Nagy István: Urbáriumok. In. *A Nyírség parasztsága*. Szerk. Kiss József, Nyíregyháza, 2003. 15–48. (továbbiakban Nagy, 2003.)

c) Folyóiratban megjelent írásoknál:

Egyforma betűmérettel, folyamatosan: – a szerző neve – kettőspont – a tanulmány címe – pont – egyenlőségjel – a folyóirat címe – vessző – év – pont – folyóiratsorszám – pont – a szám szó rövidítése (sz.) – oldalszám (tól-ig, a két szám között nagyköötjel) – pont

Pl. Nagy Sámuel: A Tisza vízrajza. = *Földrajzi Lapok*, 1999. 3. sz. 15–48.

d) Levéltári hivatkozásnál:

A levéltár nevét első előfordulásakor kérjük pontosan közölni, majd zárójelben továbbiakban – rövidített levéltári jelzet – legkisebb őrzési egység (doboz = d.; kötet = k.; kútfőnél és iktatószámánál csak: szám/év – pont).

Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban MNL HBML) IV. A. 1/B. 5. k.

e) Hivatkozás az Interneten található dokumentumra

A nyomtatott kiadás (ha van) bibliográfiai adatai a fentiek szerint, majd ezt követően a honlap címe, URL-cím: *http://stb* – letöltés éve. hónap. nap. Az URL-cím kurzív, a letöltés idejét közöljük.

Pl. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.*

Bp., 1978. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár,
http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm – 2006. január

